

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

SZÁZTIZEDIK KÖTET.

(304. 305. 306. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

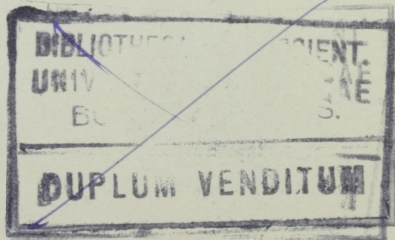
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1902.

A BUDAPESTI
 M. KIR. ÁLLAMI KIRALY TERVÉN LEÁNYISKOLA
 TANÁRI KÖNYVTÁRA.

P 11904/959

EGYETEMI
BUDAPEST
KÖNYVTÁR

1895n. 6i

TARTALOM.

CCCIV. SZÁM.

	Lap
TEMESVÁRI PELBÁRT PÉLDÁI. — Katona Lajostól	1
HUGO VICTOR KÖLTÉSZETE. (I.) — Mabileau L. nyomán, francziából — Hegedüs Páltól	20
BARABÁS MIKLÓS EMLÉKIRATAI. (IV.) — Közli Kézdi Kovács László	42
NÉMETORSZÁG VÁMPOLITIKÁJA. — E. Dorner Bélától	73
SERÉDY GÁBOR. Regény. (III.) — Ifj. Korányi Frigyesztől	91
KÖLTEMÉNYEK: <i>Márczius tizenötödike.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Folyj gyors folyam . . .</i> Lecky után, angolból — Szász Károlytól	110
SHAKESPEARE ÉS KATONA JÓZSEF. — Alexander Bernáttól	112
FESZTY ÁRPÁD HÁRMASKÉPE. — i — rtől	137
ÉRTESETŐ: Haraszty Gyula: — <i>A francia lyrai költészet fejlődése.</i> — l.-től. — Bartók Lajos: <i>Remény. Emlékezet.</i> s. k.-tól. — Brückner: <i>Geschichte der polnischen Litteratur.</i> — Asbóth Oszkártól. — Paulsen: <i>Schopenhauer, Hamlet, Mephistopheles.</i> — Sz—s-től. — Lán—: <i>Notes sur le grand refus et la canonisation de Célestin v. à propos de publications recentes.</i> — F.-től. — <i>Új magyar könyvek</i>	141

CCCV. SZÁM.

TRISZTÁN ÉS IZOLT. (I.) — Haraszty Gyulától	161
BARABÁS MIKLÓS EMLÉKIRATAI. (V.) — Közli Kézdi Kovács László	189
A NÉMET VÁMTARIFA - TERVEZET ÉS ELŐZMÉNYEI. — E. Dorner Bélától	217
HUGO VICTOR KÖLTÉSZETE. (II.)	258
SERÉDY GÁBOR. Regény. (IV.) — Ifj. Korányi Frigyesztől	280
KÖLTEMÉNYEK: <i>Egy Don Juanhoz.</i> — Kozma Andortól. — <i>Merengés.</i> — Lacaussade Ágost után, francziából — Zempléni Árpádtól	298

AZ IRODALOM ÉS TUDOMÁNY VISZONYA A XIX. SZÁZADBAN. —	
W—r Ö—n-től	302
ÉRTESITŐ: Bárd Miklós: <i>Versek.</i> — F. R.-tól. — Békefi Remig:	
<i>A bolognai jogi egyetem XIV. és XV. századi statutumai.</i> — 1-től. —	
Molnár Ferencz: <i>Az éhes város.</i> — iy-től. — <i>Új magyar könyvek</i>	310

CCCVI. SZÁM.

AZ INDIAI CSÁSZÁRSÁG. — G. V. P.-tól	321
TRISZTÁN ÉS IZOLT. (II.) — Haraszti Gyulától	356
MAGYARORSZÁG. 1301-ben. — Schönherr Gyulától	374
A SZÉKELYEK KIVÁNDORLÁSA ROMÁNIÁBA. (I.) — Hegedüs	
Loránttól	394
SERÉDY GÁBOR. Regény. (V.) — Ifj. Korányi Frigyesztől	417
AZ ŐSI SZELLEM. Költemény. — Kozma Andortól	448
BECK VILMA. — Kropf Lajostól	457
ÉRTESITŐ: Dénes Tibor: <i>Páriák.</i> — Cs.-tól. — Fejér Miklós: <i>Az egyenes</i>	
<i>adók reformja.</i> — Kármán Elemértől. — Ducros: <i>Les encyclopédistes.</i> —	
L—s-től. — Demolins: <i>L'education nouvelle.</i> — Pallagi Gyulától. —	
<i>Új magyar könyvek</i>	461

TEMESVÁRI PELBÁRT PÉLDÁI.*

Középkori irodalmunk legnagyobb alakját Szilády Áron érdemes monographiája ragadta ki a feledés homályából. Az ő nyomain indulva Horváth Cyrill foglalkozott ismételten a jeles minorita műveinek általános jellemzésével, különösen pedig Pelbártnak codexirodalmunkra gyakorolt nagy hatásával.

Pelbárt, a hitszónok, a szentírásmagyarázó és scholastikus encyklopædista, sőt ha Szilády föltevése minden kétséget kizáró igazolást nyerhetne: a középkori magyar költészet páratlan fényű csillaga, tehát eléggé kibontakozik immár abból a sűrű ködből, a melybe érdemeit három évszázad mindjobban homályosuló emlékezete sülyesztette.

Én ezuttal a hazai Ferencz-rend e legnagyobb ékességének csak az ígéhirdető munkásságával, sőt ennek is csupán egyik, első tekintetre talán mellékesnek látszó oldalával kívánok kissé behatóbban foglalkozni. Nem mintha Pelbárt prédikációinak ezt a jellemző vonását: a beszédeibe szőtt példákat, mások előttem teljesen mellőzték volna. Említi őket Szilády is; Horváth Cyrill is szentel nekik néhány lapot és pár tanulmányos jegyzetben mutatványokat is idéz belőlök. De behatóbb figyelemre egyiköknek sem lehetett oka és alkalmá méltatni a példákat, mert az ő általánosabb természetű és tágabb keretű tanulmányaikban e részletnek igazán csak alárendelt szerep juthatott.

Vannak azonban e téren a külföldön is úttörőim. Ezek ugyan inkább csak összehasonlító jegyzeteik során hivatkoznak elég sűrűn Pelbártra, kinek kivált Németországban arány-

*) Főolvasztatott az Akadémia I. osztályának 1902. évi február havi ülésén.

lag sokkal elterjedtebbek és ismertebbek a munkái, mint nálunk, s az emléke sem homályosult el a XVII. és XVIII. század folyamán sem annyira, mint idehaza. Az összehasonlító irodalomtörténet egyik ágának: a tárgytörténetnek legszorgalmasabb német anyaggyűjtői: Goedeke és Oesterley, különféle kiadványaik- és adalékaikban minduntalan idézik a *Pomerium* egyes részeit és a *Stellarium*-ot, melyeknek annyi példája és legendája közös a középkor legnépszerűbb hitszónokainak hasonló beszédétöltekeivel.

Beszédeinek példákkal való sűrű megtűzdelésében Pelbártunk egy az ő korában már három évszázados gyakorlat kitaposott ösvényén haladt. Elvértve ugyan már a XIII. század előtt is tarkította prédikációitegy-egy ismertebb és hírnevesb szónok is afféle példákkal, a milyeneket itt különösen értünk. Tudniillik nem csupán szorosán vett legendákat és az erkölestanító tartalomhoz simuló, a mindennapi életből vett hasonlatokat és jellemző eseteket értvén a példán, mint közönségesen szokás, hanem mindazt, a mire ennek a szónak a jelentése időhaladtával az egyházi műnyelvben kitágult.

A példának ebbe a tágabb fogalomkörébe annyi mindent, oly sokféle heterogen elemet hordott össze az igehirdetők kevés ízléssel párosult buzgalma, hogy utóbb már magának az egyháznak hivatalos tekintélyei is megsokalták a példákkal való visszaélést a hitszónoklatban. Eleinte csak mérséklő, de utóbb már tiltó szavokat is halljuk e szokás ellen, mely hovatovább, kivált a XV. század második felében, tehát épen Pelbárt korában, mindinkább elfajul. A XIV. század elején Dante,* két századdal később pedig Luther suhogtatja meg pattogó ostorát a szent helyen mindjobban elhatalmasodó visszaélés ellen. Még elitélőbben nyilatkozik róla két nagy humanista: Henri Estienne és Rotterdami Erasmus. Az utóbbi egyebek közt a *Gesta Romanorum* erkölestanító célzattal allegorisált történeteit teszi nevetségessé. Luther** a mohamedán dervisek utánzóí gyanánt tünteti föl azokat a nyugati barátokat, kik derűre-borúra mindent allegorisálva, e részben nem tudnak mértéket tartani, s néha bizony a komoly cél-

*) A *Paradicsom* XXIX. én. 103—120. v.

***) *Enarrationes in Genesis*: 30. fejt. (1553. évi frankfurti kiad. III. 654. l.)

hoz alig illő eszközökkel igyekeznek az erköles magvait elhinteni, a bűnök dudváját irtani.

Csodálatos, hogy ilyen távol keresi annak az eredetét, a mi ugyan kétségtelenül a messzi keleten is megellelhető, de jóval közelebb is megvolt, a mohamedán igehirdetők előtt is. — meg már az őskeresztyénség századaiban is. S ha a régibb egyházatyáknál még csak elvéve akadunk az allegorizáló szövegmagyarázat ily példáira, kivált pedig az olyanokra, melyek a humanismus és a hitújítás korának a szellemét mosolyra indíthatnák, vagy épen haragra gerjeszthetnék: azért maga az egész rendszer ott van már, sőt a gyakorlata is eléggé szembeszökő I. vagy Nagy (Szent) Gergely pápának a *Moralijájában* és a *Dialogusaiban*. Amazok az ó-testamentum előképeinek már az ősegyházban szinte dogmatikus hitelű ki magyarázását szedték rendszerbe; emezekből pedig bőven merithettek megrendítő csodatörténeteket a hitszónokok, s meg is tették ezt többé-kevésbé valamennyien.

Az ó-szövegség úgy nevezett «typus»-ai mellé elég korán szegődött a példák egy másik, nem kevésbé kimerített forrása. Az egész élő és élettelen természetet a lelki és szorosabban vallás erkölesi életre magyarázni, továbbá a bűnbeesésre és a megváltásra vonatkoztatni igen közelfekvő gondolat volt. A Kr. u. II. évszáz közepe táján már egész kis kézikönyvbe, a *Physiologus*ba foglalvák ennek a példalódzásnak a leglényesebb elemei. A *Physiologus*, keletkezésének valószínű helyéhez és korához képest, nagyobb rész az alexandriai természetrajzi ismeretkör népszerűbb rétegén alapul; ebben meg a görög, egyiptomi és indiai természet-symbolika legtarkább keveréke olvadt össze. Mind a háromnak úgvis egyazon spiritualistikus természetbölelet az alapja, a mely a Nagy Sándor óta nagyon kiterjedt görög műveltség kohójában nyeri külsőleg is egyöntetűbb zománczát. Semmisen volt könnyebb, mint ezt az alexandriai népszerű természethistóriát zsidó, majd keresztyén allegorizálással új, még pedig nagyon is szívós életre kelteni. Jób könyvének XII. fejelet 7. és 8. verseiben erre egyenes fölhívást láthattak az új vallás tanítói.

---

*) Nimirum interroga iumenta, et docebunt te; et volatilia cæli, et indicabunt tibi. (8.) Loquere terræ, et respondebit tibi; et narrabunt pisces maris.

Hivatkoznak is e helyre számtalanszor a legrégiebbektől kezdve a legújabb hitszónokokig mindazok, a kik a természet nagy nyitott könyvéből a Teremtő végtelen bölcsességét és jóságát akarják tanítványaikkal olvastatni.

De ezzel nem érik be. Isten létének ez úgy nevezett «physiologikus» bizonyítéka mellé még olyasmit is olvasnak és olvastatnak e nagy «írott» könyvből, a mi már inkább pogány, legközelebről egyiptomi symbolikához szít. S e téren követik el hovatovább mind kevésbbé izléses és egyre mértéktelenebb csűrés-csavarásaikat. Ilyenektől bizony Pelbárt sem őrizkedik néha eléggé, de nem is él velök annyira vissza, mint legtöbb elődje és kortársa. A *Physiologus* és a vele rokon források nagyszámú beszédeihez nem egy részletet szolgáltatnak. Legszívesebben a méhek, az elefánt, az oroszlán és a párducz, a krokodil, a mesés phœnix-madár, a pelikán, a kigyó, a szarvas, a sas, továbbá a smaragd, a kámfor, a karbunkulus, a harpya physiologusi vagy ehhez hasonló eszmekörből vett képeivel tűzködi meg beszédeit.

★

A természet három országának e kipéldázásától jókora lépés választja el a tanító célzatú mesét, melynek szereplői e műfaj későbbi fejlődésében már csak az ember masztkjainak tekintendők, s így kiválóképen alkalmasak az erkölcsi oktatásra. Az æsopusi mese egyházi beszédbe szövésére elvértve ugyan már a XIII. század előtt is láthatunk egy-egy szerényebb kísérletet, de nagyobb terjedelemben először egy anglo-normann (cistercita?) pap, a Kent grófsági cheritoni Odo, s kevéssel utána Jacobus de Vitriaco, a híres szentföldjáró akkoni püspök (utóbb tusculumi bibornok) élt vele ily célzattal. Pelbártunk aránylag jóval kevesebb apologot sző beszédeibe, s rendesen csak üdítő és serkentő fűszerül használja.

Meséi között azonban van néhány, a mely az ismert változatoktól való érdekes eltérései miatt kiváló figyelmet érdemel. Még pedig nem csupán az úgy nevezett æsopusi, hanem az egyéb fajta mesék között is, a milyenekkel a szunyókáló gyülekezet figyelmének ébresztésére, főkép böjti prédikációiban s ezek között is leginkább a vasárnap délutániakban élt gyakrabban. Érthető az is, hogy miért épen ezekben, s itt

megint csak a már említett nagy francia hitszónok nyomdokain haladt.

Ezek közé az összehasonlító irodalomtörténeti szempontból érdekesebb példázó mesék közé tartozik mindjárt az *Igazság és Hamisság**) című, melynek rengeteg nép- és műköltészeti erdejét az *Ethmol. Mitteil.* II. köt. 38. és 159. lapjain állítottam össze vagy tíz esztendeje. Pelbárt meséje rövid kivonatban így szól: Egy gonosz gazdag embernek volt egy igazlelkű hű szolgálja. Ez a gazdája előtt egyszer azt állította, hogy az igazsággal már ezen a világon is többre megy az ember, mint a hamissággal. A gazda az ellenkezőt vitatja. Fogadnak. Ha a szolgának lesz igaza, kap 200 arany forintot; ha a gazdának, a szolga elveszti mind a két szemét. Perdöntökül előbb egy kereskedőt, aztán egy-két birót, majd egy püspököt, végül a királyt kérdik meg. Mind az igazságos szolga ellen szólanak. Ez tehát elveszti a szemevilágát. A mint így egy város szélén magára hagyatva botorkál s éjjelre egy fa alatt keres szállást, éjfélkor az ördögök csapatja gyülekezik arra a fára, hogy ott «káptalant tartson». Az ördögök sorra mind elmondják, ki mi gonoszat tett aznap. Egyikök eldicsekszik vele, hogy s mint járt el, hogy az igazság ellen a hamisság a pörét megnyerje. Az ördögök fejedelme mindjárt ennek ítéli oda a koronát s maga mellé ülteti a trónjára. Ezt a kitüntetést megirigylti tőle egy másik ördög s hogy ő is mutogassa a tudományát, elmondja, hogy a fa alatt, a hol épen tanyáznak, tud egy fűvet, a mely a vaknak visszaadja a látását. Mikor az ördögök eltávoznak, a szegény vak sorra tapogatja és próbálgatja a fa alatti fűveket, míg végre rátalál az igazira s ennek a nedvét a szemébe csöpögtetvén, csakugyan visszanyeri a szemevilágát. Volt azon a tájon egy király s ennek egy vak leánya. A meggyógyult szolga ezt is meggyógyítja s jutalmul a királyleány kezét nyeri el. Ezt meghallja a volt gazdája s fölkeresi őt. Megtudja tőle, hogyan jutott ilyen fényes sorba s most ő is utána akarja csinálni az egészet, de rajta veszt. Az ördögök ugyanis megint arra a fára gyülekeznek, a mely alatt a hamishitű lesben áll, de mivel neszét vették annak, hogy valaki a minap kihallgatta a beszédöket, most óvatosabbak: előbb átkutatják a fa környékét, ott érik a

---

*) *De Temp. Pasch.* 8 Y.

leskelődött s kiszakítják mind a két szemét, még pedig olyan alaposan, hogy gyógyulást nem nyerhet. Az előbbi esetben is úgy adja különben Pelbárt a gyógyulást, hogy azt csak Isten különös kegyelme tette lehetővé, s ennyiben a mesét, melyet maga is annak tart, mégis mintegy magyarázza «ad usum Delphini».

Pelbárt meséje az első ismert változat, a melyben a következő motívumok fűződnek lánczolatlá:

1. Igazságtalan dús fogad a maga igazságos szolgájával ennek a szemevilága ellenében, hogy a világon az igazságot legyőzi a hamisság.

2. A perdöntők (itt kereskedő, bíró, püspök, király) mind a gazdának adnak igazat.

3. A megvakított a városon kívül, fa alatt tölti az éjt, éjfélkor ördögök káptalanja a fán. Egyik ördög elárulja a vak-ságot gyógyító fű titkát.

4. A gyógyító fű nemcsak a megvakított igazságosnak, hanem ennek segítségével egy vak királyleánynak is visszaszerzi a szemevilágát, a miért az igazságos nagy jutalmat kap. (Itt a királyleány kezét is elnyeri.)

5. A hamis gazda ezt megtudván, hasonlóképen akar cselekedni, de rajta veszt. (Hogyan, azt láttuk a mesében.)

Itt tehát valóságos népmese van előttünk, a melyet Pelbárt is alighanem ilyenül hallhatott, mert itt és még néhány hasonló esetben nem hivatkozik forrásra, mint azt rendszeren tenni szokta. A legtöbb e körbe tartozó népmese is többé-kevésbé ugyanezt a schemát követi, legalább a nyugati népeknél gyűjtött, többnyire nagyon fiatal följegyzésű változatokban, de számos, részben valamivel régibb keletiben is. Népnyelvi följegyzésével a Pelbártnál körülbelül egy emberöltővel ifjabb Paulinál, egy zsidó eredetű német franciscanusnál találkozzunk legelőször, a ki *Schimpf und Ernst*jének (első kiadás 1522) 489. és köv. fejezetében Pelbárt előadását látszik követni. Szövege ugyanis csak jelentéktelen eltéréseket mutat a Pelbártétól. Hogy ismerhette magyar rendtársának műveit, azt ennek német földön akkoriban igen elterjedt hírneve és műveinek egymást érő kiadásai, melyekből jóformán minden német kolostori könyvtárban többesével vannak a példányok, — nagyon is valószínűvé teszik. De ennél is nyomósabb bizonyíték az az alább még említendő példa, a hol Paulinak Pelbárttól függése még szembeszökőbb.

Helyenként különben itt is egyeznek még a kifejezések is a két változatban. Nem lehetetlen ugyan, még e föltűnő egyezések mellett is, hogy mind a kettő egy még ismeretlen közös forrásból merített. Addig is, a míg talán ez előkerül, egy az Oesterleytől (Pauli 489. példájához) említett párhuzamok nagyobb részénél mindenképen közelebb álló változatot iktatok ide, minthogy még teljesen ismeretlen e mesének elég nagy irodalmában. De annyiban is érdekes, mert régibb a Pelbárt-Pauli-féle szerkezetnél is; minket meg különösen is érdekelhet, mert egy hazai (bár aligha magyarországi eredetű) kéziratban fődöztem föl.

Ez a kevéssé, vagy talán még egyáltalában nem is ismert kézirat a Nemzeti Múzeum 123. számú középkori (XV. századbeli) latin codexe, mely *Magister Esopus et Avianus* vagy *Esopianus* czímet visel és nem egyéb, mint az Anonymus Neveleti és az említett latin meseíró æopusi meséinek száraz prózai paraphrasisa, elejétől végig olyanféle lelki magyarázatokkal, a milyenek a *Gesta Romanorum* történeteit követik és sok más hasonló középkori terméket kísérik. A fejezetek fölváltva az Anonymusból és Avianusból vannak véve s egy-egy distichon szolgál az illető szövegből mindeniknek a motatójául. Akadnak azonban a könyvben elszórtan egyéb forrásokból vett példák és mesék is; így mindjárt az itt említendő is ilyen, a mely a codex 25. levelének a rectóján kezdődik s röviden így szól:

Két, Róma felé vándorló utitárs fogad egymásnak a szemevilágába: az egyik szerint az igazságé, a másik szerint a hamisságé a világon a diadal. Rómában többeket hívnak föl döntökül s ezek mind a hamisság pártjára állanak. Erre az Igazságnak a Hamisság (itt már mind a kettőre ezeket a megsemmélyesített neveket ruhazza a mese) kitolja a két szemét. A megvakított Igazság magára hagyatva kesereg és Istenhez fohászkodik. Ugyanaz éjjel egy római senatornak álmában egy angyal jelenik meg, így szólván hozzá: Várostoknak, nemde, nincsen királya? Hajnalban eredj a «Porta speciosa» elé, ott lelsz majd egy vakot; szedj az ég harmatából, mely ott egy hársfán csillog, s kend meg vele a világtalannak szeméit. Ot válaszszátok királyotokul. Így is lett. A Hamisság utóbb Rómába kerülván, ráismer a királyban egykori utitársára s mikor megtudja, hogyan fordult a sorsa ily fényesre, kéri, tol-

ják ki az ő szemeit is, a mi megtörténik; de biz' ő holta napjáig vak marad.

Itt is megvan kiindulópontul a kettő közötti fogadás, de hiányzik, illetőleg mással van pótolva, az éjjel a fán (vagy a fa alatt) gyűlésező ördögök (vagy állatok) és a meggyógyított királylány motivuma. De egyébként ez a változat is nagyon közel jár a népmeseiekhez, a melyeknek a hangjához is föl-tűnően hasonlít az előadása.

A XII. század végén és a következőnek az elején virágzott cheritoni Odónál is van egy mese,* melyben szintén két utitárs fogad abban, hogy, a mint az egyik tartja, az igazság, a mint a másik, a hamisság lesz a győztes. De az ő meséje egyebekben teljesen a *Fabulae antiquae*, e X—XI. századbéli Phædrus-származék és a *Romulus*-féle szerkezetek illető meséje nyomán marad; tehát tulajdonképen csak a két főszereplő jellemét illetőleg tartozik abba a körbe; a mese tanulságára nézve azonban annyira nem, hogy épen ellenkező életbölcseési szabály következik belőle, mint azokból a parabolákból, a melyekben az Igazság vesztesége csak ideiglenes és végül mégis a Hamisság iszsza meg a dolog levét.

Az utóbbi tanulságú mese első, bár csak töredékes irodalmi följegyzésének, legalább nyugaton, egyelőre a XIV. századnál aligha régibb spanyol *Libro de los Gatos* (A macskák könyve) 28. fejezete tekintendő. Igaz ugyan, hogy e könyv egészében nem egyéb, mint Odo elbeszéléseinek a szabad átdolgozása. De hogy mennyire «szabad» ez az átdolgozás,**) azt épen a mi példázatunk mutatja igen jellemzőn, a mely az Odo szövegétől már az elején is eltér kissé; még lényegesebb vonásban különbözik azonban tőle a végén, tudniillik ott, a hol a spanyol átdolgozásnak az Odo-féle latin szöveggel párhuzamos része véget ér, de a *Libro de los Gatos* illető meséje még korántsem fejeződik be. Sőt tulajdonképen csak itt kezdődik igazán. Csakhogy ennek a toldaléknak nyoma sincsen ám az angol meseirónál és, úgy látszik, hogy az teljesen a spanyol átdolgozás sajátja.

Az Odóval párhuzamos rész végeig a spanyol szöveg is

*) Hervieux kiadásában a XXVII.^a számú.

***) Erre általánosságban már Knust is figyelmeztetett a *Jahrb. f. rom. u. engl. Litt.* X. 44. l.

csak igazmondóról és hazugról beszél; csak annyiban tér el már az átmenet helyén is az eredetitől, hogy míg Odónál az igazmondóra fölbőszült majmok ezt csupán jól elpáhólják,*) addig a spanyol mesében már meg is vakítják. Ennek utána pedig egyszerre csak az eddigi verdadero (igazmondó) és mentiroso (hazug) *Buena Verdad* és *Mala Verdad* (Jó Igazság és elég sajátságos: Rossz Igazság) néven szerepel tovább. «Jó Igazság» megvakítottan magára hagyatván, az erdőn különféle vadállatokat hall közeledni, melyek elől egy fára menekül. A fa alatt a vadak: medvék, farkasok és egyebek beszélgetnek. Többi között a róka elmondja, hogy a közelben lakik egy király, kinek egy néma lánya van, ő maga meg vak. Mind a két bajon könnyű lenne segíteni, ha tudnák, a mit a róka tud. S el is mondja, min hogyan kell segíteni. «Jó Igazság» az erdőn keresztül haladó öszvér-hajtsárok segítségével a király udvarába jut, ott visszaszerzi a maga, valamint az uralkodó és az ország többi vakjainak a szemevilágát, majd meggyógyítja a király néma lányát és gazdag jutalmat nyer. «Rossz Igazság» utóbb ugyanoda kerül s mikor társát ilyen jó módban látja, megkérdi tőle, hogyan szerezte vissza először is a szemevilágát, mert neki is van egy vak fia, kinek bajára hiába keres gyógyulást. «Jó Igazság», a ki mást, mint igazat, nem tud mondani, erre így szól: «Láttad-e, barátom, mikor kitépted a szememet ama hegyen, — láttad-e azt a nagy fát, a melynél állottam? Nagy kínnal fölmásztam rá, s alája gyülekeztek a világ összes állatai, hogy ott káptalant tartsanak.» Pedig a mese elején szó sincs arról, hogy a Hamisság tépi ki az Igazság szemét, hanem a majmok teszik azt, a miért leplezetlenül megmondta nekik az igazat. Az Odo-féle mese menete, mely egészben a *Fabulae antiquae* és a *Romulus*-féle mesék illető darabjával egyezik, ezt másképen nem is engedi. Itt tehát kétségtelenül egy más, csak némileg hasonló bekezdésű mese elejét helyettesíti az Odo-féle parabola, melynek a folytatásaképpen, de vele még csak összhangba sem juttatva, következik aztán a másik, elején csonka mese további része.

Érdekes, hogy eddig ezt a laza összefűzést még tudtommal senkisémmel vette észre mindazok közül, a kik előttem e

---

*) Odo egy XIV. századi latin átdolgozásában, az angol Sheppey János kivonatában, már a körmeikkel és fogaikkal is megdöglözzék.

mesével foglalkoztak. Sőt rendszeren csak úgy idézik azt, mint az Odo latin szövegének spanyol fordítását, ezzel azt a látszatot keltve, mintha már a spanyol mese sajtójának tekinthető toldalék is benne volna az Odo-féle parabolában s így már ez lenne a tulajdonképeni népmesei párhuzamok egyikének legrégibb ismert nyugati följegyzése.

Ilyenül pedig egyelőre csak a *Libro de los Gatos* 28. fejezetének a második része tekinthető, a melylyel szemben azonban egyelőre az első teljes és logikus kapcsolatú szerkezet az összes eddig ismert nyugati változatok között a mi Pelbártunké. Legalább addig azt kell hinnünk, a míg az a régibb szerkezet elő nem kerül, a melyből esetleg a *Macskák könyve* és Pelbárt is meritett. Hogy e kettő közt kell valami kapcsolnak lennie, azt valószínűvé teszi egyebek közt a spanyol mesében is meg Pelbártnál is meglévő «káptalan» szó, a mely aligha lesz pusztá véletlen találkozás. Másrészt azonban a rokonság a két változat közt mégis távolabbinak látszik, hogysen mind a kettő ugyanarra a legközelebbi ősrre mehetne közvetlenül vissza.

Sokkal valószínűbb, hogy Pelbártunk is, a spanyol átdolgozó is a szabadabban fejlődő és változó szóhadgyományból meritett, a mi csak érdekesebbé és a folklorista szempontjából becsesebbé teszi a jeles minorita e példáját . . .

Nem kevésbé érdekes Pelbárt egy másik meséje: *A kevély, a kapzsi és az írigy* (De Temp. IIem. 39 D). Ez, mint már a czime is elárulja, a roppant széles körben elterjedt tárgynak olyan változata, a melyben a rendes két főszemélyen kívül még egy harmadik szerepel, tudniillik a kevély. És ennek az elég ügyes betoldásnak is egyelőre csak Pelbártig tudjuk visszavinni a családfáját. Mert a Laskai Ozsvát*) és Pauli**) szövegei közül az előbbié kétségtelenül, a másodiké pedig szintén nagyon valószínűen csak a Pelbárt-féle szerkezet visszhangja.

Laskainak Pelbárttól függését elbeszélésének egész menetén kívül még egyes kifejezéseinek az egyezése is tanúsítja. S ha a *Rosarium* folytatójának, a sokáig névtelen s még ma is kevésbé ismert pesti guardiánnak mesteréhez, Pelbárthoz

*) *Quadrag. Gemma fidei*. 38 R.

**) *Schimpf und Ernst* 647.

való viszonyát figyelembe vesszük; ha továbbá a *Gemma fidei* egyetlen ismert kiadásának (Hagenau 1507) az évét nézzük: akkor ez a függés különben sem valószínűtlen. Pauli ugyan már valamivel önállóbb, de az egyedüli lényegesebb eltérés nála is csak az, hogy a harmadiknak, a legsúlyosabban bűnhődő kevélynek, a két szeme kitolása után nem a kezeit, hanem csak a füleit vágják le. E példának, mely velejében az *Avianus* 22. meséjére vezethető vissza, közelebbi és távolabbi rokonait, persze megint minden osztályozás nélkül, Oesterley sorolja föl Pauli idézett fejezetéhez szóló jegyzetében. (A mit ő elmulasztott megtenni, azt igyekszem én ezúttal helyreállítani értekezésemben, melynek e fölolvadás csak kivonata.)

La Fontaine egyik legremekebb, sőt ha Chamfortral tartunk, valamennyi közül «a legremekebb» meséjének (VII. 1. *Les animaux malades de la peste*) tárgyát: a ravasz hűsevők és a jámbor szamár gyónását, Pelbárt szintén némileg önálló s a rokonabbaktól is kissé eltérő szerkezettel mondja el. (Quadr. I. 22 G.)

Nála az oroszlán, a farkas és a szamár egy folyón készülnek átkelni, s mikor csolnakjok akár csak az Ilion felé induló görögök hajóhada az aulisi kikötőben — sehogyszem akar a parttól elszakadni, a ragadozók ennek okául azt vetik, hogy ez csak valamelyiköknek a súlyos vétke miatt történhetik. Ezen csak őszinte gyónásuk segíthet. Az oroszlán megvallja, hogy az erdő legkövérebb vadait ugyancsak megdézsmálta. A farkas mentegeti az állatok királyának bűnét, a kit erre csak éhsége kényszerített. Aztán ő is töredelmesen meggyónja, hogy egy emsét a malaczaival együtt fölfalt. Az oroszlán ugyanazzal szépítgeti az ordas vétkét, a mivel ez előbb az övét igazolta. Most a szamáron a gyónás sora. Szegény, nem tudja más bűnét, mint azt az egyet, hogy egyszer terhe alatt roskadozva és éhségtől gyötörtetve, előtte baktató gazdájának a rongyos bocskorából egy szalmaszálat látott kikapkodni s azt nagymohón fölfalta. Az oroszlán és a farkas erre jól kiszinezett műfölkonzorodással kijelentik, hogy ez a legnagyobb véték, mert galád hitszegés volt a gazdája ellen. Azzal neki esnek és fölkonzorolják a csacsit. Hogy a csolnak aztán elindult-e, annak az elmondásával Pelbárt adós marad. Különben, úgy látszik, érezte, hogy így is némi mentségre szorul e kissé merész allegoria, mikor hallgatóit bűnbánatra

akarja indítani, mert nem mulasztotta el hozzátenni, hogy ezt a példát is azért szőtte praedicationájába, «ut dormitans populus in sermone post prandium expergiscatur ad audiendum tali consolatione».

Vasárnap délutánra való beszéd volt ez is, mint a két héttel előbbi (Quadr. I. 6), a melynek C. pontjában a barátcsuhát öltő farkas színlelt bűnbánatát idézi Pelbárt, s itt valami *Kilil* című könyvre hivatkozik. Aligha csalódunk, ha e kissé fogyatékos idézés mögött a *Kalilah ve Dimnah*, e híres indiai eredetű mesegyűjtemény valamely még ismeretlen latin kézirati származékát, tehát a XIII. század végéről való *Directorium humanae vitae* valami testvérszövegét gyanítjuk. Nem valószínűtlen ugyanis mind a két mese indiai eredete, bár a keleti párhuzamok egyike sem áll oly közel Pelbárt előadásához, mint a nyugati középkori latin szerkezetek, a melyek a Joannes de Capua fordításánál részben régibbek. De ezek között sincsen olyan, a mely Pelbárt e példáival teljesen egybevágna, s így az ő változatai ismét érdekes adalékokkal gyarapítják e két mese térben és időben vajmi kiterjedt irodalmát.

Az állatok gyónásának Pelbártnál olvasható variansa még leginkább a vele körülbelül egykorú *Philelphus* meséjéhez *) hasonlít. Tudniillik ebben is hajózás közben történik a szamar vesztére törő gyónás. Ugyanígy még egy, alighanem olasz forrásból eredő új-görög költeményben, mely a XV. századból való s igen részletes előadású, de egészen más a befejezése, mert a szamar ügyes csel útján való menekvésével végződik . . .

La Fontaine egy másik, épen ily ismert meséjének hősnőjével, a tejes köcsögére légvárat építő Perrette-tel (VII. 10.) egy családból való Pelbártunknál a férjhez menni vágyó leány, kinek mulatságos esetét szintén a bóbiskoló hivek fölserkentésére szövi Invocavit-vasárnapi déleesti beszédébe. (Quadr. II. 6 L.)

E példa őseiről részletesebben szoltam már egy ízben (*Ethnographia* X. 427.), s így ezúttal elengedhetem magamnak az ott mondottak ismétlését. Csak annyit jegyzek meg,

---

*) Ennek a Bellegarde-féle francia fordítását magyarra is átvette Németh Antal (*Ézópus élete és fabulái, Pozsony és Pest, é. n. 365 l.*) *Philelphus* meséi először 1480-ban jelentek meg Velenczében.

hogy Pelbárt ezúttal is ügyes átdolgozónak mutatkozik, a kinek kezében a századok óta görgő mesetárgy új reliefet és szervesebb tagolást nyert; mert annyi kétségtelen, hogy nála jobban és természetesebben van a tejes köcsög eltörése előkészítve, mint a két XIII. századbéli jeles francia hitszónoknál, a kiknek az előadásához az övé legjobban hasonlít . . .

*

Az említetteken kívül még igen sok mese-, sőt néhány valódi népmesetárgy is fordul elő Pelbárt példái sorában, melyeknél azonban az eddigiektől eltérően, már a forrásait is pontosabban megjelöli a *Pomerium* szerzője. Ilyenek, hogy futólag is csupán a nevezetesebbeket érintsem: a *Halál követői* (De Temp. æstiv. 45 B), a melynek a keretébe foglalja tudvalévőleg egy a XVIII. század elején megjelent s ma már ritka épületes könyvünk, Ács (Aachs) Mihálynak *Boldog halál szekere* (Strassburg, 1702) a maga erkölcsi intelmeinek egy részét. Ilyen továbbá a *remete és az angyal* szép példázata (De Temp. æstiv. 32 II), melyről részletesebben szoltam az *Ethnographia* XI. kötetében. Amazt Ferrer Vincze, a híres spanyol hitszónok, emezt a jóval régibb Jacobus de Vitriaco nyomán idézi Pelbárt, de tőle nagyon eltérő szerkezetben mondja el. A szebb és irodalomtörténeti szempontból is érdekesebb példák közé tartozik az *egyszarvú üldözte emberről* s közvetetlenül ez előtt a *törbe esett mulárka jó tanácsairól* szóló is (De Temp. æstiv. 65 R), valamint még sok más.

Külön csoportokba sorakoznak ezek közül a *Barlaam és Josaphat*, a *Disciplina clericalis* és a *Gesta Romanorum* példái, melyeket egyenesen az itt említett nevezetes munkákból vett át, — és külön kategoriákba valók azok, a melyeket korabeli vagy régibb prédikátoroktól és ilyeneknek szánt másodrendű gyűjteményekből kölcsönöz Pelbárt.

A *Joannes Damascenus* neve alatt járó, de kétségtelenül sokkal régibb, indiai eredetű Barlaam és Joasaph (később Josaphat) legenda az említetteken kívül még három példát szolgáltatott Pelbártnak. Köztök még két olyant,* mely az előbbiekkal együtt (Unicornis és Avicula) a *Gesta Romanorum*-ban is benn van, de Pelbárthoz nem innen, hanem az

*) *De Temp hiem.* 3 Q. és *aestiv.* 74 Q. (Tuba mortis és Rex annuus).

egész legendának a *Historia Lombardica* (v. *Legenda aurea*) 180. fejezeteként ismeretes kivonatából került. (Ezen alapszik a Kazinczy codex magyar fordítása is.)

Számos esetben érintkezik még tartalmilag a *Gesta Romanorum* egy-egy történetével Pelbárt valamelyik példája, a nélkül, hogy azt egyenesen onnan merítette volna. A mikor így tett, akkor dicséretes szokása szerint többé-kevésbé pontosan meg is jelölte nemcsak a gyűjtemény czimét, hanem a legtöbbször még a fejezetszámot is. És épen ebből a pontos idézési módjából kifolyólag sikerült még azt is megállapítanunk, hogy Pelbárt a *Gesta Romanorum*nak már a vulgaris szövegét használta, tudniillik azt, mely az ő életidejében már számos nyomtatott kiadásban forgott közkézen.

Nem a *Gesta Romanorum*ból, hanem Vincentius Bellovacensis nagy *Speculum*ának, a középkor legvaskosabb encyklopédiájának későbbi toldalékából idézi azt a két példát is, (De Temp. æstiv. 4 C—E), a melyek a köztök lévő áthidalással együtt belejutottak a kis *Bod codex* egyik nevezetes darabjába: az *Embernek három fő ellenségéről* szóló tractatusba. (A *Bod codex* tudvalévőleg párhuzamos a *Lobkowitz codex* 265—342. lapjaival, s így e szöveg itt is megtalálható.)

Fridolin regényes történetét, melyet Schiller balladájának a hőse nevéen említek, szintén nem a *Gesta Romanorum*ból ismerte Pelbárt, a honnan épenséggel vehette volna, legalább az egyik-másik kézirati szerkezetből. (L. az Oesterley-féle kiad. 283. fejezetét.) De ilyenek talán nem voltak Pelbártnak keze ügyében, jóllehet az ő korában valószínűleg még jóval több forgott belőlök az írástudók és betűvetők kezén, mint a mennyi ránk maradt. E szép példát, mely már a legendák fajához szít, a *Discipulus* (Herolt János bázeli hírneves prédikátor a XV. század első felében) közvetítette Pelbártunknak. Előadása a forrásától alig is tér el, csak valamicskét rövidít rajta. (De Temp. æstiv. 1 H = Discip. De Sanctis 48. a végén.)

Valamely nemes embernek, — így szól Pelbártnál a kedves rege, — volt egy fia, kit megtanított három dolog szentültartására. Az egyik, hogy a rossz társaságot kerülje; a másik, hogy minden megengedett dologban az emberekhez alkalmazkodjék; a harmadik, hogy a mikor csak teheti, mindennap szent misét hallgasson. Apja halála után a fiú a király

szolgálatába lép s az uralkodónak és nejének kegyét csakhamar megnyeri. Különbén híven követi apja három tanácsát. A király egy udvari tisztje irigye lesz a jámbor apródnak s bevádolja a királynál, hogy tiltott viszonya van a királynéval. Bizonyítékot is ígér. Csak vigyázza meg a király, mint követi majd az apród mindenben a királyné kedvének változását. A király megejti a próbát; másnap egy gyűrűt ajándékoz az apród jelenlétében a királynénak, a ki erre nagyon megörül s nevet. Szintúgy az apród is. A rá következő nap meg arczul üti az asztalnál a király a feleségét, a mire ez sirva fakad: vele az apród is, ki ebben is csak az apja tanításait követte. A király már most az ifjút titkon el akarja tenni láb alól, s az irigy udvari ember tanácsára kiküldi a mészégető kemenczéihez az erdőbe, a hol már megelőzte őt az az utasítás, hogy a ki másnap reggel elsőnek érkezik hozzájuk, e kérdéssel: Megtették-e a király parancsát? — azt haladéktalanul vessék a lángoló pestbe s erről senkinek se szóljanak egy árva szót sem. Az ifjú, a mint másnap a mészégetők felé halad, útközben egy kápolna mellett megy el, a hol épen hajnali misére harangoznak. Apja harmadik tanácsáról megemlékezvén, bétér s a misét végighallgatja. Ezalatt a kaján irigy, nem győzvén bevárni, hogy terve végrehajtásáról értesüljön, kiset az erdőre s megelőzi az ifjút, e kérdéssel fordulván a munkásokhoz: Megtették-e a király parancsát? Ezeknek sem kell több, rögtön megragadják s minden kapálódzása és kiabálása ellenére a kemenczébe dobják . . .

Nagyjában tehát egészen úgy szól Pelbártnál is a rege, mint Schiller *Gang nach dem Eisenhammerjában*, a melynek különben már a XIII. századbéli Étienne de Bourbon is följegyezte egy, a Pelbártéhoz hasonló, tudniillik szintén prédikátori czélzatú változatát.

E példát, a mint láttuk, a századában fölötte népszerű s a mi codex-irodalmunkra is nagy kihatású *Discipulustól* vette Pelbárt. Ő mellette legtöbbször Ferrer Vincze (Vincentius de Valentia, spanyol dömés, 1355--1419) és Meffreth meissenai prédikátor beszédeit aknázza ki. Emez a XV. század első felében élt s így *Hortulus reginae* czimű, igen kedvelt, példákkal még a Pelbárt-féléknél is tömöttebb beszédgyűjteménye csak kevéssel előzte meg a *Pomeriumot*. Nem lehetetlen, hogy ennek a czimére is volt némi hatással. De hivatko-

zik Pelbárt helylyel-közzel még más, vele már majdnem egykorú hitszónokokra, s így a nem kevésbé népszerű Gritsch Jánosra és Wann Pálra is.

Még ezeknél is sűrűbben idézi azonban a példákat kereső hitszónokok két legvaskosabb és legkönnyebben hozzáférhető anyaggyűjteményét: a *Vitae Patrum*ot és a *Speculum exemplorum*ot.

Különösen az utóbbi, a mely az előző hasonló munkák tartalmának bő kivonataként a XV. század elején készült, számos oly esetben is Pelbárt közvetlen forrása lehetett, a mikor mellette más helyre is hivatkozik. Ilyenkor ugyanis a maga szinte túlzott lelkiismeretességével nem mulasztotta el azt a további forrást is megjelölni, a honnan a *Speculum* illető fejezete ered. Bár néha, mint különösen a *Scala cael*iből vett példáknál ezt bizonyosra is vehetjük, ez a további hely is a keze ügyében lehetett. Épen így a *Caesarius*ból és az *Apianus*ból eredő példáknál is, jóllehet ezeknek egy része is megvan a *Speculum*ban (ennek V. ill. VI. könyvében).

*

Legutoljára hagytuk Pelbárt azon példáit, a melyekkel hazai tárgyak miatt már Szilády és Horváth Cyrill is behatóbban foglalkoztak idézett munkáikban. Ezeket, minthogy már helyhez kötött és részben valósággal megtörtént voltuknál fogva is inkább a műveltségtörténelmi, mint az összehasonlító irodalomtörténelmi vizsgálat körébe vágnak, ezuttal nem kívánjuk tárgyalni. Egyet azonban mégis ki kell közülök vennünk, mivel jóllehet Budán megtörtént dologként adja elő Pelbárt, elég sajtószzerűen mégis már Heisterbachi *Caesarius*-nál is megjeljük a szakasztott mását, illetőleg talán helyesebben szólva a mintáját. Eszünk ágában sincs ezért Pelbártot tudatos és szánt szándékos hamisítással vádolnunk. Ő bizonyára teljesen jóhiszeműleg vette át e jámbor históriát szerinte szavahihető tanuk előadásából, a mint nem lehetetlen, hogy valami hasonló esetet Budán is emlegettek az ő korában; de arról már nem tehetett, hogy egy a budaihoz föltűnően hasonló csodát már három évszázaddal előtte, Köln táján történt gyanánt jegyzett föl a *Dialogus miraculorum* szerzője. (Dial. mir. X, 13.) A példa (De Temp. aestiv. 21 R) arról szól, hogy az alamizsnálkodást (Caesariusnál a papi dézsma lelki-

ismeretes beszolgáltatását) Isten csodálatos termékenységgel: az egyszer már leszüretelt szőlő másodszeri termésével jutalmazza meg.

Nem vettük számba ez áttekintésnél a Pelbárt beszédeibe szőtt *Mária-csodákat*, minthogy ezeknek a *Stellariumban* lévőekkel együtt külön tanulmányt kívánunk szentelni. Ilyent ugyanis nemcsak tárgyi egységek miatt kívánnak, hanem forrásaiknak irodalomtörténeti szempontból is külön csoportba sorakozó természete is e tárgyalásmód mellett szól; valamint e tekintetekon kívül még az is, hogy némelyikök szoroson érintkezik magyar codexeink tartalmának egy nevezetes részével. Épen így mellőztem a szentek azon hosszabb legendáit is, a melyek Pelbárt *Pomeriumának* az év ünnepeire és a szentek napjaira vonatkozó kötetében foglalják el a beszédeknek néha tetemes részét.

Ezek már hagiographikus jellegöknél fogva is csak kivételesen adnak okot és alkalmat arra, hogy miattok messzibbre elágazó vizsgálatot kellene indítani. Itt már a tárgy is a hagyományozott szöveghez való hívebb ragaszkodásra készítette a szónokot, s a szabadabb szerkesztés meg az ennek tágabb keretei közt fesztelenebbül mozgó lelemény jóformán ki volt zárva. Nem így azoknál a szorosabb értelemben vett példák-nál, a melyeket ezúttal részletesebb vizsgálat alá kívántam venni.

A mint láttuk, - bár e példák hosszú, mintegy négy-százra terjedő sorából csak néhány jellemző mutatványt szemeltünk ki, - az összehasonlító elemzésnek épen ezek közt van hálás tere. Itt számosával akadnak az olyan elbeszélések, a melyek a világszerte elterjedt s évezredek óta néptől néphez vándorló tárgyak közül valók. Szemünkben nem a legutolsó érdeme egyebek mellett Pelbártnak az is, hogy ezek közül néhánynak oly változatot tudott adni, a mely eddigelé az ő sajátjának látszik. Lehet, hogy ezt a föltevést a további kutatás nem fogja minden esetben igazolni. De akkor sem végeztünk talán teljesen haszontalan munkát, mikor ily további vizsgálat számára a nyomokat kijelöltük. Eddig ugyanis párhuzamos helyek rövid és nem is mindig pontos idézetésénél egyéb e téren alig történt. Az összehasonlító irodalomtörténet módszeres művelése azonban ennél a vázlatos kezdetnél nem állhat meg. Lehetőleg minden változatnak a gazdá-

ját kell adni s minden közbenső láncszemet föl kell deríteni. Igaz, hogy ez kivált ott, a hol az irodalmi hagyományt, mint ez igen gyakran történik, a szóbeli szakítja meg, illetőleg közvetíti, — vajmi nehéz, sőt sokszor egyáltalában meg sem oldható föladat. A nehézségeknek azonban sohasem szabad a kutatót legalább a korlátolt pontosságú megfejtés kísérletétől visszariasztaniok.

A másik, az előbbinél értékesebb és kétségtelenül szilárdabb alapon nyugvó jogcíme Pelbártnak arra, hogy az összehasonlító irodalomtörténet és a folklóre buvára vele behatóbban foglalkozzék, az a körülmény, a mely beszédeinek széles elterjedési körében határozódik. E mellett pedig még abban, hogy milyen kor gyermekeinek szánta beszédeit, melyek nagyobb részét bizonyára magyarul is elmondotta. Az ő idejében még nem csupán a nép volt irástudatlan, hanem a felsőbb körök is vajmi keveset olvastak. A Pelbártok prédikációin épülő sokaság, a szent igék mellett, mennyi novella és mesetárgy termő talajba hulló magvát vihette tehát magával a templomból, a mely akkoriban sokakra nézve a szellemi táplálkozásnak és üdülésnek jóformán egyedüli helye volt! S minő duzzadó erővel csörgedezett e helyen akkor még a nagyok és kicsinyek, a hatalmasok és gyámoltalanok lelki szomjúságának közös csillapítója: azt Pelbárt beszédei is jellemzőn mutatják.

Mennyi ment át ennek a száz meg száz rejtett erecskén táplálkozó forrásnak nedűjéből az irodalom mesterség-szabta csatornáiba; mennyi szivárgott még közvetlenebb úton, a szóbeli hagyomány szabadabb útján a nép közé: vajon ki győzné azt ma esetről esetre mindig pontosan számba venni? Elég, ha egy-egy jellemző példán megmutathatjuk, a mihez ma már alig férhet kétség, hogy nálunk sem volt kicsinylendő szerepe századokon át a templomi szószéknek abban a szüntelen csereforgalomban, a mely irodalom és szóbeli hagyomány közt a középkorban a legélénkebb, mikor e kettőt még különben sem választják el olyan éles határvonalak, mint napjainkban.

Hogy e részben hazánk is egyik nevezetes átmeneti állomása legyen a keletről nyugatra és innen visszaáramló mesetárgyaknak, azt földrajzi helyzetünkön és történelmi viszonytáságainkon kívül nem kevésbé könnyítette a nyugati egyház

nemzetközi szervezete és minden tagját összekötő világnyelve is. Nagy mértékben növelte pedig e csereforgalmat a XIII. század óta mind népszerűbbé váló hitszónoklatnak azon iránya, mely túltengésével épen akkor hívja ki a kritikát, mikor már jóformán betöltötte a hivatását. Mikor tudniillik a sajtó, ez a már bölcsőjében óriási erejű magvető, lép a régi ígehirdetők helyébe.

Pelbárt, a ki két világtörténelmi korszak mesgyéjén áll, lelke mélyén még egészen a középkor embere ugyan, és Mátyás fényes udvarának humanista csillogásából nem sok szűrődött be az ő szűk czellájába. De az új boszorkánymesterséggel, a könyvnyomtatással mégis jobban megbarátkozott, mint nagy királya. Ennek udvarában rövid tengődés után csakhamar elpusztul az első hazai sajtó. Pelbárt rendjének nemzetközi szervezete ellenben vajmi jókor fölkarolta ezt democrata esz-közt, s német, francia és olasz földön, még a jeles szónok életében egymást érik munkáinak kiadásai, melyek holta után is sűrűn következnek még egy ideig.

Hálátlanság lenne részünkről elfelejteni, hogy e szüette foliansok, a melyekről már Bod Péter csak annyit tud, hogy «holmi Deák Könyvek», valamikor Európaszerte hirdették a nagy magyar minorita nevét s e szerény névvel együtt nemzetének dicsőségét.

KATONA LAJOS.

HUGO VICTOR KÖLTÉSZETE.

(Első közlemény.)

Hugo Victor élete műveitől függetlenül nem tanulmányozható. Nem mintha élete magyarázná műveit, hanem mivel az embert az író teremti meg, szellemének iránya ad egyéniségének értelmet, úgy hogy, a mi a művészi munkán kívül esik, kár nélkül mellőzhető. A történelemben könyveivel, nem tetteivel lép, melyek tüstént elvesztik becsöket, mihelyt különválasztjuk az eszménységétől, melybe burkolta. Homályosan maga is érezte ezt, mert sohasem szerette életét elbeszélni és úgy tett, mintha semmit se tudna arról, hogy mit írnak róla, azt gondolva, hogy egyénisége annyira össze van forrva lángelméjével, hogy az apróbb tettek nem érinthetik.

1802 február 26-án Besançonban született. Atyja lotharingiai, anyja vendéi volt, a kiket mindenhová követett, a hová atyja, a ki Napoleon, majd Bonaparte József tábornoka volt, családját magával vihette. Így történt, hogy Korzikában (1802—1805), Olaszországban (1807—1808), Spanyolországban (1811—1812) fordulhatott meg, mely országok ragyogó vidékei elbájolták.

E látványokból a gyermek nem őrzött meg szabatos képeket, hanem inkább bizonytalan fényt, mely észrevétlenül módosul élete folyamán és az egymást követő befolyások alatt. Mindamellett valami egységes benyomás megmarad, mely képzeletének a színes és pompázó visiók irányát adja. Csak 1830 után szabadul a fény káprázatától, mely agyvelejét hatalmába ejtette. Addig még a mindennapi élet új benyomásain is öntudatlan emlékek törnek keresztül, melyek költészetének a *Keleti dalokban* az őszinteség föltűnő hiányát és mesterkéltség színét adják. Megőrzi a gondolat és kifejezés büszkeségét, a szó hangzatosságát, az érzelem túlzását, mely műveinek spanyol jelleget ad és képzelt alkotásainak színhelyeül oly

gyakran választatja Spanyolországot. Kétségtelen, hogy épen úgy mint Corneillenél ebben bizonyos természetes rokonság van, de Hugo Victor szelleme az első benyomások hatása alatt alakult át.

Párisba való visszatérése után, 1812-ben a gyermek magára marad. Atyja távol van, anyja a tömérdek gond között nem adhat irányt fiai ébredező szellemének. Egyébiránt anyjának sem erős meggyőződése, sem mély előítéletei nincsenek és a három testvér rendelkezésére egész könyvtárt bocsát, melyből ellenőrzés nélkül meríthetnek. Victor szenvedélylyel adja magát az olvasásra és mindent, verseket, emlékiratokat, útleírásokat, regényeket, tudományos könyveket olvas és ekkor mutatkozik benne az általános kíváncsiság, melynek meglepő tudományosságát fogja köszönhetni.

Nem sokára elérkezik a rendes munka ideje, iskolába jár, rövid ideig matematikával foglalkozik, majd az irodalomnak szenteli magát. Tizennégy éves korában Virgilt fordítja és azt írja: «Vagy Chateaubriand leszek, vagy semmi.» Tizenöt éves korában az általános versenyen (Concours général) és a francia Akadémián költői pályadíjat nyert.

A császári korszak a francia irodalomban kezdet és vég volt, átmenet a születendő és meghaló között, de a tulajdonképeni classikus hagyományok szempontjából csak vég volt. Hugo Victor mintaképei Delille, Parny, Michaud, Raynouard, Luce de Lancival, Fontanes voltak épen úgy, mint Lamartineéi.

1817-ben az Akadémia legidősebb tagja, Neufchâteau Ferencz a «kilencz nővér gyengéd kedvesének» nevezi és művét megkoszorúzzák, mely Cicero következő retorikai közhelyéről szólt: «A boldogságról, melyet a tanulás az élet minden viszonyai közt szerez.» Hasonló kitüntetés érte a toulousei *Jeux Floraux*-n. A fiatal költőn Chateaubriand hatása föltűnően észrevehető. 1818-ban bálványának minden művét átolvassa és magába olvasztja, de vajon melyik művében nyilatkozik meg a valódi Chateaubriand: *A keresztyénség szellemének* czikornyásságaiban, vagy az *Útleírás* (Itinéraire) szabatos és teljes leírásaiban? Hugo egy ódában magasztalta az irodalom akkori fejedelmét és Homeroshoz hasonlította, a ki «törpe nép közt óriás» volt. Nagyon szerette volna megismerni Chateaubriandt, a ki nem szívesen fogadta és rideg kimértséggel azt mondta neki, hogy utóbbi verseiben oly he-

lyek vannak, melyeket kevésbé szeret, de a mi szép bennök, az igen szép. Chateaubriand nem fukarkodott a dicsérettel, de magatartásában, hangjában, az írók osztályozásának módjában oly souverain valami volt, a mi Hugót inkább leverte, mint fölemelte. Zavarosan felelt és távozni szeretett volna. Máskor is látta a nélkül, hogy érdeklődését sikerült volna fölkeltenie. A fiatal költőre nagy hatással volt Chateaubriand bőbeszédű és heves szónokiassága és így nem csoda, ha meszterkelt tárgyakat keres, melyeken az eltanult formulák egész készletét használhatta. Ebből magyarázhatók a tisztán képzelt leírások, mint *Mózes a Nilusban*, *Az utolsó bárdok*, *Az otaitii leány* és a félhivatalos, azt lehetne mondani, megrendelésre készült alkotások, melyek valamely egykorú eseményt ünnepelnek, mint *IV. Henrik szobrának visszaállítása*, *Englién hercegy halála*, *A bordeauxi hercegy születése*...

A fiatal ember, a ki 1802-ben született és a diadalmas sasok nyomában egész Európát bejárta, a császári korszakban szereplő katona fia és a kinek gyermekora azokban a tragikus években telt el, melyekre a lipcei csata, a franciaországi hadjárat, az Elba szigetéről való visszatérés, Waterloo és a szövetségesek bevonulása Párisba esnek, nem talál más megénekelni valót. Mi sem mutatja jobban, hogy a költészet nem egyéb rá nézve külső gyakorlatnál, fölületes ügyeskedésnél, melynek nincs bensőbb és mélyebb jelentősége.

Az akadémiai első sikereit követő három év mindamellett nem meddő. Hugo Victor arra fordítja minden erejét, hogy ne csak általános ismereteket szerezzen minden irodalomról, hanem a kifejezés hajlékonyságát és könnyűségét is elsajátítsa úgy prózában, mint versben. Fivéreiivel a *Conservateur littéraire*t alapítja, melyben egy éven át dráma- és könyvbírálatokra fordítja tudását és szellemét. A folyóirat bukása után a *Bonnes Lettres* társaságba lép, a hol Nodier Károlylyal szövetkezik és érintkezik Páris minden tehetséges és jóízű férfiával. Másrészt benső változás jelentkezik egy heves és őszinte érzelem hatása alatt, mely egész életén uralkodni fog. Szerelme Foucher Adél, egy ismerős család nőtagja iránt, a kit gyermekora óta ismert, küzdelmei kezének elnyeréseért, végre házassága, nem sokára anyja halálán érzett mély fájdalomla sokkal mélyebben érintik, mint a leczkék és példák, és az író átérzi az ember érzelmeit, meg kezdi érteni, hogy a mű-

vészet inkább személyes benyomások őszinte kifejezése, mint a közönbős remeklés játéka. A szenvedély ez első megjelenése Hugo Victor életében igen fontos, mivel hátralevő hatvan éve alatt hasonló példára nem akadunk. Nem mintha a női bájak iránt érzéketlenné vált volna, mert ennek ellenkezőjét bizonyítja több híres viszonya, sőt néhány botránya. De a szerelem, a szerelem érzelme, a mi a költőt ihleti és boldogságának vagy boldogtalanságának megéneklésére ösztönzi, Hugo Victor szívében csak igen kis helyet foglalt el és versei csak gyenge visszhangját őrizték meg. Ilyféle érzelmei pusztán képzeltek vagy divatosak. Ebből azonban nem az következik, hogy Hugonak nem volt szíve. E sajátság okát inkább szellemének sajátos jellemében kell keresni. Hugo gondolata csupa képzelet a szó képes és plasztikus jelentésében. Nála a lelki állapotok, melyek alig alakultak meg, külső alakot öltenek, symbolisálódnak és bizonyos agyvelői gépezet révén rakódnak össze. Az érzelem metaphorában végződik és hogy kifejeződjék, az eszmetársulás törvényeit követi. Habár az *Ódák* első gyűjteményében, mely 1822-ben jelent meg, van néhány őszintén átértzett darab, nagyon észrevehető rajta a retorika és conventio jelleme. Az *Ódák*nak nincs sem oly æsthetikai becsök, sem értelmi jelentőségek, sem erkölcsi érdekök, mint Chénier André, Lamartine és Vigny Alfréd 1819 és 1822 között megjelent költeményeinek, hanem inkább egy kifogástalan és szép tehetségű tanuló elegans gyakorlatai. Épen ezért lehetetlen meglepetés nélkül olvasni a költő előszavát, melyben elveit fejt ki és azt mondja, hogy a költészet nem az eszmék alakja, hanem magokból az eszmékből áll, a mi ellenmondás a mű és a szándék közt. De minden érthető, ha az alak alatt a kifejezés concret és érzéki elemét, a szóban levő érzéki és eredeti képek nyomát, a gondolat bélyegének physikai eredetét értjük, a honnét veszi az erőt, hogy az anyagi világot, melyen átment, tetszése szerint fölidézhesse. Midőn ezt az előszót írta, épen ez hiányzott teljesen Hugo Victorból. Ma mosolygunk azon, hogy ez az alak nem sokára mily fontosságot nyer műveiben, de értjük, hogy még közönbösnek tekinti. A szók és képek, melyek kifejezik, semmi benső eseményre, semmi oly érzelmre nem emlékeztetik, mely a szemeken át hatolt be és az után az egész lélekben elterjedt. A logika igazat ad elméletének, mert ellenmondás

volna abban, hogy az író egyénileg fejezze ki azt, a mit egyénileg nem érzett. Innen van az eszmék iránti szeretete, vagyis az elvont conceptiók kedvelése, melyek között nem tudja megkülönböztetni a reminiscentiát az utánzástól, és melyek alapjában véve a nélkül, hogy sejténé, a legformalisabbak és legfölületesebbek benne.

Mindamellett Hugo Victor iskolás elméletei mellett is sokkal inkább költő, hogysen a kész formulákkal beérné. Másrészt a lelki rázkódás, melyen keresztületesett, saját magának fölfedezése, mely következménye volt, nem sokára elárulja a különös hatást, melyet a költő érzett.

A könyvektől megundorodva természetét és hivatását benne igyekszik fölfedezni. Gyermekségének gazdag éveire, verőfényes utazásainak elmosódott képeire bukkan. Ekkor öntudatlanul és a tartalom és alak titokzatos egységének hatása alatt, melyet félre akart ismerni és mely minden őszinte költészet lényege, stílja egyszerre egyénivé válik. Chateaubriand azt mondta: «Az alkotó szellem legjobb része emlékekből áll. A legszebb dolgok, melyeket valamely író könyvbe foglalhat, az ifjúkor első éveinek emlékeiből származó érzelmek.» Hugo Victor a világ képét még nem bírja az eredeti megfigyelés függetlenségével magyarázni; agyában azonban megőrizte azoknak a képeknek a nyomát, melyekkel szemei régebben ösztönszerűen megteltek és abba mélyen bevésve maradtak.

Gyermekkori emlékei, melyek annyira elütnek előbbi műveitől, Hugo Victor történetében fontos időpontot jelölnek. Először, érdekes átmenetek az irodalmi közhely és a természet közvetlen kifejezése között; másodsor, tanúságuk önkéntessége révén a fiatal ember megtalálja azt az eszközt, melyet Chateaubriand tanulmányozásában hasztalan keresett és melylyel a conceptiókat, melyeket a művészet alkalmaz, elevenekké és egyéniékké tette: ez pedig abból áll, hogy az eszmét sohase szigeteljük el a fizikai föltételektől, melyek közt keletkezik, hagyjuk meg azt az alakját, melyet bizonyos sajátos érzéki benyomástól nyert és mely egyedül adhat kifejező értéket a szóknak, melyek ábrázolására vannak hivatva.

Ennélfogva 1823-tól a költő leíró módszerében gyökeres változás áll be. A természeti és conventionalis jelzők helyett, melyekkel nem rég beírta, most azoknak az érzéki benyomásoknak a visszaidézésére törekszik, melyek utazásai közben

friss agyvelejébe vésődtek és a fölelevenített színeket képzeletének különböző tárgyain valódi vagy képzelt analógiák szerint osztja szét, mint a festő.

A módszer e változása bármily termékeny is, nem járt azzal a közvetlen eredménnyel, hogy Hugo költeményeiből örökre kizárja azt az irodalmi phraseológiát, mely addig a közvetlen benyomások hiányát leplezte. Az 1830 előtti művekben a találó kifejezés helyett festői rajz van, vagyis a költő képeinek physikai vonásait azzal a érzézzel találja ki és csoportosítja, hogy a leírt tárgy sajátos természetétől tökéletesen független æsthetikai vagy erkölcsi hatást keltsen. A retorika megszokásánál fogva, a mitől nehezen fog szabadulhatni, a színeket és alakokat gyakran a compositio, az összhang törvényei és az ellentét követelményei szerint kapcsolja össze a helyett, hogy a realis benyomás nyújtotta utalásokhoz alkalmazkodnék. De méltatlanság volna el nem ismerni, hogy ez az eljárás is haladást jelent és egy másik nagyobb fontosságút jelez: a festői visio az igazit készíti elő; a költő képzelete lassanként behatol a természetbe, melynek eleinte csupán a felszínén játszott. Az emlékezet és álom bizonytalan anyagának a helyét közvetlen és szabatos benyomások foglalják el. E szikrázó és zengzetes nyelv minden szava már magában foglal valami rezgést, melyet megigazítani és kiemelni fog kellene. Ez a megfigyelés föladata lesz, mely nem sokára megjelenik a túlhevés agyvelőben, a hol annyi kép zsong.

A festői compositio típusának az a könyv tekinthető, mely ugyanebben az évben, 1823-ban jelent meg. Az *«Islandi Han»* — mondja Hugo később — oly dráma volt, melynek jelenetei képek voltak, melyekben a díszleteket és jelmezeket a leírások helyettesítették. Megvallja, hogy «Scott Walter művei adták hozzá az eszmét», és igaza van, mivel a sajátos eredetiségnek, mely a mű becsét teszi, az eszméhez nincs semmi köze; az a színekkel és kidomborítással teli stilban rejlik, a hol a szörnyű és torz alakok úgy szólván le vannak másolva. *Islandi Han* bizonyára nem köszönhet semmit a megfigyelésnek, hanem a képek élénksége és mozgása mesterkelt életet ad neki, melynek benyomása az elbeszélés örült valószínűségével mellettséggel sem tűnik el. A művet vitatták, parodisálták, nevetségessé tették, de a költő hírnevének nem ártott: a

kegydíj, melyet a király neki 1822-ben adott, 1000 koronáról 2000-re emelkedett. Egyre több barátja kezdett csoportosulni köréje, mintegy Hugo Victor iskoláját alkotva meg, melynek észrevétlenül a legfiatalabb tagja lett a feje. Ezek nagyrészt a *Muse française* munkatársai voltak, a kiket az a bizonytalan érzés egyesített, hogy a költészet és művészet terén valami nagy újítás van készülóban, melynek ők lesznek hősei, eszközei és tanúi. Az érett és állásuknál vagy összeköttetéseiknél fogva a hivatalos irodalomhoz tartozó férfiak mellé heves és regényes fiatal emberek álltak. A csoporthoz csatlakozott, de nem vegyült belé két költő, Lamartine és Vigny, a kik már híresek voltak. Nodiernál gyűltek össze, eleinte kis lakásán, a hol *Trilby* legszebb meséit súgta fülébe, később az *Arsenalban*, melynek könyvtárnoka lett.

Ebből a korszakból valók azok a költemények, melyek legtalálébban jellemzik a költő első módszerét: *A sylphe*, *A tündér és a péri*, *Aréna-dal*, *Czirkusz-dal*, *Dal a torna-iátékról*, majd a *Nagy mama*, *Gyermekségem*, *Atyjámhoz*, *A diadativ*, *A spanyolországi háború*, melyek már egyéni ihletre vallanak. Körülbelül harmincz darab, melyet egy év alatt írt, új gyűjtemény anyagát nyújtja. Az *Ódák* második kötete 1824 márcziusában jelenik meg és lelkesedést kelt. A könyv élén most is előszó áll, melyben a költő irodalmi hitvallását igyekszik kifejteni, de ez oly bizonytalan, hogy csakis a helyes középszerű kifejezéssel jellemezhető. Így, jól-lehet, «egyáltalában nem tudja, milyen a klasszikus és a romantikus műfaj», azt már látja, hogy «az irodalomban épen úgy, mint az államban, két párt van»; de azt is tudja, hogy békitők is tűntek föl a két ellenséges tábor közt, és ő soraikba akar állni, ha közéjük kell is vegyülnie.

1825-ben Hugo Victort Lamartinenal egy időben a becsületrend lovagjává nevezték ki. Az év, mely így fiatal dicsőségének ünnepélyes megszentelésével kezdődött, a költőre nézve különösen termékeny lett; a szerencse, mely mosolyogni kezdett reá, megengedte neki, hogy a kissé szűk kört, melybe Spanyolországból való visszatérése óta zárkózott, elhagyja és szemei és szelleme látkörének tágitása végett új utazásokat tegyen. Négy hónap alatt három utat tett Bloisba, Reimsbe, Svájcba, a mi igen sok annak, a ki tizenkét év óta csaknem mindig Párisban tartózkodott. Hugo Victor abban a korban

van, melyben az agyvelejében levő benyomások csiráznak és gyümölcsözőnek. Az utolsó utazásáról szóló leírásról a kritika sietett kiemelni, hogy abban az egyéni megfigyelés és közvetlen kifejezés tehetsége nyilatkozik meg, melyen az eredetiség keresztül kezd törni. Eddigi műveiben a festői részletek, melyek gyermekkori emlékeiben öntudatlanok, a képzelet alkotásaiban elfogadottak és keresettek, egész különös szellemi szerkezetet árulnak el. Néhány metaphora, mint például «a pyramis, a halál mozdulatlan sátra», a tárgyak jellemző oldalainak föltűnő észrevevésére mutatnak, de a természetet eddig saját szemével még nem nézte. Az Alpokba tett kirándulás vétette észre vele azt a visszahatást, melyet szelleme a külső képekre gyakorolt, vagyis az alkotó szellem lényegét, mely a nevelés befolyásaitól szabadulni törekedett. A költő föttehetsége, melyet találóbb szó hiányában képzeletnek kell nevezni, hirtelen föltűnően nyilatkozik meg. Már látható, hogy Hugo Victor költészete főképen az anyagi világ visszhangja lesz egy rezgő és zengzetes lélekben. Valóban, e sokoldalú lángelmének mély gyökere a képzelet, mely annyi alakot fog ölteni.

Az izmosodó lángelmét most e tehetség fejlődésében kell tanulmányozni. A mester életének és műveinek tanulmányozása folyamán a képzelet növekvő szerepén kívül a költő egyre jobban jelentkező egyéniségének a nyomait is kutatni kell.

A természet e döntő leczkéje után sem szakított végleg nevelésének megszokott szókincsével. Az ily forradalmak nem hirtelen törnek ki. Hugo Victor tapasztalatainak gyarapodásával helyettesíti lassankint a hagyományos nyelvet az agyvelejében szaporodó friss benyomásokkal.

Így a *Keleti dalok*, melyeket 1826-ban és 1827-ben írt, lángelméjének történetében még átmeneti korszakot képviselnek. Maga a terv, melynek születésöket köszönik és mely szerint igyekezik a költő egy nem látott világot leírni, eléggé mutatja, mily fogalma volt a költői képzeletről. Másrészt e keleti visiók váratlan megjelenése egy fiatal francia agyvelejében, a ki Svájczból tér vissza, figyelmet érdemlő tünemény. Nem mintha hosszas gondolkodásra volna szükség annak kiderítése végett, hogy hogyan jutott arra a gondolatra, hogy egész kötetten át Keleten barangoljon, és valóban nines

semmi fontossága annak, hogy a kritikától megtagadja azt a jogot, hogy a költőt kérdőre vonja azért, hogy milyen a képzelete, miért választotta ezt a tárgyat, miért kevert ily festéket, miért szedett erről a fáról és merített ebből a forrásból. Mindenki tudja, hogy 1828-ban egész Európa szemei Kis-Ázsián és Görögországon függtek és mindenki Kanarist és Navarint emlegette. A költészet is foglalkozott vele: Delavigne a *Messinai nőket* énekelte és Byron Missolonghinál meghalt. Annak megállapítása se nehéz, hogy ez új képek fő elemei egyszerűen a gyermek régi utazásainak emlékeiből és főképen a félig afrikai, félig ázsiai Spanyolországból vannak kölcsönözve, mely még Kelet. Szokatlan és magyarázatot az kíván, hogy ily vállalkozás a költő eszményét annyira megközelítő műalkotást eredményezhetett, a gyermek agyvelejében bevésve maradt színek oly hirtelen és könnyen elevenedtek meg, hogy a fiatal ember gondolatai ostromló álmokra vetődjenek, hogy e távoli, bizonytalan fény oly lángban esapott föl, hogy a keletiekben a kelet illusióját kelthette föl, végre hogy az agyvelő e villogása semmiképen se téveszthető össze az előző emlékekkel és eredetét és eredményeit mindenképen külön kelljen tanulmányozni.

Hugo Victor egy véletlenül tett vallomása az előszóban megjelöli a helyet, honnét kell az elemzésnek kiindulnia. «A *Keleti dalok* irásának gondolata a mult nyáron, elég nevetségesen akkor támadt, mikor a naplementét nézte». Agyvelejének szüksége volt a fizikai napmelegre, hogy azt a sugárzást idézze föl, melyet a Kelet gondolata ébreszt. A vakító fény, melyet e mesterkelt költészet maga után hagy, kétségtelenül a szemek és szellem valóságos fölhevülésének tulajdonítandó. És bármily gépies és mesterkelt az eljárás, mégis haladás az *Ólák* szónoki bőbeszédűségéhez képest; mivel az író ily módon önmagában valóságos hallucinációt idéz föl, melynek folyamán a szunnyadó képek a környező világosságtól nyernek szint és oly elevenen jelennek meg, a minők sohasem voltak. A *Keleti dalok* legközönségesebb és leghamisabb darabjait e szempontból még ma is érdemes tanulmányozni. Érdekessé nem a tárgyak «helyi színezete» teszi, mely utazók elbeszéléseiből vagy költők műveiből van merítve, hanem az irodalmi színezet, melytől e fölszínes irány ragyog. Itt már észrevehető az ürességben működő képzelet

veleszületett sajátsága, mely csak anyagra vár, hogy eredeti alkotásra térjen át. Egyébiránt ezeken a látszólag tisztán képzelt költeményeken nem ez az egyetlen közvetlen és őszinte benyomás vehető észre. Mikor Hugo Victor a *Kéleti dalokat* írta, minden este elment Páris környékére a naplementét nézni és festőként tanulmányozta a fény hatásait.

Hugo Victor szeme hozzászokott a megfigyelés e gyakorlatához és agyveleje szabatos, eredeti, pontosan megjegyzett visiókkal telt meg, melyek lassanként a szóképek és emlékek helyét foglalják el. Voltaképen nem új színekkel gazdagodik, hanem megismerkedik az árny és fény mindennapi küzdelmének változatos fokozataival, melyeket senki sem fog különben kifejezni tudni.

Hugo Victor a *Kéleti dalok* írása közben lett romantikussá.

A romanticismus, mint minden forradalom eredete bizonyult és homályos. Nem rég azt iparkodtak már bizonyítani, hogy az első romantikusok a nagy század classikusai, még pedig nemcsak Corneille és Bossuet, hanem Fénelon és Racine is. Az ellenmondást nem tekintve, kétségtelen, hogy az izlés megújulása, mely annyiféle változástól függ, egy csapásra nem következhetett be, és a kritika igen jól teszi, ha első megnyilvánulásait kutatja; de a kutatást a közvetlen előzményekre kell korlátozni. A romanticismus megfejtésére elég a XVIII. század vége. Rousseau J. J. és De Saint-Pierre Bernát már prófétái, az egyik a szenvedély, a mozgás és stíl túlzásával, a másik a természet festői szépségeinek, fontoságának és az irodalmi művekben úgy szólván diszitő becsének megértésével. Utánok Chateaubriandnak köszönhet legtöbbet az iskola és okvetlenül őt illeti meg a «romanticismus sachem»-je cím, melyet Gautiértől kapott. Ott is, a hol túlszárnyalták, erős egyéni bélyeget ütött az érzelmekre és eszmékre, melyeket utódai közösen örököltek.

Rousseau J. J.-nál e szenvedély, melynek æsthetikai hatalmát ő fődözte föl a világnak, egyszerűen emberi és szinte általános; minden elbeszélésben és leírásban, melynek tárgya, nincs más megkülönböztető jelleme, mint hatásának erőszakossága és a düh túlzása, a hová a lelket ragadja. Chateaubriandnál előre nem látott sajátsága lesz, mely átalakítja és melynek megifjult bája az egész nemzedéket magával ragadja.

René, nem úgy mint Saint-Preux, nem éri be azzal, hogy egy nőt szeret és ettől várja életének boldogságát vagy szerencsétlenségét; szíve a szerelmen vagy legalább azon a tárgyon fölül van, mely fogva tartja. Nincs mámor, mely kielégítse és boszúságát főképen az okozza, hogy a valóságot nem találja álmának megfelelőnek. Eredeti benne az, hogy egy eszmény zaklatja, melyet nem bír elérni, de melyről lemondani sem tud. Ebből származott az undor és gőg keveréke, a félig lemondó és következőleg keserűbb kétségbeesés, a büszke melancholia, melyet Chateaubriand nem Goethétől és Byrontól tanult és melyet százada tőle örökölt. Mások a kései érzellem alakját és nyelvét változtatgathatták, de Chateaubriand fejezte ki legelőször és legtipikusabban. Rhetorikáját is ő állapította meg, melyet a romantikusok eleinte kölcsön vettek tőle. «Szívviharok, esőtök egy cseppje ez?» «Tomboljatok már, óhajtott viharok!» Nem így beszél-e Hernani, Didier, Antony, Buri-dan? . . . Valamennyien declamálnak és «mámorosak a szótól». Befolyása mindenütt jelen van a romanticismust szülő mozgalomban. De Saint-Pierrere nézve a természet nem volt egyéb, mint az érzékek tárgya és ürügy a leírásokra; az emberi lélekkel szövetkezett és kifejezésének határát bizonyos tekintetben kiterjesztette, de magának nem volt lelke, önálló léte, mert nem volt egyéb, mint az istentől kiváltságos teremtménye számára készített nagyszerű lombsátor. Chateaubriand az alkotás függetlenségének egészen új érzelmével, az egyetemes élet naiv, figyelmes, vallásos csodálásával, mely szükségképi következménye volt, készítette elő az irodalmi forradalmat, melynek Lamartine, Hugo, Georges Sand, Michelet lettek az apostolai. A szóharczczal elfoglalt első romantikusok nem értették meg, hogy a rendszer hová irányul, de elegendő volt, hogy René szelleme a legnagyobbat érintette meg. Hugo Victor tőle tanulta meg, hogy a költészet az anyagi világot az erkölcsivel összekötő titkos kapcsolat sejtő fölfogása és utána nálánál talán jobban megérdemelte a «bűvész» vagyis tolmács és mágus nevet, melyet Joubert és Staëlné adtak az *Útleírás* (Itinéraire) festőjének.

De Chateaubriand az iskolára döntő hatást főképen a költői képek megújításával gyakorolt. A francia irodalmat a francziák képzeletének megifjítása végett terelte az idegen-szerű rajzok útjára, melyen mozgott a romanticismus eleinte

kizárólag. A XVIII. század kimerült nyelvéhez, ugyanazon tárgyakkal folyton ugyanazon eszközökkel való ábrázolását megszokott költőinek petyhüdt érzékenységéhez, ismeretlen, idegen, az olvasó és író vérére és idegeit izgató benyomások kellettnek. Chateaubriand ezért csak Amerikát és Keletet és néhány antik tájat írt le a szűz vidékek mintájára, melyek üdesége ma a világ primitív ifjúságát utánozza.

A romantikusok rosszul utánozták, mivel csak eljárását vették kölcsön és képzeletüket kényszerítették, hogy nem látott országokat fessenek, de legalább megőrizték mintaképök külső életének pompáját, a képzelet uralmát a stilban, mely a korszak jellemző vonása. A két találmány, melynek érdemét magoknak követelték, a helyi szín és a groteszk, e rendszernek csak alkalmazása volt. Ebben nem volt semmi vadonat új, sem olyasmi, a mi egy új iskola alapítását jogosulttá tette volna, és Chateaubriandnak volt joga ahhoz, hogy ezt nekik kijelentse.

A romanticismus egységét és létjogát inkább a lelki, mint a szellemi kapocs, a lelkesedés és remény közössége adta meg, melynek elve bennök és nem a remekművekben volt, melyeknek köszönhatték nevelésüket a romanticismus hívei. Chateaubriandnak (1768--1848) még csak húsz éve volt hátra, mikor a zászlót kibontották és ezért nem vezette a fölszabadult tanítványok seregét, melynek illúzióiban többé nem osztozhatott.

Egyébiránt az első csoportosulás, mely az akadémiai hagyományokat megúnt írókat egyesítette, nem volt semmiféle egyéni kezdeményezés műve, hanem a francia irodalomban akkor uralkodó idegen befolyások természetes és csaknem gépies következménye, melyeket e három név: Osszián, Scott Walter, Byron elég szabatosan képvisel.

A császárság és restauratio egész nemzedékét elámitották Macpherson hamisításai. A közvéleményt Goethe fejezte ki, midőn azt mondta, hogy Homeros helyét szívében Osszián foglalta el. Ez a barbár csemege a legeltompultabb ínyt is fölfrissítette. Divatosak lettek a lyrai ömlengések, vad és nagy-szerű visiók. Nem volt költő, a ki a vihar epikai hangjába ne akarta volna a magáét is belevegyíteni.

Scott Walter nem idézett elő ily æsthetikai örvöngést, de hatása nem volt kisebb. Az íróknak a történeti érzék akkor még egészen új alakját, a kifejező részlet, a díszletek intuitió-

ját és a letűnt korszakok jellemző vonásait fedezte föl. Voltaire és Montesquieu Franciaországban, Goethe Németországban, Gibbon Angolországban az események és korszakok erkölcsi és philosophiai jelentésének megértésére törekedtek, de senki sem iparkodott a mult embereit és tárgyait való és látható módon éleszteni föl, hogy a szellemre egy föltámasztott világ benyomását tegyék. Mielőtt a romantikus mozgalomhoz csatlakozott, Hugo Victor engedett a festői fölidézés e módszere csábításának, de becsét és erejét csak akkor érezte, midőn a körülötte alakuló iskolának elveket igyekezett adni. Az új poetikának ez volt az első szabálya, mely valamennyi közt leginkább adott értelmet és sajátos irányt a mozgalomnak.

Végre a lelkesedő fiatalság elé a lángelme és hősiesség képét állította Byron. *Lara, A gyaur, Manfred, Don Juan* merész és szabad művészet mintáját nyújtották, mely szakított a szabályokkal és formulákkal, és a költő ragályos heve Európaszerte megszerettette Görögországot, melyért meghalni ment.

Chénier André műveinek kései közzététele, melyek ropant visszhangot keltettek, rázták meg először az akadémiái irodalmat. Chénier a leggyengédebb és legösszhangzóbb költők egyike, a ki olykor mintha megtalálta volna az antik tisztaság és nemesség titkát, nyíltan tiltakozott az eszmény állítólagos őreinek mesterkéltségek módszere ellen. «A modern költészet igazán itt kezdődik — mondja Gautier Theophil. — Ennek megjelenésekor az egész hamis költészet színét vesztette, elhervadt és a porba hullt. A nem rég még ragyogó nevek elhomályosultak és a szemek a pirkadó hajnal felé fordultak». Minden téren az új szellem nyiladozott. Hugo Victor, a ki *Ódái* miatt már híres volt, e pillanatban vegyült az irodalmi harcba és volt kénytelen a két párt között választani, mely magáénak követelte.

Vitatkoznak azon, hogy mikor csatlakozott a romanticismushoz. A kérdésnek így föltéve nincs szabatos értelme, mert a romanticismus Hugo Victor előtt voltaképen nem létezett. Elveit *Cromwell* előszava foglalja össze, eszményt és zászlót pedig *Hernani* adott. A név azonban létezett és tudjuk, hogy körülbelül minő eszmét képviselt: azt, a mi közös Ossziánnal, Scott Walterrel, Byronnel, a mi megengedi, hogy Cha-

teaubriandt, Nodiert és Delacroixt egymáshoz közelebb hozzuk, azaz, a képzelet konkrét és megkapó fordulatát, mely a művészetnek új színekkel és alakokkal való megújítására törekszik, a mennyiben a szabályok elavult conventióját vagy a lángelme ihlettségével, vagy csinált érzellemmel helyettesítette.

Hugo Victor 1824-ben még nem tudta, hogy a romanticismusnak ez a valódi jelentősége. Érti, hogy «e század irodalmát nagy és mély mozgalom ostromolja, a mi különben természetes oly politikai forradalom után, mely a társadalmat minden ízében megrázkódtatta»; tudja, hogy létezik «egy hamis műfaj, melyet scholasticusnak neveztek el, mely oly viszonyban van a classikussal, mint a babona és vallási rajongás a vallással» és ezzel azt az irodalmat állítja szembe, melyet Chateaubriand, Staël és Lamennais teremtettek meg, de iskoláról nem akar hallani: «a szép Shaksperében épen oly classikus, mint Racinenél és a hamis Voltairenél épen oly romantikus, mint Calderonnál.»

Kétségtelen, hogy e nyilatkozatokat nem kell betű szerint venni, sem elzárkózni attól, hogy még 1824 előtt keressük annak a gondolatnak és stílnak a fejlődését, mely Hugo Victort a romanticismushoz volt hivatva vezetni; de az is fontos, hogy e fejlődésnek a jellemét ne változtassuk meg azzal, hogy minden áron oly iskola korai befolyását lássuk, melylyel a költő oly könnyedén bánt el. Hugo Victor pártjának és iskolája irányának megjelölésére nem pusztán történeti és irodalmi okok voltak befolyással. A szellemnek azt a sajátos fajtát, mely a *Hernán*-ban jelentkezik és melynek meghatározása volt a romantikusok elve, senkinek sem köszönhette, és az egymást követő változások, melyek utolsó újonczéveit jelölik, csupán folytonos fejlődését mutatják. Míg Hugo Victor a szóirodalom, a másodkézből való irodalomra szorítkozott, nem lehetett eltalálni, hogy melyik oldalra fog hajolni, mert maga sem sejtette. Legfőlebb Chateaubriand és Scott Walter kedvelése és utánzása és még inkább bizonyos képek idegenszerűsége, bizonyos formák túlzása engedte sejtetni, hogy a nevelésében gyökerező idealismus nem felel meg titkos képességeinek. De a közvetlenül és részrehajlatlanul megfigyelt természettel való pusztá érintkezésnek kellett föltárnia előtte sajátos eredetiségét.

Az 1825-ben tett munkás és termékeny utazás alatt

kezdet az eltanult költészeten át a lappangó romanticismus keresztültörni, melynek veleszületett csiráját magában hordta.

Philosophiai igényei mellett is a romanticismus csak a képzelet terén újított. Itt kettős munkát végzett: nem érte be azzal, hogy tiltakozott az általános és bizonytalan kifejezés-mód ellen, a hová a XVIII. század elemző szelleme jutott — e tekintetben Chateaubriand nem hagyott neki csaknem semmi tennivalót — a természet magyarázatának és ábrázolásának oly rendszerét teremtette meg, mely addig Franciaország költői hagyományaiban ismeretlen volt.

Az 1830 körüli írók valamennyijének, a kik a romantikus hitvallást nem fogadták el, az elkésett classikusoknak vagy eredeti újítóknak, a minő Lamartine, de Vigny Alfréd, Ducis és Fontanes — egy közös vonása van és ez az, hogy valamennyien azt tartják, hogy a költészet az anyagi látszat bizonyos eszmeiséget és kifejezésére képeket kíván. Mindegyik használja a rendelkezésére álló eszközöket, hogy a physikai bélyeget, melyet a metaphora érzéki eredete megőrzött, enyhítse. Az egyik az elvont nyelvvel törli el, a másik azzal eszményíti, hogy az anyagot mindig cselekvésben ábrázolja. Hugo Victor azon a napon lett romantikus, midőn veleszületett érzékenységének a természettel szemben szabad kifejezést engedett. Ahhoz, hogy egyik táborból a másikba csapjon át, neki elég volt annak értelmezése, hogy a látható zürzavar szemei előtt miképen oszlik szét, annak megfigyelése, hogy az agyvelejébe bevésődött eredeti benyomások hogyan változnak magoktól képekké és költői fölindulásra valló metaphorákká. Így mindenek előtt az ellentét, a domborúság, az alak és kiváltképen az alak részei, a szög, a domborodás és élek, az ötlík szemébe, a mi az anyagi valóságot alkotja és jellemzi. Ez nevezhető a romantikus képzelet sajátosságának. Nem mintha a romantikusok Hugo Victor előtt tisztában lettek volna vele, hanem a különböző irányok, melyeket az iskola képviselt, a concretebb, elevenebb, többet sejtető új eszmény utáni közös vágy már ebben az irányban működött és csak lángeszű ember kellett, a ki a megindult mozgalomnak irányzó és termékeny egységet adjon. Ehhez járult, hogy a romanticismus, mely híveit a forradalom és császárság alatt született nemzedék leghevesebb fiatal emberei között toborzotta, természetsszerűen hajlott a túlzáshoz és erőszakossághoz, a sza-

bályok és egyensúly megvetéséhez és az újítók zavaros hajlamai és a hatalmas, féktelen, szörnyű képzelet közt, mely Hugo Victor első alkotásaiban megjelent, egygyel több összhang fedezhető föl.

A romanticismus æsthetikai elv, de stilaris eljárás is és a stilnak csakis az egyéniség ad jellemet. Alig van ellenmondás abban, hogy a romantikus képzelet tévelygéseinek végső oka Hugo Victor szemében és agyvelejében rejlik.

Hugo Victor romanticismusa a drámában állta meg a helyét legjobban és nyilatkozott meg legtökéletesebben és a körülötte csoportosult iskola is ebben találta meg a valamennyi vérmérsékletének leginkább megfelelő művészeti alakot. Mi tehát a romantikus dráma és hogyan nyomta reá a költő lángelméje souverain egyéniségének a bélyegét?

Ha hihetünk *Cromwell* előszavának, az 1830-ban diadal-maskodó új irodalmi műfaj születését történeti kényszerűségnek kell tulajdonítani. Az emberiség három korszakának, melyeket primitivnek, antiknak és modernnek nevezünk, a költészet három alakja felel meg: az óda, melynek a *Genesis*, az eposz, melynek az *Ilius* és a dráma, melynek Shakspere művei a típusai.

A dráma a keresztyénségtől megteremtett és a francia forradalomtól befejezett világ fölfogásának hű kifejezője. Az ember és a mindenség lényeges kettőségét tételezi föl. A két eredeti ellentétnek, a léleknek és testnek, az anyagnak és szellemnek, a valónak és valótlannak, a jónak és rossznak, a szépnek és rúttnak, melyek a természet alkotásaiban vegyülve vannak, a művészetben is vegyülniök kell. Az ellentét, mely minden valóság alapja, minden valódi költészet alapja és a színház csupán e két természetes ellentét kifejlesztésére szolgálhat.

Hugo Victor egész művészeti elméletének alapjául ezt fogadja el és ez lett a romantikus hitvallás első, és el kell ismerni, hogy eredeti parancsa. Föltalálásának dicsőségét senki más sem követelheti magának, se Goethe, a ki 1797 óta *Hermann és Dorottyá*ban a modern költészet új alakját kereste, se Schlegel, a ki 1808-ban megtámadta a tragédiát és egységeit, se Stendhal, a ki azzal dicsekedett, hogy Shakspere megértésében megelőzte Hugót, végre se Chateaubriand, a ki azt hitte, hogy az utókorra a keresztyénség végleges magyarázatát hagyja. Ennek oka igen egyszerű. Ez az állítólagos eszme

nem egyéb, mint a költő érzékenységén uralkodó törvény logikai és æsthetikai alkalmazása, és Hugo Victor, midõn elméletileg tárgyalja, csupán általánosítja a fõltételeket, melyek szerint képzelete alkot.

Sõt tovább megy. Együttal rendszerbe foglalja a bizonytalan reformirányokat, melyek a romanticismus kétértelmû rovatában csoportosulni törekedtek és saját lángelméjének formuláját erõszakolja rájuk. Egyszerre észreveszi, hogy van egy iskola, mely kész elfogadni a mestert, a ki zászlót fog adni neki, és hogy e szerepet a természet előre neki szánta.

Ne kutassuk, miért hajtották oly könnyen jármába nyakukat a romantikusok. Épen azt nyújtotta nekik, a mit vártak: az erõt, plasztikát, pompát, mely oly régen hiányzott a költészetbõl. Minden lázongás, melyet a classikus műfaj avult uralmának visszaélései idéztek elõ, ide irányult. Mindenki csodálkozott, hogy oly hatalmas társadalmi rázkódások után az irodalom, melynek az élet képeinek kell lennie, oly mozdulatlan és közönbös maradt, akár az elvont elmélkedéssel foglalkozó scholastika. A visszahatás szüksége eleinte véletlenül nyilvánult meg. «Egy szép napon — mondja Nodier — a phantastikus elem minden utat elfoglalt, mely az érzéstõl az értelemhez vezetett és Aristoteles, Quintilianus, Boileau, La Harpe ellenére benyomult a drámába, az elégiába, a regénybe, a festészetbe, a szellem minden játékába és a lélek minden szenvedélyébe». Már pedig mi egyebet jelentett ez a phantastikus elem, mint az összhangzó és megkövült formák elpusztítását, melyek egy eltünt civilisatio megszokott kifejezései voltak, melynek classikus nemessége azonban csak hiú képe lehetett? «Nem volt meglepõ, hogy a hármas egység gyermekes köteleke meglazult, mikor a társadalom végtelen egysége minden ízében bomladozott...» 1820-ban ugyancsak Nodier megállapította, mily messze vannak a kortól, midõn az olvasók a regényben ügyesen szõtt, kiméletes fejlõdést kívántak. A mai nemzedék, mely az erõs és változatos fölindulások után áhítozik, nem igen törõdik azzal, hogy a szellemi termékekben ezt a szerencsés mértékletességet, a szerkezet finom illedelmességét találja: századunk valódi izgalmi a romantikus izgalmakkal szemben rendkívül akadémikusokká lettek». Szóval, az új nemzedék erélyes, merész, mozgalmas, oly mûvészet után sóhajtozott, mely a szunnyadó kíváncsiságot föl-

éleszsze, és Hugo Victor épen kapóra jött, hogy ezt nyujtsa. És ez elég a romantikus reform első jelentésének megmagyarázására. Az eredetiségnek az a faja, melyet a drámától, melyben forradalmi szándékait nyilvánította, kívántak, inkább alaki, mint lényegbeli volt. Hugo Victor voltaképen egy typust sem teremtett. Hernani, Didier, Ruy Blas, drámáinak egyetlen élő alakjai, Werther, René, Manfréd utószülött testvérei. Egyéni benne az érzés bizonyos módja, melylyel a fizikai természet, majd a plasztika és ellentét ugyanazon törvénye szerint megalkotott erkölcsi világ ábrázolásának bizonyos módja jár. Az ellentét, mely az anyagi átfestés irodalmi alkalmazása, az ily képzelet állandó formulája és sajátos bélyege, melyet Hugo Victor a magáévá tett elvre ütött.

Cromwell, mely 1827-ben jelent meg, az előszóban foglalt elméletek alkalmazását akarta bemutatni; és tény, hogy a szerző esodálatosan hű a rendszerhez, melyet meghatározni igyekeztünk. Maga a darab eszméje is a cselekvény két lehetséges megoldásának állandó alternatívája, mely abból áll, hogy Cromwell király lesz-e vagy nem. A felelet minden fölvonásban változik, és végül a hős megkoronázása folyamán ragadják el tőle a koronát. Épen így minden személy lényegileg élő ellenmondás. Cromwell még hagyján, a kinek bonyolult és mély lelke még Bossuetnak is az ellentétek sorozatát sugalta; de a föltett szándék vagyis inkább a természetes hajlam valamennyi többi: Rochester, Milton, a puritánok concepciójában szembeszökő. El lehet mondani, hogy a csapongó képzeletnek, mely e hat ezer verssor sűrű erdejében űzi játékát, egy és csak egy törvénye van: az ellentét, mely a dráma erkölcsi menetét úgy irányozza, mint az anyagi díszlet, a hol történik.

Az 1827-diki év a költő életében válságos idő, mert ekkor jelennek meg a politikai fejlődés körvonalai, mely a *Cromwell* előszavában jelzett irodalmi fejlődést követte: Hugo Victor bonapartista és szabadelvű, de egyúttal romantikus lesz. Mindkét tekintetben az átalakulás döntő oka ugyanaz: a vélemény árnyalatát az elmélet jelentésével egyaránt irányzó képzelet rendes fejlődése. A fiatal embert, a ki föllépésekor conservatív és minden hagyományt tisztelő környezetbe jutott, képzeletének féktelen hatalma nem sokára a túlzó királypártiság táborába ragadta, a hol Chateaubriand

megelőzte. Az 1824-diki körbe e czímen lépett be. A közép-kor és legendái akkor kielégítették a költészet és vallás eszményének szükségleteit. Hanem nem sokáig maradhatott a szűk korlátok közt, melyeket René parancsoló akarata nem bírt keresztültörni. A nagyságot és pompázást kedelve csakhamar meggyőződött, hogy ily törekvéseket sem a királyság, sem az egyház nem elégíthet ki. Végre észrevette, hogy «a századnak csak egy nagy embere volt, Napoléon, és egy nagy tárgya, a szabadság», és csodálata lassanként elhagyva a képzetet birodalmát, a hová menekült, a modern ég e két valódi csillaga felé fordult.

A legcsekélyebb elmélkedés egyébiránt megmutatta neki, hogy a művészet fölszabadítása, melyet a romanticismus szentelt meg, egy másikat is föltételez, és hogy valamely æsthetikai reform mindig társadalmi forradalmat jelez vagy hirdet. Óriásoktól, hegyormoktól és szakadékoktól zaklatott képzelete önként fordult el a középszerű hősöktől, a kiket eleinte az iskolás fiatalság csacsogásával dicsőített. Bonapartenak, a forradalom fiának és a forradalmak megfékezőjének, a ki semmi-ből minden és mindenből semmi lett, a ki tele volt ellentétekkel és rejtelmekkel, okvetlenül magával kellett ragadnia e szellemet, mely most törvényeivel tisztában volt. És a heves, merész, termékeny szabadság, mely a régi világ bilincseit összezúzta és még mindig morajlott a hitvány börtönben, melybe zárni akarták, hogyne bővölte volna el a költőt, a ki az új művészetről való álmodozásában minden szolgálattal és szabálylyal szakított?

Hugo Victor mindig azt állította, hogy tüstént köztársasági lett, mihelyt önállóan gondolkodhatott, és ebben az állítás látszólag nem szabatos volta mellett is sok igazság van. Biré hasztalan gyűjti össze a bizonyítékokat annak megállapítása végett, hogy a költő X. Károly és XVIII. Lajos protegáltja és hű embere volt, mígnem Lajos-Fülöp alatt Franciaország pairje lett: ez nem akadályozza a *Hernani*, *Delorme Marion*, *A király mulat*, *Ruy Blas* szerzőjét, hogy első műveiben, a melyekben igazi egyénisége megnyilatkozhatott, nézeteinek valódi egységét alkotó philosophiai és erkölcsi irányait el ne árulja.

1827-ben még csak elméleti, helyesebben költői véleményekről van szó, a minők keletkeznek minden francia lélek-

ben a Vendôme-oszlop láttára; de érdekes gyökeröknél lépni meg az eszméket, melyek arra vannak hivatva, hogy a mester életének második felében oly nagy szerepet játszszanak. Ezek az eszmék voltaképen romantikusok, vagyis inkább mint maga a romanticismus, képzeltiek, diszitók, plasztikusok úgy szólván, és sem az értelemnek, sem az akaratnak nincs semmi része bennök.

Az *Ódák* és a *Keleti dalok* közt, ekkor tájt lépett Hugo Victor szorosabb barátságba Sainte-Beuve-vel. Ha igaz, hogy a kritikus alkalmas befolyással volt a költőre, annak mélységét és terjedelmét gyakran túlozták.

Másrészt művei 1828-ban és 1829-ben, mely boldog évek ifjúságának aranykorát képviselik, egyre szaporodnak. A *Keleti dalok* után egy hónapra, februáriusban, megjelenik *Egy halálraitélt utolsó napja*; júniusban huszonnégy nap alatt megírja *Delorme Mariout*; szeptemberben *Hernani* van készen az olvasópróbára és a Théâtre-Français művészei közt való szétosztásra.

E két dráma még *Cromwell*nél is jobban valósítja meg és árulja el Hugo Victor költészetét, és itt érdemes megállapodni egy pillanatra, hogy lássuk, minő új dolgot visz a színpadra.

Ezúttal az új dolog nem az ellentét rendszeres és állandó alkalmazása, melyet már észrevettünk és megmagyaráztunk. E tekintetben csupán egy változás érdemel figyelmet: az ellentétek halmozása emberibb, természetesebb kezd lenni, az élet jelentőségével, az egyéni tapasztalatokkal, melyekkel a költő képzeletét segíti, jobban összeolvadnak; a jellemekek nem annyira elméleti ridegségre, mint lélektani valóságra törek-szenek. Ha Didier és Hernani még mindig a Hugo Victor módja szerint megalkotott és érzett romantikus eszmény tisztán képzelt alkotásai, azaz, tetszés szerint egyesítik a társadalmi és erkölcsi élet minden végétét, hogy ezzel erősebb és váratlanabb indulatokat keltsenek föl, XIII. Lajosról és Don Carlosról, a kik mindig ellenmondók és különbözők, de más-képen mint Cromwell személyei és más okokból, a mikben az értelemnek is megvan a maga része, nem mondható ugyanez.

Először jelenik meg és Hugo Victor modorának második jellemző vonása a drámában működő érzelmek túlzása. A szerelem túlzása következtében Marion elveszti Didiert és Didier

Mariont; a becsület túlzása miatt Ruy Gomez megkiméli Hernanit és Hernani megadja magát. E csodás cselekvényekben minden túlzott: XIII. Lajos határozatlansága, Chaverny gondatlansága, Richelieu keménysége, V. Károly aljassága, majd nagysága; minden hősie, emberfölötti, szóval, képzelt és azzal a szándékkal van megszerkesztve, hogy az érzésekre és szellemekre megkapó hatással legyen. A hatás természete, melyet a költő keres, mutatja, hogy a drámát a tragédiától mily űr választja el. A «szini» szó új jelentése erről tanuskodik. Jellemek nincsenek, hanem szerepek, melyekben minden a külső benyomásnak van alárendelve, a cselekvénytől független és bőbeszédű szónokiasság, a díszletek és kifejező jelmezek túltengése még a személyek megalkotásában és a bonyodalom menetében is. Meglehet, hogy a romanticismus önként is erre hajlott volna, bizonyos azonban, hogy Hugo Victor képzeletének iránya elegendő volt ahhoz, hogy sietve ide terelje.

Ismeretes, hogy *Delorme Mariont*, melyet a király betiltott, csak 1831-ben adták elő, és hogy a költő barátai azzal álltak boszút, hogy *Hernan*nak oly diadalt szereztek, melynek visszhangja napjainkig elhatott.

A harc a romantikusok és classikusok közt kitörésekor heves és rettenetes volt, és a színház csodálatos csatatér képét nyújtotta. Az 1830 február 25-diki előadás története általánosan ismeretes. A szakállas és hosszú hajú, sokszínű mellényeket, karimátlan süveget és kezeikben a vörös papírra fekete betűkkel nyomtatott hierro (vas) jelszót viselő fiatalsággal szemben a «szórtelenek», kopaszok, múmiák, parókák, szóval filisteusok állottak, a kiket nem sokára szétrebbentett a lelkesedés és lángész hatalma. «Csodás idők! — kiált föl Gautier Theophil. *Cromwell* előszava úgy ragyogott előttünk, mint a Sinai-hegy törvénytáblái. A mai nemzedék nehezen képzelheti el a szellemek akkori állapotát; a renaissancéhoz hasonló mozgalom volt folyamatban. Új nedv keringett hevesen; minden egyszerre csirázott, bimbózott és nyílt ki. A virágok kábitó illatot árasztottak, a levegő részegített, mindenki mámoros volt a liraiságtól és művészettől. Úgy rémlett, mintha az elveszett titkot találták volna meg. És ez igaz volt — megtalálták a költészetet... Mert az eszményért és művészetért harczoltak, a kik Hernani kürtjének szavára felelve, a roman-

ticismus vad hegségei közé vonultak a nyomában és annak szorosait vitézül védték a classikusok támadásai ellen . . .»

Szegény classikusok! Szívósan küzdöttek, de hogyan állhattak volna ellen a viharnek, mely magával ragadta őket? De Hauranne Duvergier hasztalan fáradt bele annak hajtogatásába, hogy «a romanticismus nem nevetséges, hanem olyan betegség, mint az alvajárás és a nehézség!» Mikor Cuvier Lamartinet az Akademiában fogadta, hiába kívánt neki szerencsét ahhoz, hogy azoktól, «a kik az észet és nyelvet sértik», elszakadt; és Lemercier Nepomuk, a kit a negyven halhatatlan közt Hugo Victor követett, a karhatalomhoz fölebbezett e fölháborodott panaszában:

A Hugok büntetlenül írnak verseket!

Annak hírére, hogy Dumas Sándor *III. Henrikjét* elő fogják adni, igen sokan hasztalan könyörögtek X. Károly előtt, hogy «szerezzen tiszteletet a színháznak», mindenki engedett az áradatnak, még a király is, a ki ezúttal szabad-*el*vűbb volt, mint *Delorme Marion*nal szemben, és a kérvényezőknak azt válaszolta, hogy «mint utolsó alattvalójának, csak a földszinten van helye». *Hernani*val a romanticismus kérdése óriási ugrást tett és ezt követték a mester többi művei: *A király mulat* (1832), *Borgia Lucretia* (1833), *Tudor Mária* (1835), *Angelo* (1835), *Esmeralda* (1836), *Ruy Blas* (1838) és végre *A párisi Notre-Dame*, mely egy tekintetben utolsó szava.

A romanticismus aranykora azonban az a fényes és termékeny korszak, midőn első győzelmeit aratja. 1829 ily módon Hugo Victor történetében nyugvó pontként jelenik meg. A mester köré, a kit babonás csodálat vesz körül, eleinte az elődből tanítványnyá lett Nodier, De Vigny Alfréd, a ki a költészetben bátyja és a magasabb dicsőség előtt meghajlik, és Sainte-Beuve csatlakozott, a ki nem rég még vitatkozott, most pedig csak dicsérni tud és a ki azt írta:

Úgy állunk előtted, mint az ingó nádszál,
Hogyha reánk lehelsz, még el is törhetnénk!

MABILLEAU L. nyomán francziából.

HEGEDŰS PÁL.

BARABÁS MIKLÓS EMLÉKIRATAI.

Negyedik közlemény.*)

IV.

(Művésznymorúság — művészvigasság. — Bajza József. — Gróf Széchenyi István. — Széchenyi levele a saját képmásáról. — Affaire a mintabábal. — Székács József. — Fáyné panasza. — Luczenbacher névmagyarosítása. — Marasztoti Jakab üzérkedései. — Klein 120 cikk-es tiszteletdíja. — Finsle, Kozina, Kiss Bálint. — A magyar tudományos akadémiai tagság és a távlatlan. — Kirándulás Sáromberkére. A megsértett művészönézet. — Báró Vay Lajosné a magnetizmus új életre kelti. — Az erdélyi kormányzó-választás N.-Szebenben. Estei Ferdinánd főherceg kibuktatása. — Szigorú tél Pesten. — Az 1838-iki árvíz. Epizódok az árvíz idején. — Átköltözés Erdélybe. — Az aristocraták közönye. — Teleki Blanka grófnő. — Báró Wesselényi Farkas vérmérséklete. — Utazás Gräfenbergbe hidegvízkurára. — Priessnitz. — Ranftel festménye. — A meglopott művészi tulajdonjog. — A kalisi vicekormányzó. — Báró Wesselényi Miklós utalványa. — Döbrentei, Mátys és az előfogatok. — Kocsival Kolozsvárra. A szolnoki sár. — Újabb letelepülés Pesten.)

Pesten azonnal hónapos szállás után néztem és kaptam is megfelelő lakást a Nákó-házban, a mostani láncz híddal szemben lévő épületben. Azután írtam Erdélybe, a hol a pénzem volt letéve, küldenének rögtön pénzt, mert a mi volt, elfogyott és szükségem lesz téli költségre. Ekközben multak a napok s december 5-én már csak egy ezüst huszasom volt, meg 10—12 rézkrajczárom. Elkezdtem hát számíthatni, hogy ha a pénzem holnapra itt lesz, a mi majdnem bizonyos, és ha

---

*) Az előbbeni közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 1902. évi 301., 302. 303. és számában.

én ma még vacsorálok, holnap reggel kávézom, nem marad pénzem a póstát kifizetni, ezért jó lesz még ma vagy öt-hat forintot kölcsön venni. Igen, de kitől? Eszembe jutott, hogy Budán magyar színészek játszanak (a pesti színház német volt). És én e színészek közül még Nagy-Enyedről ismerem Telepy Györgyöt és Udvarhelyi Miklóst. Ez utóbbiról azt is tudtam, hogy jó gazda, a kinek mindig volt pénze. Ezért teljesen bíztam benne, hogy tőle 5—6 forintot kaphatok.

1835. év őszén azonban olyan korán köszöntött be a fagyos idő, hogy november 13-án már szétszedték a hajóhidat s így én a már zajló Dunán dereglyén mentem át Budára. A mostani lánczhid táján keltem át, ez lévén lakásom és a budai vízivárosi út között a legegyszerűsebb út. Átérkezvén, először is a várszínház után kérdezősködtem, ott pedig Udvarhelyi Miklós lakását tudakoltam. Udvarhelyi a színház közelében, a gróf Teleki-ház szomszédságában lakott s nagyon megörült, a mikor beléptem hozzá. De mikor előálltam azzal, hogy pénz kellene, megvakarta a fejét és káromkodott egyet.

— Ejnye, hogy épen most egy forintom sincs. No de szerzünk, akár a föld alól is, menjünk Telepyhez, ő a mi pénztárnokunk.

Telepy is a közelben lakott, a Szent-György-téren, a hol a mostani honvédelmi miniszteri palota áll, egy keskeny házacskó első emeletén. Mikor Udvarhelyi elmondja, hogy pénz kellene, ő is elszontyolodott és így szólt:

— Egy krajczárunk sincs a kasszában, és így nem adhatok, de kerítünk mindenáron!

Úgy jártam hát én is, mint a *Charivari* élezcslap koldusa, egy medve, a melyik pincslivel tányéroztat a járókelőktől. Három alak halad arra, az egyik festő, a hóna alatt fölfeszített vászon, a másikon klarinét, a harmadikon hegedű. És a medve rákiált az utánuk kullogó pincslire: «Que tu es bête, est ce que tu ne vois pas, que ce sont des artistes». Milyen buta vagy, nem látod, hogy ezek művészek. Én is művészek-től reméltem pénzt kaphatni.

No de a jóakaratom meg volt s úgy egyeztünk meg, hogy átjönnek velem Pestre s Bellaaghoz mennek pénzért, a vármegyeházára, mivelhogy a budai magyar színészetet Pest vármegye segítette. Átkeltünk mind a hárman dereglyével Pestre, a hol Udvarhelyi mindjárt megkérdezte, hol lakom.

— Itt a Nákó-házban.

Udvarhelyi az órájára néz s így szól:

— Most még csak négy óra, Bellaaghot hat óra előtt nem találjuk, menjünk föl addig a druszámhoz, nézzük meg a képeit.

Fölmentünk a szállásomra s alig vagyunk ott, egyszerre csak kopogtatnak az ajtómon.

— Herein! kiáltom az akkori német szokás szerint.

Hát a pénzeslevélhordó állít be. Átvettem a pénzt, aláírtam a vevényt, aztán így szóltam az én jó embereimhez:

— No, már nekem nincs szükségem Bellaaght úrra. Holnap pedig éppen Miklós napja van, legyenek hát az urak az én kedves vendégeim.

Azt határoztuk, hogy elmegyünk a «kis pipa» vendéglőbe (vagy a «nagy pipa» volt?), mely a Kishíd-utczában, a «Vadászkürt» és a «Stock am Eisen» közt volt és a jó ételeiről és italairól volt híres. Itt aztán este kilencz óráig éltettük egymást a Miklós-nap alkalmából. Thalia papjai ezután áttutajoztak Budára (ha erős volt a jégzajlás és a dereglye jég közé szorult, az volt a jelszó, hogy: Tutaj machen!). Budán Telepy csakhamar föllármázta a színészpajtásokat, hogy Udvarhelyi Miklós nevenapját ünnepeljék meg. A kollégák erre krampuszoknak öltözve megrohanták Udvarhelyit és összefacsart kendőkkel ütlegelték, egyre kiabálva: «Megtanulod-e máskor a szerepeidet?!» Mivel pedig egyik-másik kendőütés nagyon is erős volt, Udvarhelyi azzal fenyegette a krampuszokat, hogy közéjük lő a puskájával. Ez a puska ugyancsak egyesöví, rossz kovás fegyver volt, a minek már kovája sem volt, de a krampuszok mégis fölhagytak a tréfával és azután közösen mentek a korcsmába, a hol Udvarhelyi kontójára éjfélig poharaztak. Ez a színész-tréfa olyan zajos volt, hogy másnap a lapokban is benne volt, de nevek nélkül.

Azt már elhatároztam, hogy a telet Pesten töltöm, de azt még nem tudtam: lesz-e munkám? Ezért nagyon szerettem volna, ha, mint vendéget, mielőbb bevezetnek a pesti nemzeti casinóba, a hol megismerhetem a fővárosi előkelőbb társaságot. Írtam Bécsbe Szemere Miklósnak, hogy legyen szíves, ajánljon valamelyik pesti barátjának, a ki a casinóba bevezethetne. Döbrentei Gábort is fölkereshettem volna, de nagyon tartózkodó voltam az ilyen patronusokkal szemben. Szemere pedig

szívesen teljesítette kérésemet és válaszához csatolva küldött is levelet Bajza Józsefnek czimezve.

E levelet elvittem Bajzához, a ki engem nagyon szívesen fogadott. Bajza elolvastván a levelet, azt mondta, hogy ő nem tagja a casinónak, de vannak olyan barátai, a kik ott tagok s ezek egyikével majd bevezettet. Kérdezett egyről-másról, a művészet körébe vágó dolgokról, azt is kérdezte hol tanultam, merre jártam, hoztam-e Pestre valamelyik munkámat? És mindjárt megígérte azt is, hogy legközelebb ellátogat hozzám.

A kitűzött időben csakugyan be is állított, de nem egyedül, hanem Vörösmarty Mihály, Tasner Antal, Toldy Ferenc (akkor még Schädcl) és Bártfai társaságában. E látogatásnak az lett a vége, hogy Bártfai megrendelte Vörösmarty mellképét olajban, melyet aztán tussrajzban kellett még lemásolnom az *Auróra* 1837-iki évfolyama számára, de e rajzomról Axmann igen gyarló metszetet készített.

Tasner Antal gróf Széchenyi Istvánt vezette hozzám. A gróf ekkortájt házasodott meg s később, mikor egy nagyobb ebédet adott, a hol az aristocratia több tagja hivatalos volt, engem is meghívott s többeknek bemutatott. Így aztán egyszerre ismeretségre tettem szert az aristocratia körében, a hol ekkor igen divatos volt az albumok, az aquarellek gyűjtése s engem sokan látogattak meg és albumomból sok aquarell vázlatot adtam el.

A magyar művész annyira ritka, olyan valami «új» volt még ekkor a hazában, hogy gróf Forrayné el sem hitte, hogy művész létemre magyarul is tudok, míg egyszer meg nem hívott ebédjére és a saját füleivel meg nem győződött a magyar voltamról.

A nevemet még ismertebbé tette gróf Széchenyi István levele. Bihar vármegye ugyanis elhatározta, hogy gróf Széchenyi Istvánt lefesteti a megyeház nagy terme számára. A gróf erre humoros levelében engem ajánlott e kép megfestésére. A vármegyéhez intézett levél így szólt :

«Tekintetes Karok és Rendek!»

Tetteim olly csekélyek, honosimnak személyem iránti vonzódása ellenben annyi esetben olly érdemem fölötti, hogy

igen-igen érzem a Tekintetes Rendek kívánata is «képmásomat bírni» nem lehet annyira jutalom --- mert erre legkisebb ok sincs --- mint inkább egyik példája: mennyire méltatja a magyar a becsületes tiszta honi szándékot is, és így mily édes bérre tarthat az igaz érdem számot'.

Azonban Tekintetes Rendek, talán czélirányosb volna, valamely más érdemes hazafinak választani személyét, ki magasb polezon áll, mint én, s nem engem, kibem, egyenesen megvallva, csak az a kis lélek ér talán valamit, mellyet festeni nem lehet, de kinek sárgás, ránczteli képe, és soványka, törődött teste képnek sehogy sem való.

Határon túl finnyás lenni egyébiránt nem akarok, 's ha a Tekintetes Rendek okvetlen le kívánnak másoltatni, ám legyen, ellenezni nem fogom. Sőt mi több, a dolog gyakorlati részéről is bátor vagyok itt tenni néhány szót, mire, ha jól értem a Tekintetes Rendeknek hozzám intézett kegyes sorait, föl is vagyok némileg híva. 'S ugyan is:

Az országgyűlés lefolyta után - mi előtt időm semmi új tárgyra nincs — Pesten leszek egy darabig, míg ismét Orsova tájékán szándékozom fölütni sátoromat. Pest volna tehát a hely, hol a festés végbe mehetne, mi az által lesz teljesíthető, hogy valami, mondhatni, igen szerencsés véletlen' csak kevéssel ezelőtt hozott egy igen derék 's ügyes festőt e hazai központba. Neve 'Barabás Miklós,' szülőföldje 'Erdély mintája Olaszország remekei, melyekkel lelkesen 's gyakorlatilag jól összebarátkozott. Ajánlhatom, 's jót merek állni, hogy a Tekintetes Rendek — parancsoljanak csak véle — mindenesetre — ha nem is egy különös és szép arcú s szép testű embernek fogják bírni mását, ez okvetlen talpra esett munka leend, a Tekintetes Rendek palotáját mint kép elrúttíni nem fogja, 's mi még e tekintetekhez is járul a Tekintetes Rendek, midőn Széchenyi Istvánt megbecsülik, s ha lehet a hűségnek még erősb lánczaival kötik magukhoz, Barabás Miklós képirót, hazánkiát is gyámolítják, elősegítik.

Az érintett igen becses s ritka ügyességgel bíró festőnek lakja Pesten. Nákó-ház Rak-piacz.

'S most Tekintetes Karok és Rendek, alázattal kérem, vegyék nyájas leereszkedéssel e néhány öszinte soraimat, legyenek meggyőződve Soha nem szünendek meg kegyességük leszolgálásáért fáradozni, törekedni; — 's maradjanak

ezentúl is Jó Uraim, engedelkeny Biráim, ki mély tisztelettel vagyok

A Tekintetes Karok és Rendeknek
leghűbb szolgája
Széchenyi István.

Pest, február 11-ikén 1836».

Ez a levél a lapokban is megjelent s ekkor festette le velem Heves vármegye is gróf Buttlert, a ki a Ludoviceumra nagy alapítványt tett. A kiket ekkor festettem, föl vannak írva a jegyzőkönyvemben.

1836-ban, újév után már annyira ismeretes lett a nevem s annyi munkám volt, hogy a végleges letelepedés gondolatával teljesen megbarátkoztam s hónapos szállásom helyett állandó lakást kerestem. A Nákó-házban egy Müller nevű szász tudósnál laktam albérletben. Müller később az erdélyi, nagy-szebeni szász egyetemen lett tanár és igazgató s az ő műveltségének és higgadtságának köszönhetem, hogy cselédei agyon nem verték az én minta-bábomat. Ugyanis Bécsből egy mintababot hozattam, hosszú ládába pakolva. Fölállítván a babot, előbb testtagjait hajtogattam, azután ráadtam a carbonári köpenyegemet és a fejére tettem prémes téli sapkámat, aztán ott hagyva, sétálni mentem. Este, a mikor besötétedett, a szobaleány égő gyertyával bement ágyazni és meglátván az ismeretlen alakot, nagyot sikoltott, lármát csapott, mire a szakácsné s a háziasszony is fölfegyverkezve, ki baltával, ki konyhakéssel hadakozva rontott a szobába. A lármára Müller is pisztolyt ragadt s a rohamot ő vezette. De mikor a pisztolyt az alak mellének szegezte és az még sem mozdult meg, eszébe jutott, hogy a művészeknek szokott ilyen babájuk lenni. Közlebb lépven, elkezdett nevetni és az egész rablóhistoriának nagy hahota lett a vége.

Újév után Székács József, a későbbi evang. lutheránus püspök, jött a szomszédságomba lakni. Székács épen ezidőtájt végezte be egyik tanítványának nevelését s most Pestre jött s csakis az irodalommal foglalkozott. Az ő szobája is eredetileg Müller szállásához tartozván, szobáink közt csak egy elzárt ajtó volt a válaszfal. Miután megismerkedtünk, elkértük Müllertől ez ajtó kulcsát, hogy egymáshoz bármikor átjárhassunk. *Európa elragadtatása*, melyet Paolo Veronese után másol-

tam, ezen a falon függött, még pedig olyanformán, hogy az átjáró ajtót is 3^{1.2} lányira eltakarta, de ez az ajtó Székács felé nyílt s így ha egyikünk a másikhoz kíváncszott, a kép alatt bujtunk át.

Székács néhányszor megtette azt, hogy szó nélkül átbujt a kép alatt, mire figyelmeztettem, hogy ezt ne tegye, mert épen olyan női modellem lehet, a kinek arczképét festem s ezt szörnyen megijeszthetné, ha egyszerre csak kidugná a fejét a kép alól. Úgy állapodtam meg vele, hogy mielőtt átjönne, figyelje meg, beszélek-e valakivel s ha csöndben volnék, köhintsen kétszer. Ha magam vagyok, átkiáltok hozzá, hogy «szabad».

Müllerné rábeszélte, hogy nála étkezzünk, sőt a reggeli kávé is följánlotta. Mi ezt is elfogadtuk, de csak úgy, ha jó kávé ad. Müllerné ennek örömére kijavíttatta a bádogosnál a lyukas kávémasinát, de a cseléd rosszul mosta ki s a forrasztáshoz használt avas olaj összekeveredvén a friss kávéval, olyan rettenetes ital lett abból, hogy egy kortyot sem nyeltünk le belőle s megint csak átmentünk a kávéforráshoz reggelizni, a hol legtöbbször négyen-öten ültünk az asztalnál: Székács, én, dr. Wagner János (a későbbi jeles orvos és egyetemi tanár), a ki akkor rigorosált, Henszlmann Imre, Csató Pál, a ki már nevezetes író volt és oda ült néha Miskolczi, az aranybevéltő hivatal ellenőre is.

Az ebéddel azonban rendben voltunk, de Müllerné néha meglepetésekkel is szolgált. Egyszer azt beszéli, hogy aznap délfelé egy úri asszonyság, valami Fáy nagybirtokosné, a ki épen a kettőnk lakása alatt, az első emeleten lakott felnőtt leányaival, majdnem sirva panaszkodott neki, hogy már tovább nem tűrheti ezt, milyen borzasztó lakói vannak Müllernének, ő már régóta nem tud aludni miattok . . . ezek az urak éjfélkor rettenetes dulakodást visznek véghez, vívnak-e vagy birkóznak, ő nem tudja, de a luszterja majd leszakad. Müllerné — úgy mond — csak ámult, bámult rajta, azt felelte ennek az asszonyságnak, hogy talán csak álmódott, mert Pesten szolidabb szobaurak nem léteznek, mindkettő idejében hazajő és este tíz órakor lefekszik. Neki Fáyné asszonyság visiója megmagyarázhatlan. Mi ketten is egymásra néztünk, tünődve azon, mi lelhetette azt a szegény asszonyt, mert éjfélkor mi már rendesen aludni szoktunk. Némi gondolkozás után

mégis megfejtettem az éjféli borzalmak titkát. Fáyné éjjel 12-1 óratájt feküdt le s délelőtt tíz óratájt kelt föl. Székács régi deákmódra már reggel öt órakor talpon volt s miután megmosakodott, az ő reggeli pongyolájában, papucsban föl s alá járt szobájában, nehéz léptei alatt rengett a padló s ekközben Homeroszból szavalt fönhangon görög hexametereket. Szavalata néha még hálószobámba, a harmadik szobába, is áthallatszott. Fáynénak a reggeli öt óra persze éjfélszámba ment s ilyen rosszul illet össze ez a kétféle életmód. Télen a reggeli öt óra még éjszakának is beillett s itt, a lakóházunk környékén, ilyenkor még igen nagy csend volt. A Zrinyi-utczai házak még csak ekkor kezdtek épülni, ez az utcza ki sem volt kövezve és az egész környék csak deszkakerítéses telkekből állt, kivéve a Spiegel (később Tüköry)-féle egyemeletes házat a Tüköry-féle ácsztelepen.

Azt a megjegyzést sem hallgattam el Müllerné előtt, hogy minden nagyon áthallatszik, mert mikor a kisasszonyok zongoráznak, minden hamis hangot föl lehet hallani. Nem tudom, hogyan intézte el Müllerné ezt az ügyet, de az bizonyos, hogy több zongorázást nem hallottunk alattunk. Én nem is ezt a műélvezetet sajnáltam, hanem azt, hogy a hölgyek művészi önértetét sértettük meg. Székács különben is, ha kissé inspirálva volt, olyan kemény lépésekkel sétált szobájában, hogy mikor a luccai herczeget, Bourbon Károly Lajost festettem. úgy déli 1 óra tájban, a herczeg így szólt: «Quel signor si fa la digestione?»

Székács egyszer azzal állított be hozzám, hogy nem tudja mire határozza el magát. Bajza rá akarja beszélni, hogy pap legyen. Bajzának tudniillik kedvencz eszméje volt a pesti ev. lutheránus község magyarosítása s egy erélyes és jó magyar hitszónokot keresett oda. Később csakugyan rá is vette Székácsot, hogy ajánlatát elfogadja s hogy mi lett Bajza ez eszméjének eredménye, az már nem tartozik ide, azt ismeri a magyar protestáns világ eléggé.

Szent György nap után önálló lakást béreltem a József-téren, az akkori Almásy-ház második emeletén. E lakást részben be is butoroztam, inkább a József-tér felé eső részét, az udvari szobát a konyhával együtt később Luczenbacher János akadémiai tag vette albérletbe. Luczenbacher egyik nap a hirlappal állít be hozzám.

— Nézze csak, mit csináltak a barátaim velem!

Fáy András, Schädcl és Bajza azt tették meg velem, hogy az ő nevében folyamodtak a helytartótanácshoz, engedné ez meg a német nevét magyarra változtatni. Luczenbacher minderről csak most, a hivatalos közlésből értesül, mely szerint a helytartótanács megengedi, hogy Luczenbacher János vezetéknevét Érdire változtassa. Ő nagyon csendes ember volt s miután velem együtt jót nevetett ezen a tréfán, belenyugodott az új nevébe, mely onnan ered, hogy a «Bach» szó «ér»-t jelent. Így lett aztán a német tudósból derék magyar ember, mint a hogy Rothkrepfből lett Mátray és később Schädclből Toldy. Ezzel ugyanis megesett, hogy valaki elfelejtvén azt, hogy a fej melyik része az ő neve, Herr von Kopfnak szólította. Ezen annyira boszankodott, hogy csakhamar Toldyra változtatta a nevét.

Az 1836-iki országgyűlés befejezte után lejött Pestre Marasztóni Jakab, velencei festész, a ki az országgyűlés alatt Pozsonyban működött, és a kit, mivel olasz neve volt, nálunk már Tizian mellé soroztak. Marasztóni jobban értett ahhoz, hogyan kell üzletet csinálni, mint én s így sok munkát kapott.

A vendéglőkben alkalmazott bérszolgákkal szerződött, hogy minden arczkép után, melyet neki szereznek, bizonyos százalékot fizet.

Egy vidéki asszonyság, a ki már ismert engem, de nem tudta, hol van a szállásom, a bérszolgát kérdezte, hogy tudja-e a lakásomat? A szolga igennel felelt, mire az asszonyság fölkeréte, hogy vezesse hozzám. A bérszolga elvezette Marasztónihoz. Mikor az úrnő látta, hogy a festő nem én vagyok, elmondta, hogy ő Barabást keresi. Most mindenáron rá akartak beszélni, hogy Marasztóninál festessen, mert ez olasz és jobban is fest. Különben is Barabás Párisba utazott még tanulni s ősz előtt nem jö Pestre. Az úrnő azt felelte, hogy akkor vár őszig. De másoktól is kérdezősködvén, megtudta a lakásom, fölkeresett és elbeszélte nekem ezt az esetet.

Hasonló cselszövényeket a közelebbi időben is megértem, a mit más művészek hirdettek rólam, hogy én már öreg vagyok, már nem festek s hogy én már nem ismerem az újabb találmányokat. Pedig mégis csak jobbak azok a régi szerek, a miket már ötven év óta kipróbáltam; mint az olyan újabb

találmány, melytől rövid időn összehasad, repedez és meg is feketedik a kép.

A negyvenes években egyszer az *Ungar* című helyi lapot nézegetve, látom, hogy ez a lap egy cikket közöl Marasztoniról, azután, egy egészen másféle cikket megint Marasztoniról, sőt egy harmadik cikket is ő róla. Ekközben benyit hozzám Marasztoninak egy volt tanítványa, a ki látva hogy mosolyogva csóválom a fejemet, kérdi min mosolygok? Mondom, hogy nevetségesnek találom, ha ugyanegy számban három cikk van Marasztoniról, nem tudná Klein, a lap szerkesztője, mindezt egy füst alatt elmondani?

— Jaj, — feleli a tanítvány, — ennek Hübnerre van. Marasztoni ugyanis szerződött Kleinnal (a ki később Kilényire változtatta a nevét), hogy lefesti térképben, ha ez ennek fejében 120 cikket ír róla a lapjában. Klein szeretné a képet mielőbb megkapni és ezért siet leróni a 120 cikket. Marasztoni azonban azt mondja: «Der Jud isz szpiszbub, ick mack nickt fertig, bis ez hundertszvánszig artikel bringt». És a képmás már készen is lett volna, de az egyik kezét csak kőrrajzokban hagyta meg, a míg a cikkek mind meg nem jelennek. Marasztoni végül azzal is lefőzte a zsidót, hogy az egy számban megjelent 3—4 cikket is csak egynek fogadta el.

Az 1836. év végén Einsle is lejött Pestre, a József nádor családját festeni s az aristocratia több tagját, de nemsokára visszament Bécsbe.

Kozina Sándor, a ki Rómából az előző évben jött Magyarországra, most Budán dolgozott Döbrentey patronatusa alatt, később aztán, úgy emlékszem hogy gróf Szirmayval a felső vidékre ment, Abaujba, Sárosba, azután Odesszába s onnan Szent Pétervárra utazott.

Kiss Bálint, a kivel Bécsben rajzoltam az Akadémián s a ki ekkortájt Debreczen vidékén dolgozott, olvasván rólam a lapokban, átköltözött Pestre.

1836. év szeptember 10-én az a kitüntetés ért, hogy a magyar tudományos akadémia megválasztott levelező-tagjának. Nem kerestem ezt, de megérdemelni igyekeztem. Már régi vágyam, belső ösztönöm vitt arra, hogy a távlat tudományát alaposan megtanuljam, de eközben Brassai Sámuel szavait követtem, hogy a tudomány olyan, mint az erény, az ember csak magában keresse jutalmát. Sokan száraznak mond-

ják a távlattan tudományát, de én minél tovább tanultam és fejtegettem, annál inkább megszerettem. Velenczében egyszer William Leitch barátommal rajzoltam épületeket, ő ebben nagyon járatos volt s engem bosszantott, hogy az ő rajza tökéletesebb, mint az enyém. Már ekkor elhatároztam, hogy a mint valahol megállapodom, ha nincs is szándékomban az architektúrát szakmámnak választani, de annak egészen hibátlan rajzát tudni akarom, bármikor legyen is reá szükségem. A mint tehát 1835 augusztus havában Bécsbe érkeztem, első gondom egy jó távlattani munka beszerzése volt s megvettem Thibault művét, melyet a legjobbnak tartottam s a melyet azután a legnagyobb szorgalommal tanulmányoztam. Még nagy-enyedi tanárom Hegedüs Sámuel naplókönyvében olvastam egyszer, hogy: «Münchhausen egy nagy árokhoz ére, sokáig töré fejét, hogy mikép mehetne át rajta, egyszerre egy elmés ötlete támad, megragadja saját üstökét és ennél fogva magát azon átdobta; így tesznek számtalan tudósok, hogy a nehéz hypothesisek megfejtésénél azokon magokat az üstöküknél fogva átdobják, hogy szinte nagyot nyekkennek bele, és nyugodtan tovább mennek».

Ez nekem nagyon sokszor eszembe jutott és semmi olyan távlati tételt el nem hittem, bármely távlati munkában lett légyen is az, melyet magamnak mértanilag bizonyítani nem tudtam, a mi némelyik tételnél alapos fejtörésbe került és magát a természetet is segítségül kellett hívni. Némelyik író olyan okos, hogy csak azt adja elő, a mit megtanult és szándékosan kifelejtí művéből azt, a mit nem tud, de mások azt is, a mihez nem értenek, megfejtteni igyekeznek és ekközben igen nagy bakot lönek. 1839-ben akadémiai székfoglalómul épen azt a themát választottam, hogy a távlati munkákban is, de a gyakorlati életben is előforduló hamis állításokat vettem bonczkés alá, miután megelőzőleg legalább is tizenöt különböző távlattani munkát tanulmányoztam át.

Az 1837. év tavaszán orvosom tanácsára elhatároztam, hogy pár hetet a nyár folyamán Előpatakon töltök, mert a fejem gyakrabban fáj s orvosom ezt Előpatakkal akarta meggyógyítani. Gróf Teleki Ferenczné értesülvén arról, hogy Erdélybe jövök, írt báró Bánffy Pálnak, hívjon meg Sáromberkére, mert szeretné családja több tagját, a kik nála együtt lesznek, lefestetni.

Pesten még több képet kellett bevégeznem s így kissé későn utaztam Előpatakra, mely csak pár órányira van Dálnoktól s így nem tehettem, hogy édes anyámat meg ne láto-gassam. Ott is maradtam majdnem három hétig s azután mos-toha atyám négy lovas ernyős kocsiján Sáromberkére indul-tam, miután báró Bánffy Pálnak szavamat adtam, hogy a grófnét nem kerülöm ki. Időközben a gróf Telekiék könyvtár-nokát kértem föl, hogy érkezésemet előkészítse, de ökelme nem merte a száját kinyitni s így én minden bejelentés nél-kül értem ki Sáromberkére. Szürkület volt már, mikor behaj-tattam a kastély udvarára. Megállok a palota előtt, bemegyek az előterembe s várom, hogy jöjjön valaki. De egy lélek nem állott elő a kocsizörgésre. Végre néhány percz mulva meg-nyilik egy ajtó és kijön egy női alak. A félhomályban azt sem látom szobaleány-e vagy valamelyik grófnő? Megszólítom, hogy jelentsen be a grófnénak, Barabás a nevem. A leányzó erre szó nélkül eltűnik egy másik ajtón. Várok megint vagy három perczig, ekkor megint kijön egy női személy, ezt is fölszólítom, hogy jelentsen be a grófnénak, különben nem várok tovább, hanem neki indulok a kastélynak és fölkeresem ott, a hol van. Most már csakugyan bevezettek a grófnéhoz, a ki leültetett, nyájasan fogadott és kijelentette, hogy örvend a megérkezésemnek. Azután panaszkodott az esős időre és szeretetre méltóan társalgott, úgymint a városban szokás az olyan látogatóval, a ki 8—10 percz mulva tovább áll. Látván ezt az állapotot, megszólaltam, hogy bocsánatot kérek, ha figyelmeztetem öméltóságát, de négy lovam és kocsisom vár-ják a grófné parancsolatját.

Erre a grófné csöngetett, bejött egy szobaleány, a grófné a fülébe súgott valamit, a mire elment, néhány percz mulva jött egy férfiú, a grófné ennek is sugdosott valamit, s ez is elment, gondoltam, hogy most már minden rendben van. Vacsora alatt azt mondja a grófné, ne vegyem rossz néven, hogy a tisztartói lakba szállásolt el, mert a palotában egész családja együtt lévén, ott minden szoba el van foglalva.

Elgondolván, hogy úgy lesz itt is, mint Csombordon, s a tisztartói lakba az udvaron kell keresztül menni, ez a dolog nem is nyugtalanított, de vacsora után, mikor egy inas megszólított, hogy majd elvezetnek a szállásomra, kissé meg-hökkentem. Egy falusi parasztot láttam, lámpással a kezében.

Kérdem: «Messzire van-e a szállásom?» «Nem nagyon», felelte a paraszt, de a konyha előtt arra kért, várnék rá egy-két perczet. Hát látom, hogy falábakat köt föl. Most már nem tetszett a dolog. Kérdem tőle: «Nagy sár van-e?» — «Nem nagyon!» feleli megint. — «Ne a maga falábainak számítsa a sarat, hanem nekem.»

Hallgatagon, de bokán felül érő sárban vezetett most már a falu másik végére, a hol egy rozszant korcsmában másfél öl széles és két és fél öl hosszú szoba várt reám. A tisztartó ágya, meg az enyém volt itt, köztük egy kis íróasztal a tisztartó számára, két faszék és a szoba deszkapadlóján is egy újjnyi sár, melyet a parasztok hordtak be. Az inasom, egy kiszolgált huszár, azzal állt elő, hogy ő bizony nem pakolt le semmit a kocsiról. Várta, hogy mit mondok, ha meglátom a szállásomat. Én a bosszúságomban elnevettem magam. «Hát hová is pakolt volna kend», mondtam aztán «ha nem az ágyra rak mindent? Jól tette kend, mert reggel megyünk tovább.»

Másnap reggel aztán ugyanazon sáros ruhában, ugyanazon sáros eszímákban, a falábas ember kíséretében baktattam vissza a kastélyba. Én ugyan eredetileg arra gondoltam, hogy korán reggel csak a kapufélfától véve búcsut, utazom el, de a fáradtságtól későn ébredtem s alig ittam meg reggeli kávémot, a grófné inasa útján kéretett, nézném meg, melyik szoba lesz alkalmasabb a festésre? Én azonban azért mentem a kastélyba, hogy megköszönjem az éjjeli szállást s hogy kocsimat befogatva, tovább álljak.

A mint a grófnénak megmondtam, hogy egyik szobában sem fogok festeni és búcsuzni jöttem, hosszas jelenetek és párbeszéddek kezdődtek, miközben herczeg Waldeckné csipősen jegyezte meg: «Die grossen Künstler sind prätiensiv». Én azt feleltem: «Nem vagyok követelő, de tőlem se követljenek olyant, a mit nem teljesíthetek. Egy művésztől sem lehet követelni azt, hogy a legkényelmetlenebb helyzetben hangolva legyen az alkotásra.»

A míg herczeg Waldecknéval parlamentiroztam, az öreg grófné báró Bánffy Miklóshoz szaladt, a ki pár percz mulva megjelenvén, karon fogott e szavakkal:

— No, édes drusza, jöjjön, nézze meg legalább a parkot és a Marost, mely a park alatt folyik. A mikor szép idő van, kellemes ám ez a vidék.

Én nem szívesen maradtam, de báró Bánffy Miklóst már régóta ismertem és finom modoránál fogva nem tagadhattam meg neki, hogy a parkot körül ne járjam vele. A mint a parkból visszajövünk, látom, hogy a kocsisom hajt be a kastély udvarára és egy szoba elé vezetik, melyet ezalatt kiüritettek s a melyben báró Vay Lajos fiai voltak, együvé tévén őket nevelőjükkal.

Kérdi báró Bánffy, hogy ez elég jó szoba-e? Ennek három ablaka volt, elég világos és elég tágas is volt, de a mint körül nézek, azt mondom: nem látok itt kályhát, pedig e hűvös őszi napokban megfázik az ember körme. Erre az volt a felelet, hogy rögtön rendben lesz az is, küldtek azonnal a faluban lévő fazekashoz, lehozták a padlásról az idevaló kályhát és egy óra mulva már be is volt fűtve. Ezalatt a kocsiórl is minden málhát leszedtek s én kellőleg elszállásoltatván a kocsimat, hazaküldtem. Sáromberkén két hétnél tovább maradtam s ezalatt több olaj- és aquarell arczképet festettem, ez utóbbiaknak csak a fejét végeztem be, a többit Pesten készítettem el. Az udvari tiszteteknek nagyon tetszett erélyes eljárásom. Úgy látszik, hogy nagyon szolgálilag bántak velök, mit a könyvtárnok esete is bizonyít, a ki nem mert érdeemben szólani. A tisztetek örültek, hogy «akadt olyan ember, a ki meg merte mondani, hogy ő is ember, és nem kutya,» így fejezték ki magokat előttem. Én fölvilágosítottam őket, hogy nem daczból tiltakoztam, hanem a művészet iránti kötelességből, hadd tudják meg, hogy a művészt nem szokás egy cathegoriába sorozni az üveges inassal. De mikor elutaztam a grófnak, Teleki Ferencznek mégis alkalma nyílt arra, hogy kimutassa a foga fehérít. Elutazásom előtt való este ugyanis a grófné megkérdezte: miféle alkalmatossággal utazom el?

— Öszintén szólva, arra nem is gondoltam, hogy Marosvásárhelyre nem a gróf fog elszállíttatni, — feleltem én. A grófné mindjárt ki is jelentette, hogy majd megkéri férjét.

A gróf aztán másnap egy létrás kocsit bocsátott rendelkezésemre, melyen saját kocsiládámon ülve jutottam Marosvásárhelyre, mellettem ült a gróf inasa, a ki némely megbízásokat végzett el Vásárhelyen, a kocsis mellett pedig az én inasom ült. Meglepett a gróf eljárása, de mit tehettem volna vele szemben.

Itt tartózkodásom alkalmából egy érdekes eseményt em-

litek föl, melyet én egészen a véletlen összejátszásának tartok, de a grófné határozottan a magnetismusnak tulajdonította. Ugyanis a grófné egyik leánya báró Vay Lajosné olyan beteg volt, hogy az orvosok határozottan kimondták reá a halálos ítéletet, hogy tüdővészben van és csak heteket vagy csak napokat élhet még. Azért hozták Sáromberkére, hogy ott haljon meg. Csak a csontja és bőre volt már meg és végképen elgyengülve, majdnem mozdulatlanul feküdt ágyában. Nem volt arczképe s a grófné szerette volna az arczképét legalább megközelítőleg lefestetni. Magyarázták nekem, hogy kövér, gömbölyű arcú volt, az orra kisebb stb. s hogy jobban szemben láthassam a fejét, párnák közt föltámogatták. Mikor már egy negyed órája ült így előttem, azt hittem, hogy kimerült lesz s félbe akartam hagyni munkámat, hogy ne fáraszszam. Vitatkozni kezdett, hogy nem fáradt, sőt sokkal jobban érzi magát, mint mikor festeni kezdtem. És három egész óráig ült így előttem egyfolytában. Valahányszor félbeszakítottam a munkát, mindig vitatkozott velem, sőt a festés után egész napon át sokkal frissebb volt, mint azelőtt. Három napon át folytatódott ez a dolog s ő mindig három órát ült és folyvást javult az állapota, úgyannyira, hogy napról-napra jobban lett, pár hét múlva már fölkelt ágyából és karácsony táján már meg is hizott, az arca megtelt s testben is kövéredett. A férjével, a ki Borsod megyében főispán volt, hazament s ott is jó egészségnak örvendett. 1878 táján mint öreg asszony halt meg. Teleki grófnétól karácsonykor kaptam levelet, melyben azt írja, hogy bármit mondjanak is neki, abban a hitében őt senki meg nem ingatja, hogy leányát én magnetizáltam s ez keltette új életre.

Marosvásárhelyről egyenesen Nagy-Szebenbe mentem, hol épen az országgyűlés ült egybe erdélyi kormányzót választani. Nagyban ünnepelték báró Kemény Dénest, mert ő eszelte ki az öreg gróf Bethlen Jánossal együtt, hogy Estei Ferdinánd főherczeggel szemben 90 ellenzéki képviselő 115 regalista képviselő fölött diadalt aratott, vagyis hogy a kisebbség többséget ért el a szavazásnál. Ez a tény első pillanatra lehetetlennek látszik, pedig nagyon egyszerű számítás az alapja. S hogy mindez megeshetett, csakis a többségben lévő regalisták elbizakodottságán mult.

Báró Kemény Dénes és gróf Bethlen János a választás

előtt megkérdezték a király által egybehivott regalistákat: kire szavaznak? Kire másra, mint a főherczegre! — volt a válasz. Miután azonban hármás candidálás volt, a főherczeg mellé Jósikát és Kornisst, mások megint Nopcsát és Kornisst jelölték. Már most aztán világos volt, hogy a főherczeg 115 regalista szavazatot fog kapni, a mellette jelölt két-két névre pedig mindössze 230 regalista szavazat jut, a mi három személy közt, vagyis Jósika, Nopcsa és Korniss közt, elosztva fejenként mintegy 80 szavazatot jelent. Így aztán ha az ellenzék egyöntetűen erre a három jelöltre adja le a 90 főnyi szavazatát, lehetetlen, hogy a főherczeg a hármás candidatióba bejusson.

Nehogy valaki ezt a számadást elárulja, a 90 képviselőt egy negyed órával a választás előtt gróf Bethlenhez rendelték, hogy onnan együtt menjenek a gyűlésbe, a hol szomorú képet vágva, így szólott az egyik pártvezér a képviselőkhöz: «Uraim, mi gyengék vagyunk, mi nem tehetünk semmit, mindössze is a lelkiismeretünk megnyugtatóására, mint jó hazafiak, egyszerűen leadjuk a szavazatainkat Jósika, Nopcsa és Kornissra, a mi kedves honfitársainkra».

A szavazás eredménye azután mindenkit meglepett Bethlent és Keményt kivéve, mert senkinek eszébe sem jutott erre gondolni. Jósika 170-en felül, Nopcsa 160, Korniss 145 szavazatot kapott. Báró Kemény Dénes azonban meg lévén győződve arról, hogy e három jelölt közül bármelyik lemond a negyedik helyre szorult főherczeg javára, azt indítványozta a szavazás előtt, hogy azon esetben, ha a jelöltek közül egyik vagy másik lemondana, ne a legközelebbi legtöbb szavazatot nyert személy jöjjön ennek helyébe, mert ez az eredmény nem volna a többség kifolyása, hanem egészen új választás tartandó. (Számított arra, hogy a főherczeg új választás alá úgy sem veti magát.) Az országgyűlés báró Kemény indítványát, biztos többsége tudatában, gyanutlanul elfogadta. Csak a furcsa eredmény után látta, hogy milyen kezepebe jutott.

A helyzet annál komikusabb volt, mert a regalisták már a választást megelőző napon nagy bankettet tartottak, sűrűn éltetve a főherczeget. A választás utáni estén viszont az ellenzék bankettezett, éltetve vezetőit.

Báró Kemény Dénest ez alkalomból lerajzoltam, aláírást

is indítottam körrajzu arczképére, de 70 aláírásnál több nem gyűlt össze s így csalódtam a számításomban.

Nagy-Szebenből, a hol többeket lefestettem, november elején jöttem haza Pestre. A tél folyamán művészi életem sablonszerűleg folyt le, de maga a tél annál rendkívülibb volt. Mintha ma is látnám, a mint Érdi Jánossal deczember közepe táján kimentünk a Dunapartra, a Duna magasra áradt vize nagyon erős jégtablákat hozott és oly sűrűen, hogy a hajóhid vámházánál, az emelkedettebb parton levő, karzatnak szolgáló másfél méter hosszú, egy méter magas és széles kőkoczkákat félretolta. Sok ember nézte ezt a páratlanul magas jégtorlást, mely nemsokára meg is állott, pedig már ekkor kevés híja volt, hogy a víz át nem lépte a partokat.

Érdi csóválta a fejét s azt mondta nekem, hogy ez Pestre veszélyt fog hozni, mert az már tapasztalt dolog, hogy a Duna jege tavasszal rendszeren öt-hat lábbal magasabb vízzel indul meg, mint a milyennel megállott. Csak a duzzadtabb víz tudja fölszaggatni a jég széleit. Ehhez járult az erős tél és a sok hó. Szomorúan tapasztaltuk, hogy Érdi jövődölése és aggodalma beteljesedett.

A mint 1838-ban márczius 10-dike tájt a víz itt-ott elérte a part színét, kezdték a homokot, szalmát, ganajt a Duna partjára hordani és töltést csinálni a víz ellen. Tengernyi nép lepte el egész nap a Dunapartot s egy jelenet most is él az emlékezetemben. Mint ma is szokás, a városból a havat a Dunába hordták, vagyis a partra s onnan a jégre. Így aztán észrevétlenül a part mind továbblevőnek tűnt föl s vagy 50—60 ölnyivel beljebb nyult a Duna jege fölött. Itt állt több száz főnyi ember, a ki mind azt hitte, hogy a parton van. Egyszerre csak rettenetes recsegés és ropogás hallik, mert a víz emelvén e hőtömeget, elvált a parttól. A mint a rajta álló tömérdek nép ezt észrevette, leírhatlan kiabálás, sikoltozás és tolongás keletkezett. Ezer szerencse, hogy e hőtömeg lassan mozdult és nem gyorsan vált el a parttól, hanem csak odébb indult s így a rajta lévők egy kis szorongás, oldalba dőfés és lábtaposás árán kimenekültek.

A víznek a városba törését megelőző este én is kinéztem a Dunapartra, de hamar vissza tértem, olyan nagy volt a tolongás. Borzalmas látvány volt az ezer meg ezer fáklyás ember künn a töltésen, a mint ide-oda mozgott s ezer meg

ezer szekér hordta a töltés anyagát és egyre hangzott a kiabálás: most itt szivárog át a víz, ide kell anyag. Én a tömegtől hátrább vonulva néztem e sürgést-forgást. Magas ember nem lévén, a Nagy-híd-utczában (a mai Deák Ferencz-utczában) egy hóból hányt, de megjegesedett «gletcser»-re másztam föl, hogy a többiek feje fölött nézve lássam a történeendőket. Egyszerre csak azt veszem észre, hogy belém kapaszkodik Szábel Boldizsár, az én volt jóltevőmnek Szábel Menyhértnek fia. Mindkettőnket meglepett ez a véletlen találkozás. Egyszer csak hallom azt kiáltozni, hogy a vámház előtt (a «Magyar király» előtti téren) ömlik ki a víz. Azonnal leugrottam a gletcserről, nehogy az áradás elszigeteljen szállásomtól. És csakugyan igaz volt, mert a csatornák nem zárták el s az egyik csatornanyíláson át a Színház-téren (a mostani Gizella-téren) hamarosan egész kis tenger képződött. Erre haza siettem, bizván abban, hogy lakóházam magasan fekszik. Az udvari szobámat használván hálószobának, később csak távolról hallottam minden zajt, sőt a harangok félreverését sem hallottam. Reggel, mikor fölkeltem és kitekintettem az ablakomon, láttam, hogy a Wurm-udvar kapujának sarkköve vízben áll s a víz a József-tér szélét mossa, a Színház-tér tele volt vízzel, a Váczi-utczából pedig egy csónak emberekkel megtömve evezett ki.

A sok szomorú eset közt azonban sok komikus jelenet is volt. A «Magyar király» vendéglőből két pinczér egy vastag széles deszkán evezett ki, függönyrudak voltak az evezőik. Zsemlet és kiflit vettek az ott rekedt vendégeknek. A süteményt két serviettebe kötve a nyakukba akasztották, hogy ha belecuppanna is valamelyik a vízbe, a zsemlye ne ázzék meg. De mégis csak pórul jártak, mert véletlenül egyszerre nehezdedvén a deszka ugyanazon oldalára, a deszka fölfordult s ők mindketten végig vágódtak a piszkos vízben, a zsemlyéikkel együtt.

Úgy emlékszem az nap délután volt, mikor a lakóházunk Erzsébet-tér felőli kapujában állva, hallom, hogy azt beszélék, a Déra-ház nagyon megrepedezett, pedig ott a föld színén nem is volt víz. A mint oda nézek a Bálvány-utca szögletére, úgy rémlik előttem, mintha megmozdulna ez a ház, aztán egyszerre porfelleg foglalja el a helyét, roppant dőrej kíséretében. Szalad arra minden ember, köztük én is, s mikor a

porfelleg oszlani kezdett, látjuk, hogy a háznak Bálvány-utca felőli oldala, sőt az Erzsébet-térre néző homlokzatának a kapuig terjedő fele is beomlott. Szerencsére a lakók már előbb kimenekültek belőle, de az egyik, a ki valamiért vissza ment, majdnem ott vészett. Épen a beomlás pillanatában szaladt le, hajadon fővel, a haja vörös volt, de annál sápadtabb az arca a nagy ijedtségtől. Szerencséjére a lépcső a megmaradt oldalon volt.

Az Erzsébet-téren víz nem volt, de a félig olvadt hó leve folyton hólyagzott, a mint a Dunából a laza földön át tovább nyomuló víz a levegőt kiszorította.

Egy pár óra mulva, belefáradva a sok ácsorgásba, fölmentem szállásomra. De mekkora volt a meglepetésem, sőt ijedtségem, mikor a műtermembe lépve látom, hogy a parquettet ujnyai magasan födi a vakolattörmelék. A mint a mennyezetre nézek, látom, hogy a nádak és léczek vakolat nélkül állanak. Szaladok a hálósobám felé, melynek ajtaja kissé nyitva volt, próbálom kinyitni, de nem mozdul. Ekkor látom ám, hogy az egész közfal rézsút össze van repedezve, mert a szomszédos Neuhofer-féle ház süllyedt. Nagy nehezen befértem az ajtón, és siettem íróasztalom rejtekéből készpénzemet kimenteni, azután még inkább siettem lefelé. Az Erzsébet-téren a József-napi vásárra már fölállították a bódékat, de még mind üresek voltak. Egy ilyen bódét mi is lefoglaltunk Érdivel és inasunkkal együtt s itt háltunk meg. Az inással hozattunk le ágyneműt és meleg ruhát, de egész éjjel nem aludtunk, mert a harangok félreverésétől és a vészkiabálásoktól, hogy a «víz nő», hogyis lett volna kedvünk aludni.

Másnap az inasomat megbíztam: béreljen ki számunkra egy dereglyét, minden áron, ha kap. Kapott is egyet 40 pengőforintért.

A fürdő-utczában, a «Kávéforrás» előtt szálltunk a dereglyébe, a hol térdnél magasabban állott már a víz. Itt csatlakozott hozzánk Végh Muki, Végh Ignác protonotarius fia, de egy asszonyág is, két leányával s egy liberias inással, ugyancsak könyörgött, az Istenért vinnénk magunkkal. Én azt feleltem, hogy a hányan elérnek a dereglyén, a nélkül, hogy baj lenne belőle, jöhetnek velünk, mire az inas ölében fogva hordta be őket a csónakba. Sohasem jártam végére, kik voltak ezek, pedig az inasukat többször láttam e pár nap alatt

Budán. A hajósok, mikor a fürdő-utczából kiértünk, nem indulhattak rögtön Buda felé, olyan erős jégzajlás volt, hanem rudakkal tolták a dereglyét a házak mellett fölfelé s mikor az István főherczeg vendéglő előtt elhaladtunk s egy kissé ritkábban jött a jég, ekkor merészkedtek neki a Dunának. Két órai munkába került, mire a tulsó partot elértük, de itt aztán megszorultunk. Ugyanis a régi hajóhídon alul épült Duna-parti sarokház elé nagy gerendákból jégtörő bakokat állítottak föl, hogy a sarokház falát a jég be ne törje. E bakokra magas jégfal torlódott össze. Dereglyénk fele már a tiszta vízbe ért át, a bakok mögé, mikor hirtelen roppant jégtömegek jöttek s dereglyénk külső felét úgy odaszoritották a jégfalhoz, hogy elkezdett recsegni. A hajósok kiabáltak, hogy végünk van és kétségbeesett erőfeszítéssel kezdték csáklyaikkal félre tolni a jeget. De a bakok mögötti tiszta vízben is volt már néhány dereglyés, a kik a jég tisztulására vártak, ezek csákányaikat a mi dereglyénkbe akasztották és húzták befelé, úgy hogy végre kijutottunk a szorosból, hálát adva az Istennek. Az egyik dereglyében láttam a várakozók közt gróf Dessewffy Aurélt, a ki Pestre vitt át dereglyét, valamelyik család menekülésére.

Harmadnapra a víz apadt s én átnéztem Pestre, de meghálni visszamentem Budára s inasom is reggelre oda rendelttem, hogy mindenemet szállítsa haza.

El nem hallgathatom azt a rosszlelkűséget, mely egyes emberekben még az ilyen szerencsétlenségek alkalmával is nyilvánul s a helyett, hogy embertársaikon segítenének, még sietnek mások megszorultságát kiaknázni. Budán a «Szarvas» kávéházba mentem be reggelizni, a hol olyan ügyes tulajdonosné volt, hogy mikor meghallotta, hogy Pesten mindent a fele porzióra szállítottak le, ő is rögtön elég apró poharat tudott előteremtteni a fele adagok számára. Én annyira fölingerültem e kapzsiság láttára, hogy fönhangon így kiáltottam a vendégekhez: «Pesten a szükség kényszerítette a kávésokat arra, hogy árvíz idején csak fél porziókat adjanak, de tegnap már a vidékiek is bejöhettek a városba s így a kávésok is a rendes adag kávéat adják. Maga ellen vét itt minden pesti ember, ha a kárt nem vallott budai féltől fele adagot is elfogad, mikor a kárt vallott pestiek egész adagot adnak». Ezzel ott hagytam a kávéházat s azt hiszem a pestiek mind ott hagyták.

Pesten az ember lépten-nyomon olyan szomorú képekre

bukkant, a szállásom is úgy meg volt rongálva, annyira lakhatatlanná vált, hogy épen kapóra jöttek az erdélyi meghívások. Elhatároztam tehát, hogy jó lesz, ha hosszabb időre Erdélybe költözöm és Biasini György kocsiján csakhamar le is utaztam Kolozsvárra. Butoraimat is becsomagoltattam és magammal vittem.

Útközben a Tisza olyan területeket öntött el, hogy Poroszlótól Tiszafüredig dereglyén mentünk. A Hortobágy is annyira el volt árasztva, hogy egész tengernek látszott. Egyik híd végénél az országúton is átfolyt a víz. A kocsis azt gondolta, hogy a víz csak az utat födi s neki hajtott, de a következő pillanatban a lovaknak csak a fülük látszott ki. Azok is megijedtek s olyan hirtelen kapaszkodtak ki az útra, hogy szerencsénkre átrántottak bennünket az örvényen, melyet az áradat az úton át sodort tova s a mely minket is magával ragadhatott volna.

Végre mégis csak szerencsésen megérkeztünk Kolozsvárra, a hol nem sok dolgom akadt. Az aristocratia nyárára falura ment s azt kívánták volna tőlem, hogy házról-házra járva leczkéket adjak, de arra nem volt kedvem. Csak egy tanítványt vállaltam el, gróf Teleki Rózát, gróf Teleki János leányát. Szeptemberben Kiss Sámuel bátyámhoz mentem Magyar-Igenbe, szőlő curára, szüret után novemberben pedig visszatértem Kolozsvárra, a hol valaki azt sügta meg nekem, hogy az aristocratiában úgy okoskodnak: «Majd beadja a derekát Barabás, ha nem lesz semmi keresete». Ekkor elhatároztam, hogy visszatérek Pestre. Egyik este a casinóban gróf Bethlen Pál főispán megszólít: «Reméljük, hogy itt a hazájában fog végleg megtelepedni».

— Ezt a gondolatját a gróf úrnak bocsássá meg az Isten, én meg nem bocsájthatom. Falusi lakos lehetnék valamikor, de kolozsvári soha! Én egy hét mulva távozom Kolozsvárról s már kezdek is pakolni.

Mindjárt másnap hozzám jött gróf Bethlen Pál azzal a megbízással, hogy gróf Csákyné kéret, ne mennék el addig, míg a leányát Eulália grófnőt le nem festem. (A grófnő később Komáromi György felesége lett.) Én az egyik bőröndömet a legszembetűnőbb helyre állítottam, mintha már tényleg csomagolnék s ime: egyszerre annyi dolgom akadt, hogy egész télen volt mit festeni. Nem is alkudoztak nagyon, mert min-

denki kedvezésnek vette, ha képét elvállalom. Ezen a télen egy tanítványom is volt Teleki Blanka grófnő, a kinek finom műveltsége és nemes jelleme előtt ma is tisztelettel hajlom meg. Már évek óta kiváló szeretettel viseltetett a művészetek, különösen a rajzművészet iránt s nem mint dilettáns, de mint valódi művésznő kezelte a rajzönt. Már többször említettem, hogy jóllaktam a lezkeadással, de ilyen szellemes és komoly szorgalmu tanítványt bárki szívesen láthat az oldala mellett. Nagy örömmel hallottam, hogy egy társaságban úgy nyilatkozott, miszerint összes tanítóitól tíz év alatt nem tanult annyit, mint tőlem két hónap alatt. Soha sem felejttem el, mikor egy fejet festett és én kivéve kezéből a palettát, megmutattam neki, hogyan kell a fényt a hajra föltenni, maga is kedvet kapott reá. Sietve nyult a paletta után: «Adja ide, adja ide!» Én oda adtam és ő nagy igyekezettel festett a hajra egy világosabb foltot, de hogy megijedt tőle! Akkora jajt kiáltott, hogy mindketten jót neveltünk rajta. Az ecset nem engedelmeskedett úgy az ő gyakorlatlan kezének, mint az enyémenek. Később Teleki Blanka grófnő csupán hazafiságból, hogy jeles magyar nőket neveljen, Pesten nevelőintézetet állított, épen a forradalom előtt. Nála tanított Löwey Klára és Vasváry Pál is. Ez intézetet 1849 után be kellett zárnia. De megtudták róla azt is, hogy nővérenek De Gerando Antonia grófnőnek adatokat gyűjtött a forradalom eseményeiről s e hazafiságáért s az ő jogtalan bíráival szemben tanusított méltóságteljes magaviseletéért boszúból Kufsteinba zárták. Mikor onnan kiszabadult, külföldre ment. De megírták ezt mások, a kik több adattal rendelkeztek, én csak azért említem, mert megérdemli minden magyarnak őszinte tiszteletét és nevének örök emlékezetben tartását. Ő is elmondhatta, mint Wesselényi Miklós atyja: «Megtanítottak szenvedni, de félni nem».

Teleki Blanka grófnő szerette volna látni, hogy miképen kezdek olajban festeni egy arczképet. Azt mondtam, a legheylesebb volna, ha valamelyik barátnője arczképének megfestését nézné végig. Mikor aztán báró Wesselényi Farkasné született gróf Kendeffy Ágnes (gróf Andrássy Gyuláné nővérét) festettem, ők megegyeztek abban, hogy Wesselényiné megizeni neki a festés kezdetét. Leszállván a kocsiról azt mondta inasának: «Eredj föl Blanka grófnéhoz, mondd meg, hogy itt vagyok». Vártuk, hogy mikor jön, de utóvégre is meg-

kezdtem a festést. 11 óra felé haza jött az én inasom, egy lyceumi oláh diák, ezt küldtem Blanka grófnéhoz, a ki csakhamar futó lépésekben érkezett. Kérde Wesselényiné, hogy hát miért nem jött elébb? Miért? Hiszen Wesselényiné inasa azt azt izenetet adta át neki, hogy: «A grófnő kikocsizott és nem jöhet el». Így stilizálta az inas az «itt vagyok» szót az ő különös eszejárása szerint.

Egyszer az én diák inasommal levelet küldtem Wesselényinének, hogy a mai arczképfestéshez sem külön toillettere, sem külön fésülködésre nincs szükség. Inasom a báróval a lépcsőn találkozott s a báró azt kérde tőle: mit keres ott? A fiú nem ismerte a bárót s csak kurtán így válaszolt: «A bárónéhoz megyek». Erre hatalmas pofont kapott a bárótól, a ki később megtudván, hogy a fiú az én inasom volt és hogy milyen járatban ment a feleségéhez, igen röstellte a dolgot s a pofonért öt vagy tíz forint fájdalomdíjat küldött inasomnak, a mivel aztán megvigasztalta. A báró különben is igen nyers és hevesvérű ember volt. Alig egy héttel később szép holdvilágos este a kapuban állok, a szemben lévő oldalt mély árnyék fűdi. Egy kocsi zörög az árnyékos oldalon, aztán nagy puffanás és üvegsörömpölés hallik. Oda szaladok, hát látom, hogy egy fölborult batárd ablakán át báró Wesselényi Farkas mász ki, véres arczczal, dühtől tajtékozva és ékes szónoklattal szidja a kocsist, a helyett, hogy megköszönné az Istennek, hogy kezét vagy lábát ki nem törte. A kocsis, ismervén gazdája vérmérsékletét, persze kereket oldott. A fölborulás oka különben egy összelapátolt és keményre fagyott sárbuszka volt, mely az árnyékban nem látszott s a mely a sebesen beforduló kocsit alaposan fölbillentette. Sajnáltam is a bárót, meg nem is, mert legalább a sors vele is éreztette, hogy milyen érzés a váratlan arculütés.

Ez idő tájt a fejfájásaim egyre gyakrabban gyötörtek s mivelhogy épen ekkor volt legnagyobb divatban a hidegvíz gyógyászat, 1839. év tavaszán eltökéltem én is, hogy nyárára Gräfenbergbe megyek. Úgy terveztem, hogy ősszel még visszatérek Kolozsvárra s csak a másik év tavaszán megyek föl megint végleg Pestre. Mielőtt Gräfenbergbe indultam, Pesten pár hetet töltöttem. Ez alatt egy tusrajzot készítettem gróf Teleki Józsefnek általam festett arczképéről, hogy erről aczélmetszet készüljön az Akadémia évkönyve számára. Hecke-

nastnak is készítettem pár rajzot az *Emlény* számára. A vizontlátás örömeire Toldy, Vörösmarty és Bajza, a színészek közül Udvarhelyi Miklós, Szentpéteri, Megyeri és az idősebb Lendvay Márton majálist rendeztek a tiszteletemre, a zugligeti Fácán-vendéglőben, a hol reggeltől estig mulattunk s még labdázunk is.

Érdi János barátom (a ki később muzeumi régiségtárőr lett), ugyancsak ekkor beszélt rá, hogy a Városmajor-utczában vegyem meg a Bugát Pál szomszédságában fekvő szőlőt. Erdélyben lévő pénzeimből 2000 forint vételért utalványoztam ki Érdi közbenjárásával e szőlőért, melyben már egy kisebb présház is állt, egy szoba konyhával.

Május végén aztán csakugyan elmentem Gräfenbergbe, a hol már annyi vendége volt Priessnitznek, hogy első pillanatra nem kaptam más helyet, mint egy három deszka szélességű padlószobát, melyet emlékül vázlatos könyvemben meg is örökítettem. Ennek a szobácskának három oldala az ajtóval együtt deszka volt, a negyedik oldala pedig a zszindelyfödél. Világítása nagyon szerény volt, épen nem műteremnek való, mert más ablaka nem volt, mint egy kiütött zszindely helyébe beillesztett üveglap. Arra, hogy az ember izzadjon és aludjék, elég jó volt, de sem írni, sem olvasni nem lehetett benne. A fürdőhelyen ekkor 58-an voltunk magyarok, köztük báró Wesselényi Miklós, Bernrieder, May titkár az erdélyi udvari cancelláriától, báró Bánffy Albert, Vachott Imre, Juszti kapitány, Prónay Egerből, Gyurkovich, Varga stb.

May udvari titkár azt kérdezte tőlem : szándékozom-e itt is festeni?

— A mig világosabb szobához nem juthatok, ez a szándék lehetetlen, — feleltem neki.

Ő már régebb ideje volt a fürdőben s ismerte a viszonyokat, így biztatott tehát:

— Nincs más segítség, mint szépszerével lefoglalni valamelyik szobát.

Harmadnap azzal az örvendetes hírrel lepett meg, hogy egy királyi tanácsos barátja holnap reggel elutazik, ő már beszélt vele a szoba átadásáról. A barátja reggel nyolcz óraker utazik, én egy órával előbb vitessem át e szobába minden holmimat, hogy a mint annak podgyászát kivitték, én már e szoba birtokosa legyek.

Így is történt a dolog s a mikor a tanácsos távozott, én rögtön el is rendezkedtem a szobában és a kulcsot magamhoz vettem. May azután karon fogott, mondván, hogy menjünk már most Priessnitzhez és jelentsük be a dolgot, nehogy megnehezteljen. A véletlen úgy akarta, hogy éppen ekkor állt meg egy szekér Priessnitz lakóháza előtt. A szekéren két hosszú láda volt s Priessnitz tétovázva nézegette, hogy mit kezdjen vele. Mielőtt még mi szóhoz jutottunk volna, így szólt hozzánk:

— Remekházy Bécsből egy életnagyságú képet küldött ajándékba. A kép Ferdinánd császárt ábrázolja, de hogyan lesz ebből a két keskeny ládából egy életnagyságú festmény?

May rögtön megvigasztalta, hogy itt van Barabás, majd eligazítja őt. Én is készséggel ajánlkoztam, a minnek Priessnitz nagyon megörült s mikor előadtuk a szoba elfoglalásának történetét, csak azt felelte: okosan tettük, ő a szobát ugyan másnak ígérte, de annak nincs szüksége olyan világos szobára.

Így jutottam én egészen megfelelő műteremhez s csakhamar azután hozzá láttam az uralkodó arczképének kicsomagolásához. A kép hengerre volt göngyölitve s egy külön ládában volt a szétszedett keret, s gyékénybe csavarva a vakráma.

A képet előbb a vakrámaára feszítettük, azután a keretet állítottuk össze. Mikor ez is meg volt, beleillesztjük a képet, hát keresztül esik rajta. Vagy hat centiméterrel volt rövidebb és keskenyebb a kép vászna a keretnél. Priessnitz megjéjt szörnyen, no most már mit csinálunk? Segítünk ezen is könnyen. Hivattam egy asztalost Freywaldauból, a kivel pótkeretet készíttettem. Ezt átküldtem Troppauba, a hol egy aranyozó megaranyozta s pár nap múlva már föl is állítottuk a képet.

Sajnosan tapasztaltam, milyen nehéz egy művésznek más művész irányában kritikát gyakorolni, ha mindjárt jó-akarólag is. A míg e kép a falhoz volt támasztva, sokan nézték és borzasztóan gáncsolták, még pedig nem alaptalanul. Milyen mázolás!

Remekháznak egy megbizottja is ott volt, a ki azzal védte a festményt, hogy hiszen azt Ranftel festette.

— No, én azt hiszem, — feleltem neki, — hogy Ranftel ezt nemcsak hogy nem festette, de soha sem is látta, mert ha Ranftel csak egy órán át javítgatott volna rajta, ezeket a nyomorék kezeket átfesti.

A megbízott révén Remekházy értesült az én kritikámról s azt mindjárt Ranftelnek is föltálalta. Mikor én aztán találkoztam vele Bécsben, keserűen panaszkodott, hogy nem várta tőlem, hogy mások előtt gyalázzam.

De hiszen én inkább védelmeztem, mert azt állítottam, hogy a képet más festette.

Ranftel erre bevallotta, hogy a képet egy tanítványával festette és annyira el volt foglalva, hogy meg sem nézhette. De a dolog mégis kellemetlenül érintette, mert Remekházy-nak lekötelezettje volt.

— No, mondom, ha ön még azt a munkát sem méltatja arra, hogy megnézze, a mit saját neve alatt bocsájt világgá, megérdemli, hogy szidják.

Ma már a tapasztalat arra tanított meg, hogy még négy-szemközt, jóakarattól se szóljak semmit, legföljebb ha az illető nagyon nógat: mondanám meg mi hibát látok a művében? De sokan még ezért is megharagszanak. Mert senkit sem gyűlölnek az emberek annyira, mint azokat, a kikről tudják, hogy az ő hibáikat és gyengéiket ismerik.

Gräfenbergen hamar megismerkedtem az egész fürdői közönséggel. A gyógyulás lévén főczélom s nem a pénzszerzés, nem vittem magammal olajfestéket s csak aquarell festékekkel dolgoztam. Herczeg Lichtenstein Károlynének csaknem egész albumát megtöltöttem, herczeg Nassaunak is több aquarellt festettem, többnyire olaszországi és gräfenbergi emlékeket.

Priessnitzet is megörökítettem a magam számára emlékül, s eredetijét az ő neve aláírásával hitelesítettem. Ezt az arcképet még két példányban lemásoltam: egyiket Lichtenstein herczegnének, a másikat Schwanthalernak, a híres bajor szobrásznak.

Priessnitz Vincze arcképét Bécsben Mahlknecht jeles metszőnél szándékoztam reproducáltatni, de mielőtt még megrendeltem volna, levelet kaptam Juszti kapitánytól, a ki arról értesített, hogy művészi tulajdonjogomat meglopták. Ugyanis egy Ruprecht nevű nyegle bécsi festő, a ki mindenhová be-

tolakodott, Lichtenstein hercegnénál meglátta az én Priessnitz-arczképemet s ebből hasznot akart meríteni. A hercegnét megkérte, hogy az album egyik szép tájképét engedné a leányának lemásolni s ezzel az ürüggyel kicsalva az albumot, haza vitte s leányát azonnal odaültette, hogy Priessnitz arczképét köre rajzolja le. Juszti kapitány épen akkor járt náluk, mikor a leány a kőrajzzal már elkészült, rögtön a hercegnéhez sietett és elpanaszolta, a mit látott. A hercegnő is mindjárt elhozatta albumát Ruprechttől, de már akkor későn volt. Jóllehet ekkor még törvények nem védték a szellemi tulajdont, én mégis bizton le tudtam volna foglaltatni a kőrajzot, de ez a per a hercegné személyét is bele keverte volna az ügybe s ezt a finom műveltségű, nemeslelkű úrhölgyet ettől megkímélni kötelességemnek tartottam.

Az utódok azonban okuljanak rajta és óvakodjanak az emberek rosszlelkűségétől.

Természetes, hogy a kőrajz egy vagy két hét alatt már több száz példányban elterjedhetett a gräfenbergi vendégek közt, én pedig az aczélmetszettel csak több hónap mulva jelenhettem volna meg, így tehát lemondtam e vállalkozásról.

Egyik vasárnap nagyobb kirándulást tettünk a közeli erdőségekbe. Este olyan fáradtan értem haza, hogy vacsorálni se volt kedvem, de alig ültem le a szobámban, a fürdőszolga jelenti, hogy báró Wesselényi Miklós keresett s azt mondta, még ma beszélni akar velem. Esti tíz óráig a nagy teremben lesz, a hol minden vasárnap táncmulatságot rendeztek a fürdővendégek. Kelletlenül megmozdultam, de báró Wesselényi kívánságát nem tagadhattam meg.

A mint a nagy terem felé megyek, látok egy orosz négylovas fogatot, kozák kocsissal a bakon. Kérdezősködöm: miféle muszka úr van itt? Azt felelik: a kalisi vicekormányzó. Engem a kalisi vicekormányzói cím nem érdekelvén, igyekeztem a tánczterembe, hogy minél előbb beszélhessek báró Wesselényivel.

Épen franciaia négyest tánczoltak és sokan körül álltak ezeket. A tulsó oldalon ült Wesselényi s előttem egy úr állt, nejével a karján, megszólítottam, lenne szíves helyet adni, hogy átmehessek.

Milyen nagy volt meglepetésem és örömem, mikor az

idegen úr felém fordult. Csak egymásra bámultunk és majdnem egyszerre kiáltottunk föl: «Barabás», — «Bialoszkurszky». Egymás nyakába borultunk és vége-hossza alig szakadt a sok kérdezősködésnek. Bemutatta nejét és elmondta, hogy ő most ezredes és kalisi vicekormányzó; így sült ki, hogy ez a kormányzó mégis csak érdekelt engem. Közölvén egymással lakásunk címét, Wesselényihez siettem, a ki már fölállt ülőhelyéről.

Wesselényi elmondta, hogy báró Blücher, a híres waterlooi hős fia, le akarja festetni hat vagy hét éves fiacskáját s általa kérdezteti, mikor érnék erre reá? (A fiúskát le is festettem aquarellet.)

Bialoszkurszky másnap reggeli után azonnal följött hozzám és majdnem az egész délelőttöt nálam töltötte. Együtt festegettünk, de mikor Gräfenbergből elutaztunk és elváltunk, csakugyan nem hozott vele többé össze a sors.

Ősszel siettem haza, mert az a szőlő, melyet Budán vettem, úgy volt kialkudva, hogy ha szüret előtt kifizetem a vételárát, akkor a szüret is az enyém lesz. A tavasszal előlegezett 500 pengőforintra most még 1500 pengőforintot kellett lefizetnem. Rendelkeztem is az iránt, hogy Erdélyből pénzt küldjenek Pestre Érdi János barátomhoz, de nem voltam benne bizonyos, hogy e pénzeket megkapta-e? Ez a dolog nyugtalanított s bár több olyan festeni valóm volt még, melyek iránt báró Wesselényi is érdeklődött, útra készülődtem.

A báró marasztalt s mikor kétségem okait elmondtam, egy utalványt adott Wodianerhez Pestre, 1200 forintról, hogy azt Érdi barátom fölvehesse. Így aztán még maradhattam, mert Érdi mindent elvégzett helyettem, leszüreteltetett s eladta az egész mustot, mert nem volt pinczém. De viszont megvette a sajtót, a présházban lévő szüretelő kádakkal és vedrekkel együtt. Wodianertől csak 200 forintot vett föl báró Wesselényi utalványára, a min Wodianer eléggé bámult, mert nem fért a fejébe, hogy a kinek 1200 forintja van kiutalva, csak 200-at vesz föl belőle. Én a 200 forintot báró Wesselényinek hamarosan vissza is fizettem, de Wesselényi az én elismervényemet elveszítette s így nekem oly értelmű irást adott, hogy nem tartozom többé neki.

Ezt az irást előbb elővigyázatból, később már kegyelet-

ből tartogattam, mint e nevezetes ember kezeírását. Ha a szöveg nem is tőle eredt, de a névaláírás a sajátja.

Gräfenbergből november elsején indultam haza, azaz Pestre és onnan Kolozsvárra.

Pesten találkoztam Bogdánfi kolozsvári postamesterrel és Szábel Boldizsárral, kik hasonlóképen Kolozsvárra készültek. Előbb Bogdánfit szólitottam föl útitársnak, de ő azt felelte, hogy gróf Kornissal, az erdélyi kormányzó fiával postakocsin megy és a diligencenak csak két ülése van. Szábel azt mondta, hogy ha szerzek utalványt előfogatra, ő is könnyű kocsit vesz és azzal jól elmebetünk. Mert ez időtájt Pestről Kolozsvárra utazni nagy esemény volt ám. Én az utalványért Döbrentey Gáborhoz fordultam, a ki tartományi biztos volt. Döbrentey roppant fontos pofát vágott, mikor előadtam a kérésemet.

— Nagyon kemény rendeleteink vannak a helytartóságtól, hogy ne terheljük a szegény népet, — így szólt hozzám, no, de hiszen majd motiválhatom a kérését, hogy akadémiai kiküldetésben utazik.

— Ne hogy miattam talán orrot kapjon, vagy a hivatalát koczkaztassa, inkább lemondok az utalványról, — feleltem én boszúsan és ott hagytam. Azonnal elmentem Mátyushoz, Mátyus Arisztid atyjához, a ki nyájasan fogadott s mikor előadtam azt a kérésemet, hogy előfogaathoz akarok utalványt, mindjárt az íróasztalához ült s meg is írta. Kérdeztem: mi a taksája? — Egy pengőforint. Ezt lefizettem és szépen megköszönvén szívességét csakhamar útnak is indultunk. Még Bogdánfi fia is hozzánk szegődött, úgy hogy Szábelrel együtt hárman voltunk. A nagy sarak miatt minden podgyászunkat Liedemann spediteurre bíztuk, a mi pedig a szegény parasztok «súlyos megterhelhetését» illeti, az ilyenformán történt: Már a falujától félórányira elénk vágatott a jobb lovakkal bíró paraszt és mesziről kiáltozta: «Kérem vorsponttal utaznak-e a nagyságos urak? Kérem ne tessék a bíróval mást állíttatni, nekem olyan lovaik vannak, hogy csakúgy röpittem velök a kocsit». Még biztosítékul egy ezüst huszas foglalót is adott s azzal előre vágatott a faluba. Ha a bíró ellenkezett, hogy nincs rajta a sor, a bírónak is egy ezüst huszast ajánlékozott, csakhogy vihessen bennünket.

Szolnokig vidáman vittek bennünket az előfogatok, de

Szolnokon innen könnyű kocsink már úgy elakadt, hogy az öt jó ló sem bírt vele. Én a kocsiból leugrottam, hogy megnézzem mi a baj? Csak azt kiáltottam társaimnak: «Le a kocsi-*ról!*» Ijedten ugráltak le ők is, én pedig azzal vigasztaltam meg őket, hogy csak a botokat keressük elő. A négy kerék olyan volt, mint négy faragatlan malomkő, a küllök (vagy mint Erdélyben nevezik a fentők) az iszonyú sártömegből ki sem látszottak s úgy a kocsi oldalához ragadtak, hogy egyetlen kerék sem foroghatott. Olyan szijas sár volt, hogy mindjárt pipát lehetett volna gyúrni belőle. A botokkal is alig birtuk lepiszkálni a kerekekről. Végre aztán mégis csak bejutottunk a vendéglőbe, a honnan épen ekkor indult kifelé egy ismeretlen uraság, a ki megkérdezte, hogy Török-Szent-Miklósnak megyünk-e? Arra rémítő rossz az út s még irigyelte a mi friss lovainkat, a mikkel csakhamar utolérjük majd őt. Egy fiatal, húsz éves legény állt elő az öt friss lóval s én megszólítottam: «Hallod-e, ficzkó, te bizonyosan ismersz a határban minden kátyút, nem tudnál-e minket, az országútat elkerülve, az Almásy-féle réteken át tovább vinni? Nem vagyunk ám mi szerelmesek az országútba».

A legény megbillentette a kalapját s röviden így felelt: «Biz én elvinném! De ha egy csőszszel találkozánk, az urak ne sajnáljanak tőle vagy egy bankóforintos borraivalót.

— Szívesen megadjuk azt is.

A mint aztán a hídon túl a töltésről letért a kocsi, a réteken át sebes ügetésben haladhattunk. Már jó darabig eljutottunk, mikor egyszerre csak megáll a kocsis és a fejét vakarja. Kérdelem: mi a baj?— «Jaj, itt egy borzasztó nagy és mély árok van. És se vége, se hossza». Magam is megvakartam a fejem, mert az árok csakugyan végtelennek látszott. Aztán megindultam az árok mellett s mintegy 200 lépésnyire olyan helyre bukkantam, a hol a kocsit át lehetne segíteni. A kocsis odahajtott, én kifogattam a lovait s mondtam neki, hogy vigye át. Mi fiatal emberek aztán a kocsit toljuk át az árkon, mert a lovak kapaszkodás közben biztosan eltörték volna a rúdját. A dolog szerencsésen sikerült és mi a tulsó parton nyugodtan haladhattunk tovább s még a nap fönn ragyogott, mikor Török-Szent-Miklóstra értünk. Az idegen urat még másnap reggel sem láttuk. A postakocsit sem láttuk egészen Kolozsvárig, pedig ugyanaz napon reggel hét órakor indult, mi-

kor mi tíz órakor s mégis 26 órával későbben érkezett Kolozsvárra.

Az 1839—40-diki telet Kolozsvárt töltöttem. Semmi különösebb esemény nem történt. Márczius elejéig, a mit csak lehetett, mindent megfestettem s aztán, butoraimat eladva, készülődtem az újabb pesti letelepülésre.

Közli KÉZDI KOVÁCS LÁSZLÓ.

NÉMETORSZÁG VÁMPOLITIKÁJA.

A vámpolitika fogalma apáink előtt ismeretlen volt. Csak az újabb kor szülöttei ismerik ezt, midőn az anyagi boldogulásért, a haszonért ember ember ellen, állam állam ellen indít küzdelmet a közgazdasági élet mezején, és a gyengébb, a kereskedelmi forgalomra kivetett, vámokkal kezd védekezni az erősebb támadásai ellen. A vámok lassanként a modern csatának hatalmas fegyverévé válnak, olyan fegyverévé, melylyel támadni, de védekezni is egyformán lehet. A népeknek e küzdelme a cultura fejlődésével mindinkább fokozódik és így a vámok is jelentőséget és súlyt nyernek. A technikai találmányok egyre jobban fejlesztik és tökéletesítik a közlekedési eszközöket, hatalmas módon föllendítik az ipart, a kereskedelmet, növelik az árúforgalmat, élénkítik a küzdelmet és lassanként megszülik a concurrentiát ember és ember, állam és állam között, előnyére egyiknek, rovására a másiknak.

Minthogy a versenynyel járó előnyök mindig annak a pártjára szegődtek, a melyiknek jobb, tökéletesebb szállító eszközei, jobb munkáskezei, kedvezőbb természeti viszonyai, nagyobb üzleti tehetsége és ügyessége volt, egyszóval a melyik olesóbban volt képes termelni, rendszerint az volt a győztes a küzdelemben, erősebb a versenyben és részes a nagyobb haszonban. Így az erősebb nagyobb súlylyal vetette reá magát a gyengébbre és a hatalmasabb versenytárs vampirként szívta magába a gyengébb életnedvét, mégjobban erőtlenebbé téve az amúgyis erőtelent. Ez egyenlőtlen küzdelem és az annak nyomában járó állapotok azután arra készítetik az elnyomott államot, hogy a teljes elnyomatás ellen magát kellő vámok által védelmezze meg és némi önállóságra törekedjék a kereskedelmi forgalomban. Így folyamodnak az államok a vámokhoz, hogy magokat az erősebb állam kereskedelmi versenyétől megóvják, az el-

nyomott gazdasági ágakat megmentsek, lábra állítsák, másrészt pedig, hogy az idegen államnak az ő területökön szerzett nyereségének egy részét magoknak lekössék és biztosítsák. Szemet szúr ugyanis mindenütt azon üzleti haszon, a melyet egy idegen állam az ő területökön, az árúforgalom révén elnyer, és szemet szúr az a pénz, melyet egy idegen állam a fogyasztók zsebéből és az így: az országból kivisz. Nem késik tehát egy államférfiú sem, hogy egy idegen államnak az ő területén szerzett nyereségét meg ne adóztassa és hasznának egy részét saját állambáztartásának javára le ne kösse.

Így jönnek létre a szabad kereskedelem nagy gátjai: a pénzügyi vámok, védvámok és ezeknek különféle nemei.

A világ vámpolitikájának történetében még nem okozott oly nagy föltűnést egy állam vámtarifája sem, mint az, a melyet Németország a múlt év nyarán tett közé és melynek tárgyalása most folyik. Az egész világ gazdaközönsége élénk figyelemmel lesi e vámtarifa-tervezetnek fejlődését és sorsát, és Európának valamennyi állama, sőt az oczeánon túli országok is szorongva hánytorgatják az esélyeket, melyek e vámtarifa életbeléptetésével az ő közgazdasági állapotaikra háramlani fognak. Legjobban érdekel azonban e vámtarifa bennünket magyarokat, mert közgazdasági üzemünknek nemesak virágozása, de egyes üzletágaknak határozottan sorsa és fönmaradása is kapcsolatos e vámtarifával. Gazdasági terményeinknek, élőállatainknak s állati nyersterményeinknek legnagyobb része a gazdag német piaczkon talál elhelyezést. Milliókra rúg azon összeg, mely külkereskedelmi forgalmunk révén hozzánk Németországból bevándorol. Ezer és ezer egyén sorsa és kenyere, igen számos üzemnek léte forog koczkan e vámtarifa sorsától.

Nincs ma közgazdaságunknak ennél fontosabb, égetőbb kérdése. Vessünk tehát egy kis bepillantást Németország vámpolitikai mozgalmaiba és ismerkedjünk meg az ottani viszonyokkal.

Tanuljunk a múlt eseményeiből, hogy megismerjük — a jövőt.

Az 1818. évi német vámtörvény időszaka.

A történelem tanúsága szerint a kereskedelemnek vámokkal való megadóztatása ősrégi időkre nyúlik vissza. A rómaiak, görögök bizonyos előszeretettel róttak vámokat a hozzájuk behozott idegen árucikkekre, és a vámok kezelése kedvelt pénzügyi operációik közé tartozott. De a régi németeknél sem volt ismeretlen a vámok szedése, sőt azt egyes tartományokban — mint legfőbb jövedelmi forrást — királyi, fejedelmi jogok közé sorozták. A vámszedés jogát azután a fejedelmek vagy magoknak tartották fenn, vagy egyes kegyelteknek adták jutalom gyanánt, vagy pedig csengő tallérokért adták cserébe a vámszedés gyakorlását.

Hogy a vámszedés egyik legfőbb tényezőjévé vált a vagyonszerzésnek, az abból a sok panaszból tűnik ki leginkább, mely az akkori kereskedők köréből fölhangzik. Wenzel német király 1379-ben, az 1356-ban kiadott aranybullára való hivatkozással, megtiltotta a «kurfürstöknek», hogy a rendes vámoknál többet ne szedjenek és országukban új vámokat ne statuáljanak.

Olyan államokban ugyanis, hol élénk külkereskedelmi áruforgalom bonyolódott le egy másik állammal, vagy a hol a transito kereskedelem öltött nagyobb mérveket, a bejövő vagy átmenő árukra kivetett vámok után hatalmas pénzüsszeg gyűlt be az országba, azaz a vámszedésre jogosultak erszényébe. Colbert francia államférfiú jött reá arra, hogy e nyereség igen előnyösen volna fölhasználható magának az állam pénzügyeinek rendezésére is. Kivitte tehát, hogy a külkereskedelem vámokkal megadóztassék és a vámok utáni jövedelem az állam pénztárába szállíttassék. Franciaországban ugyanis XIV. Lajos király fényűző és pompás udvartartása nagy súlylyal nehezedett az államháztartásra, és a költségek fődözésére kivetett adók — melyeknek súlya alatt az adózó polgárok eléggé nyögtek — nem fődözték a szükségletet.

A behozott árukra vámokat vetettek tehát és ennek jövedelmeiből fődözték a pénzhiányt, nem gondolva arra, hogy a szabad kereskedelemre rakva békókat, ártanak a kereskedelmi forgalomnak és ártanak a fogyasztó közönségnek, mert a behozott árukra kivetett vámokat végeredményben mégis csak az adózó polgárok fogják megfizetni.

Nagy Frigyes német császár, Colbert tanainak hű hallgatója, e tanokat csakhamar Németországba is átplántálta és a behozott idegen árukra szintén vámokat szabott, nyesegetvén az elég virágzó kereskedelem akkor még elég fejletlen és gyenge szárnyait.

Ezzel ellentétben Smith Ádám skót nemzetgazda (1723–1790.) volt az, a ki a szabad kereskedelem eszményéért indított küzdelmet és a kereskedelmi áruforgalomnak mindennemű korlátozástól való mentesítését tartotta egyedül célhozvezetőnek, mert szerinte csak így képzelhető el az igazságos és termésszerű áralakulás. Smith elítélte a merkantilis Colbert irányát és kárhóztatta azon tant, mely a kereskedelemnek a vámokkal okozott mesterséges megszorítását, lenyügözését, azaz az abból származott hasznot tartotta az állam ügyeire előnyösebbnek. Míg tehát Colbert az áruk megvámolását, tehát a szabad kereskedelem megszorítását hirdette egyedül üdvözítőnek, addig Smith a szabad kereskedelem eszményéért emelte föl szavát.

Hatalmas eszmék terjednek szét most a művelt nyugat lakói között és a kétféle tan pártokat teremt, sőt irányadó lesz az államkormányzó hatalom magatartásában is. A német birodalom sokféle souverain államában az érdekek mindjobban ütköznek, és bizonyos széthúzó politika kap lábra a particularistikus törekvések nyomán. Legfőbb ideje, hogy valami összetartó kapocs létesíttessék az államok között, mely a politikai törekvéseket a kölcsönös anyagi érdekek mázával ragasztja egybe és tömörítse valami egységes formába. Smith eszméi nyomán 1808-ban elkészíti Stein báró a híres *Regierungs-Instruction* és ennek nyomában létesül az 1818-diki hírneves *Verbrauchssteuer- und Zollgesetz*.

Ez 1818 május 20-án életbeléptetett törvény megszünteti vagy pedig mérsékeli a minden államban más és más behozatali, kiviteli, átviteli vámokat, a fogyasztási és másféle adókat, egyes cikkekre kiszabott monopoliumot, főképen pedig elősegíti azt, hogy a sok német állam egymásközi forgalma simábbá váljék, a sokféle különféle vámokat és vámkezelési eljárást egységesíti s így az egy kalap alá vont államok tömörítésével a vámvonalakat a birodalom legszélső határára kintolja, tehát a vámbevételeket szaporítja.

E vámtörvény a mennyiben a behozatalt vagy idegen

árúk átvitelét nem tilalmazza — tagadhatatlanul a szabad kereskedelem jegyében született meg, fő elve azonban az, hogy minden Németország területére idegen állam területéről behozott áru megadóztassék.

E törvénynek az az alapszelleme : hogy az idegen árúkra csekély vámot vet ugyan (gabonára valami csekélységet, iparcikkekre az érték 10 %-át), de általában minden behozott cikket vagy árut az érték bizonyos százalékával mint vámmal megterhel : alapját képezi Németország jövődi vámpolitikájának. E törvényt a német irodalomban évszázadokra kiható fontosságúnak mondják. Érdekes és az itt lefektetett elvek helyességére vall, hogy Bismarck szintén e törvény elveihez nyúlt vissza évtizedek múltán, midőn szabad kereskedelmi politikájának búcsút mondott. Nem kevésbbé érdekes, sőt jellemző, hogy e törvényt dicsérik a szabad kereskedelem barátai : a Freihändler-pártiak, mert behozatali s átviteli tilalmakat nem tartalmaz és mert azt tartják, hogy ez volt az első megnyilatkozott szabadkereskedelmi fuvallat, mely Európát áthatotta. Dicsérik azonban épenúgy Schutzzöllner (védvám politika) pártiak is, mert azt tartják róla, hogy az idegen árúk beözönlésének gátat vet s a belföldi termelést megvédi a külföldi versenytől.

Tény azonban az, hogy a törvény kihatásában inkább a védvám politika felé hajlik és csak erős szemekkel lehetne takarója alatt a szabadkereskedelem színeit észrevenni.

Mindenesetre jellemző esemény az akkori idők szellemére, hogy List Frigyes tübingai tanárt, midőn 1819-ben Frankfurtban tanácskozást hívott egybe egységes vámok és kereskedelmi szokások behozatala végett (mely nem sikerült) és később a szabadkereskedelem megteremtéséért hatalmas izgatást indított meg : cathedrájáról büntetesképen elmozdították, mert az akkori kormánynak ez irány nem találkozott a tetszésével.

Az egyes német államok érdekei ugyanis nemcsak Poroszországnak érdekeivel, hanem egymásnak érdekeivel sem voltak megegyezők. Az 1818-iki vámtörvény, előbb pedig az 1815-ben létesített német-szövetség (Deutscher Bund) egyesített ugyan néhány államot és fejedelemséget (Brandenburgot, Pomerániát, Posent, Sziléziát, Szászországot) egymással és a testgerinczével : Poroszországgal, de a particularistikus törekvések

nem szüntenek meg, a politikai s gazdasági érdekkülönbségek pedig sehogysem tudtak elsímulni.

Mi sem volt tehát hőbb óhaja Poroszországnak, mint az, hogy a sok kis államot vámpolitikai okok örve alatt — de valóságban állampolitikai okokból — egy kalap alá vonja és valamiképen közös vámegységet létesítsen.

A német vámegyesület.

Végre Poroszország e törekvése, sok nehézség legyőzése után 1834-ben a vámegyesület (Zollverein) létesítésével részben sikerült is. Óriásiak azon előnyök, a mit Németország e vámegyesülettel politikai és gazdasági tekintetben nyer. A sok kisebb s az egyesületbe belépett közel negyven souverain állam érdekeinek összeegyeztetése, hogy simán nem ment, gondolható. A vámok s a vámügyi szabályok az egyesületbe belépett államoknál egységesen szabályoztatnak, viszont a vámbevételek közös jövedelmet képeznek, s az egyes államok lakosságának számarányában osztattak el.

E vámegyesület korszakalkotó jelentőségű Németország vámpolitikájában. Most már ugyanis a vámok kezelése nemcsak a bel-, hanem a külkereskedelmi forgalomnál is nagy fontosságú s most már megvetik alapját a vámpolitikának is, mert a vámegyesület a külállamokkal kereskedelmi szerződések kötésére van jogosítva. A németek már akkoriban erős iparát, az angol vasipar, a francia szövőipar versenye erősen nyomta és fenyegette. A tanult, szellemileg s anyagilag folyton erősödő német iparosság panaszkodni kezd a külföld versenye ellen, s a kormányok, hacsak a hatalmas tőkét forgató és nemzeti vagyont képező ipart föláldozni nem akarják, kénytelenek azt védelmökbe venni, s a beözönlő iparcikkék s árúk forgalmát és egyúttal káros kihatását vámokkal mérsékelni. A német kormány ez ellentállást politikai tekintetből is jobban vélte keresztülvihetni, ha a sok kisebb állam egy egészszé tömörül, és így egységes vámtételekkel, egyöntetű eljárással lép a cselekvés terére. Miután az apróbb német államoknak Poroszországhoz való csatlakozása és a vámegyesületbe való belépésével a kellő ellentállás kifejtésére a mód és erő megadatott: a belterületen a kölcsönös, azaz egymás-

közötti forgalmi nehézségek megszűntek, a kellő védvámok a kívülről bejövő árukra alkalmazhatók lettek és a belföldi termelés izmosítása hatalmas lépésekkel törtéttetett előre.

A vámegyesület védszárnyai alatt a belföldi ipar hatalmas lendületnek indult s rövid idő múlva nemcsak arra látszott képesnek, hogy a külföld versenyétől részben megkönynyebbülve a hazai piacokról a külföldi árút kiszorítsa, hanem, és főleg arra is, hogy a külállamok és a Balkán piacait keresse föl s odakünn fölvegye a küzdelmet más államok készítményeivel és kereskedelmi törekvéseivel. Ez iparkodásban azután ismét a vámegyesület állott a háta mögött, mert kedvező kereskedelmi szerződések kötésével sikerülten egyengette a «nemzeti termelés gyümölcseinek» külföldön való értékesítésére az utakat. A vámegyesület a nagyiparosságnak is óriási előnyöket szerzett. A rajnamelléki tartományok vasiparosságának azzal, hogy a nyers vasérczre és elkészített vasra, a badeni és württembergi szövőiparnak pedig azzal, hogy a vászon- és pamutszövőipari készítményekre magasabb behozatali vámokat szabott, a sziléziai kőszén kivitelére pedig más államoktól kedvezményes vámokat szerzett meg. Politikai tekintetből óriási fontosságú volt az, hogy a vámegyesület Németország nagy részét egységesen képviselte más államokkal szemben a kereskedelmi szerződések kötésénél, egy más tekintetben pedig azzal, hogy gyengéd kezekkel első adagját csepegtette a német szívekbe, a «nagy német egység» eszméjének.

Természetes dolog, hogy Németország e belföldi ipar föllendülésének annyira kedvező vámpolitikája mellett egy hatalmas párt született meg: az iparosoktól támogatott védvámpolitika barátainak pártja. A német kormányzati férfiak egész 1865-ig e vámpolitika mellett foglaltak állást s a vámegyesület egész tevékenységét a belföldi ipar védelmére s föllendítésére irányuló kereskedelmi szerződések kötésére szentelte. Volt azonban a védvámpolitika barátainak irányával teljesen ellenkező irányzatú párt is: a szabadkereskedelem barátainak pártja, mely nem szünt meg soha, hogy a kereskedelem szabad menetét gátoló vámokat ne perhorreskálja és a forgalom teljesen szabaddá tételét, tehát a vámok stb. eltörlését ne követelje.

A szabad kereskedelmi politika hívei (Freihändler) ugyanis — nem tekintve néhány idealistát, kik Smith tanai

nyomán a szabadkereskedelem szellemének terjesztésén fáradoztak — legnagyobbbrészt a kereskedők s tengerparti kikötővárosok lakosságának tömegéből sorozódtak, tehát olyan egyénekből állottak, kik a külállamokkal való szabadabb áruforgalom mellett nyertek hasznot, és kiknek az idegen államokból Németországba bejövő és átmenő áruforgalom csökkenése, vagy egyes behozatali vámok miatt való megszűnése óriási károkat okozott.

Nemesak attól féltek a Freihändlerok, hogy az áruforgalom csökkenése következtében Németország közlekedési viszonyai, kereskedelmi viszonyai szenvednek károkat, de azon föltevésből kiindulva, hogy a külállamok olyan állammal szemben, mely magát idegen árúk behozatala elöl vámokkal elsáncozolja: majd visszatórlással élnek, azaz ők sem veszik Németországnak külföldön elhelyezhető árúit, azaz bevásárlásaiknál Németországot elkerülik s más, szabadabb kereskedelmi szellemű állammal lépnek szövetségre. (Érdekes, hogy a mult század 30-40-es éveiben az akkori egyének egy vámháborút még föl sem tettek!)

A Freihändler párt izgatása s küzdelme tehát versenyre kell a védvámok pártjának (a Schutzzöllnereknek) irányzatával és a küzdelmet az még jobban élesítette, hogy a vámegeyesület működése határozottan a vámok barátainak kedvezett.

A szabadkereskedelem korszaka.

Nemsokára azonban beállanak egyes politikai viszonyok, melyek a német vámpolitika irányának is más utat szabnak meg és hatalmas lökést adnak a szabadkereskedelem felé való haladására. A német vámegeyesület ugyanis — noha Ausztria kivételével — a legtöbb német államot egyesítette, azért az egyes kisebb államok között forrongó egyenetlenség — a déli német államok (Bajorország, Württemberg) széthúzó politikája, Ausztriának viszonya Németországhoz és még sok más ok miatt — még sem szűnt meg teljesen, és még most sem sikerült azon törekvés, hogy a vámegeyesület egész Németországot a külállamokkal szemben egységesen képviselje.

Közbejön azonban az Ausztriával 1866-ban kitért háború és Bismarck nem késik, hogy a kivívott győzelem után

az Ausztriától függetlenített északnémetországi államokat Poroszország vezetése alatt ne egyesítse Norddeutscher Bund neve alatt. A győztes fél az általános föllelkesülés kihatása alatt s erejének tudatában szabadelvűbben kezeli a vámügyeket s 1866-ban a prágai békekötés után nemcsak Ausztriának tesz engedményeket, s így szabadabb kereskedelmi szellemben tartott kereskedelmi szerződést köt vele, hanem a vasbehozatalra kiszabott vámok elejtésével, Ausztria-Magyarország ipari készítményeinek és gazdasági termékeinek behozatalára s általában az ipari földolgozásra alkalmas nyersanyagok behozatalára szabott eddigi behozatali föltételek és vámok mérséklésével útját egyengeti a szabad kereskedelem irányzatának.

Bismarck porosz miniszterelnök 1867 július 8-diki szerződésben a német vámegegyesületet reformálja és működését az északnémet szövetségből alakított szövetségtanácsra és vámparlamentre bizza. Ezzel részben tömöríti a Bundba belépett államokat s azok ügyeit, másrészt lassanként a törvényhozás hatáskörébe utalja a vámügyek tárgyalását, megkezdi tehát a veritabilis vámpolitikát.

A vámegegyesületből alakított vámparlament, nagy részben azonban Bismarck befolyására a szövetségtanács — részben közgazdasági, részben politikai okokból vagy szempontokból — azon tervvel foglalkozik, hogy a vámtarifát átdolgoztatja, s szabadabb kereskedelmi szellemű alapokra fekteti. Így rövid idő alatt a változott viszonyoknak megfelelőbb és a szabadabb kereskedelmi autonóm vámtarifa dolgoztatik ki s abban azon elvet rakják le, hogy Németország a viszonyosság elveire helyezkedjék, azaz olyan államokkal szemben, hová Németország ipari termékeinek nagyobb kivitele látszik biztosítottnak, érvényesítsen ez államoknak viszont Németországba való bevitelére mérsékeltebb vámokat és behozatali könnyítéseket.

Közbejön ismét később a német-francia háború, melynek szerencsés kimenetele fölött fölbuzdult német nemzeti érzelem és az általános lelkesedés hatása alatt a Norddeutscher Bundba belépnek a délnémet államok is. Bismarcknak szerencsés keze megalkotja az egységes német államot, a német birodalmat (1870-ben). A vámügyeket ezentúl most már a német birodalmi gyűléshez utalják át. A győzelmes fegyverek

nyomán föllépő lelkesedés, a hatványozott német öntudat, a gazdasági föllendülés minden téren, az állam pénzügyi helyzete, az ipar, kereskedelem, közlekedési viszonyok lendülése, a nagy német egységből kifolyó erőnek tudata, egyszóval, a tobzódó gazdasági állapotok mind a szabad kereskedelemnek vetik meg az ágját.

Bismarck maga erősen a Freihändler iránynak hódol — már hogy gazdasági avagy politikai okokból-e? azt ne keressük — és az 1873-ban létesített vámnovella oly szabadelvű irányzatú, hogy meglepetéseket kelt. A vas behozatali vámját teljesen el akarják töröltetni. Ezt ugyan örömmel üdvözölte volna az angol, a svéd vasipar, vagy a nyers és elkészített vas bevitelénél érdekelt más állam is, de viszont nagy rökönnyödést keltett a porosz-sziléziai, rajnamenti, westfáliai, elzászi hámor-tulajdonosok körében. A vámnovella indokolásában ugyanis a kormány azt mondja, hogy a vas behozatali vámjának eltörlése szükséggé vált. A hatalmas ipari föllendülésben a vashámorok, gépgyárak szükségelte nyersvas mennyiségét a belföldi ipar kellő mennyiségben előállítani nem képes. Legyen tehát a nyers vasérc behozatala teljesen vámmentes és szabad. A hámorok s gépgyártó ipar által előállított kész vasipari czikkek védelmére pedig most már nem kell behozatali vámot föntartani, mert hiszen Németországnak ilyen árúban nagyobb a kivitele, mint a behozatala. Ha pedig gépek, eszközök a vám eltörlése következtében nagyobb arányokban özönlenek be, mint azelőtt, az nem károsítja a belföldi vasipart, a gazdaságoknak pedig határozottan előnyére válik, mert hisz a gazdák ügyis panaszkodnak munkáskéz hiányára, úgy tehát áttérhetnek a földművelési munkáknak géppel való végzésére.

A vas- és gépiparosok tiltakozása miatt az elkészített vasra kivetett beviteli vám enyhítettet ugyan, de teljesen el nem töröltetett.

Most tehát egy új korszaka nyílik meg Németország vámpolitikájának. Az a német szellem, mely addig csak a militarismusban, hadseregében kereste eszményét, teljes erővel a kereskedelem és ipar fejlesztésére vetette magát, s a világkereskedelemben való hatalmas positio elnyerésére tört. Okos, cél-tudatos munkával nemcsak Németországban igyekeztek a németek kereskedelmüket, iparukat erősíteni s a fogyasztást biztosítani, hanem erőtől duzzadva a távoli országok piaczeit

keresik föl, hogy magoknak kereskedelmi összeköttetéseket szerezzenek és iparok termékeinek piacztot hódítsanak.

Az árúforgalom emelkedésével a vasutak s vízi utak forgalma élénkül, hatalmas kereskedelmi hajóraj szeli az oczeán hullámait s hordozza a messze világba a német ipari termelés gyümölcseit.

A vállalkozási szellem hatalmasan emelkedik, az ipar körében óriási munkássereg nyer alkalmazást, a kivándorlás a tengerentúlra tetemesen megcsökken, az általános jólét emelkedik. Ennek kihatása alatt az adók nagyobbodnak, a takarékpénztári betétek növekednek és a közép- valamint a munkásosztály élelmezése javul, és ennek kihatásaként: a lakosság szaporodik.

Az ipar és kereskedelem hatalmas szárnyakat nyer ugyan rövid pár év alatt, de a táplálék, melyet Németország ennek elősegítésére odadobott, kissé drágán fizette ki magát. Az ország iparának, kereskedelmének föllendítésére irányuló igyekezetében nem vette észre ugyanis a német kormány, hogy áldozatul dobta oda virágzó mezőgazdaságát. A szabadkereskedelem — írja gróf Rantzau — csak ott mutatkozik üdvösnek, hol annak bizonyos ellenértéket, ellenszolgáltatokat lehet más államoktól megszerezni. Ez pedig nem igen sikerült, mert míg a német iparral szemben Ausztria és angol ipar állott szemben, addig a német mezőgazdaságot a magyar, orosz, francia, főkép pedig az amerikai mezőgazdaság nyomta, a hol nyomhatta. Közbejöttek a hetvenes évek világszerte terjedő gazdasági depressiói. A német államot tekintette minden állam jó fogyasztójának, de viszont Franciaország, Oroszország, Ausztria elzárkozó politikája miatt a német gazdasági és ipari kivitel is nehezebb viszonyok közé jutott.

Visszatérés a vámokhoz és kezdete a védvamos politikának.

A Freihändler-politikának hat év után már oly evidens hátrányai kezdettek mutatkozni, hogy 1879-ben — mint azt gróf Rantzau Ernő egyik croquis-jában kifejti — annak elejtésére kellett gondolni. A válságba sodort német mezőgazdaság panaszai, sőt egyes iparágaknak kezdődő nyomasztó hely-

zete ujjal mutattak arra, hogy a védvámpolitika elejtett fonálát újra kézbe kell ragadni. Bismarck azonban politikai okokból és a francia revanche sötét árnyaszellemétől tartva, nem merte az elzárkozó politikát megkezdeni, mert mindamellett, hogy a hármasszövetség megalakításával (német, osztrák-magyar és olasz szövetség) politikailag erősebbé tette a birodalmat, egy védvamos politika megkezdésére mégsem tartotta az országot elég erősnek. A szabad kereskedelmi politika nagy szószólójának, Delbrück politikai vezéralaknak 1876-ban való visszalépésével és eltávozásával Bismarck már szakítani látszik a Freihändler-politikával, s hajlandónak mutatkozik áttérni az elzárkozás, azaz a védvamos politikához. 1878-ban a birodalmi gyűlés azzal, hogy elfogadja a Falkenstein-féle indítványt, mely a védvamos politika szellemében szerkesztett adóreformot hoz be és kimondja, hogy az ország jövedelmeinek fokozására létesített vámok jövedelmei egyes országok között fölosztassanak: már az első szelet fújja a védvámpolitika vitorláiba. Nagyobb lépés azonban nem történik, mert Bismarck bel- és külpolitikai okokból még tétovázik s határozott szint nem vall. Pedig a Freihändler-politika elleni panaszok sűrűbbekké és hangosabbakká válnak most már az ipari érdekeltség köréből is.

Legelsőnek a vas- és szövőipar emeli föl szavát és tiltakozik a Freihändler-politika további föntartása ellen. Hivatkoznak arra, hogy Anglia ipara tönkre sújtja őket, mert Anglia olcsóbban termel, tehát versenyképesebb mint a német, melynek sem oly kitűnő közlekedési eszközei, mint az angolnak, hol vasutak, utak, mesterséges hajózó csatornák vannak és tengeri közlekedése van az ország minden részéről, sem oly régi, gyakorlott, ügyes, technikailag képzett munkásosztálya nincs, mint az angolnak, melylyel jól, eredményesen dolgozhatnak, míg a németek bevándorlott szakmunkásokkal kénytelenek termelni.

A német mezőgazdák is erősen panaszkodni kezdenek, s kimutatják, hogy a német mezőgazdaságot válság fenyegeti. A német fogyasztó piacok megnyitottak s oda özönlött az egész világ termelvénye. A német piacokon a verseny által az árak lenyomattak, s a német mezőgazdaság kénytelen volt gabonájával távolabbi piacokat fölkeresni. Angliában elfoglalt piacain csakhamar új versenytársakkal kellett küzöldnie,

odajutott az indiai, az északamerikai buza, az oroszországi és balkán rozs és más egyéb gabona. A gazdaságot sújtó adók, a terhek növekedtek, az ipari munkákhoz átpártolt munkászekeknek a gazdaságoknál maradt része megdrágult, a termelési költségek növekedtek, a föld hozadéka pedig, rossztermő évek, elemi csapások, a gabonaárak devalvatioja miatt csökkent.

Az általános világ-depressio kihatott Németországra is. A közgazdasági állapotok romlottak, fogyasztás a gabonában csökkent, tehát a kereslet is lanyhult.

A mezőgazdasági munka nemcsak a tömérdek fáradságot nem jutalmazta, de még a megélhetést sem biztosította. Mindehhez hozzá társult a külállamok magatartása is. Németországnak gazdasági terményekben és ipari készítményeiben kivitele meggyengült, Amerika pedig ontotta terményeit a piacokra. Ausztria-Magyarország, Oroszország, Franciaország elzárkozó politikát kezdettek meg.

Franciaország vesztett csatája után, a merev elzárkozást kezdette meg, de viszont termelvényeire szabott kiviteli præmiumokkal segítette elő export-utait, s okozott nagy károkat Németországnak. Oroszország a beviteli vámoknak aranyban való megfizetését követelte s ezzel a német kivített s áruforgalmat rendkívül megnehezítette.

A gazdasági válság más államokban is föllépett. Hogy a gazdasági termékek behozatalát megnehezítsék, s így saját mezőgazdaságukat a verseny nyomásától megvédjék, Francia-, Olasz-, Oroszországok a gabonafélék beviteli vámját egymásután fölemelik.

Bismarck e viszonyok között a védvamos politika felé kezd haladni, és egy védvamos szellemben szerkesztett autonóm vámtarifa készítését rendeli el. Belátja, hogy most már a gazdasági bajokkal az államnak számolnia kell és hogy Németország a jövő boldogulását nem mint exportáló iparállam keresheti, hanem a rejtély kulcsa a «küzködő gazdaság és ipar érdekeinek solidaritásában, és a közös érdekeknek az idegen államok versenye ellen való megvédésben» rejlik.

Bismarcknak 1878-ban megkezdett vámpolitikájánál azon elv érvényesül, hogy a jövő vámtarifákkal az állam pénzügyi állapotait kell rendeznie és a vámtarifák reformját a gazdasági követelmények kellő figyelembe vételével kell megkezdenie.

Visszatérnek tehát az 1818-diki törvényben lefektetett elvekhez, az idegen áruk általános vámkötelezettségéhez, s elvül mondják ki, hogy csupán olyan idegen helyről behozott áruk és anyagok lesznek vámmentesen bebocsájtathatók, melyek mint az ipar táplálására szükséges, tehát földolgozásra való nyersanyagok okvetlenül szükségesek és kellő mennyiségben az állam belterületén elő nem állíthatók.

Másik általános elv az, hogy minden olyan anyag, termék, árú, melynek behozatala a belföldi — nemzeti — termelés érdekeit veszélyezteti, károsítja, vagy rontja: föltétlenül megvámolandó.

Azon gazdasági ágakat pedig, melyek eddig érzékenyebben sujtattak, fölemelt behozatali vámokkal kell megvédelmezni.

Az 1879-diki vámtarifánál a mezőgazdasági termelésnek védvámok alkalmazása általi megvédelmezésének szükségességét elismerik s az agrárvámok jogosultságát már nem vitatják. Kétségen fölül áll ugyanis, hogy a külföld versenye által a mezőgazdaság üzése megszűnt jövedelmező üzemmé lenni, így tehát védelemre rászorul.

Ezzel most egy epochális korszaka nyílik meg a német vámpolitikának.

Az agrárvámok behozatala.

Nem érvényesülnek ugyan mindjárt a mezőgazdaság összes óhajai, de az ipar és kereskedelem egyoldalú istápolásának és a mezőgazdaságnak e czélokra való kiszolgáltatásának időszaka alkonyát éri.

A mezőgazdasági és erdőgazdasági termények és élőállatok eddigi vámmentességét az új vámtarifánál megszüntetik és a gabonánál (buza, rozs, zab 1 márka, tengeri 50 pfennig), élőállatoknál, lisztnél s malomipari terményeknél behozatali vámokat emelnek.

E 1879-ben létesített — vámtarifát 1885-ben az Abänderungsgesetz-el módosítják, a mennyiben a gabonára és fára magasabb behozatali vámokat vetnek. A rozs vámját a kormány 2 márkára szándékozta fölemelni, de a gazdáknak sikerült 3 márkás behozatali vámot kieszközölni. Időközben a német kormány — a gazdatanács javaslataira — újabb

lépéseket tesz a még mindig válsággal küzdő mezőgazdaság fölsegítésére s a gabona behozatali vámját (buza, rozs) 5 márkára emeli. E módosítás indokául és a külállamok előtt az eljárás magyaráztatása végett, azt hozzák föl, hogy a meglévő behozatali vámok még mindig nem nyújtanak elég védelmet a külföldi verseny káros kihatása ellen és a belföldi piacokon — a gabonaárak tartós esése következtében — nem képződhetnek olyan árak, melyek a termelési költségeknek megfelelő lennének. A gazdasági védvámok fölemelését socialpolitikai okok is szükségessé teszik. A mezőgazdasági és ipari munkások, tehát kereső osztály közötti arány — jelentékenyen megromlott. Míg az ipari keresők aránya azelőtt 30 - 40 %, a mezőgazdasági keresőké pedig 50 % körül állott, addig az utóbbi években az ipari keresők aránya megnagyobbodott, a mezőgazdaságiaké pedig lefogyott, tehát a munkáskéz megfogyott, a munkabér pedig fölszállott. Így azután a gazdák üzemtőkéje megdrágult, a föld hozadéka meg megcsökkent. A birtokok és bérletek ára jelentékenyen — lehanyatlott. A mezőgazdák e védvámok nélkül kénytelenek lennének a gazdasági munkabért leszállítani és ekkor a munkások vagy kivándorolnának, vagy az ipari munkássághoz szegődnének át s növelnék a socialistikus eszméket — nélkülözéseik miatt. Az extensiv gazdasági üzembről nem lehetne áttérni az intenziv gazdasági üzemhez s ha a termelés jövedelmezőbbé tételével a német mezőgazdaság nem lenne képesítve arra, hogy többet termeljen, akkor az ország fogyasztó közönsége teljesen ki lenne szolgáltatva a külföld önkényének és közélélezési viszonyai döntetnének válságba.

Ilyen viszonyok között Németország egy szoros útra került. A magasabb beviteli vámok miatt egyik állam a másik után mondotta föl Németországnak a kereskedelmi és vámszerződéseket és ez nemcsak politikai vonatkozások miatt volt kellemetlen, de államháztartási és pénzügyi szempontok miatt is. Félő volt ugyanis, hogy Németország szerződéstelen állapotban nem fog iparának más államok részéről kiviteli engedményeket kaphatni és így elszigeteltségbe jutva, eddigi kiviteli piacait nem fogja megtarthatni, hacsak az illető államoknak engedményeket nem tesz.

Az ipari kivitel biztosíthatása végett, ismét a mezőgazdasági érdekeket áldozta föl tehát és az agrárvámokon ejtett

csorbát. Befolytak különben ebbe nagyrészt politikai okok is. Az agrárvámok miatt ugyanis a mezőgazdasági államoknak — főképen Oroszországnak — Németországba való gabonakivitele lényegesen megnehezítettett. Félő volt tehát, hogy a gazdasági téren kihívott neheztelés átragad a politikai térre is. Bismarck tehát igyekezett arra, hogy a hármas szövetségben való kapcsolat szorosabbá tételével erősítse a birodalomnak positióját. E szorosabb kapcsolatot Bismarck — igen okosan — először a szorosabb gazdasági viszony megteremtésével vélte elérhetni. Így Bismarck — ellenére az agráriusok folyton erősödő nyomásának — a szoros elzárkózás politikáját nem óhajtotta követni s a többi államokkal szemben agresszív vámpolitikát egyáltalán nem akart inaugurálni.

Megköti tehát 1891-ben Ausztria-Magyarországgal és Olaszországgal a kereskedelmi és vámszerződéseket s engedményekkel gazdaságilag is, meg politikailag is, tehát kétféle kötelékkel láncolja magához a két államot. E kötelék szilárdságát még fokozza a hosszú lejáratú — 12 évre kötött — kereskedelmi és vámszerződés. E fix tarifákkal — kölcsönös legnagyobb kedvezmény alapján — Németország más államokkal is köt kereskedelmi és vámszerződéseket; és oly államoknál, hol ipari kivitelének biztosítása végett érdekei követelik, nem késik, hogy az illető államok mezőgazdasági termékeinek kedvezőbb behozatalára engedményeket ne adjon és az így nyitott kapukkal — réseket ne üssön azon az elveken, a melyeket a mezőgazdák sok küzdelem után már-már kivívni reméltek. Az iparczikkek s ipari termékek kivitelének érdekében tehát ismét az agrárvámoknak leszállítása, tehát a mezőgazdasági érdekek kiszolgáltatásának árán — szereztek előnyöket.

Az 1892-ben kötött kereskedelmi szerződések nehéz viszonyok között jöhettek létre. Amerika a szigorú elzárkózás politikáját követte és az, az 1890 október 1-én Mac Kinley elnök által létesített védvamos irányzatú törvény (Mac Kinley bill) életbeléptetése óta — tetőpontra hágott. Oroszország nemcsak a mezőgazdasági termékek, de az iparczikkek behozatala elől is mindjobban elzárta kapuit. Franciaország pedig egy veritabilis agrár állammá vált. Az agrár törekvések mély gyökereket verve a nemzet testébe (Méline politikája) követeléseik sziklaszilárdan állottak meg és hajtattak végre, a

mennyiben más állam a magas — prohibítív — vámok miatt sem gabonát, sem állatot területére alig vihetett. Németország tehát vámtételeit -- más államok követelményeinek figyelembevételével --- igyekezett lehetőleg mérsékelni, s egyik államnál a gabona vámját 5 márkáról 3·5 márkára szállította le, az élőállatok s állati nyerstermények vámját mérsékelte vagy törölte, más államnál pedig az ipari árúk behozatalára alkalmazott kedvezményes vámtételeket. Hangoztatott célja volt: 1. hogy a kereskedelmi és vámszerződések megköthetőségét elősegítse; 2. hogy ipari kivitelét biztosítsa, röviden, - hogy a nemzeti munkát és termelést megvédje.

Hogy a szerződések kötésénél legfőbb motivum még mindig a német ipar kivitelének biztosítására s az elfoglalt piacok megtarthatására irányult, az -- kétségtelen.

A nemzeti munka védelme tehát még mindig csak jelszó, mert egyoldalú védelmet contemplál és mert ismét az agrár érdekekben üt mindenütt csorbát. A szerződések indoklása ugyanis e fölötté érdekes kijelentéseket tartalmazza: «A német mezőgazdaság és ipar érdekközössége nyilvánvaló. Az ipari népesség vétel- és fogyasztóképessége a megkötött szerződésekkel erősítettett. Az agrárvámok leszállítása nem jelenti a mezőgazdaság érdekeinek csorbítását. Sőt! Mivel ugyanis az iparosság a mezőgazdaság termékeinek legjobb fogyasztója, csakis a mezőgazdaság hasznára — habár indirecte hasznára — válik az, ha a tarifapolitika az ipari érdekeket jobban istápolja.

Lám, e szép érvelés a mezőgazdaságnak nem hozott sem direct sem indirect előnyöket, mert a mezőgazdasági válság nem enyhül, az agrár érdekeknek mindig több s több szószólója akad és fokozott erővel folytatják a küzdelmet érdekeik meghallgatása és érvényesítéseért.

A válsággal küzdő mezőgazdák hatalmasan kezdenek szervezkedni és soros phalanxban vonulnak csatába. 1893-ban a Romániával, Szerbiával, Spanyolországgal kötött kereskedelmi és vámszerződések tárgyalásánál --- a gabonafélék behozatalának tett engedmények miatt — az agráriusok hevesen támadják és erős vádakkal illetik Caprivit és «delkiismeretlen kormányát», mert a gazdák helyzetével nem törődik s újra az ipar érdekeinek szolgálatja ki az övékét.

1894-ben az Oroszországgal a legnagyobb kedvezmény

alapján kötött kereskedelmi és vámszerződés, — mely a behozott orosz gabonára 3·50 márkás vámot szab, hogy a német köszén 50 %-os orosz vámkedvezményvel mehessen ki, az agráriusokat valósággal fölbőszíti. Az agráriusok heves vádakkal kelnek ki Caprivi ellen, kit a socialdemocraták «tőkepénzesek, zsidók barátjának, szövetségesének» csúfolnak.

Az agrár irányzat bizonyos indokltságot és súlyt nyer Caprivi távozásával, midőn Hohenlohe herczeg elismeri panaszai jogosultságát, mert hisz igaz az, hogy Németország addigi vámpolitikája «eddig jobban kedvezett az iparnak, mint a mezőgazdaságnak».

Az agráriusok megalakítják a «Bund der Landwirthe» hatalmas szövetségét, számuk növekszik,*) szavuk súlya — azért, mert az addig kormánytámogató conservatívek nagy része az agrárpártba megy át — nagyobbodik és szívós ellenzéki pártot alakítanak. A kormányt hevesen támadják, sőt a császár személyét sem kimélik, de még az sincs hatással rájuk, hogy a császár 1894-ben szeptember 6-án Königsbergben feddő beszédet küld feléjük. Noha Vilmos császár a már egy ízben visszautasított agrár küldöttséget Eulenburg belügyminiszter tanácsára kihallgatásra fogadja, sőt az agrár irányú Hammersteinnek mezőgazdasági miniszteri tárca adományozásával az agráriusoknak határozott kedvezményeket tesz, az agráriusok küzdelme az 1895. évektől mai napjainkig nem csökkent, sőt erősen fokozódott.

A porosz képviselőházban hatalmas súlyt küzdenek ki szavuknak, sőt a birodalmi gyűlésen is mindinkább erősödnének és tekintélyt nyernek. Hogy küzdelmeik nem voltak meddők és eredménytelenek, annak világos tanuságául szolgál azon agrár védvámtarifa, mely most képezi az egész világ érdeklődése mellett tanácskozás tárgyát.

Ez volna a német vámpolitika múltjának gyenge és vékony vonalakkal megrajzolt — képe.

E. DORNER BÉLA.

---

*) Számuk ma a 230,000 tagot meghaladja, szervezkedésök pedig példás és mintaszerű.

SERÉDY GÁBOR.

Regény.

Harmadik közlemény.*)

VI.

«Kedves Serédy! Ma este hatkor a «Gargantua»-nál ebédelek. Jöjjenek oda. Elvárja mindkettőjüket

Runits Mary.»

Gábor odaadta a levelet Alfonzknak.

— Bolond egy asszony! — kiáltott föl Alfonz, a mint elolvasta, — ilyen bizarr ötletre is csak ő képes.

— Miért? hol a «Gargantua»? Mi az?

— Ferrières szokott ott ebédelni, mikor egyáltalában ebédel. A törzsvendégek kocsisok, csirkefogók, temetkezési szolgák — és a megfelelő hölgyek. Képzelheted, milyen kedves társaság.

* * *

A kis kocsmá a városon kívül állt, a Quartier Latinen túl, nem messze a Mont-Souris parktól. A széles, vidékies színezetű utcza rossz kövezetén egy pocsolyán papir-csolnakot úsztatott néhány piszkos gyerkőcz. Nem messze onnan rozszant komédiás kocsik előtt kék bluzos emberek, fehér főkötős vén asszonyok s bámuló gyerekek ácsorogtak. Egy tizenöt-tizenhat éves fénytelen szőke hajú boglyos leány dobolta össze őket. Kellemetlen volt rá nézni is erre a szegény teremtésre. Dereka körül kétes fehérségű muszlin balettszoknya himbálózott, ki

---

*) Az előbbi közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 1902. évi 302. és 303. számában.

hivón, egész a térdeken felül fölfedve a foldozott, durva pamut-trikóba bujtatott, még, alig formálódott lábszárakat. Kinőtt, megzöldült kabátka feszült vézna vállain. S ez a nyomorúságos kis kabát épen oly visszataszító ellentétet mutatott a rongyos balettviselettel, mint gyermekszemének félnék tekintete, s egy romlottságra valló, arcátlan vonás a szája sarkában.

— Brrr! Szörnyűség! — szólt Gábor, a mint elsiettek a fülhasgatón doboló leány mellett.

Alfonz nevetett Gábor undorán.

A korcsma falára Gargantua kezdetleges képe volt pingálva, a Rabelais regényes alakjáé, a ki azzal a kiáltással jött a világra: «italt! italt! italt!» A földszintes ház szűk udvarán néhány asztal állt virágzó orgonabokrok között.

— Ni! egy grisettenek öltözött Astarte! — kiáltott föl Alfonz, Runits Maryt üdvözölve, a ki Ferrièreessel ült az egyik asztalnál.

Mary egészen sima kék perkál ruhát viselt és kis szalma-«canotier»-t, akárcsak valami vasárnapi kiöltözött szegény varróleány. Igen üde, fiatal volt ebben az öltözékben.

— Kár hogy nem lettem színésznővé — szólt, a mint Alfonz s Gábor letelepedtek az asztalnál, — szeretek különböző jelmezekbe öltözni. Mondja, bölcs Ferrières, a ki mindent tud, mi ennek a szenvedélyemnek lélektani magyarázata?

— Nem ismer madame olyan szellemes embereket, a kik egyszer hamisítatlan tájszólásban adnak elő egy élczet, azután a legfőbb szárnyaló nyelven beszélnek eszmékről, majd meg érthetetlen műkifejezéseket halmozva egymásra szólnak valami tudományos kérdéshez? Azok a szellemöket öltöztetik különböző jelmezekbe, hogy minden alakban gyönyörködhessenek a kincsekben.

— Leplezettebben nem lehet szemébe mondani egy szép asszonynak, hogy hiú — szólt Alfonz.

Mary nevetett.

Sápadt, hirtelen szöke leány jött be az udvarra egy matrózzal.

— Halló! — kiáltott a tengerész az ivóba, «cidre»-t adjanak.

A korcsmáros kihozta nekik az almabort. Vizsga szemekkel nézte a Ferrières társaságát s fölismerve Ferrièreest, megemelte a házi sapkáját.

— Máskor nem ilyen alázatos velem szemben — jegyezte meg Ferrières — de ma imponál neki a nagyúri társaságom.

— Téged bizonyosan spanyol grandnak néz — kötekedett Alfonz Gáborral — túl előkelő képed is van, mindig mondom . . .

Mary egy pillantást vetett Gáborra. Volt valami a külsejében, vagy a modorában, a mi az igazi magyar «úr» saját-sága, a mitől jobban áll azon a sarkantyús csizma, meg a pitykés dolmány, mint az angol szabású ruha, meg lakkezipó — de a mi azután szalon-képessé, sőt udvarképessé is teszi a sarkantyús csizmát, pitykés dolmányt. A Serédyeknek meg épen kivétel nélkül olyan volt a föllépésök, mint valami rettegett kurucz vezérnek, ki francia követségen jártában Pompadourokkal és Maintenonokkal szokott volna menuettet lejteni a versaillesi termekben.

— De ha nem is spanyol grand, hanem lesz közöttünk angol lord — mondta Mary.

— Lord Anmore? — kiáltott föl Alfonz s fölpattant az üléséről — talán az abbé is? akkor én elmegyek.

— Nem. Őt is meghívtam, de azt tartotta, hogy egyházi férfiú mégsem jöhet el ide.

— Az ördög vigye a lordot, azt reméltem, kedélyesen lehetünk együtt . . . pajtások között.

— De gondolja meg: egy lord a Gargantuában! az csak ritka érdekes esemény.

— Ki is iratom a zúglapokba.

— Csak az kellene . . .

— Ki én. Egy lord meg egy kutyanyíró egy korcsnában, mert az ott kutyanyíró — folytatta Alfonz egy új jövevényre mutatva, kinek faládácska függött az oldalán.

— Ő azt ajánlotta, ebédeljünk St. Germainben, de tudtam, hogy Ferrières ízlésének az tulságosan elegáns lenne . . .

— Hát nem elegánsabb hely ez a gazdagok vendéglőinél — tréfálkozott Ferrières, — Nézzék ezeket az orgonabokrokat. Milyen szép zöldek és milyen finom, elegáns illatú a virágjok és — nézzék ezt a remekművet!

Onnan két lépésnyire vörös márvány oroszlánfej volt a falba illesztve. A szájából kút csöve nyúlt ki. Alatta a fargott vörös márvány kagylót mérges zöld mohával lepte be a századon át rá csorgó víz.

— Nézzék, milyen ijesztően meresztí a szemét, hogy tátja a száját, akárcsak valami ördögöt játszó gyermek. Nem ismerem jobb példáját a nemes grotesknek.

Javában ették már a «choucroute»-ot, mikor megérkezett Lord Ammore.

Mary jobbján Gábor ült, Lord Anmore balfelől telepedett melléje.

— Igazán jó eszme volt. Ez legalább nem mindennapi kirándulás — jegyezte meg Lord Anmore a korcsmára — és milyen enni való, madame, ebben a két garasos ruhában.

Alfonz odasúgott Gábor fülébe :

— Te, Gábor, én mindjárt ütök.

— Mit mond Monsieur Rochebonne ? kérde tőle a lord.

Alfonz titokzatos arcot vágott :

— Azt magyaráztam épen, hogy a hangok szín gyanánt hatnak rám. Ha *c*-dúr akkordot hallok, vörös, kék és sárga színek jelennek meg a képzeletemben.

— Önök francziák igazán a művészetig viszik a decadentiát. Képzeljék, a napokban Myrhille de Tourssal voltam egy mulatóhelyen . . . Már annál decadensebb mulatság . . .

— Vigyázzon, milord — szakította félbe Alfonz — s egy színházias gestussal mutatott a szomszédasztalnál ülő hirtelen szöke, sápadt leányra — hölgyek is vannak jelen.

A lord elpirult.

— Bocsánatot, madame — szólt Mary felé meghajtva magát — Párisban megszokja ugyan az ember a szabad beszédet, hanem mindamellett sem lépném át a beszélgetésben azt a határt, a mit egy hölgy jelenléte szab, még ha nem is jelzik azt tiltó táblával.

— Tudom — felelt Mary — különben én tűzném ki a határjelet. Hanem, kérem, folytassa, fölcsigázta a kíváncsiságunkat — tette hozzá, hogy véget vessen a kellemetlen epizódnak.

A lord erre elbeszélte, mit látott Myrhille de Tourssal. Igazán nem volt abban semmi botrányos.

— Egy kedélyes ebéd után a Café Anglaisból elmentünk a «Chat Noir»-ba, a hol árnyékképekben egy különös színdarabot adtak elő, ha ugyan színdarabnak nevezhetem. Inkább «mysterium» volt. Ha nem csalódom, így is állt a hirdetésen. Képzeljék el a Chat Noir rendes közönségét, a kik két

pohár pezsgő között mennek oda . . . és az a közönség meg volt hatva, egy kifestett, morfinista képű kisasszony sírógöröcsöket is kapott. És mindez muzsikával, szavalással kísért árnyékképek miatt! Az igaz, hogy rendkívül ügyesen voltak kigondolva.

— Rivières eszelte ki — jegyezte meg Ferrières.

— A hatásuk nagyszerű volt.

— És mit ábrázoltak? — kérde Mary.

— Nem értettem meg egészen — folytatta a lord. —

De arra emlékszem, hogy az első kép a modern társadalmat jelképezte. Égő házak, büntanyák, játékbarlangok, Sodoma és Gomorrhához méltó orgiák, részeg, őrzöngő tömegek, utálatos nyomor jelenetei, frakkos elegáns urak és remekül öltözött hölgyek, a kik mindenféle gázságot követnek el . . . azután különböző emberek jöttek, a kik szóltak a tömeghez, akadályozni igyekeztek a bűnöket s a láthatárra mutattak, a mely fölött derengés látszott s nemsokára egy csillag kelt. Azt mondta Myrhille, hogy Tolstoi, Mæterlinck, meg mások voltak, a kiknek elfelejtettem a nevét. De a tömeg nem hallgatott rájuk. Végre magasan állt a csillag s ekkor egy Messiásszerű alak jelent meg, a ki szép versekben prédikált Isten tudja mit. A bűnösök térdre borultak, a mellöket verték, egymás nyakába borultak és a csillag örömeiben megvilágította a virággal borított tájat. És képzeljék! Maga Myrhille is sírva fakadt. Az emberek olyan arczokkal mentek el, mintha temetésről jönnének — csak az utczán kezdtek el ismét élcelődni és gúnyolódni.

Ezt csak el lehet beszélni akár tizenhat éves leánykák előtt is úgy-e? — kérdezte a lord.

— És a mi aztán történt? — kérdezte viszont Mary kissé csipős hangon.

A lord mosolygott:

— Azt csakis tizenhat éves leányoknak lehetne elbeszélnem, a kik nem értenék — felelt.

· Mary Rochebonnehoz fordult:

— Lássá, Rochebonne, nem csalódtam, mikor kíváncsi voltam a lord elbeszélésére. Maga kevésbbé naiv dolgokat beszél el néha.

Gáborban forrongott a vér. Nem azokért, a miket a lord beszélt. Hanem ellenszenve nőtt a lord iránt, a miért Mary

az ő pártját fogta. Tudta, hogy nem tehetett másképp Mary, s mégis haragudott — a lordra. Fölindulását elárulhatta az arca, mert Mary szeme fönnakadt rajta s míg a többiek jövendő új vallás lehetősége felől vitatkoztak, azt kérdezte Gábortól, magyarul:

-- Haragszik rám?

Hogy képzél olyat — felelt Gábor zavarba jutva.

Mintha szomorúvá vált volna Mary tekintete egy percze, azután tettetett figyelemmel fordult ismét a lord felé. Gábor jó kedvet mutatott, s a rettenetes rossz fekete kávénál, — a mit csak Ferrières volt képes meginni — már ismét zavartalan jó hangulatban voltak mindannyian — legalább látszólag. A lord élénken vitatkozott Ferrièreessel, a ki azt állította, hogy Mounet-Sully jobban játszsza Hamletet, mint a nagy Irving. Ekkor Mary kissé hátrább húzta a székét s egy ideig komolyan nézett a lordra.

Szép volt, nagyon szép volt ebben a perczen, körülvéve az orgonabokor előrehajló virággerezdeitől. Szép asszony képét nyújtotta, a ki számot ad magának arról, hogy megveti egy utána járó férfi vágyait. Mikor elfordította a tekintetét, Gábor szemén akadt meg a szeme. Elmosolyodott, szelid báj ömlött el vonásain. Gábor szíve nagyot dobant.

Nagy lompos tarka kutya somfordált az asztal körül. Békésen kerülgetett egy kihívón csipegő tyúkot, mely minduntalan elébe került. Mary magához csalogatta s megsimogatta. Csak akkor vette észre, hogy sáros a kutya szőre. Fölkelt s a kúthoz lépett.

A lord fölugrott helyéről s követte, látszólag, hogy segítségére legyen. Mary mozdulatlanul tartotta a csapon a kezét, mintha meglepetten figyelne a lord félhangon, mosolygó arccal mondott szavaira . . .

Alfonz módfölött boszankodott.

— Ha most már folyton a szoknyájához van varrva az angol, akkor én nem megyek hozzá többé — mondta Ferrièreinek s Gábornak. Nem szólt rá semmit egyik sem. Alfonz még indulatosabban folytatta. Belepirult fekete körszakállövezte beteges arca:

— Ha már egyszer ő is csak asszony, mint a többi, nem bánom, dobja magát valami magunkfajta ember karjaiba, az olasz gróféiba, vagy a tiedbe — Gábort értette, — de hogy

épen egy ilyen gyűlöletes emberrel kaczerkodik, a ki Páris minden boudoirjából kikopott . . .

Ferrières rosszalólag csóválta a fejét.

— Ugyan, Alfonz, hogy beszélhet így?

— Különben bánom is én! miattam suttozhatnak estig. Én ráérek — zsémbelődött Alfonz.

Gábor arca halovány volt. Idegesen karmolta czimeres gyűrűjével a mázolatlan asztal szélét.

— Festesse le magát így, ebben a ruhában, ennél a kútnál — mondta ezalatt a lord Marynek — de Whistlerrel. Whistler az egyetlen, a ki képes lenne vászonra vetni ennek a képnek a varázsát.

— Nem győzném megfizetni az árát, úgy-e, drágák az arczképei?

— Bármennyit is megérne az a kép.

— Ön képes volna olyan drágán fizetni a saját arczképét?

— Fájdalom, én nem vagyok szép asszony!

— Hát az én szépségem annyit ér?

— Többet is.

— Mennyit? kérde Mary nevetve.

— Egy ember üdvét is megérné — — —

Mary hangosan kaczagott:

— Rossz üzlet volna, mylord. A magafajtájának rossz pénz az üdve. Hitelvesztett chèque.

— Az igaz, hogy lelkileg bukott bankárok vagyunk: de . . . ön, madame, féltékenyebben őrzi a kincseit Harpagonnál is.

— Csak Shylock vagyok . . . egy font húsért a szív tájáról . . . ki tudja? De szerencsére, a szív manapság csak a történeté.

A lord Gábor felé intett:

— A durva utánzatát talán ma is használják sokan csalogatóul . . .

— Szegény kis libácskák talán még gágognak utána — felelt Mary erőltetetten könnyű hangon.

— S a főséges páva?

Mary megvetően húzta félre a száját s öt ujját szétfezítve, gúnyosan forgatta a kezét a lord orra előtt.

A lord közelébb húzódott hozzá, oly közel, hogy összeért a karjok.

— Az örülésbe hajthatná az embert — súgta. Mintha segíteni akarna, ő is a csaphoz nyúlt s erősen megszorította Mary finom kézsuklóját.

Harag szikrája lobbant föl Mary szemében, de nyomban mérsékelte magát s nyugodtan felelt:

— Úgy látszik, mylord, máris elvesztette a fejét.

Ezzel megnyitotta a csapot. Vastag vízsugár szökkenet elő a grotesk orozslánfejből.

Mary egy kis sikoltással ugrott félre. A kagyló mellett a ruhájára fecskendezett a víz. A lord megigazította a csapot.

— Gyűrje föl kérem a ruhám újját — kérte Mary s feléje tartotta a két sáros, vizes kezét — ilyen kézzel nem nyulhatok az ünneplőmhöz. Sarkastikus hideg tekintettel nézett a szemébe.

A lord remegő kézzel tűrte föl az olcsó perkál szövetet a fejlett izmú s mégis lágynak látszó karokon. Lángolt az arcza.

-- Ez túlságos kegyetlenség volt, madame — súgta.

— Milyen jó hideg! — szólta Mary hátrafordulva, Gáborhoz. A lord megzavarodva nézte, mint borítja el a tiszta víz kristály csillogása karjainak hamvasságát s a finom alkatú szoborkezet . . .

Újból hallatszott a vándorkomédiások dobolása.

— Nézzük meg a komédiát — javasolta Mary.

Fizettek. A kövér koresmáros mélyen emelte meg a sapkáját, mindegyikök előtt külön-külön s barátságosan mosolygott Ferrièresre.

-- Ez most szentül azt hiszi, hogy provisióért hoztam hozzá előkelő vendégeket. Holnap egy hús-étellel többet kapok a másfél frankomért — jegyezte meg Ferrières.

Vagy negyven-ötven ember gyűlt a komédiások köré. Többnyire gyárból hazatérő munkások.

Barátságos tekintetek fordultak Mary felé, a mint közéjük lépett. Útat nyitottak neki. Nem tűnt föl nekik Alfonz, — hiszen a Sombrero-kalap, hanyagul kötött tarka nyakkendő népszerű a külvárosokban — sem Ferrières. Csak Gábor s a lord felé fordult néhány gúnyos szem. Angolnak nézték mind a kettőt. S az angol mindig élczek czéltáblájául szolgál a párisi utcák népének.

Néhány pözna volt körbe tűzve s beszakadt papirlam-

píónok lobálóztak rajtok, mikből nyersen csillant ki a hasadásokon át a gyertyaláng --- fölösleges fényűzés, mert az égbolton biborszínű fellegek úsztak még.

A kör közepén lángoló kóczot nyelt egy kéktrikós, ezüstpikkelyes komédiás. Barna savoyai suhancz nyekegtette hozzá a sípládát, melyen elsodálkozott pofájú vézna majom járta a bolondját.

Ott állt a boglyas szőke leány is. Nem volt rajta többé a megkopott kabátka. Kivágott piszkos fehér szatin derékből mosolygott elő fiatal válla, karja. Olykor-olykor hideg borzongatta.

Mary megindult rajta.

— Az istenadta gyermeke, kivágott ruhában ilyen hüvös este! . . .

Lord Anmore föltette a monokliját és szemügyre vette.

— Tulajdonképen valódi szépséget lehetne kihámozni ebből a kis szőke bogárból -- szolt, csak ápolni kellene a sörényét meg az arca s keze bőrét, gyöngyöt a nyakába, briliántot a fülébe . . .

Alfonz kellemetlenül nevetett közbe.

— Eredetibb recept van erre a bibliában, — szolt. Az Asvérus király számára kiválogatott szüzeket hat hónapig kenték mirtus olajjal, hat hónapig meg drága kenetekkel és «olyakkal, melyek után az asszonyok megszépülnek».

A lord egy lenéző pillantással felelt csak.

— Ís ön mit szol hozzá, Serédy? kérdé Mary.

— Undorodom tőle -- felelt Gábor.

Mary magyarra fordította a beszédet.

— Inkább sajnálatraméltó, szegényke --- már itt leselkedik körülte a bűn, -- szolt -- nézze, hogy néznek rá a férfiak.

— Ez az, a mi undorit.

— Vesse meg érte a saját nemét, s ne a leányt.

— Virág a sárba gázolt virág is, mégsem szép látvány.

— Hiszen nem tehet róla . . . Nem gondolkozott még a felől, milyen szomorú egy védtelen szép nő sorsa, a kit nemtelen vágyak rajonganak körül?

— Hiszen még azok is tűrik az ilyen vágyak érintését, a kik elháríthatnák magoktól --- felelt Gábor jelentőségteljes hangsúlyozással.

Mary mosolyogva nézett a szemébe.

— Nem. Azok a nők az első kedvező alkalommal úgy verik vissza a támadást, hogy mennél jobban fájjon a támadónak.

Rövid hallgatás után Mary füléhez hajolt Gábor.

— Miért tűri maga körül lord Anmoret? — kérdé izgatottan.

Dobogó szívvel leste a késő feleletet.

Sokszor egy látszólag semmitmondó szó emberélet sorsát dönti el. Érezte Gábor, hogy ismeretlen jövő kockáját veti el ezzel a kérdéssel. Kérdőrevonás rejlett abban. S a felelet fogja megmutatni, vajon volt-e joga kérdőrevonáshoz. Ha Mary feleletre méltatja, — akkor volt, s a felelet fölérne szerelmi vallomással. A lelke mélyén tiltó szót emelt valami, mielőtt elhagyta nyelvét az első szó. Az életdöntő pillanatok tiltó szózata, a mire sohasem hallgat az ember.

Hosszas habozás után halkán felelt Mary, alig érthetőn, pedig úgy sem értette volna senki, akkor sem, ha hangosan mondja, mert magyarul beszéltek:

— Igazságtalan irántam . . . elutasítottam.

Szédítő mámort érzett Gábor — noha rosszalva szóló ismét lelkében a titkos hang . . .

Mary indulni készült. Lord Anmore egy aranyat vetett a komédiás leány elé, a földre. Csodálkozva nézett rá a leány s mohón hajolt a porban fekvő arany után. De nem birt elég mélyre hajolni — erősen be volt fűzve. Lord Anmore nevette. Gábor szikrázó szemmel nézett rá. Lehajolt, fölvette az aranyat s a bámuló leány kezébe adta. Nem tűnt föl ez a tette, csak Ferrièresnek, s Marynek.

* * *

— Megbocsát? — kérdezte a lord, a mint a boulevardon haladtak s a többiek kissé hátramaradtak.

Mary meglepetést színlelt.

— Miért?

— Azért, hogy illetlenül viseltem magam a kútnál, de . . .

Mary közönyös hangon vágott a szavába:

— Miért haragudnám? Fölteszem önről, hogy csak tréfálkozott, s a grisette-öltözékemnek szólt a tréfája.

VII.

Ellenállhatlanul vonzották a szabadba Runits Maryt a szép tavaszi napok. Majdnem naponkint kisetett a st. germain-i erdőbe, Vincennes-be, vagy a Versailles-t környező mezőkre. Ezekre a sétáira rendszerint elkisérték Ferrières, Rochebonne és Gábor, ki már polgárjogot nyert Mary legszűkebb körében. A séták alatt vidám volt a kis társaság. Új reményeket merítettek a megújuló természetből, s új életkedvet szívtak a megifjodott erdők hűsével, az illatos, langyos párákkal, a miket a mezők lehelnek, a kora tavasz szeliden hevítő napja felé.

Aranyos pompába öltöztette Párist a leszálló nap. Egy-egy gyöngé szélroham a tenger üdeségét hozta nyugat felől s elvegyítette a város-óriás lélekzetétől ködös, füstös légkörbe.

Az nap már kora délben szabadba mentek volt. Künn étkeztek egy kis vidéki vendéglő kertjében, nagy gesztenyefák alatt, szerény szökőkút medenczéje mellett, minek vizében arany s ezüst csillogással úszkáltak fürge kis halak. Azután sokáig üldögéltek egy virágos domboldalon s beszélgettek tárgyról-tárgyra szökellve, kedélyesen, szellemes szavakkal, a mik mögött nem egyszer mély gondolat is rejlett, a hogy magas szellemi színvonalon állók beszélgetnek baráti körben, szabad ég alatt.

Alkonyatkor visszatérve Párisba, szemök még telve volt a szabad természet színpompájával, az ég kékjén lebegő fehér felhők képével, zsenge nyírfákat tükröző folyócska csillogásával.

Mary habozva nyújtotta bucsúra kezét a kapu alatt.

— Van valami tervök ma estére? — kérdé. — Ha nincs, maradjunk még együtt . . . találjanak ki valamit , . . vagy hozzam jönnek föl?

— Engedje meg — szólt Alfonz, — hogy egyszer én rendezhessek ünnepélyt a tiszteletére, a műtermemben. Lucullusi vacsoráról gondoskodom s lesz zene is.

— Zene?

— Igen, Gábor fog muzsikálni.

— Zongorázik?

— Nem. A zongora banális. Ilyen hétköznapi zene nem szólhat az én lakásomon.

— Hát?

Gábor kérte, hogy mentsék föl a zenélés alól. Nem szeretne mutogatni magát. Gyermekkorában irtózott tőle, ha verset kellett felmondania s később is fázott minden hallgatók, nézők előtt előadandó beszéd-től, zenéléstől, melyeknek előadásába a benső érzelmeiből kell valamit belétennie az embernek.

— Hagyjuk el a zenét, -- ismételte.

— Semmi esetre. Menjünk; — s Mary ismét kilépett a kapu alól. — Merre kell menni? . . . Mondja, micsoda hangszeren játszik?

Alfonz felelt Gábor helyett:

— Egy csodás hangszeren, a minék a hangja tragikus árnyékot idéz fel a földből világos nappal is, mint az indus zeneisten dala . . .

Ferrières kissé gúnyos, szavaló hangon folytatta Alfonz mondókáját:

— Az első az öt átkos «Rangin» közül, a miket Mahidi isten öt feje szerzett . . .

— Honnan tudja? — csudálkozott Alfonz. — Azt hittem, csak én tudok a Ranginról . . . most elrontotta a hatásomat.

— Az ujságom tegnap hozott róla tárczát, — felelt Ferrières a ki szívesen leplezte le Alfonz tudákoskodásának sokszor bizony gyarló forrásait.

— Borzasztó, ez a Ferrières mindent olvas.

— De min játsza az ő «Rangin»-jét Serédy? — sürgette Mary.

— Semmi különös az, — válaszolt Gábor — csak tárogató.

— Tárogató?

Mary igen megörült. Sohasem hallott még tárogatót szólani. De a mit homályosan tudott róla, az bizonyos kegyeletes érzést idézett föl benne, mint a régi magyar históriái nevek.

— Menjünk, menjünk, — biztatta barátait.

Gyalog mentek, csak Alfonz sietett előre kocsin, hogy elrendezzen egyet-mást, mire megérkeznek a vendégei.

* * *

Alfonz meggyújtotta a műterem egyik sarkában lógó szép-mivű régi velencei lámpás mécsét. Szeszélyes, kacskarin-

gós árnyékokat vetett a falakra a lámpás czifra, virágos kovacsolt vas rácsozata, s a sokszínű üveglencséken át szűrődő fény tarka, ködös derengésként borult a szőnyegekre, régi olasz selyembrokátokra, fegyverekre, képekre, szürke agyagmintákra.

Közvetlen a lámpás alatt bizánczi modorban festett régi szűz Mária-kép volt a falra akasztva. A félhomályban feketélt a barnult aranyos alapon a szűz anya s a gyermek Jézus arca. De a mint az érintéstől lassan lóbálózott a lámpás hosszú lánczán, az átsikamló vörös, ibolyaszín, narancs-sárga s zöld fénysávok pillanatonként meg-megvilágították az arcukat. Olyankor tisztán látszott primitív bájuk s két pár egymáshoz hasonló gyermekszem nézett a képről, komoly, okos tekintettel, a milyen nem itkaság a gyermek szemében. A Mária inkább idősebb testvérnek látszott, mint anyának. A kép alatt kévébe kötött liliomok váltogatták a színüket.

Egy bájos «Ah!» fejezte ki Mary meglepetését, a mint a műterembe lépett. Azzal a kedves kíváncsisággal nézett körül, a mit garçon-emberek lakásában mutatnak a nők. Sokáig nézte a régi Madonna-képet.

— Ez az egyetlen igazi műkincsem, — jegyezte meg Alfonz, — ezt hazúlról hoztam. Abban az időben került a családomhoz, mikor még telt ilyenekre.

Mary sóhajtott. Úgy látszott, nem is hallotta Alfonz szavait. Valami másra gondolhatott. Talán a gyermektelen nő sóhaja volt az anyaság képe előtt.

Azután apróra megnézett mindent.

Itt egy arckép, amott egy szőnyeg kötötte le figyelmét. Majd egy virágot szagolt, a régi fegyverek közül kivett súlyos buzogányt próbálta emelni. Tudta, hogy Alfonz átesapott a szobrászatra s érdekelték új kísérletei. Föllebbentette a friss agyagmintákra borított nedves vásznakat. Majd meg a falakra szegzett színvázlatokat s rajzokat nézte. Ezek közül néhányat ő róla magáról készített Alfonz valamikor, előtanulmányul egy soha el nem készült arcképhez. Mary mosolyogva, s nem tetszés nélkül szemlélte saját magát a képeken.

— Ez is én vagyok? — kérdé pajkosan, egy rajzra mutatva, a mi gyönyörű «akt»-ot ábrázolt.

— Fájdalom, nem — felelt Alfonz — vállalkoznék rá, hogy így rajzolják le?

— Oh! köszönöm, nem.

— Miért nem? Csak előítélet az. S mi szükség van előítéletekre olyanok között, a kik csak művészszemmel látnak s tisztán éreznek; nemesen gondolkoznak.

— Oh! oh!

— Nem bíznék bennem?

— Bizom, de azért engedje meg, hogy mégis csak előítéleteimbe burkolva bocsássam a művészet rendelkezésére szépségemet... Egyelőre pedig a szolgálatára ajánlom föl háziasszonyi tudományomat. Hol a theafőző?

Mialatt Mary theafőzéshez látott, előszedte Alfonz az enni-inni valót. Előkerült két jégbehűtött pezsgős üveg is.

— Hát ez már mire való volt? — feddette Mary.

— Csak úgy...

Mary alacsony török asztalon rendezte el a vacsorát, hideg húst, tojást, vaját, fehér czipót s egy tál epret.

Feltűnt neki a fayence-tál, melyen szépszínű reliefben kigyók s gyíkok tekeredtek. Ferriéres szakértő tekintetet vetett a tálra:

— Urbino, szép példány, — szólt áhitattal.

Mary virágot kért. Alfonz kiment a teremből. Nemsokára csokorba kötött ibolyákkal s rózsákkal tért vissza. Faggatták honnan teremtette elő?

— Loptom, — felelt.

A felső emeleten csinos divatárus leány lakott. Egy penezes ember legyeskedett körülötte s hetek óta, minden este virágcsokrot akasztott a kilincsére. De hiába. Valami szegény diákot szeretett a leány — hiszen még csak tizenhat éves volt. S az arany ember bokkrétája szolgált diszül a grisettek utódának s a szegény diáknak szerelmi ünnepeinél.

Alfonz egy levélborítékot akasztott a virág helyére, s utolsó aranyát tette a borítékba.

A kis terített asztal közepére tették a csokrot. Mary tapsolt örömeiben.

De igen alacsony volt az asztal. Széken ülve nem ehetek róla. Letelepdedtek hát a puha szőnyegre. Nyitva voltak a műterem nagy ablaktáblái. A tavaszi éj beözönlő frissességében erősen illatoztak a rózsák, ibolyák s az eper.

Gábor Mary mellett ült, egészen közel hozzá. Még nem látta olyan jókedvűnek Maryt, mint akkor este. Élénkebb volt, mint máskor s úgy tetszett neki, hogy lágyabban csengett

szép hangja. Leányos pajkossággal háziasszonykodott a kis asztal körül, kínálva kiszolgálva a társaságot.

— Istenem! micsoda kéz! — kiáltott fel gyönyörködve Alfonz.

Mary az asztal alá kapta a kezét, s elpirúlt. S ennek az asszonymnak lenne homályos a múltja? Gábor előtt ebben a perczen hihetetlennek tűnt fel ez.

— Miért rejti el? — folytatta Alfonz — hiszen, szerencsére, még nem találtak ki előítéletet az emberek, a mi tiltaná a szép kezek megcsodálását.

Mary tréfás határozott mozdulattal Alfonz üres tányéjára tette a kezét:

— Hát ma este nem bánom, nézze, ha úgy tetszik.

De a mint észrevette, hogy Gábor is a kezére néz, lassan visszahúzta megint.

— Irigylem a természetet, -- szolt Alfonz — nagy művész néha. De könnyű remekművet alkotnia, mikor hússal, vérrel, étellel dolgozhatnak. Még ezekkel is ritkán találja el még csak a tetszetőset is. Próbálná csak merev ecsettel lapos vásznon, színtelen agyaggal! . . .

Ferrières a természet védelmére kelt:

--- Minden remek, a mit alkot.

— Még egy vén banya ránczos arcza is?

— Hát a Párkák arcza Michel Angelo képén?

— Az más. Abban az a remek, a hogyan egy genie látta a ránczos torzarcokat.

Igenis épen attól függ minden, ki miként látja a természetet. Nézzük úgy a mint kell, a mint a genieek tanítanak bennünket nézni . . .

— Hát nincsen semmi rút a természetben? — kérde Gábor.

— Semmi, semmi és százszor is semmi! Hiszen csak az a rút, a mi hazug. A természet pedig sohasem hazudik, a hazugság csak az ember találmánya. A hazugság s a nevetés, — csak ez a kettő eredeti találmánya az embernek. Ezeket nem ismeri más lény.

— Akkor sem hazudik a természet, mikor a boldogságba vetett hitet oltja az emberekbe? — kérde Mary.

— Hogy hazudnék? Megadta az eszközt is a boldogság elnyerésére, egy csalhatatlan eszközt — a lelket. De mit tehet

róla, ha nem akarnak hallgatni az emberek annak a léleknek a szavára, a mi minden emberben, a gyilkosban is nemes, tiszta. Mert a lélek sohasem részes a bűnben. Csak néma marad a rossz embernél.

— A boldogság hite, — mondta Gábor — talán valami ősi örökségünk és a mit boldogságot hajhászva keres az ember, talán csak ősrégi boldogság sejtelme, elveszett, örökre feledett paradicsom emléke, mely ott pislog kialvófélben az ember lényének már öntudatlan mélyében, mint a hogy az ujjaink között viseljük még ma is az úszóhártya elkorszosult nyomát, a mi valami ismeretlen őszállat elődünk hagyatéka.

Mary a fejét csóválta.

— Ime, megszólalt Serédyben az igazi magyar ember. Búsán emlékezik régi jó időkről. Józanabb, semhogy a jelennél szebb jövőt reméljen, de nem hiheti, hogy sohasem is voltak jobb idők.

— Micsoda lehangolt beszédek! — kiáltott föl Alfonz — hát ninesen közöttünk egyetlen optimista sem, ki remélni tudna igazában.

— Van olyan ember még a világon? — kérdezte Mary.

— Vannak még, — felelt Gábor — az apáink, a kik nem városok kőköcskáin nőttek föl, hanem élő talajon, a nagy ég alatt.

— Ni, Serédy visszavágyik a hegyei közé! — jegyezte meg Mary.

— Néha. Bár úgy hiszem, elszakadtam onnan. Nem vagyok már paraszt, de épen elég maradt meg bennem a parasztból, a mennyi akadályozhat, hogy egészen városi emberré legyek.

— Elég volt az okos beszédből, — fejezte be Mary a vitatkozást, a mint az utolsó eperszem is elfogyott az Urbino-táliból s kiürültek a poharak — halljuk most a zenét, a... hogy is hívják, a bűvös dalt?

— Rangin. Hallgassa áhitattal, — szólt Alfonz s felszökött a szőnyegről. Behozta Gábor szobájából a tárokat s tréfás czeremóniával piros bársony párnán nyújtotta át Gábornak.

Ferrières egy marék rózsával a kezében, leült a byzáncki Madonna-kép alá.

Gábor a szájához emelte a tárokat s megszólalt a csend-

ben a Rákóczy-nóta, az a végtelen bús, legszebb magyar nóta, a melylyel az örökre elveszettnek hitt hazát siratta meg a kurucz, a szerencsétlen trencsényi csata után. Eltöltötték a síró hangok a színes félhomályba merült termet s szállottak a nyitott ablakon át a nyugvóra térő világváros fölé, az éjtszakába. Távol, idegenben tiszta magyar érzések szava zengett — s Runits Mary képzeletében olyan képek keltek, a milyenek egyszer sem, mióta száműzte magát, száműzték őt hazájából . . .

. . . Mintha rég elföldelt kedvesek szelleme lépne elő a sírhantok alól, egyenként jöttek, tündek a képek, mind tisztábban, határozottabban jelenve meg . . . Megszűnt látni a műtermet, s azokat, a kik abban voltak, megszűnt az a tudata, hogy idegen a talaj lábai alatt . . . Csak a képeket látta, a hangokat hallotta, a tárogató hangját.

De micsoda hangja is van ennek a csodás hangszernek! Keserűségtől összeszorúlt torok panasza az, melyet düledező várfokról lebbent el a fáradt szellő; kurucz sóhajtása mikor éji pihenő örtüzénél kis alföldi nádas házra gondol, az «édes anyám házára», melyben pislogó mécsvilágánál olvassa a vizsolyi bibliát egy görnyedt öreg asszony. Fátyolos a hangja néha, mint a délibáb rezgő varázslata a végtelen rónán, majd meg felsikolt, élesen, metszőn, — s villám csillanását véljük látni honvédő szablya görbe vasán . . .

Runits Mary összeszorította ajkait, mint az tesz, a ki nem akar engedni az elötörő sirásnak. Messze száguldott onnan gondolata s szárnyaira kapta, magával ragadta öntudatát. Nem hallotta már a tárogató hangját sem . . .

. . . Őszi alkonyatra gondolt, mikor serdülő leánykorában egyedül tért haza az esti harangszóra, a szőlőhegyről, a honnan a napnyugtát nézte. Hűvös volt az est. Az udvar nagy akáczfái alatt lustán tünt el valami fehérség a homályban . . . a deres igás lovakat vezették az istállóba. A sötétség mélyében pedig alházzal meszelt fala szürkéllett. Világos volt az egyik kis ablak — az atyja ablaka . . . s akkor abban a pillanatban új fogalom nyílt a lelkében — az otthon fogalma . . .

Az a kivilágított ablak! . . . mióta nem gondolt rá! nem mert rá gondolni. Pedig be jó lenne csak egyszer látni még . . . ha azóta annyi minden nem történt volna! . . .

Véget ért a nóta. Tűrhetetlen csend állott be, a mint el-

hangzott. Olyan csend, a mi fájdalmat okoz, a miben elszigeteltnek érzi magát az ember s holtnak a világot.

Vége Mary megszakitotta a csendet.

— Nem jó ezt hallani, — szólt a pamlagról fölemelkedve — úgy érez utána az ember, mintha rosz álomból ocsúdnék.

-- Az árnyékidéző «Rangin» hatása jegyezte meg erre Alfonz.

Ferrières is megszólalt, a ki Gábor játéka alatt növekvő nyugtalansággal nézett, hol Maryre, hol Gáborra :

— Egy másik «Rangin» még rémesebb hatású arra, a ki énekli — így mondja az én ujságom — olthatlan tűz emészti meg a szerencsétlent. Nehogy azt is eljátszsa, monsieur Serédy.

Mit akart mondani? Mary Ferrières szavai mögött rejtett értelmet gyanított. Talán csakugyan félti őt Gábortól s szerelmi lángot, szenvedély tüzét érti, mikor a Rangin gyűjtötte tüzről szól?

--- Ugyan hagyja békében a «Rangin»-okat, — szólt tréfásan Ferrièresre — így éjfél tájban nem jó kísérteties dolgokról beszélni.

S ekkor találkozott a tekintete Gáboréval. Elmosolyodott. Úgy tünt föl Gábornak, hogy szeme csillogását valami édes ittasság fátyolozta. S önkénytelen vallomást olvasott azokból a különös fényű szemekből.

A férfi szerelmének legmámorítóbb pillanata, mikor a nő szeme már igéri azt, a miről szíve még nem akar tudni — igéri a szerelmet. Gábor egyszerre frissebbnek érezte a nyitva felelt ablakon betóduló éji levegőt, a rózsák, ibolyák, liliomok illatát, világosabbnak az öntudatát, szebbnek az életet...

Minduntalan megakadt a beszélgetés. Mindegyikük saját gondolataival volt elfoglalva, s egyikök sem azt mondta ki, a mit gondolt.

Valahol a távolban toronyóra kongatta az éjfél, a házban felelt rá egy gyenge hangú kakukk-óra, fönna a kis varroleánynál s a szegény diáknál.

— Uraim, ideje, hogy hazamenjek, -- szólt Mary.

Féloldalról, futólag nézett még Gáborra, azután a keztyűit kereste. Mialatt keztyűt húzott a Madonna-képet nézte mereven.

Kerülte Gábor tekintetét, mikor bucsúra nyújtotta a kezét. Gábor azt ajánlotta, hogy mind elkisérjék hazáig.

— Köszönöm. Elkisér Ferrières, — felelt. — A viszontlátásra.

Ferrières előre ment gyertyával s a szűk lépcsőn várta. De Mary még egyszer visszafordult az ajtótól. Egy rózsát vett ki az asztal csokrából.

— Elviszem amulettnek a «Rangin» varázsa ellen, — szólt és sietett Ferrières után. Csak a rózsával intett búcsút.

IFJ. KORÁNYI FRIGYES.

MÁRCZIUS TIZENÖTÖDIKE.

Ünnep ez a szép nap! szívben, templomokban
A hazaszeretet fáklyája kilobban
S fényt derít a múltra,
Mikor szent hév gyújtá lelkünket, arcunkat
S szabadságért vívott gigászi harcunkat
A világ bámulta.

Tavaszi sugártól a természet ébred,
Hegyen, völgyön, halmon megmozdult az élet
És nem hagy pihenni:
Dalok zendülése, zászlók lobogása
Hívogat hazánkért örök bajvívásra,
Emlékezni, tenni.

Jeltelen sírjokból e napon kiszállnak
S körülünk lebegnek a dicsőült árnyak:
Vértanúk és hősek,
Buzdítva, hogy szentelt nyomaikban járjunk
S boldogabb jövődőt csak magunktól várjunk
És legyünk erősek.

Mi pedig, kik azon kort még nem feledtük
S dicső küzdelmében részünket kivettük
Verejtéssel, vérrel,
Mutassuk az utat bölesen intve, óva,
Melyen habbal küzdő nemzetünk hajója
Biztos parthoz ér el.

S ha örök álmra hajtjuk le fejünket,
A túlvilágra is kíséren bennünket

A hit s remény szava :
Hogy rég elfeledett hült poraink felett
Szabadsága szárnyán nagyra emelkedett
És virúl a haza.

LÉVAY JÓZSEF.

FOLYJ, GYORS FOLYAM...

Folyj gyors folyam, virág-ágyon folyj,
S táncolj vigan a völgy ölén !
Hozz hirt megint boldog koromból,
Mikor még gyermek voltam én !
Szerettim akkor éltek még s velök
Bámultalak, most egyedül jövök
Járdalni partidon !
Ők elköltöztek és én vén vagyok,
De arczod változatlan, úgy ragyog,
Mint akkor ifjudon !

Nem változottnak látszol — oh de
A víz folytát ki tartja fel?
A tegnapi hullámot, — nemde
Ma már a tenger nyelte el?
Oly gyorsan, észrevétlen fut tova...
Mi is megyünk, nem állva meg soha,
Míg a mélység beránt,
Hol nincs öröm, ifjúság, szerelem,
Se harcz, — s mindent benyel a végtelen,
Örökre, egyaránt!

LECKY W. EDM. *után angolból.*

SZÁSZ KÁROLY.

SHAKESPEARE ÉS KATONA JÓZSEF.*)

Még ma is csodálatosnak tetszik Katona *Bánk bánjának* keletkezése, mellözése és föltámadása. Keletkezik, mikor állandó színházunk, drámánk, fővárosunk, irodalmi életünk nem volt; részt vesz egy pályázatban, melynek bírálói, köztök a kiváló Döbrentey Gábor, észre sem veszik; megjelenik nyomtatásban, de nem az olvasó közönséget hódítja meg, hanem a színházét, egy nagy művész játéka révén. Írta pedig egy huszonhárom éves ifjú, ki miután néhány évvel később kijavította, örökre leteszi a drámairói tollat. És erről a műről tűnik ki mind határozottabban, hogy a mai napig, gazdagon fejlődött drámairódmunkban is, legértékesebb tragédiánk. Mennyi izgatónak rejlik e tényekben!

Akaratlanul is Shakespeare felé fordul gondolkodásunk. Öt tanulmányozván, igazodunk el mindenben, a mi az újkori tragédiát illeti, ő tőle kérdezzük a drámairás föltételeit, a dráma mivoltának és fejlődésének törvényeit. Más nemzeteknek is volt sajátos tragédiájok, de csak Shakespeareé vált világ-irodalmi erejűvé. A nagy stílű tragédiában ő a mi mértékünk, kihez mindent hasonlítunk; ő a típusnak az a képviselője, ki nek fejlődésében analógiákat keresünk minden fejlődés megértésére.

A mi esetünkben még közelebből érdekel bennünket Shakespeare. Katona József tanulmányozta Shakespeare műveit, *Bánk bánja* félreismerhetetlenül a Shakespeare-féle tragédia bélyegét mutatja. Vannak, a kik *Bánk bán*t egyébnek se tekintik, mint tehetséges kezdő író érdekes Shakespeare-utáztatának. Érdeemes megvizsgálni, mit köszön Katona Shakes-

---

*) Fölvastatott a Kisfaludy-Társaság 1902 február 9-diki ünnepélyes közülésén.

pearenak, miképen hatott rá a nagy angol költő. Ily vizsgálódás nem nehézség nélkül való, mert a ráhatás a lélek mélyében megy végbe és a szerint, hogy milyen ez a lélek, nagyon különböző. Némelyiket csak fölszínesen érinti, mást leigáz és a legkiválóbbakat fölszabadítja. Mindenesetre fontos tanulságokat szolgáltat az író értékének, mivoltának megítélésére.

De bármily kényes is ez a vizsgálódás, nem szabad kitérnünk előle. Minden, a mi szellemi, fejlődés eredménye és csak e fejlődés történetéből érthető meg igazán. Matematikai tételeknél mellőzhetjük, hogy miképen alakultak, de már az organismust genetikusan kell magyaráznunk, a szellem terén pedig csodás *continuitas* tárul föl előttünk, sűrű szövevénye a jelenségeknek, mely néha a legtávolabbt is összeköti. Hogyan érthetnők meg az egyest, ha nem ebben a kapcsolatban nézzük? Igaz, hogy sűrű fátyol takarja a szelleminek fejlődését, és mennél nagyobb ennek az értéke, annál rejtelmesebb a keletkezése. De épen ezért minden kis világosság itt hasznunkra válhatik.

És mindenkinek, a ki *Bánk bánnal* foglalkozik, nagy segítsége is akad. Gyulai Pál épen *Bánk bánról* egy egész könyvet írt. Nem szabad hozzáfognunk a munkához, mielőtt neki, ki köztünk van, köszönetet nem mondunk azért a soknemű segítségért, melyet műve a legfontosabb kérdések vitálásában szolgáltat. Némelykor szinte sokallanunk kellett ezt a segítséget. Ő utána *Bánk bánról* írni vajmi könnyű, de újat mondani annál nehezebb. De ez csak növeli e segítség értékét. Más pontból indulva, más kérdés útján járva és mégis a földolgokban ugyanahhoz a végponthoz érve, nagy megnyugvást érzünk. Bizonyosságát látjuk benne annak, hogy a mi utunknak megvan a jogosultsága; nem haszon nélkül jártuk. És talán ő is szívesen veszi, hogy midőn az ő műve szolgál az új nemzedéknek is világító toronyul, ezzel maradandó értékét még ő maga tapasztalhatja és élvezheti.

I.

Katona fejlődése *Bánk bán* megírásáig meglepő módon hasonlít Shakespeare történetéhez. Shakespeare, mint tudjuk, az angol dráma legforrongóbb korszakában kerül kis vidéki

városból Londonba és a színháznál talál alkalmazást, eleinte talán mint a rendező segéde, de csakhamar mint színész és író, kinek egyik fontos teendője a műsor ellátásáról gondoskodni. Több színház állott fönn egymás mellett, melyek versenyeztek egymással, és minthogy e színházak közönsége szenvedélyesen szereti ugyan a szinpad termékeit, de egészben mégis korlátolt számú, folyton új darabokat kell adni, valószínűleg minden két-három hétben egyet, ha új nincsen, régit, többé-kevésbé átalakítva, az ízlés divatjához alkalmazva. Az írói tulajdonjog kérdése nem zavarja a színházakat, az író rendszeren örökáron adja el művét a színháznak, nyomtatásban ki sem adhatja, hogy más színház el ne játszhassa; a színház korlátlanul rendelkezik a birtokába került művel. Így kezdi Shakespeare drámairói pályáját, átalakít, színre alkalmaz régi műveket egymaga, vagy másokkal szövetkezve, utánozza kortársait és bizonytalanul tapogatózva keres új utakat. Innét van, hogy oly műveket is tulajdonítanak neki, melyeket halála után barátai föl sem vesznek összes művei gyűjteményébe, míg viszont vannak neve alatt művek, melyekhez talán alig van köze. *Titus Andronicus*ban nem ismerünk Shakespeare kezére, *VI. Henrik* első részét talán csak átalakította, viszont van egy *János király* dráma, melyet 1591-ben játszottak és később az ő neve alatt adtak ki; ez a mű merőben más, mint az ő *János király*a. A *Felsült szerelmesek* meséje oly laza és vékony, stílusa pedig oly virágos és mesterkéltséggel, hogy csak az ismeri föl benne Shakespeare erejét, ki ez erő későbbi alkotásait oly behatóan vizsgálta, hogy gyöngé megnyilatkozásai számára is érzéke támadt.

Ezek voltak Shakespeare inas évei, de ezekben tanulja meg művészete mesterségét. A mesterség minden művészetben fontos, de egyikben sem nehezebben elsajátítható, mint a drámai költészetben. Az az anyag, melyet a festő vagy szobrász földolgoz, kézzel fogható test; a költőnek már az anyaga is szellemi, a nyelv, melyet céljai szerint kell formálnia; a festőnek, szobrásznak mintája is testibb, maga a látható természet, melyet utánoz, melylyel tehát minden pillanatban összehasonlíthatja a maga utánczását; a drámairó abstractumot utánoz, az emberi életet, emberi jellemeket, cselekedeteket, indulatokat, melyeket csak képzeletben láthat maga előtt. A festőnek, szobrásznak kevesebb baja van műve szerkezeté-

vel is, mert közege a tér, melyet a szem egy pillantással átfog; a drámairónak egy ideális valamit kell a képzelet, az értelem, az érzelem számára úgy tagolnia, hogy a képzelet kiegészít- hesse, az értelem fölfoghassa és a szív meginduljon rajta. Végül a festő és szobrász inkább az egyéni szemlélet számára alkot, a drámairónál lényeges, hogy művét azonegy időben nagy tömeg nézi; a tömegnek, mint ilyennek megvan a maga külön lélektana, melynek törvényeit a drámairó el nem hanyagolhatja. Minderről bővebben lehetne szólni, de ennyi is elég annak a megértésére, hogy miért nem virágozhatik a dráma eleven színházi élet körén kívül. A görög dráma nemzeti és vallási közügy volt, a spanyol dráma is; a francia dráma a finom társadalmi élet virága volt, az angol a hatalmasan pezsdülő nemzeti életé. Amidőn a színházak gombamód elszaporodtak a már akkor is népes Londonban, amidőn egész sereg nagy úrnak külön-külön szintársulata volt, mely oltalma alatt állott, amidőn minden évben száz számra termettek a drámák, keletkezhetett Shakespeare, ki négy-öt évig, huszonkét éves korától huszonhat éves koráig megtanulta, a mit meg lehet tanulni, a drámai nyelv, a drámai utánczás, a drámai compositio, a közönséggel való bánás technikáját, idegen darabok színrehozatala, átalakítása, utánczása közben. Midőn ezzel készen volt, megírta első nagy remekét: *Romeót és Juliát*.

Kicsinyítve, halványítva, minden tekintetben leszállítva: ehhez hasonlít mégis Katona József fejlődése. Midőn 1809-ben Pestre érkezett philosophiát tanulni, sorsa csakhamar a színészek közé vezette és körülbelül öt évig, 1815-ig, mikor a magyar színészek Pestet elhagyták, érintkezett velök mint műkedvelő színész, mint rendező és drámairó! Mindent összevéve, mondja Gyulai, úgy látszik, hogy a kitünőbb fiatal színészek közé tartozott s ha csengő hanggal nem volt is megáldva, de a szenvedély fölfogásához és kifejezéséhez értett. (39. l.) Igaz, hogy a magyar színház akkor még csak tengődött Pesten, hogy még nem volt állandó épülete sem, sorsa nem volt biztosítva, a virágzó német színház mellett üvegházi növénynek tetszik előttünk, de ezt az üvegházat oly hő járta át, mely a természetes fejlődés sok föltételét pótolta: nagy erkölcsi erő, a nyelvért, a nemzeti műveltségért való lelkesedés. Midőn Shakespeare *Hamletben* a színművészetet és a drámát dicsőíti, csak nagy művészi és erkölcsi föladataira hi-

vatkozik; a magyar dráma úttörői nyomorúságok mélyéből a nemzeti dicsőség egének csillagait nézik és ebből a látványból merítenek bátorságot és kitartást. A magyar színművészet első évtizedeinek története tele van a nemes rajongás példáival, melyek mellett szívesen elfelejtjük a sok léhaságot, szalma-tüzet, kezdetlegességet és hibát. A hiányzó közönséget is pótolta ez a rajongás szülte képzelet, ez varázsolta a szegények elé azt a boldogabb jövőt, melynek úttörői gyanánt tekintették magokat. A nemzeti érzés adott némileg egészséges szint annak a gyöngé plántának, melyről józan, hideg szemlélő sohasem hitte volna, hogy nagy fejlődésre hivatott. A nemzeti érzés vitt a színház körébe oly férfias, erős, ép lelket, mint a minő Katonáé volt,* ez élesztette benne a tehetséget, ez avatta drámáiróvá.

Nem annyira színészi próbálgatásait tartjuk fejlődésére nézve fontosnak, mint drámáirói tevékenységét. Bámulatos termékenységet mutatott ebben az öt évben, melyet a színház-nál töltött, a mi mellett jogi tanulmányait is befejezte, jog-

---

*) Gyulai Pál csak írói jellemére és sorsára érthette a következő szavait: «Sorsa és önmaga akarták úgy, hogy darabonként törjék meg hite, büszkesége, erélye, mert kevés volt benne a támadó erő és semmi abból a szilaj elszántságból, mely óhajtani szokta az akadályokat, hogy győzedelmeskedjék rajtok». (156. l.) Heinrich Gusz-táv túlmenvén Gyulain, ezeket mondja: Erélytelen, ingadozó, félnék ember volt, és — azt hiszem — talán beteg is . . . tépelődő szelleme, problematikus jelleme, elegikus hangulata eleve is alkalmatlanná tették őt oly életpályára, milyen akkor a magyar színész és író pályája volt. *Egyetemes Philologiai Közl.* VII. (1883.) 937. l. Nem tudom, mely tényeken alapszik ez a jellemrajz. A források csak elmélázó, magába vonult, zárkózott természetét emlegetik. Horváth Döme pöriratairól azt mondja: «nem igen találkozik irattár, hol a férfias jellemet, nemes szívet, ritka becsületességet, szakértő avatottsággal páros szorgalmat tanusítólag, példányul szolgálható szebb kincsek és szebb ügyek rejtőznének.» (Miletz János. *Katona József* Budapest, 1886. 62 l.) Junius is (Zilahy Kiss Béla) csak ennyit mond: Csöndes, méla, hallgató ember volt; röviden és szenvedélyesen beszélt, miért a nép perczegő pennájú Katonának hívta. (*Katona József élete.* Budapest, *Magyar könyvtár*) 76. l. Hogy lemondott az írói pályáról, annak, úgy látszik nem erélytelensége volt az oka. Contemplatív lélek volt, de talán még sem erélytelen, ingadozó. A viszonyok nem engedték meg, hogy a harctérnek arra a helyére jusson, hol erejét kimutathatta volna. A viszonyok még a küzdelmet is szinte lehetetlenné tették neki, a mint ezt Gyulai Pál meggyőzően kimutatta.

gyakornoki teendőit sem mulasztotta el. Tíz darabja maradt fenn ebből az időből, néhány fordítása és eredeti műve pedig elveszett. Valóságos oszlopa lehetett a műsornak, melyet, habár nem mindennap játszottak, épen a közönség csekély számánál fogva, folyton meg kellett újítani. Katona, úgy látszik, minden évben négy-öt drámával tudott elkészülni. Magától értetődik, hogy se nagy eredetiségről, se nagy műgondról nem lehet szó, ne felejtjük, hogy egy tizennyolcz-huszonhárom éves ifjúval van dolgunk; Katona a nap, majdnem azt mondanók, a pillanat számára dolgozott, ennek szükségleteit elégítette ki. Gyöngé tehetséget ily munkásság megölhetett volna, neki nagy áldására vált. Megismerte a színpadot. Látta, miként kell cselekvényt a színpadon széjjel teríteni, jelenetet megszerkeszteni, párbeszédet szövögetni. Kitombolhatta magát. Szabad folyást engedhetett az indulatszülte szóárnak, tobzódhatott színpalhasogató beszédekben, túleshetett a gyermekbetegségeken. Mennél hevesebb volt a láza, annál gyorsabban és gyökeresebben gyógyulhatott ki belőle. Heves költői temperamentumok javában szertelenkednek abban az életkorban, melyben Katona már öntudatos és magán uralkodó művészettel *Bánk bánját* írta. Shakespeare *Titus Andronicus*-át huszonöt-huszonhat éves korában írta. Mindent összevéve Katona a gyermekifjú éveiben páratlanul heves, gyors fejlődésen ment keresztül, melynek végén oly megállapodott, kész, leszűrt költőnek tűnik föl előttünk, mintha évtizedek érlelték volna meg szellemét. Mindezt a pesti szintársulatnál töltött időnek köszöni.

Milyenek ezek a kezdő darabok? Itt egy új, látszólag megfejthetetlen csodára akadunk. Ezeknek a daraboknak jóformán semmi közük sincsen a nemzeti élethez, melynek lelke különben is, magáról nem tudva, szunnyadott. Shakespeare kortársai és maga Shakespeare is részben idegen forrásokból merítettek, melyek inkább a phantasiát izgatták és elégítették ki, de ez a phantasia egy nagyratörő, vállalkozó nép phantasiája volt, mely már akkor is az egész világon otthon érezte magát, hódító hadjáratokra indult, körülhajózta a világot és a maga változatos, virágzó, erélyes életében a nagy, megrendítő eseményekhez és sorsfordulásokhoz hozzá volt szokva. Egy része a drámáknak hazai krónikákból volt szedve, a többiek tárgyát is a nép mesemondó és mesehallgató kedve ismeretessé tette. De a mely drámákat Katona kora szült, azok izgat-

ták ugyan a képzeletet, de csak ennek a kornak, ennek a közönségnek a képzeletét. Németországban keletkezett a rémdráma, idétlen leleményeivel, nevetséges borzalmaival, együgyű cselekvényével, ez származott át Magyarországra. Ellentétéül szolgált az érzelgős dráma, beteges könnyhullatásával, lapos erkölcsével, egyhangú szókereplésével. Egy szellemi tartalmából, erkölcsi érzéséből, nemzeti fejlődése föltételeiből kifosztott népréteg irodalma volt ez, egy még kiskorú nép irodalma, melynek ízlése gyermekiesből gyermekessé, naivból ostobává, érzelmesből érzelgössé, férfiasból szókkal vagdalkozóvá torzult. Ily darabokat fordítottak, utánoztak Magyarországon is, melynek közönsége igazán naiv lélekkel, sőt némi áhitattal és az újság ingere következtében az igazat a hamistól megkülönböztetni nem tudó ízléssel élvezte a színház új gyönyörűségét. Közben játszották Schillert, Shakespearet is, de a még tehetetlen nyelvnek ugyanabba a köntösébe bújtatva, a mi máris külsőleg egyformává tette őket a többiekkel, és az előadásnak is ugyanabban a stílusában, a mi a megkülönböztetést még nehezebbé tette. A közönség nem sokkal többet értett *Hamlet*ből, mint a *Haramjából* és a *Haramjából* mint más rémdrámákból. A földolog volt a dühöngés, az ártatlanok szenvedése, a gonoszok körmönfont gazsága, a hihetetlen fordulat, a végén a nagy meglepetés, a bűnösök megbünteteése, a jók megjutalmazása. *Hamlet*et is Kazinczy fordításában adták nálunk *) és e fordítás szerint, mely Schröder német for-

---

**) Kazinczy fordítása e cím alatt jelent meg: *Hamlet* szomorújáték VI. fölvonásban. Shakespeare munkája, úgy a mint ez a mi Játszó-szineinkre léphet. A címlapon nincsen meg a fordító neve és a megjelenés éve, de az előszó végén áll: Budán, a királyi lakhelyben, Ikerhava 22-dikén 1790. *Kazinczy*. Lásd a fordításra vonatkozólag Greguss Ágost *Shakspeare pályája*. Budapest, 1880. 371. l. De Greguss valami tévedés következtében nem vette észre, hogy *Hamlet* a darab végén nem hal meg! Azt írja: «Végződik a haldokló *Hamlet* szavaival.» Kazinczy fordításában, illetőleg Schröder átdolgozásában *Hamlet* nem utazik el Angliába, csak készül elmenni, de a király, a VI. fölvonásban, elutazása előtt, még egyszer hivatja, azon ürügy alatt, hogy kibékítse Laertes-szel, de igazában, hogy megmérgezze. Párbajról egyáltalán nincsen szó. Midőn *Hamlet* a király előtt megjelenik, ez búcsúpoharat ürít *Hamlet*nek szerencsés útjáért és kívánt visszatéréseért, *Hamlet*et meg fölszólítja, hogy Laertesért igyék, ki neki megbocsátja atyja megölését. De *Hamlet* a neki nyújtott poharat letéteti «egy kevéssé»; ebben a pillanatban bejő a

dítása után készült, Hamlet a darab végén nem hal meg, hanem diadalmaskodik a gonoszon.

Katona első drámái ennek a kornak az ízlését tükrözik. Ha Katona nem írta volna *Bánk bánt*, mind a jól megérdemelt feledés éjjelébe merültek volna. Így gondosan kutatgatjuk bennök *Bánk bán* szerzőjét, de oly sötétség van, hogy csak itt-ott látunk némi fényt derengeni, és nehezen vesszük észre, hogy honnét jő. Gyulai és Bayer *A magyar drámairodalom történetében* gondosan elemzik őket, Gyulai szigorúbban, Bayer enyhébben, de Bayer is csak egy-két jobb jelenetre akad, melyek jelentőségét túlozza. Itt-ott Hamlet-reminiscentiákat találunk, de ez a Hamlet nem az igazi, ez a meg nem értett, a retorikusra fordított *Hamlet*. A mai szinpadon egyik darab sem előadható, mind primitív, egy elmúlt ízlés mulékony terméke. A legtöbbször eredetisége gyöngé lábbon áll. Az eredetiek is inkább rossz novellákból vannak meritve, melyeket a szerző nyilván csak színre alkalmaz, elég ügyesen, de minden igaz eredetiség nélkül.**) Fejlődést sem igen látunk bennök. A föl-

---

királyné és mielőtt a király megakadályozhatná, fölkapja a Hamletnek szánt mérgezett italt és Hamlet egészségére iszik belőle, azután Hamletnek nyújtja. Hamlet leteszi a poharat és most kér bocsánatot Laertestől, mint az eredeti szöveg szerint a vívás előtt. A király újra sürgeti Hamletet: Békepoharat! De most a királyné már érzi a mérge hatását és fölkiált: A borban mérge volt. «Mérge? — mondja Hamlet — Itt a mérge néked átkozott gyilkos. «(Kardot ránt s általdöfi a királyt.) Most a királyné fölfedi a nagy titkot, hogy a király ölte meg első urát és ő «megegyezett férje megöletésében». Hivatkozik, szavai igazságának bizonyítására, hogy a halál utolsó pertzen-téseiben igazság vagyok és az ég, villámmal és mennydörgéssel is igazolja szavait. A királyné bűnbánóan hal meg, Laertes is megvallja, hogy tudott a mérgezett italról és bocsánatot kér és a darab Hamletnek e szavaival végződik: «Hamlet (megszoritja kezét) Laertes. — A szegény anyám! — Ti, a kik elhalaványodva s lelántzolvá az álmélkodás által állatok körültem s ezen hallatlan történetről iszonyodtok, legyetek tanúk közöttem és Dánia között ez irtóztató eset felől; mert én töletek várom igazoltatásomat s kétségbe hozott nevem helyreállítását.» Tehát ezt a Hamletet látta Katona a szinpadon, esetleg játszotta ő maga. I. Schröder átdolgozásáról: Loehning, *Die Hamlet-Tragödie* Shakespeares. Stuttgart, 1893. 12—14. l.

*) Heinrich Gusztáv meggyőződése szerint «Katona mind e darabokban német drámákat dolgozott át, több-kevesebb önállósággal». (U. o. 937. l.) Istvánnak meg is találta Heinrich az eredetijét egy Xavier Girzick nevű színésznek a művében. (U. o. 938. l.) Mint a

dolgozás sikere inkább a forrástól, a tárgy alkalmas voltától, mint a költő tisztulól, fejlődő művészetétől függ. *Monostori Veronka* 1812-ből nem jobb, mint a *Borzasztó torony* 1814-ből, igazán nehéz köztök válogatni. *Lucza széke karácsony éjtszakáján* (1812.) mintája a megvadult rémdrámának; a férj házi-orvosával megöleti hűtlennek vélt feleségét, de az orvos szereti a nőt, nem öli meg, csak álomitalt ad neki és hat hónapig a kriptában fogva tartja, kenyéren és vízen; a műben van valami *Romeóból*, tudniillik az álomital, *Hamletből*: a nő fiának tettetett örültsége és a *Haramjából*: a fogva tartott áldozat. Egyetlen derült sugár benne a Lucza széke népies mondája a maga népies szereplőivel. *István* című drámájához is a mintát a németeknél keresi, a mint ezt Heinrich kimutatta, a magából csak formát adott, egyetlen egy igaz magyar vonást se. *Ziska* című két részből álló drámájának nagy érdeme, hogy a költő benne a való történet felé fordul, melyet gondosan áttanulmányoz. Még messze van *Bánk bán* szellemétől, de az egészségesebb tárgy lelkének jobb erőt költogeti. Sejti *Ziska* nagyságát, vagyis inkább, hogy Ziskából nagy alakot lehetne teremteni. Megcsendül Petur hangja, midőn Ziska a

szövegből kitünik, én sem helyezek nagy súlyt e művek «eredetiségére», és Heinrich sem hiszi, hogy ezek a művek fordítások; átdolgozásoknak nevezi őket és valószínűnek tartja, hogy itt-ott még önállóbb az idegen művekkel szemben, mint *István királyban* (941. l.) Fontos volna e kérdés eldöntése *Ziskára* és *Jeruzsálem pusztulására* nézve; az előbbinek «eredetisége» mellett. Katona József jegyzetei szólnak, melyek mutatják, hogy történeti könyvekből merített adatokat; az utóbbi eredetinek vagy valamely drámai mű igen szabad és önálló átdolgozásának tetszik. Heinrich csak annyiban tulajdonít a kérdésnek jelentőséget, «a mennyiben Katona fejlődése e munkáktól, ha eredeti művei volnának, a *Bánk bánig* oly óriási ugrást mutatna, melyet sem lélektani, sem irodalomtörténeti szempontból sem megérteni, sem kimagyarázni nem lehet. De ha azok ifjúkori dolgozatok a színpad számára, talán gyorsan, a mindennapi szükség kielégítésére készített fordítások vagy átdolgozások, természetesen semmi csodálatos a dologban.» (U. o. 941. l.) De az ugrás minden esetre óriási, a mint a következőkben ki fogom fejteni. Ezek a kezdő művek mindenesetre csak viszonyosan eredetiek, akár átdolgozások, akár utánzások és egyebek nem lehetnek. Ezekről *Bánk bánhoz* csak óriási ugrás vihette a költőt, mint Shakespeareat *Titus Andronicus*-tól *Romeó és Juliához*. Vagy nem csodálatos-e, hogy *Bánk bán* szerzője századunk egyik legjobb írójának nevezi Kotzebuét és Girzick prosáját fordítja?

király előtt elpanaszolja a nép nyomorát. Látszik, hogy a költő előtt többször megjelen a magyar történet és csak a nevek mások, a lényeg magyar. De a jellemrajz velőtlen marad, a cselekvény tartalmatlan, csak egyes jelenetek sikerülnek. A költőnek még nincsen sejtelve a történeti élet nagy problémáiról, erőiről, igaz értelméről. A második rész egészen el-laposodik és romantikus történetbe vész. A történeti művek közt bizonyára a legkerekebb *Aubigny Clementin*, mely nyilván idegen forrás után készült, nem tudjuk, mennyi eredetiséggel, minthogy a forrást eddig nem tudták megtalálni. E forrás a XVIII. század műve lehet, mely a vallási fanatizmus ellen küzd és a türelmességet hirdeti, gondolatok, melyek el-szigetelten állanak Katona műveiben. *A borzasztó torony* igazán borzasztó, a lovagdrámák teljes apparátusával, melyet csodálatos módon tényleg előadtak 1814-ben. Egy fattyúnak ömlengései emlékeztetnek a *Lear királyban* előforduló hasonló kifakadásra, ámbar Leart eléggé utánozták német színpadokon és így kerülő úton is juthatott ez Katona darabjába. Legmagasabbra emelkedik Katona tehetsége *Jeruzsálem pusztulásá-ban*, ha ezt eredeti darabnak szabad néznünk. Ennek a meséje se kereked, és tragikus emelkedéséről nem lehet szó. De némely jelenetben, főleg, melyben a zsidó nép vezérei föllépnek, van grandiozitás és valami újat veszünk észre: az indulatnak művészi rajzát. Egy éhező nő megőrül, megöli és megfőzi saját gyermekét: ez mintha a rémdrámákból idetévedt részlet volna, és mégis más is, a költő már művészi tudatossággal festi ezt a részletet. A festőművészetben is vannak nagy képek, melyek egészben rosszak, de itt egy fej, ott egy alak oly sikerült, hogy az ember ki szeretné vágni és külön kép gyanánt nézni. Ilyen művészi részletek vannak ebben a műben. A költő már nem tombolja ki indulatait, hanem művészi intencióval részletezi, festi. A lélek érdekli, az indulat. A darabnak nincs középponti cselekvénye, minden csupa vázlat, a compositio gyöngé, de a részletek közt akad szép, például azé az öreg házaspáré, mely verseng, hogy melyikök haljon meg előbb. Itt is nyilván a tárgy ihlette meg a költőt, iparkodik a maga lábán állni, a maga lelkéből meríteni. Egyetlen egy fönmaradt vígjátéka, *Rózsa*, inkább alkalmi tréfa, mint igazi színmű. (Lásd Bayer József elemzését az *Irodalomtörténeti Közlemények* IV. évfolyamában.)

Volt-e Shakespearenek hatása rá ebben a korban? Ismeri

Shakespeare egyes műveit, *Hamletet* állítólag maga játszotta, *Romeóból*, *Learból*, *Macbethből* akadnak egyes reminiscenciák, úgy mint Schillerből is, de mind ezek nem lelkét ihletik meg, csak képzeletét izgatják és retorikáját táplálják. Figyelmessé válik az emberi lélek nagy rohamaira, melyet indulatai szülnek. Így hatott Shakespeare minden időben a másod- és harmadrendű tehetségekre, vagy a szunnyadó lelkekre. Nem is mondhatni, hogy bármely darabjában Shakespearet utánozta volna, mesében, szerkezetben, problémában, hangban. Csak egy-egy nagyon hatalmas részlet mélyebben benyomul képzeletébe és egészen más összetételben, más célzattal jelentkezik. Majd *Hamlet* posejában pillantunk meg egyes alakjait (Ziska, Lázár), majd *Macbethre* emlékeztet messziről egy-egy lelkifurdalásoktól üldözött hőse (Venczel), majd a tetetett vagy valódi örülség rajza csábitja. Meseszövében, tárgyválasztásban őt ebben a korban inkább kedvelt Kotzebueja, Zieglerje és hasonló rangú írók igazgatják. Gyermekei hévvel gyönyörködik a lovagdrámák romantikájában és érzelgösségében. Csak midőn a történet talajára téved, egyenesedik ki magasabbra.

És mégis van valami ezekben a kezdetleges darabokban, a mi mutatja, hogy Shakespeare példája, bár Katona maga sem tud róla, mélyebben hat lelkére. E lapos, néha idéetlen mesék keretében itt is, ott is, egy-egy kifejező arc tekint reánk. Katona Józsefnek már ezekben a darabokban is érzéke mutatkozik a jellemző, az egyéni iránt. Még nagyon ügyetlen ebben a legnagyobb művészetben, de alakjaiban az élet szikráját sejtjük. Némelykor csak karrikaturát látunk, némelykor csak erősen bélyegzett külső ismertető jelt, némelykor csak sikertelen törekvést az egyénítés iránt, de ezekben a kísérletekben rejtett erő küzdelme nyilvánul. A hagyományos gonosztevők, nagy-lelkűek, jámborok, együgyűek mellett vannak összetettebb jellemek, melyek a költő előtt megjelennek, ki hiába iparkodik nagy látományait mások előtt is láthatóvá tenni. Legjobban sikerülnek neki az egyszerű, erősen fölbuzduló, becsületes, de parlagi emberek, kiknek vonásai bizonyos rajzbeli lendületet és biztosságot árulnak el, mint Alpári Farkas és a vad Tobiz. *Jeruzsálem pusztulásában* már egész kis képtár akad különböző arcképekből: Titus, Berenice, Simon, Eleazár, *Ziskában* is maga Ziska, Voda, Venczel. Kitől tanulhatta volna ezt az érzé-

ket, ha nem Shakespeare-től, a kinek ez a főereje? Még nem tud alakjaival mit csinálni; külön van a mese, külön az indulat, külön az egyéniség, és távol van az eszmei emelkedettség és az eszmei egység, de mégis különböző készségek kifejlődtek és várják azt a szikrát, mely átjárván őket egységes költői erő egymást támogató szerveivé tegye. Honnét jött ez a szikra és mi az ő mivolta?

II.

A kik érthetetlennek találják, miképen következhetett Katona fejlődésében nyomban a *Borzasztó toronyra: Jeruzsálem pusztulása*, *A Rózsa és Bánk bán*, talán egyazon évben, nyilván azt hiszik, hogy minden költői fejlődés egyenes vonalban halad fölfelé, vagy föl és le, a költői erő lendülései és ereszkedései szerint. Van ilyen fejlődés is, de talán ez a ritkább eset. Gyakoribb, hogy vannak nagy, váratlan emelkedések, főleg a pálya elején, de néha a végén is, mint Madách példája mutatja. Nem mintha ezek a meglepő fordulatok igazán megtagadnák a folytonosság nagy törvényét. Mindennek megvannak a maga előzményei, csak hogy tompa szemünk nem látja meg őket. Nekünk magunknak is ilyenkor csodásnak tetszik a magunk megváltozása. Úgy érezzük magunkat, mintha egyszerre megnyílt volna szemünk, mintha új ember volnánk: új útra térünk, saját magunkra eszmélünk. Csak az imént biztosan jártuk a régi utat, most érezzük, hogy ez nem a mi utunk, és elfordulunk tőle örökre. Shakespeare *Titus Andronicus* után soha sem írt többé hasonló darabot. Corneille a *Cid* után soha sem tért többé vissza régi modorához. A lélek műhelyének sötét részében készülnek azok a nagy változások, melyeket mi magunk is belső forradalmaknak érzünk, mert lelkünknek öntudatlanul működő műhelyébe magunk sem tekinthetünk be. Ne keressük Katona fejlődésében sem az átmenetet az előbbi darabok és *Bánk bán* közt, mert ily átmenet nincs. Van némi készülődés erre a forradalomra, de azért a forradalom mégis forradalom maradt. *Jeruzsálem pusztulása* és *Bánk bán* közt ég és föld a különbség. És ezt Katona maga is tudta, azért nevezi *Bánk bánt* első szülöttjének. Ez arra is vonatkozhatik, hogy nyomtatásban ez a műve jelent

meg először, de miért nem tett soha kísérletet sem előbbi műveinek kinyomatására? Mert tudta, hogy eddig a sötétben támolgott és most világosságot látott és biztosan járhatott. Gyulai Pál is mondja: «Egyszerre mintegy férfiú lett s vergődő geniusa szárnyra kelt». Az új Katonában sok lesz meg a régiből, de mindennek más lesz a színe, minden tökéletesedik, minden becsesebb szolgálatot végez, mert egy magasabb erő parancsol neki. A mi pedig Katonában új, abból semmi sincsen a régi Katonában, mert ez választja el a két korszakot egymástól.

Ha ezt a változást egy kifejezésben össze tudnók foglalni, a fődolgot meglátni és megnevezni! Ha így mintegy meg tudnók lesni a léleknek ezt a rejtelmes forradalmát!

Mi az, a mi *Bánk bán*ban új vonás? S miből származtathatjuk?

Új-e a tárgy megválasztása, a jellemek festése, a cselekedetek indokolása, az indulatok mélyítése és részletezése, a compositio?

Kétségtelenül mindebben nagy haladás mutatkozik. A magyar történetből választott tárgyat, de előbb is Istvánról írt drámát és *Ziskában* is magyar viszonyokra célel. A jellemek festésében is újnak tűnik föl előttünk, egész sor jól megrajzolt alak áll előttünk, a főszemélyről nem is szólva, a büszke, nagy becsvágyú, de erkölcsileg zabolátlan királyné, a német érzelmes Izidora, a gyöngéd, gyermeked Melinda, a hatalmas Petur, Simon és Mikhál, mint háttéri, de jellemzetes alakok, még a gonosz Biberach is más, mint a régi drámák gonosztevői és cselszövői, a méregkeverő orvos, Kopár Tamás, a római Florus, a fattyú Svertling, a gaz Rolland stb. De láttuk, hogy a régi Katona tehetségének ez az oldala igért legtöbbet. Ez bizonyítja leginkább, hogy drámirónak születik, mert ez az igazi drámaíró legfőbb ereje: hogy egyéniségeket tud formálni és beléjük az élet szikráját költöztetni. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy itt akadunk a legfőbb változásra, de honnét származik? Mely központi erő fakasztja? A cselekedetek indokolása is más, teljesebb és igazabb, az indulatok a lélek mélyéből fakadnak, a compositio is egyszerűbb és áttekinthetőbb, minden, minden magasabb színvonalon áll, de mi emelte oda?

Van *Bánk bán*ban valami, a mi teljesen új: a költő szeme megnyílt az emberi nagyság számára. Nagy, hatalmas,

királyi alakot tud concipiálni. Nemesak concipiálni, hanem átélni. Föl tud emelkedni egy nagy lélek színvonalára.

Ismerjük azt a nevezetes értekezését 1821-ből: *Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költőmesterség lábra nem tud kapni*. Ebben egy nevezetes vallomása foglaltatik, melyet szinte véletlenül mond el, egészen más célra, mint hogy költői lelkét föltárja előttünk. A drámai művészet akadályai közt említi a censurát, mely tudvalevőleg azért nem engedte meg *Bánk bán* előadását, mert Bánk bán nagysága meghomályosítja a királyi házat. Katona kifejti, hogy a censurára való tekintet a költő lelkét szabad röptében korlátozza. «A századok lelkei nyomattatnak le, ha azokra az Író a mostani körülmények köntösét kénytelen aggatni.» Azután így folytatja: «Midőn én egy erkölcstelenséget útáló Felicziánust indulatjának illő polczára viszek — midőn egy Bánk bánt megölt becsületének omladékára fölállítok, hogyan szedhessem én kiszabott kótára fájdalommat: Én vagyok Bánk, én Feliczián — miképen lehessek én csak tűrhető mértékben is ez, ha minden harmadik fölkiáltásnál, e gondolat; hogy csak Író vagyok, kiver elememből?» Majd nagyobb hévvel folytatja: «Ez nem historia, hol az érzéketlen toll beszél: ez én magam vagyok, én, a XIII. században élő hatalmas Bánk, kinek tenyerére koronák tétettek le, én Zách Feliczián, a ki megfertőztetett magyar becsületéért egy királyi Ház-népet akar eltörölni». Ime a maga mivoltára ébredt drámairó, a ki bele tudja magát képzelni egy gondolt alak lelkébe, a ki idegen egyéniséggé alakul át, a ki meglátott emberi nagyságot, meglátta és átéli.

Eddigi drámáiban vannak hősök, de nincsenek nagy emberek. Katona keresi a nagyságot, de még nem látja, nem érzi. István, Ziska, Titus Vespasianus szeretnének nagyok lenni, de nem tudnak; mind ez «historia, hol az érzéketlen toll beszél». Ez a fiatal lélek el tud képzelni, némi borzongással, véres eseményeket, vérfagyasztó kinokat, ki tud gondolni erőszakos, lármás embereket, meg tud szólaltatni átkozódó, dühöngő indulatokat, de mindez csak siket lárma, nem hódító nagyság. Bánk bán nagy alak. «Lépése alatt» — úgy mond ő maga, említett értekezésében — «reng Magyarország; egy hatalmas, egy királyi-Bánk, nem mint jobbágy öl, hanem mint Élet-halál ura, hazájának és becsületének teszi meg, mint vetélkedő ve-

télkedőjén, a maga erőszakos áldozatját». Ilyennek érzi ő Bánk bánt. Ez a nagy fordulat belső életében. Többet mondhatunk: ez a nagy csoda. Mert a dráma történetében kevés példa akad ily alaknak ily korai conceptiójára. Zengzetesebb, ügyesebb, színesebb, kedvesebb tehetség akad akárhány, mélyebb érzésű, nagyobb szabású, mely ennyire megérti az emberi nagyságot, igen kevés. Mily bábalakok e Bánk bán mellett a híres *Cíd* hősei: don Gormaz, don Diego és maga don Rodrigo kiczirkalmazott retorikájával! Kevés szavú, komoly érzésű, de belül forrongó ember volt Katona, a nagyság elszigetelő érzése lakott benne.

Hiszszük, hogy ezt az új érzéket, a nagyság megérzését, köszöni Shakespearenek.

Shakespeare-t is ez az érzék különbözteti meg kortársaitól és az ifjú Shakespeare-t a férfiúvá serdülttől. Titus Andronicus nem igazi nagy ember, csak embertelenül makacs, esztelenül hiú és örvöngően boszúálló. Ifjú lelkek a szertelenségben keresik a lélek nagyságát. Valamint hogy őket csábítja, ragadja a pillanat és megrészegíti a szó, azonképen hőseiket is. Shakespeare *Titus Andronicus* után egyelőre nem is ír tragédiákat, hanem vígjátékokat és történeti drámákat. A történeti élet valóságába merül, mihelyt erre a biztos alapra helyezkedik, nő meg ereje. A történet tárbáza a nagy cselekedeteknek, benne van meg mindaz, a mi az emberi életben nagy, megrázó, milliókra kiható. A történet próbálja meg a költő erejét és tüzi ki neki a legnagyobb föladatokat, mert voltaképen csak a nagyság műveit láttatja meg vele, melyekhez neki kell megalkotnia a műveket végrehajtó nagy embereket. A történet azt mondja: ez meg ez történt; a költőnek kell kitalálnia, milyeneknek kellett lenniök a cselekvő embereknek, hogy ez meg ez történhetett. Ez a jelentése annak, ha azt mondjuk, hogy a költő megeleveníti a történetet. És itt a költő nem csupa imaginarius mennyiségekkel dolgozik. A valóság talaján áll, a tény meg van adva, biztos és nem is közönséges tény, a történeti élet súlya, jelentősége, nemzetekre kihatása van meg benne. Shakespeare Shylockjában vannak nagy vonások, de Shylock mégis genre alak III. Richárdhoz hasonlítva. Csak a történeti darabok után írja meg Shakespeare nagy tragédiáit, de mindegyiket történeti dráma módjára, mindegyiknek van történeti háttere, ha mondai is: *Hamlet*ben végig-

huzódik Fortinbras alakja és hadjárata, Othello a velencei köztársaság katonája, *Lear*ban is a francia király avatkozik a játékba, Macbeth igazi történeti alak, Julius Cæsar-ról, Coriolanusról nem is szólva, melyeknek anyagát egyenesen a történetből meríti. Shakespeare a történeti élet iskolájába járt. Költői intuitiója itt ébredt föl, ez keltette érzékét a nagyság iránt. Nagy tragédiáinak hősei szintén mind emberfölötti nagyságúak. Lábok alatt reng a föld, mint Katona mondja Bánkról; a kik nem hadvezérek, azoknak lelke nőóriásivá, mint Brutusé, Hamleté.

De csak a nagy költői lélek kerül ki győztesen ebből a nagy próbából. A történet csak fölszólítja a költőt, hogy nagyot, valószerűt, életet gondoljon; hogy mennyiben tud megfelelni ennek a fölszólításnak, a benne lakozó istenségtől függ. Katona Józsefnek a mi kegyetlen sorsunk csak egyszeri próbatételt engedett meg, és ezt az egy próbát kiállotta fényesen. Gyulai Pál, midőn Katona életének e korszakához ér, azt mondja: «Kettőzött szorgalommal fogott Shakespeare és a magyar történelem tanulmányozásához». Ennek a tanulmánynak az az eredménye, hogy szeme megnyílt az emberi nagyság számára és magyar tárgyon nyílt meg. Shakespeare fölébresztette és ő meglátta a magyar történetnek egyik nagy alakját. Nem utánozta Shakespeare-t. Mindent lehet utánozni, nyelvet, alakot, szerkezetet, hangulatot, többé-kevésbé fölismerhető módon, csak ezt az érzést nem, ezt a középponti erőt, mely mindent áthevít, átalakít. Shakespeare az ő kora irodalmi szokása szerint egész jeleneteket vett át forrásaiból, de a földolgot, az alapérzést, magából meritette. A hogy Shakespeare hatott Katona Józsefre, csak a nagy költői erő hat egy nagy költői szívre: fölkelti, lánggra gyújtja, de égnie ennek a maga erejéből kell. Semmi sem bizonyítja Katona József erejét, mint hogy Shakespeare így tudott hatni reá. *Bánk bán* alakjaiban, a cselekvény motívumaiban, a fékevesztett indulatokban semmi sincs, a mi Shakespeareből volna véve. Bánk bán nem úgy féltékeny mint Othello, nem úgy töprenkedő és habozó mint Hamlet, és mégis *Bánk bán*t olvasva, Shakespeare-re gondolunk. *Bánk bán* tragédiája a Shakespeare-tragédiák típusához tartozik. Ki merem mondani, hogy Katona és Shakespeare rokon lelkek, Katona megindult azon a fölfelé vezető úton, melyen Shakespeare oly széditően magasra emelkedett. Katona

megérezte Shakespeare mivoltát, nem mint kritikus, hanem mint költő, közvetlenül ennek köszönjük *Bánk bánt*, ez bizonyítja, mily lélek lakott Katonában. Hogy miért szakadt meg pályája, fájdalmasan világos előttünk. Gyulai Pál után erről nem kell tovább beszélni.

III.

Az igazi, az emberi nagyság érzéséből indulva, formálta meg Katona József a történet-nyújtotta anyagot. Megérezte, megértette a tragikum mivoltát. Shakespearenél is a tragikum az egyén kiválóságából fakad. A nagy, kiváló egyéniségek hívják, vonzzák a sors villámain, nemcsak mert kimagaslanak az emberek közül, hanem mert közjük sem illenek; érzékenyebbek, indulatosabbak, lelkiismeretesebbek, makacsabbak, becsvágyóbbak, elfogultabbak, mint a többi emberek, kiki a maga sajátos természetéhez képest. Brutust erkölcsi fönsége ragadja Cæsar meggyilkolására és ugyancsak ez a fönsége riasztja vissza azoktól az eszközöktől, melyekkel vállalkozása sikerét biztosíthatná. Ha megöli Antoniust, talán övé a győzelem, de akkor ő Cassius lett volna és nem Brutus, erős ember, de nem tragikus hős. Hamletet is erkölcsi életének tisztasága miatt bénítja meg anyja gyalázata, nagybátyja gazsága és az udvar léhasága; ha azonnal boszúra siet, akkor Laertes lett volna és nem Hamlet, kegyeletes fiú, de nem tragikus hős. Othellót is becsületes lelkének naiv hiszékenysége, vak bizalma ejti meg, inkább őt szánjuk, mint ártatlan áldozatát. Macbeth is királyi természet, ki érzi, hogy uralkodásra hivatott és ezért nem tud védekezni lelke démonjai ellen, melyek oly szörnyű erőre tesznek szert benne. Mindez nem meríti ki ez alakok mivoltát, mert Shakespeare egyéniségeit és tragikumukat formula nem merítheti ki, de ennek egy pontját megvilágítja, mely Bánk bánban is föltűnik. Bánk bán is érzi az ország nyomorát, mint Petur, Petur szenvedélyesebben, Bánk mélyebben, de azért irtózik az összeesküvéstől, mert ő nem Petur, mint Brutus nem Cassius. Ő az egyenes tett, a nyílt szó, a kényes becsület-érzés embere, csak egy a magatartás illik hozzá. Bánk föllépése a II. fölvonásban az összeesküdtek közt Shakespearehoz méltó, oly nagy, oly hatalmas itt Bánk. Ezt a fölvonásunkat odaállít-

hatjuk a világirodalom remekei mellé, oly művészi benne a hangulatok váltakozása, az ellentétes erők küzdelme; a kifejezés ereje és Bánk kimagasló nagysága. Bánk bán is tudja, hogy a királyné gyalázatos tetteket visz véghez, hogy az országot nyomorba süllyeszti, hogy a király szerelmével visszaél; az ő vére is forr, az ő indulata is szörnyű, de még erősebb a maga megtartóztatása, erkölcsi ereje és bölcs belátása. Ha ez a féken tartott indulat kiszabadulna! Ilyen Othello is, a ki különben egészen más, de ez is egyike azoknak, kiknek lelkében démonok laknak, melyeket hatalmas erővel megzaboláz. Mi lesz, ha ezek valamely oknál fogva kitörnek! És Bánk lelkéből kiszabadul a démon. Kiszabadul, mert oly királyi lélek. Megbecstelenítik nejét és a királyné részes benne, nem részes a kivitel módzataiban, de részes a csábító szándékának fölkelésében és erkölcsileg felelős magáért a tettért is. Bánk nem féltékeny, mint Othello, nem lázadó, mint Petur, nem a szabadságért idealisan rajongó, mint Brutus, Bánk a legjobb hazafi, a leghivebb alattvaló, de szerelemmel csüng nején és féltékenyen őrzi becsületét. Elvesztette becsületét, el nejét ugyanakkor és ugyana miatt, a ki az országot is végveszélybe dönti. Most is okoskodhatnék, mint az összeesküvők gyülekezetében, de akkor nem ember volna, hanem több is, kevesebb is. Ember lévén, ily ember, ki annyira tiszteli még a bűnös koronás főt is, ki annyit küzdött magával, ki a királynét még meg is védte az összeesküvők ellen, most a szenvedély válik úrrá fölötte. Othello szenvedélyét is annak az emléke, mennyire bizott Desdemonában, fokozza a végsőig. Othellónak is mondhatnók, hogy fontolja meg a dolgot, ejtsen szigorúbb, gondosabb vizsgálatot, mintha a szenvedélyvel okoskodni lehetne. Bánk bán tragédiája is innét kezdve egy fékevesztett szenvedélynek meglepően finom rajza. Ő mindjárt tudja, hogy meg fogja ölni a királynét:

Mely gondolat lesz agyvelőmben első
Zsengéjekor már meghatározás?
Épülj föl, izmosodj meg gondolat!

A mi azután következik, csak megizmosodása e véres gondolatnak, a tett végrehajtása előtt és kétségbeesés a tett után. Midőn megtudja, hogy a királyné ártatlan Ottó merényletében, ez semmi hatással nincsen rá. Nem azon fordul meg az ő tra-

gikuma. Nem is Melinda halálán. Mindez csak a tragikus symphonia vége, disharmonia, mely bús fájdalomba oldódik és kihangzik. Tragikuma nagy lelkéből fakad, melyet a szenvedély végzetes szükségességgel kiforgatott mivoltából és magamagával halálos összeütközésbe vitt. Hasonló módon veszett el Othello, Brutus, Lear, sőt Macbeth is. Egyiket sem utánozta Katona és hozzájuk rokon alakot teremtett. A kivitel egybenmásban a kezdő gyöngeségeit mutatja, a conceptiót Shakespeare sem szégyellette volna. Tragikus lángészt vesztettünk Katonában.

Ehhez a királyi Bánkhoz igazítja Katona az egész tragédiát, úgy mint Shakespeare is alakjához idomítja az egész drámai anyagot, úgy mint minden igazi drámai költő művében a főalak jellemrajza, sorsa uralkodik az egész drámán. Ebben is Katona hatalmas drámai ösztöne nyilvánul. Hogy tragikus lehessen Bánk, erős ellenfelet kell vele szembe állítani, úgy mint Brutust csak Cæsar megölése teheti tragikussá. Ottó halála nem számítana, féreg eltaposása nem tragikus. A királynénak büntársnak kell lennie, de ha nagyon is, ha egyenesen az volna, akkor Bánk tragikumának ereje mégis csökkenne. Innét a királyné bűnösségének az az igen finom félhomálya, mely bármely drámaírónak becsületére válnék. Az ölés jelenetében a királyné erős, bátor, szenvedélyes, nagyratörő asszonyként lép elénk, ezért oly hatalmas ez a jelenet, csak ezért ölheti meg egy Bánk azt az asszonyt. És mindezt kitalálta Katona! Szinte hihetetlen ebben az életkorban, a drámaírás akkori viszonyai közt a drámaépítés ekkora bölcs érzése. E mellett mégis kevesebbet számít, hogy ez a királyné kevésbé indokoltan egy semmi Ottót Melinda elcsábítására ösztönöz. A fődolog az volt, hogy Ottót minél gyöngébbé, a királynét minél erősebbé, Melindát minél ártatlanabbá kellett tennie. E célra találja ki, illetőleg veszi át a régi dráma lomtárából a gaz Biberachot és az italog romantikáját. Megbocsátunk ennek a kopott romantikának, a cél és az eredmény kedvéért. Biberach nem Jago ugyan, inkább Jago karrikatúrája, de mégis többet ér, mint Katona eddigi cselszövői; a varázsitalok requisitumával pedig, melyre a költő rá volt szorítva, oly művészi discretióval bánik, hogy észre is alig vesszük. Biztosak lehetünk benne, hogy következő drámaiban már nem élt volna ezzel a szertárral. Hiszen még csak reggel volt az ő lelkében,

a nap fölkel, ragyogóan, de a völgyekbe még sem hatol mindjárt. Ebben a völgyben lakik még Izidóra is, melyet nem volna nehéz egészen kitörölni a darabból.

De teljes napfényben úszik a drámának az a része, melyet az összeesküvők foglalnak el. Mily hatalmas alak Petur! Ő magyarázza Bánkot, ő szolgál mértékül hozzá. Mily óriás Bánk, a ki mellett egy Petur is kicsiny. Mily biztos ez a költő az arányokban, ha két ily alakot mert egymás mellé állítani, és Petur mellé a többieket, kik mind összevéve nem érnek föl Bánkhoz. De a drámának eme vonatkozásairól még más szempontból külön kell szólnunk.

IV.

Hogy Shakespeare mily önálló lelket ihletett meg Katona Józsefben, legjobban mutatja művének az a része, melyet egészen a maga lelkéből merített. *Bánk bán* nemcsak nagyszabású jellemdráma, hanem magyar történeti tragédia, melynek magyar vonásaihoz még hasonlókat sem mutat Shakespeare drámai költészete. Egészen más szellem leng Shakespeare költészetében. Van Shakespeare-nak tíz történeti drámája, két nagy tetralógia és két külön álló mű, melyekben az angol történet fényes és szomorú napjait, villongásait, nagy fordulatait hatalmas erővel megeleveníti. Rendkívül erős történeti és politikai érzéket mutat ezekben a darabokban, mely némelykor háttérbe is szorítja a drámai költészet követelményeit, az egyéges szerkezet nagy drámai jogait. E történeti színművek révén Shakespeare nagy hatással volt nemzetének politikai nevelésére, nemzeti érzésének fejlesztésére, a nemzeti dicsőség tudatának fokozására. E darabokban látjuk kialakulni véres küzdelmek közepett Anglia államiségát és e rémes háborúk alatt némelykor még Shakespeare templomában is elnémulnak a muzsák. De minket itt leginkább az a körülmény érdekel, hogy e drámákban sehol sincsen szó a nemzet alkotmányos jogairól, azokról a nagy politikai eszmékről, melyek Angliából terjedtek szét a világon és nem sokkal Shakespeare halála után oly hatalmas kitörést idéztek elő. Mindaz, a mi emberi és nemzeti, annak Shakespeare páratlan hirdetője és megszólaltatója, de az alkotmányos küzdelmek nem érdeklík.

Az ő történeti világa az erő és erőszak, az egyéni nagyság és küzdés káprázatos világa. *János király* előtörténete meglepően emlékeztet Bánk bán előtörténetére. János király majdnem ugyanakkor és ugyanúgy jut trónra, mint Endre; nem Jánost illeti meg a trón, hanem bátyját, Godofrédet és ennek halála után fiát, Arturt; de János anyja, a becsvágyó, férfias Eleonóra, addig fondorkodik, míg a király megváltoztatván végrendeletét, Jánost nevezi ki utódjává; maga János Artur életére tör és csak Artur halála után tekintí trónját biztosítottnak. Endre is Imre halála esetére remélhetné a trónt, ha útját nem állaná Imre fia, László; és Endre neje, Gertrud, kinek jelleme hasonlít Eleonóráéhoz, szítja benne a nagyravágyás tüzét. A polgárháborút csak a véletlen akasztja meg, László halála, mely után Endre megkoronáztatik. Szeszélyes véletlen következtében még név-egyezés is akad, a trónörökös László anyjának neve Konstancia, mint az angol Arturénak. Nos hát, az angol János uralkodása alatt csikarják ki az angolok királyuktól a Magna Chartát 1215-ben, és Shakespeare darabjában erre még célzás sem történik. Ennek megvan az oka Shakespeare egyéniségében, neveltetésében, állásában és Erzsébet királyné kora szellemében, melyben a nemzeti dicsőség fénye egy időre elhomályosítja az alkotmányos jogok iránti érzéket, de maga ez a tény egyik jellemző vonása Shakespeare történeti fölfogásának. *)

---

*) Shakespeare történeti fölfogására vonatkozó megjegyzéseimet némelyek kétséggel fogadták; igazolásukúl néhány kiváló irodalomtörténész véleményét idézem. Így Ward Ad. William (*A history of english dramatic literature*. Vol. I. London, 1875.) azt mondja, hogy ha a kor fogékony volt is oly történeti rokon- és ellenszenv iránt, mint a milyenről V. Henrik elemzésében szólt, «egy dolog iránt legkiválóbb képviselői is süketek voltak és ez a nép politikai fejlődése (to one thing its most prominent representatives as yet turned a deaf ear; and this was the political progress of the people). Erzsébet zsarnokságának hódolt a nemesség és hizelegtek költői; ő a nép nagy tömegét gyermekeknek nézte, kik természetöknél fogva a folytonos gyermekség állapotában vannak... Erzsébet uralkodásának költői, a legnagyobb is köztök, nem voltak látnokok. S képtelenség volna, ha azt kívánnók, hogy igenis azoknak kellett volna lenniök.» (488. l.) Ward azután kifejti, hogy ez az adomány Shakespeare alkotása körén kívül állott (Was foreign to his sphere of creation) és körülményei is távol tartották ennek gyakorlásától. Nem azokkal az osztályokkal érintkezett, melyben ezek a törekvések forrongtak és történeti forrásaiban sem találta őket. És így «ámbar

Ennek épen az ellenkezője tünik föl *Bánk bán*ban. A mi a történeti tartalmat illeti, mindenütt a tiszta magyar érzés vonásaira akadunk. A magyar történet szelleme szól hozzánk, és Beöthy szép kifejezése szerint a magyar történet nagy tragikuma olvad itt össze Bánk egyéni tragikumával. Petur a magyar érzés, a magyar alkotmányos jogok képviselője. «Meg kell erősítenie — úgy mond — régi (szent első királyunktól kitett) szabadságbeli jussainkat». Shakespeare darabjaiban az erő küzd erő ellen, Petur és társai erkölcsi alapon állanak, a magyar alkotmánynak százszor megsértett, de mindig leronthatatlanak bizonyult erős alapján. Még föltünőbb a különb-

Shakespeare oly közel volt a forradalom korszakához, ennek közeledése nem vetette előre árnyékát az ő értelmére». (489. l.) Rümelin (*Shakespearestudien*. 2. Aufl. Stuttgart, 1874.) hasonló módon kifejti, hogy azon kor történetében, melyet Shakspeare földolgozott, sok fontos dolog történt, mely egészen távol esett tőle, a normanok és angolok összeolvadása, a Magna Chartából kifolyólag a polgári szabadság alapjainak folytonos továbbfejlődése stb. «Mindez költőnk látkörén kívül esett» (125. l. és tov.). Brandl (*Shakspeare*. Berlin, 1894) is említi, hogy Shakespeare royalista költő; a közönséges emberek önkormányzatát semmibe sem veszi. (100. l.) Dowden (*Shakspeare. A critical study of his mind and art*. 11 ed. London, 1897.) nem fogadja el Rümelin nézetét, vitatkozik vele, helyesen rámutat arra, hogy Shakespeare nem a XIX. század emberének szemével nézhette a történetet, hogy nem szűk pártember, de azt ő sem tagadhatja, hogy az említett politikai mozzanatok nem érdekelték, nem érdekelték. Mi sem kívánjuk, hogy bár Shakespeare más lett volna, de tanulságosnak tartjuk Katona magyar érzését és fölfogását épen ez összehasonlítás révén a maga egész eredetiségében föltüntetni. (Lásd Dowden művében főleg a 322. és a kire Dowden ott hivatkozik F. Kreyssig *Shakespeare-Fragen*. 97. l.) Elze Karl: (*W. Shakespeare*. Halle, 1876.) is megvédi Shakespearet azon szemrehányás ellen, hogy a polgári rendet kicsinyli, de ő is elismeri, hogy a polgári rend még akkor nem volt az, a mivé később vált. Brandes (*W. Shakespeare*. 1898.) a Magna Charta elhagyását *János királyban* abból magyarázza, hogy Erzsébet királyné nem szerette, ha királyi hatalma korlátozását emlegették. Vischer Fr. Th. (*Shakespeare-Vorträge*. IV. 1901.) határozottabban mondja ki nézetét: «Egyet nem titkolhatok s azonnal ki kell emelnem mint lényegest: Az alkotmányos jogokról való megemlést mellőzi Shakespeare.» (9. l.) Ugyanígy nyilatkozik a *Vorträge* I. kötetében (55–59. l.), a hol Shakespearenek ezt a sajátosságát magyarázza; a puritánokat, mint mások is említették, már azért sem szerethette, mert ezek üldözték a színházat, a drámát, a színészeket. *Julius Caesar* fönti elemzése is Shakespeare politikai fölfogásának föltüntetéséhez némi adalékul szolgálhat.

ség, ha *Julius Caesart* nézzük, melyben Brutus és Cassius a közszabadság és közjó nevében esküsznek össze Cæsar ellen. De itt is csak erőről van szó. «Cæsar vagy Brutus? Cæsarban mi van? Mért volna hangzóbb e név, mint tied?» — mondja Cassius Brutusnak. — Nem mondja: Cæsar meg akarja dönteni Róma alkotmányát: azt mondja, hogy Cæsar nem különb Brutusnál és mégis uralkodni akar. Nem mondja: Nem tőrjünk a római alkotmány lerontását, hanem mondja: Nem tőrünk urat, királyt. Midőn Casca hírül hozza, hogy a senatus másnap koronát fog ajánlani Cæsarnak, Cassius feleli: Akkor tudom, hová dőf a vasam, rabságtól Cassiust mentse Cassius. Folyton ismétli: Mi gyöngék vagyunk és Cæsar erős. Midőn Brutus magában töprenkedve elhatározza, hogy Cæsarnak meg kell halnia, csak ezzel indokolja: A nagyság visszaél hatalmával, midőn azt elszakítja a lelkiismerettől. Itt is van egy hatalmas jelenet, a midőn az összeesküvők találkoznak. De senki sem említi a rómaiak jogát, alkotmányát. Csak arról van szó, hogy Cæsar ereje ne uralkodhassék a rómaiak erején. Midőn Brutus igazolja tettét a fórumon, újra csak azt említi, hogy a rabságtól szabadította meg a rómaiakat. Két fél állott egymással szemben, a római polgárság és az egyeduralomra törekvő Cæsar. Szabadságról és rabszolgaságról volt szó, mintha idegenek harcolnának egymással, nem jogról, alkotmányról. De a magyar összeesküvők a szent István adta jussokra hivatkoznak.

És ugyanezen az alapon, mint Petur, áll Bánk bán is, csak hogy az ügy másik oldalát nézi. A magyar király hozzátartozik a nemzethez; ez nem meghódított ország, melyet a király leigázott, a király a nemzetből nőtt ki, nem mint dísze, de nem is mint korlátlan uram, hane mint betetőzése, kiegészítője, lényeges életszerve. Innét a királyhoz való törhetetlen hűség, mely soha sem fajulhat rabszolgasággá, de épen oly nehezen csaphat át zendülésbe. Ezért utálja Bánk a sötétben ólálkodó összeesküvést, mint Brutus is, de nem általános emberi büszkeségből, mint Brutus, hanem mert magyar úr, kinek önérzete épen oly büszke, mint királyához való hűsége törhetetlen. Mi szükség sötétben bódorogni? kérdi fenkölt érzéssel. Ha törvény s szokás szerint cselekszetek, nem csak én, hanem mindenik magyar segítő kezét sietve nyújtaná. És ezt nyomban megértik az összeesküvők. A szerző így folytatja: Mind, Peturon

kívül (mintha hályog esnék le szemökről): Igaz. Vannak rendkívüli esetek, midőn egy Bánk fölegyenesedhetik és egészen közel a királyhoz érve, büszkén mondhatja: Árpád és Bor vére közt folyó dologban bíró csak Magyarország lehet, de azért még ebben az esetben sem harezol Endrével Bánk. Szent vagy te én előttem — Istenem, S hazám után a legszentebb. Még a vad Peturt is legyőzi Bánk, midőn őt saját szavaira emlékezteti, melyeket csak a vad szenvedély felejtethetett el vele: Az Isten nem segít soha föl Kent királyok ellen. Ezt az érzést a huszonhárom éves ifjú egészen a maga lelkéből merítette, illetőleg a magyar történetből, melyet a legbámulusabb intuitióval megértett. A ki így föl tudja fogni egy nagy történeti fejlődés lényegét, az igazán hátratekintő próféta, a minek a történetirót nevezték. Igen, ez a magyar történet tragikuma: A királyhoz való hűség, küzdve az idegen befolyások ellen, melyek a nemzettől elfordítják a király szívét. A szerető szív, melynek szeretetét nem értik meg, meggyanusítják, végül valójából kiforgatják: a magyar történet tragikuma. És ha rossz tragédia volna *Bánk bán*, de ezt az egyet meg tudja velünk éreztetni, nem biztosítaná ez fönmaradását? A drámában egyéb is van, mint kottára szedett szó, háborgó indulat, arckép és mese: benne van, benne lehet költői szívnek az az érzése, melyben egy egész nemzet érzése megnyilatkozik. Mily szomorú idők voltak azok, melyekben senki meg nem értette *Bánk bánt*!

De ő nemcsak hátratekintő próféta volt, megsejtette ő a történeti fejlődés jövőjét is. Tiborc alakja szinte kísértetiesen emelkedik föl a történeti élet határvonalán. Ez más hang, mint a Peturé, az elégedetlen nemességé, mely félti a nemzet jogait és a nemzet nemzeti voltát. A nép jajszava hangzik itt föl, a magyar paraszté, ki, midőn jobbágyi sorból a szabad emberek közé szabadították, állapotának nem javulását, hanem rosszabbodását érzi. Az egész Shakespeareban nincsen meg ez a hang, akkor a nép még néma volt, a hatalmasoké volt a világ, a többi háttérül szolgált, az csöcselék volt, melyet Shakespeare lenézett, mint *Caesarban*, *Coriolanban*, *VI. Henrik* második részében. Katona mély részvétellel ad hangot a magyar nép szenvedéseinek. Így alig beszéltek a magyar népről ő előtte és csak sokkal későbbben ő utána. Csak három évtized lefolyása után szabadítják föl a Tiborcokat és ugyanakkor kergetik a magyar népet a forradalomba. Ez a

huszonhárom éves ifjú előretekintő próféta is, de még ennél is több, becsületos szív és a dolgok mélyéig tekintő lélek. A világirodalomban nem tudunk drámairót, ki ily érett elmével látta volna huszonhárom éves korában a multakat és jövőndöket. És ezt az embert kellett elveszíténünk akkor, a mikor szellemileg megszületett.

Fejlődik pedig az akkor még német Pesten, kóbor színeszek társaságában, szűk szellemi táplálékon élve, a nemzeti tespedés korszakában, mikor Magyarország csak a történet egy színes, de befejezett episodjának látszott.

Kettős föladatot tűztem volt ki magamnak. Nem akartam és nem akarom Katonát Shakespeare mellé állítani, de az a remény biztatott, hogy a legnagyobb drámairó élete, fejlődése minden drámairó megértésére és így Katonáéra is analógiákat szolgáltatathat. Ebben a reményben talán nem csalódtam. Bátran mondhatjuk, hogy Katona József rokonságot tarthat a nagy angol költővel. Csak az volt neki végzete, nekünk mégis nagy büszkeségünk, hogy száztíz év előtt Magyarországon született, a mikor és a hol könnyen megtörténhetett, hogy az emberek akkor halnak meg szellemileg, mikor másutt megszületnek. Shakespeare huszonöt-huszonhat éves korában kezdett drámákat írni. Katona huszonhárom éves korában befejezte ezt a pályáját.

Második föladatom volt, hogy vizsgáljam, minő hatással volt Shakespeare Katonára. Feleletem erre a kérdésre ez: Shakespeare nagy hatással volt Katonára: fölébresztette. Úgy hatott rá, mint egy nagy lélek hat egy nagynak induló lélekre. Ezt bizonyítja az, a mi Katona műveiben emlékeztet Shakespeare-re, és még inkább az, a miben Katona eltér tőle. Utánozni egyáltalában nem utánozza Shakespeare-t. Shakespeare Katonára nézve az volt, a mi Shakespeare-re nézve az ő nemzetének szellemi élete volt. Így pótoltuk mi, szegény multunkban, a képzelet világával a való világ hatásainak hiányát. Katona *Bánk bán*-jában tükröződik a magyar történet tragikumája; Katona költői pályájában a magyar irodalomé.

ALEXANDER BERNÁT.

FESZTY ÁRPÁD HÁRMASKÉPE.

Képzőművészeti alkotás régóta nem keltett nálunk oly föltűnést, mint Feszty Árpád *Krisztus temetése*. Mielőtt hozzánk került volna, ki volt állítva Firenzében is, Berlinben is, azonfölül állandóan szerepelt napilapjaink művészeti rovatában. Az emlegetettségnek káprázatos fényű nimbusa környezte, mire a Múcsarnok hangulatos félhomályában megjelent. Mégis a közönség habozva fogadta. Közönségünknek nincs művészeti iskolázottsága. Mindazonáltal bizonyos óvatosságot szokott tanusítani a napi sajtó művészeti ítélkezésével szemben. De végre is győzött a hivatásszerű közvélemény nyomása. Kimondatott, hogy a *Krisztus temetése* korszakalkotó mű. Hogy festője fölvette azt az esetet, a melyet a nagymester, a *Krisztus Pilátus előtt* alkotója, kiejtett a kezéből. Feszty egy sorba került Munkácsy Mihályval.

Munkácsy, az ember, még kortársunk volt, mint művész, már a múlté. Eltérően, sőt gyakran egészen ellentétesen ítéltek művészetéről. A diadalmaskodó naturalismus megnyirbálta babérait. Csak fogyatkozásait látta, és nem vette tekintetbe nagy tulajdonságait. Szemére vetette, hogy keresett, pathetikus, bibliai tárgyú nagy képei festett passiojátékok. Hogy a megtestesült színpadiasság. Nem is annyira festő, mint inkább amolyan «grand regisseur».

De az új nemzedék elismerte, a mi benne igazán nagy, s nem muló művészi érték volt. Visszatért Munkácsyhoz, mert Munkácsy, hibái mellett, eredeties nagyszabású tehetség volt, a Velasquez és Titian családjából való: — igazi maître-peintre.

Gondoljunk vissza a mult esztendei tavaszi tárlatra. A napi termelés tarka árjából kivált, kimeredt ott egy Munkácsy-vázlat, egy nőalak: Judith, Milton leánya. Ez a kis vázlat oly nagy volt a maga egyszerűségében, hogy eltörpültek mellette az élők alkotásai. Eltörpült a tegnap, eltörpült a ma. Mindenki, a ki nyitott szemekkel járta végig a Múcsarnok termeit, érezte, hogy a többiek vala-

mennyien csak közkatonák hozzá képest. Hogy a művészet birodalmában is vannak kékvérűek, souverének Isten kegyelméből. Századonként csak egy-kettő születik ebből a fajtából. A mi földünkről eddigelé egyetlenegy: Munkácsy Mihály.

Nem jól cselekedtek, a kik Fesztyt egy sorba helyezték Munkácsyval. Kihívták az összehasonlítást. Ezáltal megkönnyítették a kritika föladatát, de megnehezítették Feszty helyzetét.

Feszty nem maître-peintre. Csak regisseur. Föltaláljuk nála Munkácsy hibáit, annak kiváló tulajdonságai nélkül.

Nézzük tehát a hármasképet. Vizsgáljuk először tisztán művészi szempontból, ne hogy úgy járjunk, mint némely bírálója, a kiket annyira megragadott a kép tárgya, hogy gyönyörű dolgokat írtak a golgothai tragédiáról — és tökéletesen megfeledeztek magának a festménynek objectív művészeti bírálatáról.

Mikor belépünk a fekete kárpitos terem félhomályába, úgy rémlik, színházban vagyunk. Az előadás már megkezdődött. Várjuk, hogy megszólaljon a zenekar. Közben ámulattal szemléljük a rendező ügyességét . . . Lassanként szemünk megszokja a világitást. Fölismerjük, hogy ez nem színjáték, hanem rajz és szín megörökítette élet. Mégis valami különös, zavaró érzés fog el a festmény előtt. Bizonyos egységhiány, mozaikszerűség, láthatatlan hézagok mindenfelé . . . Ha behatóan vizsgáljuk a festményt, csakhamar tisztába jövünk e benyomás okaival.

A Megváltó kinszenvedésének három utolsó jelenete szorosan összetartozó három egészlet alkot, s mint ilyen nagyon jól beleillik a triptychonba. Csakhogy a festmény alakjának régi hagyományai alapján, valamint azon tárgynak történeti jelentőségénél fogva bizonyos jogai vannak, a melyeket egyszerűen mellőzni nem lehet. Mindkettőnek megvan a maga természetes rendje. Az egyiknek az alakja, a másiknak meg a tartalma megköveteli a szabatosabb compositiót. A triptychon symmetrikus voltánál fogva egyenesen utal arra, hogy a cselekmény szereplői jól egyensúlyozott csoportok szerint tagolódjanak, mert foglalatjukkal csakis így lehetnek összhangban. A tárgy komolysága is megköveteli, vagy legalább nagyon jól eltűri a tömegnek szép vonalak szerinti tagoltságát. Ez emeli a történeti hangulat ünnepélyességét.

Megengedjük, hogy mindez a régi időknek lomtárba való, elavult eszköze. A tárgy fontossága azonban megmarad. És a tárgyi jelentőség megköveteli a kifejezésbeli egyenértéket. Ennélfogva ha a művész elejtette a compositio révén kínálkozót, a legegyszerűbb

művészi érzék is megsejti, hogy azt mással kell és lehet is pótolni. Ez az érték a szereplő személyek egyéni és érzelmi jellemzésében rejlik. A festménynek azonban épen ez a leggyöngébb oldala. A zavaros tömegben nincs egyetlenegy alak sem, mely méltó hordozója volna a nagy esemény komor hangulatának. Nincs ott igazi nagy alak, nincs igazi, mély fájdalom. Színpadi statisztanép jajgat és rikoltozik. De jajgatásuk nem hat meg senkit. Magdolna előtérbe tolokodó valóságértlen alakja pedig majdnem bántó ízléstelenségbe rántja le a tragédiát. Il n'y a qu'un pas.

Hozzájárul a festői kidolgozásnak a részletekre is kiterjedő gyarlósága. A triptychon és a passio sok százéves hagyományai nem elavultak, de igenis elavult a húsz év előtti festési mód. A művész modern akart lenni, és e törekvésében sikerült neki letenni arról, a mi nem ellensége a modernnek, de nem birt szabadulni attól, a mi már teljesen túlélte magát.

Munkácsy kiváló mértékben bírta azt a ritka, és monumentális alkotáshoz nélkülözhetetlen művészi tulajdonságot, melyet benső látásnak neveznek. Ha megérett benne valamely nagy compositió gondolata, meglátta a képet, úgyszólván visio gyanánt, és megörögzítette képzeletében. Azután a kidolgozáshoz fogott. Tanulmányozott aktot, typust, jelmezt, decoratiót, és belefestette az alakokat a képbe, a mely már mint egész megvolt a lelkében. Feszty ellenben gyenge, helylyel-közzel a trivialisba hajló alakokból, részletekből alkotta össze a képet. Az ilyen kép lehet nagyméretű, de nagyszabású nem lehet.

Azonfölül Munkácsy nagy colorista volt. Feszty eltanulta a pathosát, de nem örökölte a colorismusát. A hármaskép táji része plainair. Levegős, csillogó, meleg. Az alakok a műteremben készültek, és megőrizték ennek a pecsétjét. Hiányzik rajtuk a plainair színe és melege. Ez a hiány még kirívóbbá teszi a kép benső hibáit.

Korunk iránya kedvez a vallásos tárgyú képeknek. A naturalismus Sturm és Drangja után a modern ember visszatért a Szentíráshoz, mint a szeretet és költészet legmélyebb ősi forrásához. De ne feledje a művész, ki innét meríti tárgyát, hogy az ilyen festmény-nél tűrhető legkevésbébbé a művészi egység és egyszerűség hiánya, a színpadiasság és az a bizonyos mesterkélttség, mely a képzőművészetben úgyszólván a phrasis æquivalense. Nyugati kortársaink (Puvís, Uhde stb.) megmutatták, hogy egyéni fölfogással és művészi ihlettel újra meg újra nagyot és értékeset lehet teremteni abból az eszmekörből vett anyaggal, melyből eddigelé a művészet legremekebb

alkotásai készültek. Feszty nem ezektől tanult. Firenzéből jön, de a modern olaszokra emlékeztet. A Quattrocento városából nem hozott egyebet, mint egy pár kedves sötét cyprust Krisztus sírja fölé. Ez, a sír tája, a kép legszebb része. De egy-két részlet nem pótolhatja az egész hibáit.

Még sincsen Feszty hármasképe teljesen érdem híján. A *Krisztus temetése* oly mű, melynél végre ismét érvényre jutnak tárgyi gondolat és nagy compositio utáni törekvés.

Alig pár esztendeje, hogy nálunk is megdőlt a novellistikus festészet uralma. Diadalt ült az új irány, melynek jelszava: A művészet mint önczél! Az életnek és lelki világnak megörökítése, úgy a hogy' azt a művész látja! — De ezzel, természetes reactio gyanánt, oly erős lett a művészetünkben műhelyi nyelven úgynevezett artistikus után való törekvés, hogy rövid lélegzetű és gondolatszegény lett belé.

Ez a körülmény pedig nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a képzőművészet manapság oly idegen társadalmunknak. Holott a magyar művészet jövőjének kérdése nemcsak saját benső fejlődésének, hanem az egész magyar cultura haladásának kérdése. Az, vajon lépést tarthat-e majd művészetünk fejlődésével közönségünknek annyi ideig parlagon hagyott ízlése. S vajon a szép cultusa, mely közéletünkben — extra muros — lassanként annyira a menyire mégis csak fölemelkedik az őt megillető helyre, eléri-e ugyan-
ezt a magánéletre nézve.

Ezért érdemül kell betudnunk Fesztynek, hogy hármasképével fölkelte a közönség távolabbi rétegeinek érdeklődését és megmutatta művészeinknek, milyen dicsőség vár közülök arra, a ki a jövőben egy mindnyájunk szívéhez nőtt tárgyat majd nemcsak megválasztani tud, hanem megalkotni is.

Reméljük, hogy a zajos elismerés, melyet ezen a körülményen kívül talán nem kis részben kiváló személyes tulajdonságainak és barátai buzgalmának köszönhet, nem fogja tehetségét megbénítani. A Nemzeti Muzeumban levő *Golgothája* annak idején nagy reményekre jogosított. Térjen vissza multjához. Így még megvalósíthatja őszinte jóakaróinak tehetségéhez fűzött várakozását: megtalálhatja az utat, mely az igazi nagy művészethez vezet.

ÉRTESÍTŐ.

A francia lyrai költészet fejlődése. Írta Haraszti Gyula. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest. Franklin-Társulat. 1900.

A Kisfaludy-Társaság megindítván az *Anthologia a XIX. század francia lyrájából* című gyűjteményt, Haraszti Gyulát bizta meg, hogy tanulmányt írjon a francia lyrai költészet fejlődéséről mintegy bevezetésül az Anthologiához.

A föladat oly íróra volt bizva, kinek illetékességét jeles francia írók is elismerik. Brunetiére a francia lyráról írt könyvében Becqu de Fouquières, Caro és Faguet mellett Harasztnak Chénierről írt francia könyvére is hivatkozik, midőn e költő tárgyalásához fog.

Különben a külföldi ajánlás nélkül is jól ismerjük Haraszti alaposágát, melynek e könyvében újabb bizonyítékát nyújtja. Nem elégedett meg a XIX. század lyrájának tárgyalásával, hanem kezdi a legkezdetén, a népköltészetten s a középkori francia lyrán s így vezet el a parnassusiakhoz, sőt néhány szóval megemlékszik a symbolistákról, dekadensekről és romanistákról is.

Csekély a tere a nagy tárgyhoz képest, de ez a szerzőt nem csüggeszti el, sőt mintha fokozná kedvét és erejét. Nem merül el történeti vagy életrajzi részletekbe, hanem kiemeli a fejlődés lényeges pontjait. Gyors egymásutánban következnek a rövid, de tartalmas írói jellemrajzok. Élénk érdeklődéssel vizsgálja szerzőnk a költők lelki életét és találóan jellemzi művészi alkotásuk módját. Tájékoztat az újabb francia kritika véleményeiről, de egyszersmind a saját benyomásait is követi. Igen szép jelét adja önállóságának egyebek közt a Bérangerről írt fejezetben. Béranger bálványa volt korának, de újabban nagyon lenézik a francia kritikusok. Ha nem csalódunk, St. Beuve indította meg a reactiót Béranger népszerűsége ellen 1850 július 15-én kelt *Lundijében*. De St. Beuve, bár

finom érzéssel mutatja ki a költő hibáit, tisztelettel s néha csodálattal szól róla. A legnagyobb költők sorából kizárja, de Burns, Horatius és La Fontaine társaságában tiszteletreméltó helyet jelöl ki számára a halhatatlanok közt.

Azt hiszszük, nagyon megütközött volna St. Beuve azon a modoron, a melylyel most Brunetiére ítél Bérangerről. (*L'évolution de la poésie lyrique en France*. I. 18.) Brunetiére szerint a chansonnok költője jelentékeny helyet foglal el a francia próza történetében, mert csak rímes végű prózai sorokat írt, melyek teljes ellentétben vannak mindazzal, mit »költészetnek» szoktunk nevezni. Kétszeresen furcsa állítás, mert ha Béranger chansonjai nem költemények, akkor a prózának történetében sem adhatunk nekik helyet. De a tudós haragjában logikát és mindent felejt. Béranger nem volt tehát rossz próféta, midőn az *Adieux a La Campagne*ban ezt énekelte:

N'espérons plus que la haine pardonne
A mes chansons leur trop rapide essor.

Brunetiére beszéde nem elszigetelt különczködés, hanem Franciaországban divattá vált fölfogás kifejezése. Ellenben Haraszi nagyon sok méltányolni valót talál a prózairóvá lefokozott chansonnierben. »A francia fajszellem» — úgymond — ily könnyedséggel ritkán érvényesült a lyrában. Ennyi dallamosságot pedig, ennyi változatosságot a fürgén szökellő, majd elábrándozó rhythmus s a pompásan csengő rimek zenéjében a középkor óta senkisé is tanusít a francia költők közt. Kell-e külön is fölemlítnünk úgy a dallamosságnak, mint a szerkezet tökéletességének legpompásabb segédeszközét, a refrain, mely Bérangernek valószínűleg egyéni leleménye? Senki ő előtte nem tudta, minő hatás elérésére használható föl a refrain, — mint összegezhetni vele csattanósan a versszak lényegét az utolsó sorban, — mint világíthatni vele meglepően vissza a versszak tulajdonképeni értelmére, — mint adja meg az egész költeménynek alaphangulatát» . . .

Igen találó sorok; sok hasonlót idézhetnénk a többi jellemrajzból is. De ne higyük, hogy szerzőnk hangulata mindig ennyire lelkes; sőt épen szigorú, talán néhol nagyon is szigorú kritikai érzék vezeti to'át. Csodálja, de erősen bírálja is a francia lyrát, melyben a legkiválóbb tulajdonok mellett az őszinteségnek, az igazi meghatottságnak hiányát is kiemeli. Inkább értelmi, mint érzelmi költészetnek nevezi a francia lyrát összevetve azt a germán költé-

szzettel. Ebben sok igazság van, csakhogy nagyon merész az általánosítás; mondhatjuk, hogy igen sok, vagy legalább sokat jelentő kivételek korlátozzák ez általános ítéletet.

A szerző is figyelmeztet fejtegetései közben e kivételekre, midőn például «Mussetnek szivéből fakadó és szivhez szóló szenvedélyességéről szól». Az *Éjekben* nyilatkozik ez a szenvedélyesség s igaz, hogy ezek a költemények messze esnek a német *Lied* formájától, de énekeljen kiki a maga módja szerint; elég, ha megtalálja az útát szivükhöz.

Igen érdekesek Harasztinak Hugóról szóló fejtegetései is. De midőn azt írja, hogy «Hugo képzelete egyáltalán annyira hatalmas, hogy fölülmulja az összes előtte létezett, vele együtt élt s utána következett francia költőkét», talán többet mond a kelleténél. Gondoljunk csak például Corneille, Balzac és Chateaubriand együvé kapcsolt phantasiájára. Volna még egy-két megjegyzésünk, de e könyvvel szemben helyén van az ubi plura nitent elvének alkalmazása.

Örömmel olvastuk végig; mert nemcsak tárgya érdekelt, hanem a szerző módszere és mindig érdekes eredményei is. Ily külön összefoglaló és teljes áttekintést nem igen olvashatunk más irodalmakban sem a francia lyra fejlődéséről. Ez a körülmény is emeli Haraszi könyvének érdemét. l.

Remény. Emlékezet. Legújabb költemények. Irta Bartók Lajos (1891—1901). A költő arczképével. Budapest. Franklin-társulat 1902. Ára 2 k. 40 fil. 208 lap.

Ebben a kötetben tíz évi versírói munkássága eredményét adja kezünkbe Bartók Lajos. Mennyiségileg is figyelemre méltó eredmény, ha azt vesszük, hogy a lyrai költő az ihlettől nyer ösztönt a dallásra s nem írja verseit csupán időtöltésből vagy épen külső szükségstől kényszerítve. Fölteszszük azonban, hogy Bartók Lajos a tíz év gyümölcseiből a legérettebbeket válogatta össze ebben a gyűjteményben s hogy ezeken kívül elég maradt még visszatartva íróasztala fiókjában. Minők lehetnek azok, nem ébred bennünk kíváncsiság ezek után. Hozsánával fogadta e «legújabb költemények» megjelenését számos hirlap. A kegyes szíví bírálók, a jó barátok, a tudósítók serege versenyzett a magasztalásban. Ime egy pár mutatvány. «Bartók Lajos mestere az érzésnek, a gondolat-

kifejezésnek. Mély nyomokat vágott költészetünkben; egyes darabjai a magyar hazafias lyra minden időkbeli legszebb termékei. Egyike ő az új magyar költészet leg tartalmasabb egyéniségeinek. Valamennyi költeményének közös bélyege az erő és a tartalom. A kötet telve van ragyogó költeményekkel. Ő mint satirai költő is a legelső közt áll. Lantja húrjai a férfikor delén még hatalmasabb összhanggal zendülnek meg. Forma-művészete plasztikai tökélyű. Gondolattmélység és sas-szárnyú képzelődés együtt a nyelvezet magas lendületével, klasszikus szépséggel ruházza föl az ő költészetét. Sőt a drámaírók között is ma, Thurán Anna írója kétségkívül a legerősebb s tőle várható, hogy az avatatlanokat, a kufárok, tőzsérek fáját elűzze a magyar irodalom legszentebb templomából.»

Ha Bartók a fiatal, vagy fiatalabb költői nemzedék tagja volna, óva intenők, hogy el ne hagyja magát szédítetteti e fojtólag illatos tömjénfüst által s ennek hatása alatt ne tulajdonítson költői működésének oly értéket és kiválóságot, melylyel az távolról sem bír. De az ő háta mögött harmincz, vagy több évi írói foglalkozás áll. Föltehető róla a higgadt önismeret és mert talán nem érte még el a hanyatlás természetes korát, elvárható tőle újabb alkotásaiban a haladás és tökéletesbülés.

Ezt kerestük, ezt ohajtottuk előttünk lévő legújabb költeményeiben. Sajnos! nem találtuk. Nemcsak azt nem, hanem régi múltához képest szinte csökönös megállapodást, sőt részben visszaesést. Hosszú gyakorlat után maig sem bírt szert teenni a lyrai műalkotás titkára. Mintha érzéke sem volna a külső és belső összhang és a forma iránt. Úgy gondolja, hogy egy-egy eszmét, mint egy csiszolatlan kődarabot oda vetni, már magában elég. Zakatoló nyelvvel, zavaros stíljével, nyaka-tekert kifejezéseivel, zilált eszme-sziporkáival ma is ott van, hol kezdetben volt. Sőt akkor aligha nem közelebb a világosságához és természetességhez. A mint itt-ott verseiben beszél, úgy tetszik, mintha idegen szólna, a ki nyelvünket csak nagyjából tanulta meg. Rendkívüliségekre törekszik s kép telenségekre téved. Az egymásra halmozott rikító színek miatt nem látjuk a tárgyat vagy képet, melyet festeni akar, a sallangok miatt nem érezzük az érzelmet, melyet tolmácsolni vél, talán mert amazt maga sem vette jól szemügyre, emezt maga sem érezte igazán. Olyan, mint az a czimbalmos, a ki szilaj erővel csapkod húrjain s a nagy hangú zűrzavarban a legismertebb dallamot sem bírjuk fölismerni.

Kifogás alá esik verseinek formája, technikája is. Erre né-

mely fiatal verselő úgy látszik nem sokat ad: Bartóktól megvárhatuk volna, hogy sokat adjon, mert hosszú gyakorlat után tudnia, éreznie kellene, hogy az, kivált lyrai költeményeknél nem külső dísz, hanem lényeg, hogy egy oda nem illő hang, egy rendetlen sor, egy visszás elütő szó megzavarja, sőt megrontja egy egész dal összhangját és hatását. Hiszen művelt szép nyelvünk mai nap már oly hajlékonyan és könnyedén símul még kezdő verselőknél is a különböző versformákhoz, hogy voltaképen nem is szükség ahhoz sok tanulás, csak némi megfigyelés és egy kis érzék. De a körülményekkel nem ismerős olvasó szinte azt hihetné e gyűjteményről, hogy ennek írója élte derekán elkésve kezdett a lant pengetéséhez, ezért van, hogy ujjai nem könnyűden lebegnek, hanem nehézkesen zaka- tolnak a húrokon.

Emlékezet. Remény címet adott a gyűjteménynek. Ha a művek sorozatán és tartalmán végig tekintünk, úgy látszik több azokban az emlékezet, mint a remény. Az emlékezet részint a nemzet történetének régi kiváló alakjaihoz, részint a legújabb idők eseményeihez, ünnepélyes alkalmihoz és egyéneihez fűződik, mindeütt a haza sorsának féltékeny szerelmével kapcsolatban, csaknem mindig azzal a szerelemmel, mely azt hirdeti, hogy nemzetünk sorsa még mindig szomorú rabszolgaság, a nép még mindig eltiporva sohajtoz az iga alatt, szóval, hogy Szemere Miklós találta el a nagy igazságot: nem boldog a magyar! . . . A reményt azonban miben keressük? magunk sem tudjuk. Talán a gyűjtemény egy pár darabjában, melyből némi biztatás sugárzik felénk! talán magának az írónak jövőjében, melytől még számos szép költeményt várhatunk? valóban nem tudjuk. Erősen bízni egyikben sem merünk.

A mint egyfolytában olvassuk ezeket a különböző tartalmú, de egyforma hangú költeményeket, tagadhatatlanul némi fáradtság érzése lep meg bennünket. Várva várunk egy pihenőpontot s örvendünk, ha illet találunk egy-egy többé-kevésbbé sikerült darabban. Mert bizonynyal vannak ilyenek, mind a rövidebb tisztán lyrai, mind a hosszabb elbeszélő fajta költemények közt. De alig van egy olyan, melynek egy vagy más részlete, szigorú megfigyelés után észrevétel alá nem esnék. Sokszor valóban oldalunkhoz kívánjuk a szerzőt, hogy figyelmeztessük őt az olvasás közben észrevett apróságokra, melyeket itt felsorolni nem akarunk, az apró szeplőkre, melyek habár el nem torzítják is a szép arcot, de föltünőknek lesznek azon.

A gyűjteményt *A Muzsa panasza* (rövid u-val) című költe-

ménye nyitja meg. A jobb és szebb alkotások közé tartozik eleven színezetével és képeivel s a verseknek a szerzőnél szokatlan könynyebb és szabatosabb ömlésével. Itt is érezhető azonban némi küzdelem a kifejezésekkel s egy-egy kis bizarrság a nagy mondás kedvéért, melynek értelmét gondolkodva kell kihüvelyezni. A múzsa panaszkodik Phoebusnak, hogy itt nálunk «a hármass bérez» alatt a múzsák berkei föl vannak dűlva, hogy a költészet, mely egykor «hit vala», ma üzlet, hogy annak «feketére gázolt virányain dühödött nyájkergetők, rózsa erdője fenevadnak jászol s forrása válú s turkálja bős vadkan-agyar». E szenvedélyes keserű panaszba sűrűn vegyülnek a mythologiai nevek: Phoebus, Orpheus, Apollo, Muzagészes, Marsyas, Helikon, Hellász. Hanem az utolsó versszakban csudálatosan itthon vagyunk, sőt ellentétben a panasz egész tartalmával, a költők sem riadtak el «a régi istenektől»:

Oltáruk eldőlt, rajta nép nem áldoz! . . .
 Nem! még papjok a *gyúla* hű, a költő,
 S ennek híve a kritikus, a *táltos*,
 A *gyúlára* örökké nyelvet öltő.
 Oltára pusztulásán a két pártos
 Im egymáshoz közelg, s — csodára keltő!
 Egymás nyakába testvérként omolnak,
 S könyárja egybehull a két bolondnak!

Mind a költő, mind a kritikus szépen köszöni e szép megtiszteltetést, de nem tudható, mikép jut egyikök a *gyúla*, a másíkok a *táltos* szerepéhez, még pedig a «nyelvet öltögető» *táltos*éhoz s mikép ez a versszak a mythologiai keretbe? De Bartók kedveli a visszást, a rendkívílít.

S itt eszünkbe jut valami. Ó a Petőfi-társaság közelebb tartott jubiláris ünnepét megnyitó beszédében, mely az irodalom, nyelv és költészet magasztalása után is a Petőfi-ház pártolása ügyében csücsosodott ki, azt állította, hogy «a nemzeteknek vallása: költészetök és hogy nekünk is van már ehhez a valláshoz «három evangelistánk (tehát nem papunk): Vörösmarty, Petőfi, Arany». Látszik, hogy a mit versében énekel, beszédében is azt hirdeti, csak hogy itt az «evangelisták» számát igen is szűkre szabja s főleg az irodalom és költészet érdekét hangoztatja a jubiláló társaság feladatának, míg az elnök, Jókai az ünnepi lakomán azt hirdette, hogy a Petőfi-társaság «a szabadság, egyenlőség, testvériség zászlóját tartja kezében». E jubiláris ünnepélyen történt az a meglepő

fölfedezés is, egyik ünnepi költeményben, hogy a Petőfi keresztneve Sándor.

A *Muzsa panasza* után néhány hosszabbacska történeti vonatkozású költemény következik, melyeknek némelyike különös alkalmakra készült: *Vérszerződés*, *Árpád hős magzatjai*, a csepeli Árpádszobor leleplezésére, *Bánk bán szelleme*, Katona József évszázados ünnepére, *III. Béla, Mátyás király volt a király*, *Szirmay Tamás*, *Szirmay Jób*, kurucz legenda. Mindezekben megszívlelésre méltó erős hazafias érzés lüktet, nem egyszer vonatkozással a mai közállapotokra s olykor föltűnő jeleivel a költői lendületnek és szárnyalásnak. Bánk bán monologizáló szelleme azt mondja a népnek: «rab már magad nem vagy, de fegyvered még nem szabad, nem hí magyar szó harcra, ős átok miatt: nem vesztenek ki még a merániak! Hirdeti, hogy a király necsak részben, hanem egészen a hazáé legyen». *III. Béla* szelleme, a hozzá csatlakozó szellemekkel együtt a miatt háborog, hogy az ő csontjai ott pihennek a múzeumban, a negyedik emeleten! Nem érthető, hogy a szellemek miért dühöngnek e miatt az országra, a magyar királyra, az elfajult népre, hogy még Árpád lelkének is föl kell ébrednie az utolsó vers-szakokban s fenyegetőznie, hogy őt ugyan föl ne idézzék sírjából, ha az unokáját így hagyják temetetlen:

Nem találtok méltó sírt Árpád véérének?

Sírjából Árpádot föl ne idézzétek!

Csontkezemmel, tudom, hogy pokolra sújtlak,

Hitvány utókor! hogy megtagadtad multad.

Hihető, hogy most már, midőn a megszentelt «csontokat» díszes márványkoporsóban őrzi a budai szentegyház, meg fog nyugodni mind a haragos költő, mind a háborgó király, a kinek «két szeme olyan volt, mint a föld golyója (!) S parancsolt, mint az ég, mely villámit szórja».

Mátyás király volt a király kedves egyszerűséggel énekel Mátyásról s ennek szigorú eljárásáról nagybátyja Szilágyi iránt. De már a Szirmayakról írott kurucz legendában igen is hosszú lére ereszti a kuruczok harcát s abban a Szirmayak hősie és vallásukhoz makacsul ragaszkodó viseletét, Karaffa eperjesi vérengzését. A prózai részletekben sem szűkölködő darab csattanója, illetve a legenda magva, ha ugyan legenda volna, az, hogy a haldokolt Szirmay meghagyja fiának:

És ha két fiad lesz: az egyik *Jób* legyen,
 A hazáért tűrni és szenvedni készen;
 A másikat pedig *Tamásnak* nevezzed,
 Hogy sohase higgyen a beste németnek!

Némi elismeréssel kell fölemlítenünk a *Kurucz bordalt* (1650). Eleven, tüzes, de mértéktartó és egyöntetű rövid csinos versecske. De már a budai honvédszobor leleplezésére készült *Ódában* és a Kossuth Lajos temetéséről írott *Diadalútban*, a kedvencz-tárgy természeténél fogva elragadja a költőt a lelkesedés s a különben egymásba gyakran prózailag fűződő verssorok szinte kifogyhatatlanok a dicsőítés túlzásában. Úgy énekli, hogy a «kétszín ármány, mely nép s fejedelme vesztén építé zsarnok hatalmát, mérges gyanú kigyóit fészkelgetvén szent koronánkba, itt (Budavára bevételénél) lesz semmivé». A szobrot pedig ilyenformán apostrophálja: «állj, hős e helyt, félisten, kit nevedről nem ismerénk, tekints szét fönnen mint a hármass hegyről (!) s emeld Atlaszként a magyar eget! Ez legmagasabb pont a honban, (már hogy' volna ez a legmagasabb?) És bevégzi az ódát ezzel a harsogó biztatással, melyet helykimelés végett csak egyfolytában közlünk «Szemed éjszakra villámot löveljen S kelet felől intsd Árpád sergeit (hol vannak azok?) Föld s égből visszatér a honfi szellem, A hadak útján hún tábor segít, Az isten-ostor ellenőnkre törtet, Kikorbácsolja sarkiból a földet, S te (a szobor?) vérözön közt állsz, mint Ararát, Hős honszerelmed megtartván hazád!» Nevezhetni-e költői erőnek az ily duzzadozó nagy hangú szólamokat? Van-e az ilyeneknek valódi tartalma, igazsága, hatása!

Ugyane skálán játszik a Kossuth hamvainak Turinból történt hazahozatalára készült költemény. A költő úgy látja, hogy «a népszabadság dörgő ajkú atyját, Demosthént im csont ujjak fojtogatják, zsarnok halál lehelleni sem enged... ki távol voltál, mégis mindenütt s mindig jelen, mint Isten s ki se látott, mint a napot, mely mindenekre süt s mindenkit látva áraszt hőt s világot». Mi az értelme e prózai sorokban annak, hogy úgy nem láttuk Kossuthot, mint a napot nem látjuk? vagy, hogy úgy szálljon az ő szelleme az Alpokon és Kárpátokon, mint egykor Hannibál s Napoleon, s «nyisson utat bérczen fölindulás, — e koporsóban a föltámadás!» Különben az ily alkatrészekből álló költeménynek egyik uralkodó vonása azon elegiai panasz, hogy «Kossuth szabadságot adott honának, de hona néki nem». Gyakran ismételt jelszó egykor a politikai pártharcokban.

Hiában! a mi költőnk nem bír el lenni túlcsapongó szertelenségek nélkül. Mintha azt hinné, hogy azok nemcsak a fülre, hanem a lélekre is hatnak. Neki a haza egy lehelletre, egyszerre: «*viharverte tölgy*» és «*vén óriás*», holott egyik is elég lett volna. A Damjanichnét dicsőítő versében azt énekli, hogy ez a nő «*viasszaszerez minden dicsőséget, ha a férfiak azt eljátszották s hogy ennek az egy nőnek hősi gyásza a vértanúk dicsfényét túlragyogja s szívporából a magyar szabadság légiói állnak csatasorba*». Nem hiszünk, hogy ez a méltán dicsőített özvegy, kinek izlésében nincs mit kételkednünk, maga is meg ne sokalta volna az udvarlásnak ezt a túlradó alaptalan ömledezését. A tengert XVII. versszakból álló költeményben énekli. Szerelme, szíve a tárgy, melyet a tengerrel hoz kapcsolatba. De mi minden vegyül ennek a képnek rajzába? Nézzük csak a XV. számot, melyben a tenger «*dalol a vész éji harcán, szabadság hőse, forradalmi dalnok, torkig lakott ágyú döng s éh oroslán bög boszujából, melylyel szétviharzott. Csak hangjegy a villám, mit már a foszlányfelhők lövelnek rá s ő visszaharsog s a harczi dal átesap felhőt leszórva, egetverő győzelmi indulóba!*» Szórol szóra így van az megírva. Nem hinné az ember, ha nem olvasná.

Mérsékli az ilyfélék miatt támadt kedvetlenségünket itt-ott egyes darab, melyet többé-kevésbé sikerültnek mondhatni. Annál kedvesebbek, minél egyszerűbbek és minél világosabbak. A *Római campagnán* címűben szép, főleg az ellentétes helyzet miatt a második rész, mely a pacsirtákról zeng — a *Velencei Stanzák*, — a *Tavaszi dal*, *Fenyőházán*, melybe már vegyül egy kis levegőverés, *A szabadság virága*, *A ligeti fenyvek alatt*, mely szépen és érthetően szövi végig a hasonlatot a költő és a fenyőfák sorsa közt, melyeket bérczi hazájokból homokbuczkákra ültettek, *Bujdosó csillagok*, Rákóczy, Thököly Imre és Kossuth csillagai, melyeknek lelkét arra kéri a költő, hogy szabad lángját lehellje a nép szívébe s «*gyujtsuk, égessük föl e szolgavilágot*». Különösen említendő: *Virágot a holtaknak s Mauzoleum*, Erzsébet királynénk emlékére; mind a kettő eléggé átértzett — s ez ritkaság nála — és szívhez szóló költemény. De már kevésbé ilyenek a Tóth Kálmán, Salamon és Arany emlékére írott versek. Valamint csekély értékűek azok a dalok is, melyekben csalódott vagy újra ébredő, mulékony vagy állandóbb szerelméről zeng. Két *Apotheosis* is foglal magában a gyűjtemény. Egyik a nők koszorújára a budai honvédszobor emlékéen, másik s ez a gyűjtemény bezáró darabja — Petőfi halála ötvenedik

évfordulójának ünnepére készült. Ezekben már teljesen uralkodik költőnk nagy arányokat kereső modora. Az utóbbiban, mely dramatizált alakban van írva s a kolozsvári színpadon elő is adatott, azt kiáltja Petőfi: «vont karddal várom s tárt kebellem a vad poroszlók lándzsa rengetegjét». S a Petőfi-társaság elnöke ne tudná, hogy ez nem így történt! . . . Egész költészetére vonatkozólag csak azzal a pár szóval zárhatjuk be rövid ismertetésünket, hogy jöjjön közelebb a költő az élethez, a természethez, az igazsághoz. s. k.

Dr. A. Brückner: Geschichte der polnischen Litteratur. Leipzig, 1901.

Egy nagy, komoly könyv, tárgya olvasóink előtt idegenszerű, még azok előtt is, a kik talán elolvasták — Sienkiewicz egyik-másik regényét. És mégis! Van-e magyar szív, a mely meg nem dobbanna a lengyel név hallatára? Aztán ez a nagy, komoly könyv annyi érdekes dolgot mond el nekünk, annyira megelevenedik benne a régi lengyel világ és mikor ez letűnik, mikor Lengyelországot darabokra tépik, mikor a politikus előtt a lengyel nemzet megszűnik már élni, akkor lesz ez a könyv még csak igazán érdekes: bámulva látjuk, hogy mikép élhet egy bukott nemzet nyelvében, irodalmában hatalmas, ragyogó életet, a mely talán nem jogosít egy újabb föltámadás reményére, de minden bizonyynyal nem egy könnyet fölszárít és a mit föl nem száríthat, azt csillogó harmattá varázsolja, a mely az élet nehéz harcában fölfrissíti és edzi a küzdőket. Azért, a kinek nincs ráérkezése vagy türelme ezt a nagyszabású könyvet elejétől végig elolvasni, az nyisson rá bátran kellő közepére, a hol a romanticismus kezdeteit találja, és ha csak egy csepp érzéke van olyan irodalmi alkotások iránt, a melyek egy egész nemzetet elbűvölnek, elragadnak, újra meg újra kezébe fogja venni azt a könyvet és gyönyörűséget és okulást fog benne találni. Mert a milyen megkapó jelenségekre bukkanunk a lengyel irodalomban, olyan avatott, tárgyát a legkisebb részletekig ismerő és mégis első sorban a nagy kérdések iránt érdeklődő mesternek bizonyúl itt Brückner, a berlini egyetem tanára, a kiről számtalan kisebb tanulmányaiból eddig is tudtuk, hogy a lengyel irodalmat úgy ismeri, mint kevesen rajta kívül. Mennyire kidomborodik tolla alatt a lengyel irodalom egy-egy nagy alakja, a mélyen érző Mickiewicz, kinek víg *Pan Tadeusz*át sírva olvasták az emigránsok, a bűvös szavú

Slowacky, a sokoldalú Kraszewsky, Sienkiewicz, a regény királya, vagy az olyan csodás nőírók, mint Konopnickyné, Orzeszkoné. Ha valamit nem rosszalni, de sajnálni lehetne, hát az az, hogy a szerző nem eleveníti szép fejtegetéseit legalább itt ott, különösen a költőknél, egy-egy rövidke idézettel, mert ez sokkal közvetlenebbül hat, mint a legrészletesebb elemzés; igaz másrészt, hogy a könyv amúgy is nagyon megnőtt, és ha a szerző még virággal is behintette volna, a melyből pedig szebbnél szebbet talált volna garmada számra a lengyel irodalomban, szűk lett volna neki a hely. Mert a szerzőnek sok mondani valója van, folyton éber figyelemmel kíséri a művelődés minden tényezőjét, különösen a politikai viszonyokat, rólunk magyarokról is szól nem egy helyen, szól az oroszoknak, szól a németeknek is, a kik a pózeni lengyelekkel úgy bánnak, mintha «páriák», volnának, «a kiknek kötelességök mindent megtenni az államért, míg az állam nekik mint lengyeleknek mindent megtagadni van hivatta».

De van e könyvnek még egy oldala, a mely érdekel bennünket — egy nagyobb vállalat első kötete (*Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen*), a mely vállalatban a mi irodalmunk is helyet fog találni. Ránk nézve nem lehet közömbös, hogy ezt a vállalatot oly kitűnő munka nyitja meg, a mely minden következő kötet iránt oly nagy követeléseket támaszt. Az a férfiú, a kire a mi irodalmunk megírása van bízva, bizonyosan a legnagyobb figyelemmel és érdeklődéssel fogja ezt a munkát elolvasni, újra meg újra meg fogja hányni-vetni, mikép lehetne igazán nagy íróinkat olyan elevenen az olvasó szeme elé varázsolni, a mint ez Brücknernek sok lengyel íróval sikerült, úgy hogy a német olvasó szíve is megmozduljon, mikor Petőfinkről, Aranyunkról olvas és hogy kénytelen legyen beismerni: ezek aztán igazi, Istentől megáldott költők! Brücknertől azt is tanulhatja, hogy lehet néha nagyon ügyesen végezni tíz-húsz apróbb íróval egy lapon, nem baj, ha másik tíz-húsz még apróbbat teljesen elhallgat is, hiszen a pusztá név, különösen ha idegen, szokatlan, úgy sem mond semmit. Még óvatosabban kell azokkal az írókkal bánni, a kiknek műveit mi magunk sem olvassuk már, a múlt időknek úttörőivel. Erre nézve is elég okulást meríthet a szerző Brückner könyvéből. Brückner, a ki elismeri, hogy a XIX. század előtt, mikor az a veszedelem fenyegette a lengyel irodalmat, hogy végkép el talál némúlni, a nagy, eredeti teremtés benne meg sem indult, mégis munkájának csaknem felében, közel 300 lapon, az előbbi idők irodalmi mozgalmairól

szól. Ha a magyar irodalom szerzőjét, a ki a könyv második részét bizonyosan a legnagyobb élvezettel fogja olvasni, ez az első rész néha-néha ki fogja fárasztani, akkor módot fog keresni és bizonyára találni is, hogy a magyar irodalom kezdeteit sokkal, de sokkal rövidebben adja elő és mégis kellően előkészítse az olvasót újabb irodalmunk megértésére.

Ásbóth Oszkár.

Paulsen: Schopenhauer, Hamlet, Mephistopheles. Drei Aufsätze zur Naturgeschichte des Pessimismus. 2. Aufl. Stuttgart und Berlin. (Besser'sche Buchhandlung, W. Hertz.) 1901. 261 lap. Ára 3 márká.

Paulsen, az ismert nevű berlini philosophus e három fölötté tartalmas tanulmányában Schopenhauer, Hamlet és Mephistopheles alakja nyomán a pessimismus æsthetikáját, vagy a mint ő mondja, «annak természetrajzát» mutatja be rendkívül vonzó előadásban a maga olvasóinak. E három alak sok hasonlatosságot és különbözőséget mutat a maga lényegében. Közös mindannyioknál a világos látás s az emberi dolgok sötét hátterének átható fölismérése. Közös az az örömük, a melylyel föllebentik a fátyolt s a rideg valót föltárják. Szinte «virtuózok ők a philosoph. medisance» dolgai-ban. Közös tulajdonuk a szeretetben való hiányuk, «a szeretet lelke a keresztyénségnek», s mert szeretetök nincsen, hitök sincsen. De jellemző az ő különbözőségük is. Schopenhauer és Hamlet ember, Mephistopheles ellenben ördög. Utóbbinak lényege a rossz, a közönséges, míg előbbieket utálják és gyűlölik azt teljes lelkükből. Egy Schopenhauernek és Hamletnek szinte ördögi kedve van a rossznak és bűnösnek föltárásában és taglalgatásában. Végül egy függelékben bemutatja Jézus személyiségében s beszédeiben «az iróniát». Mint majd látni fogjuk, nem véletlen az sem, hogy ezek a tanulmányok épen az új század hajnalán — mindnyájunk tanulságára — jelentek meg. A szépnek, jónak, nagynak és nemesnek megkedveltetése a költészet és a művészet részéről kimondott apologetikai czélja e tanulmányoknak.

De nézzük egyenként a tanulmányokat.

Az elsőben ismerteti *Schopenhauer személyiségét és bölcsészetét*. Mindenekelőtte Fischer K. és Volkelt J. műveire utalva Paulsen különbséget tesz Schopenhauer egyéniségénél annak «intellektualis és moralis physiognomiája» között. Jobb és élesebb az esze,

mint akarata és jelleme. E physiognomiájának első vonása erős öntudata, a melylyel ugyancsak leszólja «az egyetemi philosophiai tanárokat, a lexiconi írókat és más skriblereket, a kikkel csak a tinta és a toll használatában egyezik». Benecke és Hegel érezték különösen ez erős öntudatából eredő haragos kifakadásait. Annak csak folyománya ez elismerésre és ünnepeletetésre való vágya. Egy másik jellemző sajátsága az érzéki jólét iránti fogékonysága, illetve annak háttereként az érzéki szenvedések iránti nagy érzéke. Onnan bizalmatlansága környezetével szemben. «Kezed a tárczán, a szán s a szíven legyen!» — ez volt jelszava. Kizárólag önmagának kivánt «bámulókat, tisztelőket, tanítványokat, apostolokat és evangelistákat». De mindez csak egyik oldala életének. Az intellectus, a szellem és értelem szerint való élet az ő sajátos, valódi élete, s ebben rejlik az emberiségre vonatkozó jelentősége. A gyakorlati élet terén minduntalan megbotlott, hogy aztán a speculatív életbe húzódjék vissza. Nála a vita activa helyére a vita contemplativa lépett. Mint ilyen, a stoikusokra emlékeztetőleg őszinte, vitéz és büszke egyéniség minden ízében. Szóval «Schopenhauer egyénisége mély ellentétet mutat: ellentétet a belátás és cselekvés, a philosophus és az ember s az akarat és a képzet között».

S lényegének ez a dualistikus ellentéte kihatott philosophiájára is. A gondolkodó és az ember ellentétes jelleme forrása az ő philosophiájának. Már főművének a címe is jelzi ezt az ellentétet: *Die Welt als Wille und Vorstellung*. De nézzük csak közelebbről gyakorlati bölceletét, a melynek állandó világnézete a pessimismus. Az emberi élet értéktelensége az ő állandó themája, s az élet szenvedése az ő életiránya. Morálphilosophiája is ilyen pessimista-misanthropikus anthropológián alapúl. Tudjuk azonban azt is, s ez fölötté jellemző, hogy elméletileg prédicálta az egoista akarat megtagadását, de a gyakorlatban annak igenlését mutatta. Morálja valósággal «catalogus desideratorum». Örök érdeme, hogy a váltságvállások iránti érzéket költötte föl a maga kortársaiban, s hogy megmutatta, hogy «a cultura útjával» párhuzamosan halad «a megváltás útja» az emberiségben. Elméleti bölceletét tekintve jellemző az, hogy az ismeretelmélet terén az idealismust, a metaphysika terén ellenben a voluntarismust hirdeti. Platon és Kant philosophiájára emlékeztetőleg mély különbséget tesz a jelenlégek világa s az annak mögötte rejlő valódi világ («Ding an sich») között. Előbbinek értéktelenségéből következik, hogy nem valódi («Unwirklichkeit») is egyszersmind, a miért is «semmitérő álom a

tér és időben való létel». Ezzel szemben a metaphysikában a voluntarismust hirdeti, a mely szerint «az akarat a dolgok lényege», a mivel «egy nagy gondolattal gazdagította a világot.» Az akarat a prius, az értelem a posterius, s az akarat az uralkodó substantia, az értelem ellenben annak csak szolgáló eszköze. Ez alapon az ő psychológiája szerint «az akarat alap- és ősfunkciója a lelki életnek», s ezt a nézetét a Darwin-féle biológia is igazolja.

Végül Paulsen Nietzschének azt az állítását bonczolgtatja, hogy «Schopenhauer a gondolkodók és böleselők nevelője». Bizonyára van Schopenhauer egyéniségének több vonása, mely nevelőül szolgálhat a tudományban. Így az ő valódiság iránti erős érzeke, a látzat megvetése, félelmet nem ismerő igazságszeretete, s az örökkévalóra való irányú mintaképül szolgálhat, de már a saját csalatkozhatatlanságában való hite, nagyzó modora és föllépése, mások megvetése s a szívbeli alázat hiánya egyenesen visszataszító. Szemlélő értelme van a dolgok lényegének fölismerésében, de már az analysis, kritikai vizsgálódás és bizonyítás iránt nincs érzeke. Főleg hiányzott benne a megváltó Isten- és emberszeretete, a mivel lehetlenné vált az emberiség nevelésére.

A második tanulmányban *Hamlet* képében «a pessimismus tragédiáját» ismerteti. A Hamlet probléma maig is élénken foglalkoztatja az irodalomtörténetírókat és az æsthetikusokat egyaránt. Jólmondja Brandl, hogy abban a perczen meghalt ránk nézve Shakespeare, mihelyt *Hamlet*jével többé nem foglalkoznánk. Paulsen szerint «Hamlet viselkedése különös, beteges és abnormis». Lényegének uralkodó vonása «a kimondhatatlan emberi gonoszság iránti undora és gyűlölete». A királyi udvar gyalázatainak földerítése az ő célja, mert azt tapasztalta, hogy «az egész udvar, sőt az egész világ csupa konkoly». Jelleme csak a romlott dán királyi udvar mellett érthető meg teljesen. Az ország két első familiája kívülről fényes és boldog, erényes és szeretetreméltó, bensőleg azonban rothadt és gyalázatos. «Mégmérgeznek és mégis nevetnek, házasságot törnek és nevetnek, koronákat lopnak és nevetnek, sőt mindez nekik csak tréfa». Hamlet e romlott és hazug udvar, a gázság és hazugság, gyilkosok és házasságtörők s a hizelgő udvari körök leálczázója. Élesenlátó és igazmondó lélek a gázság földerítésében, s e művészetét bizonyos örömmézzel gyakorolja. Egy fanatikus doctrinár módjára megalkotja az alávaló és képmutató emberi nemről szóló sötét elméletét, s egy vadásznak örömeivel rohan a maga áldozataira. De ő csak beszél a töreivel, s nem használja azokat, a

minek alapja abban van, hogy «embergyűlölet és életundor, tehát a legrettenetesebb és legkinosabb valami az ő állandó betegsége». S mert három emberélet az ő lelkiismeretén van, örökös halál-gondolatok gyötrik szüntelen. Hiányzik benne az ellentállás erkölcsi ereje. Inkább szenzibilis, mint activ természet, kit Vischer méltán nevezett «Phantasie-Genie»-nek. Skeptikus, realista és egoista egy személyben, a kibén nincs hit és nincs szeretet. Intelligentiája épen olyan veszedelmes, mint a Schopenhaueré. Különösen éles az ő leselkedése az emberi gyarlóságok és gyengeségek iránt. Életképe egy nagy tanulság, a melyet I. Kor. 13. fejezetével így lehetne kifejezni: «ha emberek vagy angyalok nyelvén szólanék is, ha szeretet bennem nincsen, semmitem vagyok.» Ugyanaz a probléma az athenei *Timont* és *Lear királyt* is foglalkoztatja, a hol hasonlóan az embergyűlölet s az életundor megtestesülésével van dolgunk, s az állandó alapeszme az emberi dolgok pessimista-mephistophelesi megítélése. Csudálatos, hogy a jénai Türek *Der geniale Mensch* című művében Hamlet jellemében a genialitás, tehát «az objektivitás s az igazságszeretet» megtestesülését látja.

A harmadik tanulmányban *Mephistopheles* jellemképével van dolgunk. Méltán idézi itt a kiváló szerző Luther következő mondását: «A gonosz mérges nyelvek méltán ördögfiaknak mondhatók, a mint maga az ördög (Diabolus) sem más, mint egy keserű, mérges és gonosz száj». Mephistopheles benső lényege a közönségesben való öröme, vagy negative kifejezve: a teljes érzéketlenség a tiszta, magasztos és nemes iránt. S mert közönséges alak, azért közönségesen lát és cselekszik. Hogy a közönséges az ő életeleme, mutatja az Auerbach pinczében, a boszorkánykonyhában és Walpurgis éjjelén való viselkedése. Morális lényege abban van, hogy ördögi öröme van a szemérmetlenben és gyalázatosban, ellenben kínos reá nézve a szép, a tiszta, a világos, a jótékony és az isteni. Hazugság, látszat és csalás az ő természete, épen azért élesen átható esze és tekintete van. Negatív romboló s nem positiv fölépítő és productiv szellem, «a tagadás ősi szelleme». Egyéniségének kosmikus metaphysikai oldala a középkor fantastikus világnézetében gyökerezik, a mely szerint a rossz szellemek uralma alatt állanak. S a milyen közönséges a lényege, épen olyan közönséges a látása, a melynél fogva a pokoli birodalom evangéliumát, a mysterium magnum iniquitatis látja megtestesülve az emberi életben. Azért választja meg az ember megtévesztésére a szerelem érzéki animalis oldalát, a melynek typusa Mártha asszony. S ugyancsak ilyen cynismussal beszél a

vallásról, mint a papok találmányáról s az ismeretről. A mit Schopenhauer az egyetemi bölcsletről mond, ugyanazt mondja Mephistopheles is az egész tudományos világról, a mi nem más, mint charlataneria és hokuspokus, a hol az igazság nem cél, hanem csak eszköze az éhségnek és a hiúságnak.

Bölcséletének valója az, hogy az élet semmis és semmirevaló. Az érzetek és magasztos gondolatok, a mikkel a költők és philosophusok bibelődnek, csupa szemfényvesztés és önámítás. Nincs semmi magasztos vagy állandó, minden csak vanitas, vanitatum vanitas. Ez az ő pessimista természetrajza, a skeptikus nihilismus bölcsellete. De Mephistopheles tettei is közönségesek. Faust eszén és akaratán s Margit lelkén és kedélyén gyakorolja közönséges művészetét, s rávezeti őket a halálos bűnökre. Ennyiben méltán mondható róla, hogy föltárója minden közönségesnek és létesítője minden gyalázatosnak, vagy az apostol szavaival élve: «a gonoszságnak találója». E tekintetben lényegileg azonos a költemény Mephistophelese a Faust-monda s az egyházi hit ördögével. Csupán törekvéseiknek eredménytelen voltában különböznek egymástól. Sem Faustot, sem Margitot nem tudta teljesen megrontani. Faustnál a közönségestől való irtózása, nemes elégedetlensége, s a tiszta, szép, igaz, jó és magasztos iránti érzéke, Margitnál ellenben az örök nőiesség volt a megmentőjük. A bűn hatalma s az isteni szeretet ereje szinte megtestesült az ő lényegükben, s így még maga a sátán is az isteni megváltás céljait szolgálni kénytelen. Philosophiailag véve Goethe költeménye az emberi természet szellemi, erkölcsi és érzéki animalis oldala közötti küzdelemnek az apotheosisa, a melyben az ethikai idealismus győz Mephistopheles ethikai materialismusa fölött. Alapgondolatát így lehetne kifejezni, hogy a jó erősebb a rossznál s az emberi természet szellemi erkölcsi oldala erősebb az érzékinél s annak sophistikájánál, sőt Goethe e költeményében a nő van föltüntetve az emberiség erkölcsi substantiájának s minden élet örök forrásának. Goethe fölfogása szerint, s e tekintetben Platonnal és Augustinussal találkozik, hogy a bűn csak hiány, nem létező (privatio) valami, míg a valódiság és a teljesség csak a jót illeti meg. Világnézete optimista Spinoza, Leibniz és Shaftesbury értelmében, a melyben a nihilista pessimismusnak helye nincsen.

Végül egy függelékben *Jézusban az iróniát* ismerteti. Szerzőnk szerint az irónia «benső habitusa a gondolkozásnak s a beszédnek.» Socrates volt a görög philosophia nagy irónikusa a sophis-

tákkal szemben. Jézus a farizeusokkal és irástudókkal folytatott küzdelmeiben élt az iróniával. Így Máté 9. 9; János 8. 1; 10. 32; Máté 17. 24; 21. 28; Lukács 7. 36; 13. 31; 11. 47; 12. 34; Márk 12. 13; Máté 19. 24 s 23. 24 v. Itt nem fogadhatjuk el szerzőnek azt a fölfogását, a mely szerint «Jézus a fenséges közönyösségnek, az úgynevezett szent indifferentiának viszonyában állott a földi dolgokkal», s csak cum grano salis fogadható el az a tétele, hogy «a keresztyénség maig is a világ nagy paradoxája.»

Valóban nem ártana e tartalmas művet szerző nagy ethikai rendszerével egyetemben az Akadémia kiadásában magyar nyelvűnkre is átültetni. Szebbet, meggyőzőbbet és tanulságosabbat alig mutat föl az újabb philosophiai irodalom. Sz—s.

Note sur le grand refus et la canonisation de Célestin V. à propos de publications récentes. Par M. Jules Lánoczy.

Az 1900-iki párisi világkiállítás alkalmából tartott nemzetközi történeti congressuson hazánk több irányban kiválón volt képviselve, s az egyik szakosztály elnöke éppen dr. Lánoczy Gyula volt. Ez alkalommal tartotta ott a fönti rövid értekezést e 600 év óta oly sokat vitatott kérdésről, mely a congressus irományai-ból külön lenyomatban is megjelent. (Paris, *Armand Colin*. 1901. 22. l.) Az értekezés V. Celestin pápa ismert lemondásával foglalkozik, kinek eredeti neve Pietro da Morrone volt s a nevééről nevezett szerzetes rendet alapította, mely oly népszerűvé vált Olaszországban, hogy őt a cardinalisok IV. Miklós halála után Perusiában 1294 június 5-én pápává választották, miután a Colonna és az Orsini-féle pártok ellenségeskedései miatt a pápai szék 27 hónapig betöltetlen maradt. Celestin azonban már ugyanez év december 13-án lemondott, a mint maga írta, defectu scientiæ, malignitate plebis, infirmitate personæ. Ez az egyetlen eset, hogy pápa lemondott volna s ez a «grand refus»= a nagy lemondás. Helyébe VIII. Bonifacius (Benedetto Gaëtani) lépett 1294—1303-ig, ki főoka volt lemondásának és ki őt elfogatta s e fogságban halt meg Celestin 1296 május 10-én, a mi örök árnynyal kíséri VIII. Bonifacius; mert ellenei kétségbe vonták választatása érvényességét s felelőssé tették úgy előde lemondásáért, mint haláláért. Ez Dante álláspontja is, (*Paradicsom*. XXVII. 22—24 sor.) a ki különben V. Celestin, a kit 1313-ban canonisáltak, meg nem nevezve ugyan, a pokolba helyez

a *Pokol* III. énekében, (58—60 sor) mivel lemondott gyáva kislelkűségből (Chi fece per viltate il gran rifiuto) a pápai trónról. E helynek, valamint a *Divina commediában* elszórt vonatkozásoknak ez ügyre összpontosítása és Dante álláspontjának részletes kifejtése Lánczy tanulmányainak mindig egyik fő tárgya volt s ezek eredményeit még az újabb kutatások előtt letette a Magyar Tudományos Akadémiában 1891-ben tartott előadásában, mely azonban nem jelent meg. Itt a kérdés több oldalára kitérni nem volt módja; de röviden kifejti, hogy ha Dante e helye valóban V. Celestinre vonatkozik,* akkor egész új látkör nyílik meg előttünk, Dante szerepére nézve e nagy egyházi küzdelemben, melyben a fő kérdés a pápai szék és egyház fölött a szentlélek uralmának kiterjesztése volt a Ferenczrendi szerzetesi törekvések által s ennek uralma V. Celestinben megvalósulni látszott; míg lemondása örökre elodázta a kérdést; s ezért nincs kimélet Dantéban V. Celestin iránt, mint ezt a *Divina Commedia* említett vonatkozásai tanúsítják. És noha Celestin canonisatiója még Dante életében megtörtént, ez nem változtattatta meg vele a *Pokol* idézett helyeit. E főpont kiemelése egyik eredménye Lánczy tanulmányának, a másik az Anjoucsalád részvéte e kérdésben, melynek döntő szerep jutott VIII. Bonifacius trónra juttatásában, mert szó volt Siciliának és valószínűleg Magyarországnak visszaszerzéséről, illetőleg biztosításáról s így ebben a világtörténeti tragédiában közvetve hazánknak is szerep jutott.

F. Z.

Új magyar könyvek.

Aster. Castitas a legszebb erény. III. kötet. Budapest, 1901. Pfeifer F. (8-r. 210 l.) 1 kor. 30 fill.

Bálint (Szentkatolnai) Gábor dr. A honfoglalás revíziója, vagyis a hún, székely, magyar, besenye, kún kérdés tisztázása. Kolozsvár, 1901. Stein J. (8-r. 206 l.) 4 k.

Békefi Remig. A bolognai jogi egyetem XIV. és XV. századi statutumai. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XIX. köt. 7. sz.) Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. 89 l.) 1 kor. 50 fill.

*) Tudniillik vonatkoztatják e helyet Ezsaura, Diocletianusra, végre Giano della Bella és Vieri de' Cerchi tekintélyes florenczi polgárokra, kik Dante kortársai voltak. Természetes, hogy V. Celestinre sokkal világosabb a czélzás. L. e helyet *Pokol*. III. 58—60 sor. V. ö. XXVII. 104 sor.

Beksiés Gusztáv. Nemzeti akció. Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. 56 l.) 1 k.

Fülöp Béla. Nevelésünk szempontjai a XX. században. Budapest, 1901. Eggenberger. (8-r. 115 l.) 2 k.

Gyulai Pál költeményei. Radó-Hirsch Nelli rajzaival. 5. bőv. és új képekkel díszített kiadás. Budapest, Franklin-t. 1902. (4-r.) 60 kor.

Hillern Wilhelmine. És mégis jönni fog! Kolostori történet. 2 kötet. Fordították Alexander Erzsé és Schanzer Margit. (Athenæum olvasótára. X. évf. 7. 8. kötet.) Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 135, 136 l.) Egy kötet 1 kor.

Homérosz Iliásza. Fordította Baksay Sándor. Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. 61, 563 l.)

Huber Alfonz. Ausztria története. II., III. kötet. Átdolgozta Baróti Lajos. Átnézte Pauler Gyula. Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. VI, 575; VI, 529 l.) 10 k.

Jánosi Béla. Az æsthetika története. III. köt. Baumgartentől napjainkig. Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. VI, 635 l.) 4 k.

Kisfaludy Sándor összes költeményei II. köt. Magyar művészek rajzaival. Eletrajzi bevezetéssel ellátta Zilahy K. Béla (Remekírók képes könyvtára.) Budapest, Lampel R. (8-r. 526 l.) 6 k.

Mokos Gyula. A hercegszöllősi kánonok. Más egyházi kánonokkal egybeveté —. Budapest, 1901. Hornyánszky V. (8-r. 278 l.) 5 korona.

Molière remekei. I. kötet. A fősvény. Dandin György. A botcsinálta doktor. A kényeskedők. Magyar és külföldi művészek rajzaival. Bevezetéssel ellátta Haraszi Gyula. (Remekírók képes könyvtára.) Budapest, Lampel R. (8-r. XXXVII, 312 l.) 6 k.

Perjéssy Lajos. Emlékeim. Elbeszélések és rajzok 18 képpel. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 168 l.) 2 k.

Rákosi Jenő. Tágma királyné. Tragédia az ősidőkből 3 felvonásban. Budapest, 1902. Budapesti Hírl. kiad. (16-r. 167 l.) 3 k.

Ruffy Pál dr. Barsvármegye gazdasági leírása. Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. 77 l.) 80 f.

Shakespeare remekei. I. köt. Coriolanus. Othello. Rómeo és Julia. Joka Gilbert rajzaival. Bevezetéssel ellátta Alexander Bernát. (Remekírók képes könyvtára.) Budapest, Lampel R. (8-r. XLII, 376 l.) 6 k.

Sebestyén Károly. A cinikusok. Tanulmány az antik ethika köréből. (Philosophiai írók tára. XVI.) Budapest, 1902. Franklin-társulat. (8-r. 193 l.) 3 kor.

Szemere Imre. A sakkjáték kézikönyve. Fölülvizsgálta Maróczy Géza. Budapest, é. n. Lampel R. (16-r. 118 l.) 1 kor. 20 fill.

Szilárd Ármin dr. A deductiv lélektan alapvonalai. A lelki élet elméletének és törvényeinek bevezetése az idegrendszer élettanából és fejlődési elméletéből. I. rész. Az idegműködés élettana. Budapest, 1902. Dobrowsky és Franke. (8-r. 115 l.) 2 kor. 40 fill.

Soóky István. Nyárfalombok. (Költemények.) Budapest, 1902. Dobrowsky és Franke. (8-r. 96 l.) 2 k.

Szász Domokos hátrahagyott negyven egyházi beszéde. Kiadja Szász Károly. I. köt. I—XX. beszéd. Budapest, 1902. Hornyánszky V. (8-r. VIII, 176 l.) 4 k.

Szász József. Komorovcsák kapitány. (Elbeszélések.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 191 l.) 3 k.

id. Szinnyei József. Az első magyar bibliographus. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVII. köt. 10. sz.) Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. 29 l.) 60 fill.

Dr. Thanhoffer Lajos. Anatómia és divat. Három népszerű előadás. Kiadja a K. M. természettudományi-társulat Budapest, 1901. Kilián F. utóda. (8-r. VIII, 234 l.) 6 k.

Todd P. Dávid. Népszerű csillagászat. Fordította dr. Darvai Móricz. Az eredetivel összehasonlította dr. Kövesligethy Radó. Budapest, 1901. Kilián Fr. utóda. (8-r. VIII, 550 l.) 12 k.

Thury Zoltán. Útravaló. Budapest, é. n. Bartha L. (16-r. 88 l.) 1 kor. 50 fill.

Tóth Kálmán összes költeményei. Bevezetéssel ellátta Endrődy Sándor. Két kötet. Budapest, é. n. Lampel R. (8-r. XXIII, 464, 461 l.) 16 kor.

Varga Jenő. A magyar faj védelme. I. rész. Sötét pontok. Makó. 1901. (8-rét 195 l.) (Budapest, Dobrowsky és Franke biz.) 3 korona.

Vértesi Károly. Konstantinápoly. Utirajzok. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 308 l.) 6 kor.

Zalár József költeményei. Három kötet. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 323, 280, 335 l.) 9 kor.

Zola Emil. A martalék. (La Curée). Regény. Budapest, 1901. Pallas. (8-r. 180 l.) 1 kor.

Sajtóhiba. A márcziusi számban Vargha Gyula *Hervadt szívek* című költeménye harmadik versszakának második sorába sajtóhiba csúszott be. «De benne a szív» helyett olvasandó: «De benn a szív».

TRISZTÁN ÉS IZOLT.

Első közlemény.

Hajdanában Cornwales urának termébe a tengerre nyíló ablakon egy pár fecske röppent be kergetőzve és azzal kisuhanant. Egyikök kiejtett csőréből egy selyempuha, aranysárga női hajszalet. Márk király, kit hívei sürgettek, hogy nősüljön meg, kijelentette most, hogy csak azt a nőt veszi hitvesül, a kié e hajszalet. Kedvelt unokaöcsese, Trisztán, a vitéz lovag nyomban vállalkozott rá, hogy fölkeresi és elhozza e nőt. Meg akarta szégyeníteni irigyeit, kik azzal gyanúsították, hogy nagybátyjának trónjára vágy. Aztán ő tudta, hogy az a hajszalet csak attól a nőtől származhatik, kivel a következő kaland révén ismerkedett meg egykor.

Cornwales ezelőtt emberadót kényszerült fizetni Irlandnak; a legelőkelőbb családok fiait rabszolgaságra, szüzeit még rosszabb sorsba hurezolták. Márk később megtagadta e rettentő adót, mire az ir király oda küldte sógorát, Morholtot, hogy párbajjal döntse el a viszályt. Az óriás vitézzel senkisémet szembeszállni, senki az egy Trisztánon kívül. Egy közeli szigetre evezett a két ellenfél: a mint kiszálltak, Trisztán visszalodította a maga csónakját, mert úgyis csak egyikök fog visszatérni. Azzal eltűntek a sziget belsejében, honnan olykor vad kiáltást hozott át a szél az innenső parton várakozókhoz. Végre föltűnt a láthatáron Morholt csónakja és benne... Trisztán.

Trisztán tehát szabaddá tette az országot, megölte ellenét; de ennek megmérgezett fegyverétől maga is halálosan megsebesült. Baján senkisémet birt segíteni; mind borzasztóbb lett az. Végre a tengerpartra vitette magát, hogy ott várja be a halált. Majd kivánságára egyedül beletették egy csónakba,

melynek nem volt vitorlája, és fegyver helyett kis hárfáját adták melléje. Hét nap és hét éjjel szállt aztán a habok fölött a csónak, melyből koronként elbűvölő zene és ének hallatszott. A szél végre ír partra hajtotta; a halászok elaléltan találtak benne az édes dalnokot, kinek híre aztán a király leányához, Szőke Izolthoz is eljutott. Emez megszánta és anyjával meggyógyította. Trisztán eszélyesen eltitkolta kilétét; hálából megtanította hárfázni szép jóltevőjét, aztán sietett haza Cornwalesbe, nehogy fölismerjék.

Ehhez a királyleányhoz kellett most visszatérnie Trisztánnak . . . Irlandban Morholt halála óta kinhalál várt minden cornwalesire. Trisztán mégis kíséretével együtt kereskedőknek öltözve szerencsésen partra szállhatott és aztán a véletlen kegyéből és saját vitézsége által czélt ért.

Az ír királyvárost ez időben egy szörnyeteg tartotta rettegésben, mely csak akkor mozdult el rövid időre a kapu elől, ha egy-egy fiatal szűzet dobtak oda neki zsákmányul. A király hasztalan ígérte leánya kezét annak, a ki legyőzi a sárkányt. Trisztán megölte; de maga is ájultan rogyott össze, nem messze a küzdelem színhelyétől. Egy gyáva lovag megtalálta a sárkány hulláját, levágta fejét és a jutalomért jelentkezett, Izolt azonban nem hitt hazudozásának; elment a tengerpartra, ott fölfedezte az elájult idegen lovagot, titkon palotájába vitette és ezúttal másodszer megmentette a haláltól. Igaz, hogy volt egy percz, melyben majdnem maga oltotta ki Trisztán életét. Ugyanis véletlenül fölfedezte Trisztán kilétét és haragjában le akarta sújtani őt azzal a karddal, mely nagybátyjának életét kioltotta; de Trisztán arra emlékeztette, hogy ő Morholtot rendes párviadalban ölte meg, és hogy ő az imént Izolt kezéért kockáztatta életét. Az ékes szavakra ellobbant a bosszúvágy Izolt szívében, megbocsátott, sőt csellem atyjának bocsánatát is előre kinyerte az ismeretlen lovag számára, ki aztán fényes kísérettel jelent meg az udvar előtt, igazolta, hogy ő pusztította el a szörnyeteget és kérte a díjat, Szőke Izolt kezét . . . ura, Márk számára. Az ír király odaadta leányát. Cornwales és Irland közt békezáloga lesz Izolt, ki most a kijátszatás és megaláztatás gyötrelmeitől majd megörül, látva, hogy nem saját maga számára kérte nőül őt Trisztán.

Trisztán beváltotta tehát szavát: hozza az aranyhajú királyleányt. És a mint közelebb jön a hajó Cornwales felé,

Izolton mind szilajabb kétségbeesés vesz erőt. Hasztalan vigasztalja Brangien, hű kísérőnöje. Trisztán is megkísérte vigasztalni, de Izolt lángoló gyűlölettel utasítja el az álnokot, ki játékot űzött az ő érzelmeivel és most másnak viszi őt zsákmányul. Egy forró napon mégis kevésbé mutatkozik engesztelhetetlennek. Szomjúság gyötri mindkettejüket. Brangien nincs jelen és egy kis cseléd véletlenül oda hozza nekik azt a palaczkot, melyben Izolt anyja titkon bájitalt adott Brangiennek, hogy majd Márkkal és Izolttal itassa meg. Gyanútlanul kiüritik rettentő tartalmát. Brangien belép és megdöbbenve látja, mily édes elragadtatással merültek el egymás arczába. Megpillantja az üres palaczkot. Örjöngve dobja a tengerbe; átkozza magát s a napot, melyen hajóra szállt. «Ti szerencsétlenek», kiáltja, «halált ittatok magatoknak!» . . . Most már sorsuk eldült. Trisztán hasztalan gondol arra, minő hálával tartozik nagybátyjának, ki őt, az elüzött árva királyfiút úgy gyámolította fiatalságában; Izolt is hasztalan akarná újjáéleszteni gyűlöletét a közelmúlt emlékeivel. Étlen-szomjan gyötrődnek napokon át, kerülve egymást, de annál hevesebben esenkedve egymás után. Végre Trisztán akarateréje teljesen megtörik. Odamegy Izolt sátrába, ki alázattal fogadja őt. Trisztánnak minden szava csupa gyöngédség, félvallomás. Résztétellel kérdi, minő baj gyötri. A leányból kitör az elfojtott indulat. Bárcsak hagyta volna elpusztulni Trisztánt, hisz most neki kell érte meghalnia, így jajong és Trisztán vállára borúl; szemében könnyek csillognak, ajka remeg. «Mi bánt, kedves?» kérdi újra a lovag, «Szerelmed!» suttogja a leány és ajkaik önfeledt mámorban tapadnak egymásra . . . Brangien, ki halálos rettegés közt leste őket, közibök rohan, lábaikhoz borúlva esdekel nekik, hogy eszméljenek. Fölfedi előttök, hogy bűvös szerelmi italt ittak, mely nemcsak szerelmet, de halálhozó. «Úgy jöjjön hát a halál!» feleli Trisztán és a két szerelmes sóvárgástól remegő karjai szorosabbra fonódnak . . .

Izolt neje lett a hatalmas Márknak. Fényben és pompában élt Tintagel város királyi palotájában. Ott élt körében Trisztán, kit nagybátyja most inkább, mint valaha, elhalmozott kegyeivel. A szerelmes pár gyakran találkozott és a kötelesség szavát mámorba fojtva, élvezték tiltott szerelmök gyönyöreit, mignem Trisztán irigyei nyomára jöttek a viszonyoknak és bevádolták őket a királynál. Márk nem akarta hinni a

súlyos vádat; mégis hogy elhallgattassa a gyanút, fölkérte Trisztánt, távozzék egyelőre. Trisztán nem birt messze távozni. bár keserű szemrehányásokat tett magának hitszegéseért. Éjjelenként a szenvedély lázától üzetve visszalopózott a palotához és ott ödöngött Izolt lakosztálya körül. Izolt élete is kinban telt azóta: nappal a lovagok és hölgyek előtt derült kedvet színlelt, hogy elrejtse fájdalmát; éjjel Márk oldalán erőt kellett vennie a testét borzongató lázon, miként erőt azon a szilaj vágyon, mely el-elfogta őt, hogy kedvese után rohanjon.

Végre Brangien segített türhetetlen helyzetökön és ők ismét találkozhattak. A kastély kertjének mélyében hatalmas fenyő állt, alatta patakka, mely széles medenczében tóvá gyűlt össze, onnan pedig tova folyt, keresztül a palotán, a nők lakosztályán. Ide merészkedett most éjjelenként Trisztán és mesterségesen faragott vessződarabokat dobva a patakba, melyeket Izolt szobájába elvitt a víz, tudatta kedvesével, hogy vár reá. Izolt sietett hozzá. Míg oda nem ért, rebegett a félelemtől, nehogy észrevegyék; de a fa alatt aztán, kedvesének karjai közt feledett minden aggodást, a világ megszűnt létezni az ő számára. Úgy érezte ilyenkor, igazok van az énekeseknek, kik azt regélik, hogy Tintagel kastélya bűvös és el szokott tűnni koronként a föld színéről: az ő szemeik elől valóban eltűnt most és lelkök a szerelem boldog tündérvilágában kalandozott messze-messze, mignem visszariasztotta ismét a földi valóságok közé a kürt szava, mely a vártoronyból a hajnalt hirdeté és válni kényszeríté a szerelméseket.

Az irigyek ármánya véget vetett e boldog óráknak. Rábírták Márkot, kiben a gyanú ezúttal megtalálta útját a szívhez, hogy elutazást színleljen és aztán lepje meg találkájokon a szerelméseket. Márk a fenyőfán rejtőzött el, ott várt a bűnösökre felajzott nyíllal. A véletlen azonban segítségül jött a szerelméseknek. A király árnyékát a holdfényes éjjelen megpillantotta Trisztán a patak vizében, sőt azonnal észrevette Izolt is, a mint odaért. E végső veszedelemben cselre csellel válaszoltak. Hidegen távol maradtak egymástól, a helyett hogy egymás karjaiba omoljanak; heves szerelmi szavak és csókok helyett az üldözött ártatlanság panasza hangzott ajkokról. Úgy viselkedtek és beszéltek, mint a kik örökre búcsúzni jöttek össze, először és utoljára . . . Cselök sikerült. Márk most már végleg visszafogadta kegyébe unoka-

öccsét, ki ezután ott hált egy szobában vele és a királynéval. Ismét boldogok lehettek . . . A rosszakarók azonban nem nyugodtak és ezúttal, harmadszorra ezélt is értek. Márk megint engedett besúgásaiknak és újabb tört vetett. Egyszer lefekvés-kor azzal a hírrel lepte meg unokaöccsét, hogy kora reggel messze útra küldi. Miként válhattak volna meg a szerelmek búcsú nélkül? Midőn Márk éjjel az ő csillagjós törpéjével kiment a csillagok állását megfigyelni, Trisztán Izolthoz akart sietni; de észrevette, hogy az álnok törpe finom lisztet hintett a földre, hogy az elárulja az ő nyomait: tehát egy merész ugrással a királyné fekvőhelyére szökkent át s ugyanúgy tért vissza ágyába, mikor Márk s a vele jövők lépteit hallotta. Tette magát, hogy alszik; de már az első ugrásnál vérezni kezdett vadászat közben kapott sebe, mely alig volt behegedve, nem vette észre és most a vérnyomok elárulták.

Márk megkötöztette a bűnösöket és törvénytartás nélkül tűzhalálra ítélte őket. Gyászba borult a város; mindenki síratta a szerencsétlen szép királynét és a nemes hőst, kinek annyit köszönt Cornwall. A király kíséretével kint volt már a vesztőhelyen, hol lobogott már a máglya. Parancsára Trisztánért mentek, hogy ő legyen az első áldozat. De a sors még egyszer kedvez a vitéz lovagnak. Útközben föloldják kötelékeit és megengedik neki, a halálraitéltnek, hogy végső imára egyedül betérjen egy kápolnába az út szélén. Az örök tudják, hogy a kápolnának egyetlen ablaka a tengerpart meredek szikláira nyílik, azon át leugrani biztos halál. Trisztán azonban leugrik, megmenekül és találkozik fegyvernökével, kitől jó kardját is megkapja. Most már jöhet ellene akárki. De haj, mi történhetett azóta kedvesével? . . . Trisztán szökésének hírére Márk tajtékozott dühében. Miként kegyelmezett volna meg Izoltnak? Hasztalan jajgatott az egész nép, hasztalan léptek közbe a legkiválóbb főurak; Márk szíve nem enyhült a gyönyörű gyászalak láttára, sőt még a halálnál is rettentőbb bosszúra szánta magát. Ugyanis a kegyetlen látványosságot élvezni odacsődült a bélpoklosok undok hada is, kiknek külsejét, ha iszonyún eltorzította a gyógyíthatatlan ragály, ereikben annál vadabbul kergette a vért az állatiság ösztöne. Kialtozni kezdtek, hogy adja inkább nekik oda Izoltot a király, ez iszonyúbb büntetés lesz, mint a máglya. Izolt borzadva rimánkodott, hogy halni engedjék; de a kegyetlen férj odadobta őt. A bél-

poklosok részeg diadallal hurczolták tova a fejedelmi prédát. De Izolton is megkönyörül még egyszer a sors. Trisztánnal találkozik a förtelmes sereg; eleinte szembe akarnak szállni vele, üvöltözve hadonáznak mankóikkal, de csakhamar szétrebbenek és Izolt ismét Trisztáné.

Viszi őt messze-messze. Magok is alig hihetik el a váratlan szabadulást, mely talán csak álom. Egy őserdő rengetegébe menekülnek, hol nem jár ember és hol új élet vár rájuk. Egyszer egy remetével találkoznak, kitől hallják, hogy a király vérdíjat tűzött ki Trisztán fejére. A szent ember inti őket, bánják meg bűnöket és térjenek meg. De ők azt felelik, hogy az ő szerelmök nem bűn, mert a végzet kényszere; aztán Trisztánnak most már kétszeres joga van a nőhöz, kit férje a bélpoklosoknak dobott oda s kit ő ezektől szerzett meg magának. Kezet kézben tartva haladnak beljebb az erdőben, magára hagyva a remetét, kihez még visszatérnek majd egyszer . . .

Nélkülözések közt bár, de boldog napokat élnek a természet ölén. Lassanként lefoszlik ruházatuk; táplálékuk csak arra a vadra szorítkozik, mit Trisztán és fegyvernőke elejtenek; de szerelmök mindenért kárpótolja őket. Helyöket azonban folyton változtatják, nehogy rájuk akadjanak üldözőik. Egyszer valóban azt kell hinnök, hogy utolérte őket, a mitől rettegtek. Az erdőt ugyanis hirtelen hangos csaholás veri föl. De csak a Trisztán hű kutyája az, mely urát fölhalálta. A palotában míg megkötözve tartották, oly dolgot vitt véghez, hogy azt hitték, megveszett. Végre szabadon bocsátották s az egész udvar leste, mit fog tenni. Rohant, s a kik követték, látták, hogy mindenütt megtalálja urának nyomait a kápolnáig; kiugrik az ablakon s aztán az erdőbe tűnik el, hová már senki sem mert utána menni. Trisztán sajnálta a szegény állatot, de meg akarta ölni, nehogy árulójuk lehessen; Izolt tanácsára mégis megkegyelmezett neki és megtanította, hogy hangtalanul segítsen neki vadászni. — Máskor meg délutáni álmokból arra ébredtek föl a fa alatt, hogy a lombok közül leggonoszabb ellenségek feje mered rájuk. De csakis a fő volt ott: Trisztán fegyvernőke tréfálta meg őket, ki az erdő szélén vágta le a gatz, midőn ez vadászat közben arra tévedt. Mikor a tinta-geliek aztán megtalálták a fejetlen hullát, még jobban rettegtek Trisztán bosszújától és ettől fogva még kevésbbé mertek arra felé közelíteni.

Véletlenül mégis egy erdész arra talált járni. A mint ez egy nagy fához ért, rémülten vette észre, hogy ott alszók Trisztán, kit a forró napon kifárasztott a vadászás, és mellette Izolt. Lélekszakadva rohant vissza és megjelentette a királynak. Ez vette kardját s oda sietett, hol a két szerelmes még mindig álomba merülve pihent. Mikor azonban meglátta őket, lehanyaglott bosszúra emelt karja. A nélkülözéstől elváltozott alakjuk számalommal tölthette el; aztán különben is gyávaságnak vélte, hogy alvókat orozva megöljön. Midőn pedig megpillantotta kettejük közt a kardot, mint a tisztaság őret, megint hinni kezdett ártatlanságokban. Legyőzte magát és nem bántotta őket. Csak kicserélte a magáéval Trisztán kardját, miként ki az Izolt gyűrűjét, mely könnyen lejött a lesoványodott ujjról, majd oda tette keztyűjét a lombok közé, hogy fölfogja az Izolt arcára sütő napsugárt. Azzal nesztelen távozott . . . A boldogtalanok a mint fölébredtek, azonnal észrevették a jelekből, ki járt ott. Mélyen megrendítette őket Márk nagylelkűsége.

Örömök e perctől fogva meg volt mérgezve. Szívökbe megbánás szállt; kedélyök meghasonlott. Trisztán elgondolta, mint kellett neki földülni nagybátyja nyugalma, ki oly jó volt mindig hozzá; de különösen megsajnálta kedvesét, ki miatta nyomorban tölti ifjú napjait mint egy rabszolganő. Izolt viszont vádolta magát mint a ki tönkre tette Trisztán életét; hisz e nemes lovagnak dicsőség és fény helyett száműzetés és nélkülözés lett osztályrésze . . . Végre közösen megállapodtak abban, hogy bár nem bánják, a mi történt, és bár szeretni sohasem szünnék meg egymást, megválnak. Fölkeresték a remetét, levelet irattak vele a királynak, melyben ártatlanságokat hangoztatták és tudatták, hogy Izolt kész visszatérni férjéhez, Trisztán pedig, ha Márk kívánja, ismét számkivetésbe megy . . .

Márk nagy ünnepélyességgel fogadta vissza nejét, kinek egész udvarával elébe lovagolt. Átvette Trisztántól, ki aztán távozott. Izolt elkísérte szemével, míg csak láthatá. Azzal visszatértek a palotába és megkezdték a régi életet. Azonban Trisztán nem tudott szavának állani. Éjjel még egyszer visszalopózott a palota kertjébe. Izolt arra ébredt föl, hogy ablaka előtt fülmile énekel s dala mind hevesebb lesz. Megismerte Trisztánt, ki kitünően tudta utánozni a madarak énekét. Kiszökött hozzá. Ettől fogva ismét szenvedélyök rabjai lettek.

Trisztán csakhamar a királyné lakosztályába is bemerészkedett, pedig volt oka az árulóktól félnie. Egyiket a palota körül vágta le. A másik a király ablaka mögött, kívülről lefelé rajok: Trisztán onnan nyilazta le Izolt intésére. De most már igazán válniok kellett. Elváltak, miután Izolt egy gyűrűt adott át és megesküdt, hogy ha e gyűrűvel hivatja kedvese, nem lesz akadály, mely visszatartsa őt . . .

Trisztán tehát elbujdosott; sok országot bejárt és mindenütt hírnevet szerzett. De mit ért a dicsőség, ha Izolttól távol kellett élnie, s ha tudnia kellett, hogy kedvese is boldogtalan! Történt aztán, hogy hőstettei jutalmául egy kis kutyára tett szert, melyet addigi ura tündérektől kapott ajándékba. E kis jószág selyemszőre a szivárvány színeiben tündökölt és a nyakán függő csengő hallatára minden bánat elszállt az ember szívéből. Trisztán sok-sok idő óta most élvezett először ismét nyugalmat és derűt. De eszébe jutott kedvese és önföläldozó tette szánta magát. Eljuttatta Izolthoz a kis kutyát. Izolt elragadtatva gyönyörködött kedvese ajándékában, melyről azt hazudta férjének, hogy anyja küldte. A varázscsengőtől boldogság szállt szívébe, a nélkül, hogy sejtette volna miért. De mikor rájött a titokra, elmélázott; majd leoldta a csengőt s behajította a tengerbe. A míg Trisztánt a távolban boldogtalanannak tudhatta, ő sem akart nálánál önzőbb lenni, nem akart egymaga maradni ment a gyötrelmekről . . .

Trisztán azonban évekig nem hallott hírt kedveséről; azt kellett hinnie, hogy nagyon is bevált a varázs és végleg elfeledte őt Izolt. Végre Bretagneba vetődött s ennek herczegét megmentette egy lázadó hűbéresétől. A herczegnek volt egy leánya, kit Izoltnak hívtak; szép és kedves volt, Trisztánt már a neve is gyöngéden hangolta irányában. A herczeg fölajánlta hálából leánya fehér kezét a lovagnak és ez nem utasította vissza. Megtörtént az esküvő; de este a lefekvéskor Trisztán ujjáról legurult Szőke Izolt gyűrűje s az emlékek ujult erővel rohanták meg lelkét. Másnap reggel, midőn a nők asszonyruhába öltöztették Fehérkezű Izoltot, ez szomorún elmosolyodott: tudta, hogy e ruhához neki nincs joga még. Névleges férje akkor este kijelentette előtte, hogy fogadalmat tett, hogy egy év leteltéig nőt nem ölel: és ő megadással fogadta e kijelentést, mint a ki kész türelemmel várni. Történt aztán, hogy vadászatra rándultak és Fehérkezű Izolt lova egy tócsába

lépett, úgy hogy a víz a nő ruhái közé szökött föl, térdén fölül, mire Izolt hangosan fölkaczagott. Bátyja, Kaherdin, faggatni kezdte, min nevetett. Izolt megvallotta, hogy az a bohó gondolat ötlött eszébe, mennyivel merészebben viselkedett ez a víz, mint az ő férje. Kaherdin így aztán tudomására jutott a házastársak viszonyának és kérdőre vonta sógorát. Trisztán azelőtt is rokonszenvet érzett a hős hercegfiú iránt, most nyíltan elmondta neki élete történetét. Kaherdin haragja lecsillapult, megszánta a boldogtalant és ettől kezdve meghitt barátságban élt a két nemes lovag . . .

Idővel aztán Trisztán egy harcban, melyet Kaherdin érdekében vívott, megsebesült. A mérges lándzsától ütött sebet nem gyógyíthatta be ezúttal senki más, mint Szőke Izolt. Trisztán már úgy érezte, hogy utolsó napjait éli. Kiparancsolt tehát mindenkit a szobából az egy Kaherdinen kívül. Miután mindketten keserű könyeket sírtak, Trisztán arra kérte sógorát, menjen el a gyűrűvel Szőke Izolt után; visszajövet, ha vele jött a királyné, húzasson fehér vitorlát az árbocra, különben feketét; Fehérkezű Izolt előtt azonban titkolja el, hová és miért utazik. Kaherdin készséggel teljesítette a kívánságot s elutazott. Fehérkezű Izolt azonban a másik szobából mindent kihallgatott: most értette meg férje viselkedését; most látta, minő játékot űzött ez vele. Bosszút forralt, bár eltitkolta érzelmeit és továbbra is gyöngéden ápolta a beteget.

Kaherdin pedig kereskedőnek öltözve eljutott a királynéhoz, sikerült hajójára szöktetni őt. Sietve eveztek Bretagne felé. Már közel voltak a parthoz, midőn hirtelen vihar támadt és a szélvész majd összetörte a hajót. Szőke Izolt kétségbeesve jajgatott, hogy noha ily közel van kedveséhez, nem siethet segítségére, neki is itt kell elvesznie, pedig kedvese karjai közt remélt egykor meghalni, hogy egy sírban pihenjenek. Majd az a gondolat gyötörte, hátha nélküle is meggyógyul Trisztán és neje szerelmében vigaszt találva, feledni fogja őt. Könyörgött az éghez, engedje meg neki, hogy segíthessen kedvesén, vagy egyszerre vessen véget a halál életöknek . . . Őt napig tartott a vihar, aztán boldogan vonták föl ismét a fehér vitorlát. De most gúnyt űzött velők a sors: a szélsend vesztegelni kényszerítette őket.

Trisztánban immár csak a kedvese utáni vágy tartotta meg az életet. Hányszor küldött a tengerpartra, hogy a hajó

föltünéséről hallhasson hírt; de hiába! Végre, midőn a sóvárgástól már elepedt, jön neje és jelenti, hogy látszik a hajó. «Milyen színű a vitorla?» kérdi Trisztán és a bosszúálló nő újra meg újra azt feleli, hogy fekete. Fájó panaszban tör ki Trisztán, hogy kedvese nem könyörült meg rajta; háromszor kiáltja nevét s azzal kiadja lelkét. Fehérkezű Izolt, mikor látja, mit tett, őrvjögve roskad le még mindig imádott férjének holttestére.

Szöke Izolt ekkor szökken partra. A mint ziláltan végigsiet az utczákon, mindenfelől gyászos harangszót, sírást hall. Kérdi, mi történt. Egy aggastyán feleli: «Meghalt a dicső nemes lovag, Trisztán!» Izolt félőrülten rohan szótlan tova; mindenki utána néz, ily szép nőt még sohasem láttak. Már fönt van a teremben, Trisztán holtteste mellett. Félreparancsolja Fehérkezű Izoltot, mert — úgymond — neki több joga van e helyhez, ő jobban szerette Trisztánt. Imádkozik, kedvese mellé borul, átöleli őt s ajkát ajkára tapasztva meghal . . .

Márk király értesült szomorú sorsukról; azt is megtudta, minő bűvös végzetnek voltak rabjai. Megbocsátott nekik és megsajnálta őket. Utánok jött s hazavitte holttestöket, otthon pedig nagy pompával temettette el őket egy kápolnában, az oltár két oldalán, szembe egymással. Mindkét sírból virág nőtt s a kápolna falán összefonódott. Háromszor vágták le az emberek, újra kihajtottak s újra összefonódtak. Márk, mikor hallotta a csodát, megtiltotta, hogy bántsák a virágokat; hadd egyesüljenek a halálban, kik közt ő akadály gyanánt állt az életben . . .

* * *

Ilyen főbb mozzanataiban Trisztán és Izolt mondája, melylyel foglalkoznunk most két körülmény következtében alkalmoszerű: egyik a Wagner operájának színre hozatala a budapesti magyar királyi operaházban; másik annak a szép könyvnek megjelenése, melyben e mondát a nagy közönség számára prózaregénynyé földolgozva nyújtja,*) egyik legjele-

---

*) *Le roman de Tristan et Iseut. Traduit et restauré par Joseph Bédier. Préface de Gaston Paris de l'Académie Française.* Paris. Edition H. Piarre et Cie. — Ugyanez pár fejezet híján előbb egy kétszázfrankos illusztrált díszkiadásban jelent meg.

sebb francia romanista, Bédier József, kit mi is követtünk az imént elbeszélésünkben.

Mindenesetre rendkívül érdekes a boldogtalan szerelmes pár története. Hiszen az összes középkori francia irodalomnak legszebb terméke, melyhez alig akad fogható más, mint a Roland-ének, továbbá még pár ily hazai tárgyú hősköltemény egy-egy részlete, meg néhány úgynevezett breton tárgyú verses elbeszélés és az Aucassin és Nicolette szerelméről szóló, félig prózában félig versben írt novella. Vegyük ehhez, hogy egészen különleges helyet foglal el az Arthur-romanokkal együtt a középkori epikai költészetben, ennek két rendkívül kedvelt faja: a *chanson de geste* és a *fableau* közt sajátos műveltségtörténeti jelenség, egy bizonyos korszellemnek megragadó megtestesülése.

I.

Mily másvilág az, mely a *chanson de geste*ekben,* a hazai történetből meritett hőskölteményekben tárul elénk! Ezek virágzása a breton romanok előtt egy századdal éri el tetőpontját, de azért századokon át eltart még divatjuk. Egy félbarbár, de hatalmas társadalom tükröződik bennök. A legnagyobb hősök az embervér ontásában találják főgyönyörűségeket; a nyers testi erő eszményök, az emberapritás legkedvencebb foglalkozásuk: a legtöbbször nem egyebek — mint a francziák magok nevezik ma — hősi mézárosoknál. Dölyfös vazallusai császárijoknak, sőt Istennek is: hűségök addig tart, míg császárijok teljesíti akarataikat; imájok sem egyéb követelésnél, olykor valóságos fenyegetéssel kísérvé. Vakbuzgók, kik visszariadnak attól, hogy a bőjti napot megszegjék, de perczig sem haboznak, ha arról van szó, hogy apáczakolostorokat fölgyújtsanak. Dühök, bosszújok határtalan; határtalan

---

*) Miután másodízben használjuk itt e kifejezést, jegyezzük meg, hogy annyit jelent, mint oly hősköltemény, mely történeti tényeket beszél el, még pedig valamilyes latin krónikára mint hiteles kútfőre hivatkozva. — *Roman* viszont: román, illetve specialiter francia nyelven írt verses elbeszélés, melynek tárgyát többé-kevésbé phantastikus kalandok alkotják. Végül *fableau* vagy mint eddig tájszólással nevezték, *fabliau*: verses adoma.

hiúságok is és a harci dicsőség esztelen vakmerőségekre készíti őket. De mint rajong vad szívök a hazáért, mennyi önföldözásra képesek és mily forró érzelmök a hű fegyverbarátság! Ez az érzelem sugalmazta ez eposok legszebb részeit: így a Roland-énekben az elesett bajtársak megáldatásának és Olivier halálának elbeszélését, az *Aliscans* címűben pedig Vivien megáldozásának és kimulásának jelenetét. Mennyi fönség e primitív indulatok rajzában, melyek mentek minden finomultságtól és összetettségtől, mindazonáltal meghatnak őszinteséggel! Valóban megindító az a gyermek, mély gyöngédség, mely szeretett barátjaik halálának láttára valamint a mikor saját végöket közeledni látják, elfogja e szilaj harcosokat: ilyenkor ezek a durván nagyolt, óriási kőszobrok, melyeket addig csak bámulni tudtunk, emberi lényekké válnak; alakjuk megenyhül és rokonszenvre hangol.

Mindössze ennyiben határozódik érzelmi világuk, mely épen oly korlátolt, mint értelmök. A szerelem nem az ő foglalkozásuk; elfogadják a nőt, mert a természet rendjében van és ők a természet gyermekei, — esetleg ki is küzdik magoknak, mint az oroszlán a maga párját; de ezzel aztán vége is részökről a szerelemnek: nekik egyébire kell fordítaniok tevékenységöket. A nőekkel szemben való lovagiasság előttök ismeretlen fogalom. Ezek az emberek, kiknek annyira agyára tolul a vér, hogy minden perczen, — mint a költők állandóan ismétlik — «önkivületbe esnek», a nőekkel szemben sem képesek fékezni indulataikat, viseljen bár a nő koronát fején. Pépin a neki ellentmondani merő királynét úgy üti orrba brutális öklével, hogy elborítja a vér; Guillaume d'Orange, midőn már az egész udvar díszben áll és meg akarják kezdeni az ünnepélyt, a trónról lerántja a királynét és szép szöke hajánál fogva meghurczolja a teremben. A nők magok különben szintén vajmi kevéssé felelnek meg a nőiesség mai fogalmának. A Corneille nőihez szokás őket hasonlítani, mint erősen férfias, hősies lényeket. Bizonyára van valami corneillei a Roland mátkájában, ki, midőn a hős elestéről értesül, nem tör ki jajgatásban, nagy önuralommal utasítja vissza a följajánlt vigaszt és kárpótlást, azzal holtan összeesik. Vagy corneillei alak a Guillaume d'Orange felesége, a ki nem akarja a várkapún bebocsátni férjét, mikor a sebektől borítva, halálra fáradtan menekül üldözői elől, hanem arra kényszeríti, hogy

az ellenséggel ismét szembeszálljon és megszabadítsa a foglyokat. Mégis ne feledjük: Corneille hősnői nem élnek ily természeti ösztönéletet. Hiszen ezeknél a barbár nőknél sem egyéb rendesen a szerelem, mint a férfiaknál; merő érzékiség az, testi megkívánás, a lehető legkevésbé raffinált alakban és módon. Szemérem és más efféle erkölcsi fogalmak nem léteznek még az ő számokra. Erőtéljes testökben heves gerjedelmek forrnak, melyek kielégítést követelnek. Ha megpillantanak egy oly férfit, kinek külseje megtetszik nekik, egész egyszerűen följajánlják magokat. Erre az akkori szokások elég módot nyújtottak; mert bár a várakban elzárva éltek a nők, a férfitendégetek a kastély úrnője és ennek leánya este megkenegették, nekik fürdőt készítettek és fekvőhelyökre kísérték őket.*)

A mondottakhoz képest aztán e hőskölteményekben a legkevésbé sem keresendő talán lélektani állapotok festése, bonyolult érzelmek elemzése; minden csupasz egyszerűség itt, világos józanság, száraz elvontság, hijával az élet változatos sokoldalúságának, tarka elevenségének. Semmi színes képzelet, semmi erősebb érzék a természet szépségei iránt; még a természetfölötti dolgok szerepe is, a csodás elem, mely a hőskölteményekben akkora tért szokott elfoglalni, néhány naiv bibliabeli reminiscentiára, különösen pedig egy-egy angyal chablonszerű szereplésére szorítkozik. . . A mai irodalomtörténetírás germán ihletre vezeti vissza a chanson de gesteeket mint eredetileg frank importot. De mily távol esett, nemde, ez a költészet a Nibelungenliedtől! Hát még az Iliastól, melylyel annyiszor állították párhuzamba!

E feudális korszak erőteljes és főséges költészetével szemben, mely lényegében véve eszményi jellegű, ott van a fableau. Kétségtelenül a fableauk közt is akadnak fenkölt hangneműek; de ezek a rövidke történetek rendesen kevésbé komolyak, mi több: vidámságok ritkán ártatlan, — hiszen Boccaccio novelláinak és Lafontaine contejainak dédapjai. Minden eszményiségnek ellenlábasai, levén durván realiztikus, sokszor gúnyos, és még többször trágár adomák: féktelen tobzódást visz véghez bennök a hirhedt gall szellem,

*) V. ö. Nyrop dán romanista könyvét olasz fordításában: *Storia dell' epopea francese nel medio evo*. Torino 1886.

mely a napjainkbeli bohózatokban és operettekben is annyi csípős és mai raffináltságával természetesen még veszedelmesebb tréfát enged meg magának. A francia nyárspolgár szíve szerinti költészet ez, mely éppen ezért a bourgeoisienek jólétre vergődésével érthette el virágzását, fölburjánzását, és melynek e szerint a városok vásártere és a polgárházak ebédlő helyiségei voltak az igazán megfelelő környezet. A feudális aristocrazia előtt sem maradtak ugyan ismeretlenek az efféle borsos versek, miután gyönyörűségét találta bennök a vad katona főurak durva ízlése és egyáltalán lényöknek nemtelenebb fele; mindazonáltal annak a társadalmi osztálynak vált igazi kedvtelésévé és igazi tükrévé a fableau, mely nem tudott és nem is szeretett hevülni, nem szokott ábrándozni, földhöz ragadt, epicureista volt maliciózus szellemtől áthatva.

A fableauban a polgárság kétségtelenül bosszút áll gúnycsúcsával az ő elnyomóin, a főurakon és a papságon, mindazonáltal ezt a satírárt nem hevíti nemes fölháborodás haragja, mely magasabb eszméknek állna szolgálatában.*) Különböző is túlnyomó részben állandóan a középosztály emberei szerepelnek itt. Nem is annyira egy bizonyos társadalmi osztálynak, mintsem inkább általában az embernek szellemi és testi silányságain mulatnak a fableauk, csapongó ötletességgel, könnyed elevenséggel, mélység nélkül és egyáltalán oly drasztikus, sokszor undorító természetességgel, hogy a költészetet bennök mindössze csak a verses forma képviseli. Főleg a hazugságot csipkedik-szúrják; e bűnnek két képviselőjét ismétlik szakadatlan változatban: a papot, még pedig főleg a szerzetest, és a férjes nőt. Az egyház méltatlan szolgálainál az az ellentét, mely rideg tanaik és magánéletök gyarlóságai közt mutatkozott, kihívta a maliciát. Az asszonyok pedig még inkább rászolgáltak a fableauíró haragjára mint a kikben a közmondásos női ravaszságot elnyomatásuk rendkívül kifejlesztette, és a kik élvezetvágyokat, rendesen legsőbb fajtájú megnyilatkozásában fufangok segítségével elégitették ki. E fufangoknak mint ilyeneknek elbeszélésében ketségkívül kedvét találja a költő és közönség egyaránt, miként kedvét találta régebben akár keleten is, de ennek ellenére mily meg-

---

*) V. ö. Bédier könyvét a fabliauról és Brunetièrenek erre vonatkozó tanulmányát.

vetéssel viseltetnek a nő, mint, szerintök, természetből fogva romlott, alsóbbrendű lény iránt! A chanson de gesteek félbarbár brutalitása e pontban lényegileg véve egy színvonalon áll a sárból tisztább körbe fölemelkedni nem bíró fableaunak értelmetlenségével és kajánságával.

II.

A hősköltemények virágzása, érintettük, tulajdonképen a XI. századba esik, bár eltart még másfél századon át kedveltségök: a fableau viszont a XII. században kezd föllepni, de főleg az ezután következőben hajt dúsan. E szerint e két költeményfajnak két fő időpontja közé, a XII. századba esik a Trisztán-mondának és általában az egész Arthur-mondakörnek virágzása. Hogy ezek a breton romanok közkedveltségre tehettek szert a magok sajátos szellemével, a tovább is divó chanson de gesteek mellett, és később a fableauk ellenére is fönn tudták tartani magokat, ennek okát a műveltségi viszonyoknak amaz újjáalakulásában kell keresnünk, melynek legeredetibb kifejezése tulajdonképen a lyrai költészet terén található meg.*) A XII. század közepe tájt ugyanis Dél-Franciaország közelebbi érintkezésbe jutott Éjszak-Franciaországgal, midőn VII. Lajos francia király nőül vette Aquitaine hercegeének leányát, Eleonorát. Az új királynéval vele jöttek kedvenc troubadourjai, kik egy egészen új lyrai költészetet és ennek kapcsán egy új műveltséget honosítottak meg, melyet udvarinak neveztek el. Eleonora később elvált ugyan férjétől és az angol királyhoz menvén nőül, ennek udvarát tette a provencai elegancia és fényűzés újabb gyarmatává; de a mit ő megkezdett, a courtoisie tovább divott Franciaországban és mind nagyobb arányokat öltött, kivált miután az ő példáját követték aztán leányai, kik egyes tartományok grófjaihoz mentek nőül és buzgó pártfogói lettek a trouveereknek, a troubadourok francia tanítványainak.

---

*) V. ö. e sorok írójának a Kisfaludy-Társaság *Francia An-thológiája* elé írt bevezetését, melyet a nevezett Társaság önálló könyv alakjában tett közzé: *A francia lyrai költészet fejlődése*. Budapest, Franklin-Társulat 1900.

A courtois (a németeknél höfisch) néven átvett szellem a kor nagyjainak udvarában fejlett ki, teljesen aristocrata és hihetetlenül mesterkéltnél jelleggel. Ha a chanson de gesteet lényegében eszményinek minősíthettük, úgy ez már valósággal hyperidealis; és ha a fableau minden eszményvel együtt a nőt is sárba rántja, emez viszont oltárra helyezi mint a legmagasztosabb ideált. A nő egyeduralma vagy legalább is hatalmi túlsúlya itt kezdődik el a keresztyén társadalomban és költészetben. A férfinak a nőhez való viszonya vagyis a szerelem a létnek legfontosabb jelensége lesz; az a sarkpont, mely körül fordul meg minden. A szerelem immár kútforrása minden tökélynek, mert hiszen az imádotthoz csak akkor lehet méltó a lovag, ha minél több erénnyel tündöklök. Miként érhetni ezt el és egyáltalán miként kell viselkednie a férfinak, erről törvénykönyvek szóltak, telve végtelen szer-tartásosságtól és a legfacsarosabb casuistikától telhető szabályokkal, melyek minden képzelhető és képzelhetetlen esetről gondoskodtak. Minő természetűek lehettek általában ezek az esetek, némi sejtelmet nyújthat róla az a tény, hogy a courtoisie idejében épen úgy, mint a précieuseök napjaiban fél-ezer évvel később, a szerelmet a hitves társak közt kizárt-nak tekintették s az udvarló plátóiságot szenvelgett. . . . Mily óriásit változott a dolgok sora-rendje a Rolandok és Guillaumeok óta!

A lyrai költészet, melyet legelső sorban ihletett e szel-lemnek megfelelően a troubadour-költészet mint maga is lyri-kus, így aztán oly mesterkéltnél túlfinomultság lett, melynek számára nem létezett a szívből fölfakadó őszinte érzés vagy épen a heves és mély indulat. Helyettök az elmésségek hideg csillogása, hagyományos szólásmódokkal üzött művészkedés, verselésbeli akrobatamutatvány járták. E szerint tehát, mint Bédier vallja, a középkori francia költészet azon az úton volt, hogy oly érzelgős galanteriává fajuljon, mely teljesen précieux és merő alakiságokba vesző lett volna, ha a provencei hatás-sal szemben üdvös ellenhatásul közbe nem lép az Angliából jövő kelta befolyás, mely az úgynevezett breton mondakör-nek a kontinensre áttérjedésével, tehát az epikai költészet terén érvényesül. Ez az új befolyás — Bédier szerint — tiszta idealismust állít szembe egyfelől a régi chanson de gesteek öntudatlan és barbár érzékiségével, másfelől a provencei lyra-

galanteriájával. Itt már nem az a fő többé, hogy az imádó szépen tudjon beszélni és verselni, a lovagi tornákon győzzön stb. A szerelemnek önmaga a végcélja; nincs magasabb fontossága, nem erkölcsi érdem már magában véve. A nő sem oly kérlelhetetlen, hideg bálvány immár, mely csak tömjénezést hódolatot kíván; a szenvedélyben egyenlőség uralkodik itt és a nő egy színvonalon áll a férfival. Ha a hősnek olykor próbákon kell keresztül mennie, a nő is ugyanily önfömládozó. A troubadour, ki ahhoz szokott, hogy folyton csak adjon, a nélkül, hogy maga is kapna valaha valamit, vajmi idegen világban érezhette volna itt magát.*)

E finoman elmés fejtegetéshez kevés hozzátenni valónk van. Legföljebb azt emeljük ki még, hogy a breton monda-kö, melynek a királyi udvar mellett az erdők és tenger szolgálnak színhelyül, addig nem ismert mérvben fejlesztette ki a francziáknál a természetérzéket, miként a csodás kalandok halmozásával is ösztönt adott az addig félénk képzeletnek a merészebb csapongásra. Továbbá, ha eszményisége nem is föltétlenül «tisza», de kétségtelen, hogy az általa rajzolt szerelem már nem üres conventio; része van benne az érzek s óvárgásának, miként része a lélek rajongásának; egyáltalán oly mély, hol gyöngéd, hol tüzes indulat, milyent addig nő nem sugalmazott francia költőnek. Mindenekfölött azonban azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy ha joggal beszél Bédier a kelta befolyás ellenhatásáról a provencei szellemmel szemben, mégis ne feledjük, hogy ez az ellenhatás nem volt föltétlen és gyökeresen átalakító, sőt ellenkezőleg meglehetősen módosult viszont maga is a provencei szellem reactiója révén, miután emez kiirthatatlanul belevette magát a francia lélekbe, ennek fajbéli sajátosságaitól nyert ismét erőt, úgy hogy más-más nevek alatt föl-fölújúl majd a renaissance korában a sonnet-írókkal s az Amadis-regénynyel csak úgy, mint a précieuseök idejében, sőt a rococo századában is a salon-költőkkel.

A kelta befolyást módosító provencei visszahatásnak megvilágítása végett nem hivatkozunk azokra a prózaregényekre, melyekbe az Arthur-romanokat csakhamar átöntötték, s melyek

---

*) Bédier tanulmánya Marie de Franceról, *Revue des deux Mondes* 1891.

a chanson de gesteekből is készült és általok teljesen befolyásolt prózaregényekkel együtt, dédapái lettek az Amadis-regénynek, az újkori irodalom ezen korszakalkotó jelenségének. E regényekben, melyekben Európaszerte elterjedtek és Dantet is megejtették varázsokkal, a courtois szellem oly hóbortig van már túlozva, mely a Don Quijote gúnyját érdemelte ki: a breton mondának s így a kelta befolyásnak e végelfajulásai messzi távolódtak már kanyargós útjaikon a troubadour-világtól. Szintoly kevéssé kívánunk azokra az ókori tárgyú verses románokra utalni, melyek már a XII. században valóságos courtois-lovagokká torzították a régi görögök és trójaiak alakjait: ezek az öntudatlan parodiák, milyenekkelelve az egész középkor, egynek híján közepes vagy a középszerűnél is alantasabb tehetségekben találtak földolgozókra. Hanem tekintsük troyesi Keresztélyt, ki a XII. században Eleonora királyné leányának, Mária champagnei grófnének pártfogoltja volt és az egész francia középkornak egyik legjelesebb költője. Chrétien de Troyes, ki a courtois lyrának egyik legelső és legkiválóbb művelője Franciaországban, állandó tárgyául választotta a Kerekasztal mondakörét, ő ennek legkiválóbb földolgozója hazájában; nála jut először a francia költészetben Arthur és udvara az őt megillető elsőrangú szerephez. Irt Trisztánról is egy nagyobb költeményt, ez a műve elveszett: de mennyire hatott Chrétienre e monda, abból is megítélhetjük, hogy Arthur-románjaiban gyakran ismétlődnek Trisztánra emlékeztető motívumok.

Magok a francia irodalomtörténetírók azt vallják ma, hogy ez a költő egész egyéniségénél fogva legkevésbé sem volt hivatva arra, hogy kedvezzen tárgyát földolgozza. Nem bírt e mondák jelképességének fenkölttségéig fölemelkedni, miként nem bírt a szenvedélyek örvényeibe bepillantani. Ezek a titokzatos csodákkal telt kalandok, melyekben a tündérmesék bűbája tündököl káprázatosan, de melyek sokszor az élet legnagyobb problémáinak, sőt esetleg a halál titkainak jelképei, nála pusztán csak kalandok, melyeket ő saját korának keretébe illeszt bele, lehetőleg a napjaibeli élet rendes jelenségeivé alakít át vagy legalább is a mindennapi viszonyok reális színvonalára szállít alá. Fölöttébb józan lelke nem képes hinni az elbeszélte eseményekben, melyek az ő szemében akárhányszor nemcsak szeszélyes, de érthetlenségig zavaros játékaik

a képzeletnek: és hitetlenségét finom iróniával adja tudtára hallgatójának.

Arthur egész udvara nála Marie de Champagne udvarának lesz képmása. Ezek a lovagok és hölgyek már nem szenvedik ugyan troubadour-módra a testietlenül légies epedezést, sőt a hitvestársak közti szerelemnek is érdekes példáit szolgáltatják; de máskülönben a déli galantériának mindenféle szabályaival töviről-hegyire ismerősök. A XII. századbéli preciositének e facsarosságai valósággal a Scudéry Madeleine-féle *Szerelem (Tendre)*-ország szörzsálhasogatásáig fokozódnak, vagy érzékiesebben színeződve a rococo-kornak hol végtelen kecses, hol végtelen bágyadt mesterkéltégeit előlegezik. Mily ragyogó környezet, mily fényes costumeök és ünnepélyek,— mennyi kellem és előkelő könnyedség! Minő finomsággal elemzi ez a költő a fölszínesebb érzelmeket, fejleszti a néha merész kedélyállapotokat, de melyek hijával vannak az igazán mély fölkavarodásnak és erőszakos rázkódásnak! Nagy művész Chrétien de Troyes, kiváló szépérzéssel és művelt izléssel, de nem egyszersmind nagy költő is. Látszik, hogy ennek a francziának lelkét, mikor Lancelotról vagy Percevalról énekelt, nem járták át a bűnös földi kék gyönyöreire és tragikus szenvedései, miként nem hatotta át az égi eszményért való mystikus vágyódás. Látszik, hogy csak egy dolog érdekelte igazán ezt az elegáns lovagköltőt: az a kérdés, miként érvényesülhet a courtois-lovag becsvágya a nőknek tartozó hódolat mellett is.

Chrétien költészetét érdekesen világíthatja meg az ellentét, melyet vele szemben az a költőnő kortársa képvisel, kit az irodalomtörténet Franciaországi Mária néven ismer, és ki bár normandiai volt, épen Eleonora királyné második férjének, II. Henrik angol királynak udvarában élt. Verses novellái, melyeket *laik*nek nevez a középkor szokása szerint, oly kelta, vagy, mint ő is mondja, breton tárgyakat dolgoznak föl, melyek az angol költőknél is kedveltek voltak: ezért egyik-másik novellájának a francia mellett breton és angol czímét is közli. E laik, melyek közt akadnak Arthur udvaráról, sőt egyenesen magáról Trisztánról*) szólók, jóval szerényebb

---

*) Azt beszéli el röviden, mint talált alkalmat a száműzött hős arra, hogy az erdőn át ünnepélyre lovagló kedvesével pár perczre

igényű művecskék, mint a Chrétien romanjai. Nem kalandok egymásutánját, hanem csak egy kalandot mesélnek el. Igazi mesék, telve megfelelő naiv dolgokkal, melyekben az elbeszélő maga is hisz, s melyeket tehát hallgatójával is el akar hitetni. A subjectiv megindultság mindenütt átérzik s annál biztosabban hat, mert a költő egyénisége igen kedves a maga félreismerhetlen sóvárgásával egy tökéletesebb képzeleti világ után. Ironia helyett itt merő érzelmesség uralkodik, melyet az érzelgősségtől megóv az indulat közvetlensége, sőt a szenvedély erejének perczre meg-megsejtetése vagy még inkább a mindenütt nyilvánuló természetesség, mely olykor bántónak is tetszhetik ma a kényesebb ízlésű előtt. Ez a természetesség érvényesül a szerelem fölfogásában is. A szerelem itt nem a troubadour-galanteria, melyről a calaisi csatorna túlsó partján, Éléonore leányának udvarában énekel a champagnei költő: férfinél és nőnél majdnem oly testies megkivánás az, mely a chanson de gesteek érzékiségére emlékeztet, csakhogy az érzéki gerjedelmek már sokat finomultak a művelt környezetben. A test szépségének odaadó kultusa már a festőművészetnek ragyogó és tiszta színeivel van ábrázolva, úgy hogy művészi gyönyört nyújt. Sőt maga a testi kéj minden fesztelenség mellett is annyira öntudatlan ártatlansággal vagy szemérmes finomsággal van rajzolva, hogy a szív legeszményibb hevületeivel olvad össze, -- miként minden érzéki gerjedelembé belevegyül itt a lélek esenkedése a lélek után. Aztán mindenütt halkított mélabú hangja rezg végig, még pedig nemcsak mikor önförládozó lemondásról regél a költő, de még akkor is, ha boldog szerelemről énekel vagy épen ha Trisztán és Izolt viszonyához hasonló bűnös szerelem tragikus történetét mondja el. A courtois-udvarlás mesterkéltégei helyett a megindult szív ihleti e laiket, melyek így majdnem modern stilü lyrico-epikai elbeszélések, a helyzetek hangulatos kifestésével, a benső tépelődések meghatott tolmácsolásával, a képzeletnek oly frissességével, oly fogékony érzéssel a természet szépségei iránt, a mennyire Chrétien nem képes. Csak a gondolatbeli mélységnek, a képzelet magasabb szárnyalásának fogyatékossága, a szilaj erőnek és a szélesebb

---

titkon találkozhatték. A *lai* szót eddig angol származásúnak tartották, Muret szerint azonban latin eredetű (*carmen laicum*).

ecsetkezelésnek hiánya, az elbeszélés egyes részeinek elszórt vázlatossága akadályozzák meg, hogy ne Marie de France-t tekintsük ma a legnagyobb francia költőnek a középkorban.

III.

Ilyen hatások és ellenhatások közreműködésével fejlődik ki Franciaországban az az epikai költészet, melyhez *Trisztán és Izolt* is tartozik. Lássuk most, honnan kerülhetett e mondának anyaga és minő alakban?

A kik szeretik a mondák vándorlását kutatni, olykor feledni szeretve azt, hogy az emberi elme többször is kitalálhatott egyazon dolgot, meglepő párhuzamokat fedeztek fel úgy a keleti mint a classikus irodalmakban. Az egyiptomi papyrusok regélnek már egy fáraóról, a ki a Nilus vizén egy női hajfürtöt vett észre, mely illatával betöltötte a levegőt, s a ki aztán kijelentette, hogy csak e hajfürt tulajdonosát fogja nőül venni. A hindu fableauk viszont oly asszonyi ravaszágokról mesélnek, milyenekhez Izolt a fenyőfa alatt vagy pedig az Istenítélet alkalmával folyamodik. Morholt Minotaurusra, a «lófülü» Márk, kinek titkát egy embere a mezőnek kifecsegi, Midasra emlékeztet; a fehér és fekete vitorla motivuma Egeus történetéből jó ismerősünk. Trisztán halála a Párisénak társa, kinek sebét csak hűtlen elhagyott neje, Oenone gyógyíthatja meg, ez vonakodik jönni és mikor mégis könnyörül s odasiet, férjét holtan találja, aztán holttestére borúlva maga is meghal stb. Viszont a nyugateurópai népköltészetben is váltig ismert motívumok a sárkányölés vagy a szeretők sírjából sarjadó s összeölelkező virág stb. De hagyjuk e mozaikszerű hasonlítgatásokat, bár nem állhatjuk meg, hogy ne szaporítsuk még egygyel e curiosumok számát, mert ez talán valamennyinél pikánsabb, lévén germán vonatkozású: Siegfried épen úgy ismeri már régebről Brunhildot, mint Trisztán Izoltot, és épen úgy másnak szerzi meg őt nőül, miután szerelmet ébresztett saját maga iránt szívében, úgy hogy aztán Brunhild lelket is a megcsalás és megszegyenyítés keserősége emészti és gyűlölet fogja el . . .

A Trisztán-monda eredetének kérdése összefügg az egész Arthur-mondakör eredetének kérdésével, bár kétségtelen, hogy

Trisztánnak eleinte semmi köze sem volt a Kerekasztal lovagjaihoz, hanem — mint annyi más monda — csak később fűződött hozzá az Arthur-mondakörhöz. A középkori irodalomnak egyik legtöbbet vitatott és még mindig nyílt kérdésével állunk itt szemben. Korántsem szándékunk a tudósok bonyodalmas polemiáit aprólékosan ismertetni itt. De legalább futtában föl kell említnünk, minő főbb nézetek harczolnak e téren jelenleg az igazság babérjáért. A harczban természetesen az eruditio tulajdonképeni hazája, Németország jár elől a maga romanistáival, kiktől tanultak tudvalevőleg a francia szakemberek is tudományos módszert és tanulták ráadásul nem egyszer a kalandos föltevésekben tetszelgést. A Zimmer-féle *) elmélet azt állítja, hogy az úgynevezett breton mondanak vagyis a kelta anyagnak, ha nem is őseredeti színhelye, őszülőhelye, a franciaországi Bretagne, vagy régibb nevén Armorique, de mindenesetre az a hely, hol tulajdonképen alakult meg és fejlett ki mondáva. Itt keletkezett igazában és innen került aztán Angliába, melynek francia neve ma is Grande-Bretagne, nagy Bretagne, megkülönböztetésül a kontinensí kisebbiktől, melyet a középkorban Petite-Bretagnenak is hívtak. Angliában szintén francia nyelven virágzott aztán sokáig a monda, minthogy ebben az országban az elfrancziásodott normannok uralkodtak, kik a francia nyelvet vagy mint a francziának ezt a tájszólását nevezik, az anglo-normann nyelvet tették uralkodóvá a közélet és az irodalom terén. — A Foerster-féle *) nézet viszont már nem elégszik meg azzal, hogy a kontinens azon részét tegye a monda kiinduló pontjává, hol tényleg a britt szigetekről átvándorolt kelták utódjai éltek, s a hol a kelta monda kétségkívül átalakult a breton énekeseknél, kik Angliában megfordultak s aztán a francziákkal szintén közvetítették a mondat. Foerster egyenesen a francia írók leleményének tulajdonít mindent, azt állítva, hogy ezek a breton laikból legfőlebb Arthur nevét

---

*) H. Zimmer: *Beiträge zur Namenforschung in den altfranzösischen Arthurepen*. Zeitschrift für franz. Sprache u. Litt. 1891. 1—117. l. Magának a Trisztán-mondának e tanulmány fele része (az 58-ik laptól kezdve) van szentelve.

**) V. ö. Foerster nagybecsű Chrétien-kiadásainak bevezetéseit, így a nagy *Yvain*-kiadásnak, valamint a *Romanische Bibliothek*beli *Cligès*nek bevezetését.

és lakóhelyét, szóval a staffage-t kölcsönözték, de a tartalom «ausschliesslich französisches Gewächs», úgy hogy az egész kelta jelmez, kelta decoratio nem egyéb, mint a Chrétien de Troyes-k mystificatioja. — E nézetekkel szemben Franciaországban, hol egyébiránt a legtekintélyesebb tudósok szintén nincsenek mind egy véleményen, Gaston Paris arról van meggyőződve, hogy a monda szülőföldje a britt szigeteken keresendő, hová a rómaiak által Európából fokozatosan kiszorított kelta faj mint legszélső pontra vonult meg s hol legtovább tartotta fönn magát. Itt, még pedig Walesben fejlődött ki a monda s innen terjedt el aztán a kontinensre, miután a keltáktól az angol-szászok s ezektől a normannok örökölték. A monda megalkotásának dicsősége e szerint a keltáké, nem a francia képzeletből támadt az; csak föntartásának érdeme illeti meg a francia költőket, kiknek révén e szép költemények új életet nyertek, egész Európában elterjedtek, s kikenél néha még a szavak is rávallanak az angol közvetítésre. (V. ö. Marie de France-t, továbbá Bérout-t, kinél a bájitalnak neve lovedris vagyis angol lovedrink, szerelmi ital.)

Az utóbbi nézet*) nagyon valószínű. Bár Németország-nak az az elsőrangu szaktekintélye is, kinek egy alapvető Trisztán-monographiát köszön a tudós világ, Golther azt állítja, hogy e mondánál «darf man auf Alles eher als auf eine national keltische Sage schliessen»: annyit talán mégis biztosnak vehetünk, hogy az Arthur-monda és ezzel együtt a Trisztán-monda kelta eredetű, bárminő irányban és alakban tette is meg útját a calaisi csatornán át, és bármennyire localisáltak is későbbi földolgozók Petite-Bretagneban. Hogy csak a Trisztán-mondánál, tárgyunknál maradjunk, nem lehetetlen, hogy ős kelta mythologia alakjaiból alakultak az egyes szereplők, mint a *Nibelungenlied*ben ős germán istenek lapanganak Siegfried és a hozzátartozók alatt. Morholt nevében a tengernek, Márkéban a lónak kelta neve nyomozható; Trisztán, ki egy barbár korbelt embernek összes tökéletességeit egyesíti magában, mint a harczos és vadász, vadföldaraboló

---

*) E nézetnek francia részről nagytudományú védője Lot Ferdinánd egész cikksorozatban czáfolja pontról-pontra a greifswaldi egyetem tudós keltistáját, Zimmert. A Trisztán-mondával *Romania* 1896. 14—32. ll. foglalkozik.

és dalnok eszménye, valószínűleg szintén emberfölötti lény volt eredetileg. De hagyjuk e mythologiai nyomokat, melyek úgyis kevésbé érdekelhetnek ennél a mondánál, hol az úgynevezett csodás elem elenyésző csekélységgé szorult össze, minden realis talajon mozog és az Arthur-románoktól elütőleg minden phantastikusság kerülve van. Szintúgy csak futtában kívánjuk érinteni azon különben már tudományosabb színezetű föltevést, mely történeti alapokat keres és három ország multjához fűzi a monda főszereplőit a következő beosztással: 1. Trisztán eredetileg Britannia őslakóinak, a pikteknek királya, Drosztán néven; 2. Izolt eredetileg Ishild (kinek neve francziában Isolt, Iselt, Iseut lett) az Irlandban megtelepedett dánok utóda, wiking királyleány, 3. Márk Cornwales ura.

De lássuk a legszilárdabb érveket, melyeket a kelta eredet fővédői felsorolnak. Ilyenek a fegyverzet: a francia lovag sajátos harczi eszköze a lándzsa helyett e hősöknél hajító dárda és íj szerepel; a ló náluk csak utazási alkalmatosság, a lóhátról folytatott lándzsa-viadalt nem ismerik, gyalog harcolnak és nekik kutyájok az a meghitt jóbarát, hű társ, minő a francia loagnak az ő lova. Ott van továbbá a természet szerepe. Egy XII. századbéli francia, úgymond Gaston Paris,* nem tudta volna olyan őstermészeti életnek jeleneteit képzelní ki, minőt Trisztán és Izolt az erdőben élnek, miként nem ismerte azon tengerpartokat, hol ez a monda játszik, és nem lett volna képes ekkora szerepet juttatni e tenger módra viharzó szenvedélyű drámában a tengernek: mely itt valósággal élőlénynek látszik és teljesen összeforrít ez emberek életével.

Volna még egy pszichologiai érv is, mely már nem az anyagra, hanem ennek fölfogására vonatkozik, és melylyel a kelta származás elméletét szintén támogathatni véli a most idézett nagy tudós, kinek idevonatkozó fejtegetései a legremekbber lapok, milyeket egész pályája alatt írt. Kár, hogy ez az

---

*) Gaston Paris: *Tristan et Iseut*. Revue de Paris. 1894. (Újabban fölvéve a *Poèmes et légendes du moyen-âge* című kötetbe Paris 1900). V. ő. ugyane szerzőtől Bédier könyvének préfaceát (5—18. ll.) és az *Histoire littéraire de la France* XXX. kötetében (684—704. ll.) foglalt cikket valamint a *Romania* több közleményét.

érv, mint minden, a mi a racepsychologia körébe tartozik, nem áll föltétlenül minden kétségen fölül. Emberi és isteni törvényektől gátolt, bűnös szerelemnek «hasonlíthatlan epopeája» ez a költemény, írja Gaston Paris; e vad indulat áttör itt minden gáton, mennyei gyönyört és pokoli kínt szerezve. Férfi és nő egy végzetes szenvedély áldozatai, mely lényöket végleg leigázta; hasztalan ellene minden küzdés; egész életüket hatalmába kerítette, kizárólag magának követeli, teljesen betölti; kimondhatlan gyönyörök tetőpontjára ragadja lelköket, hogy onnan mindegyre kétségbeesés örvényébe döntse alá szárnyaszegetten és újra meg újra a halálnak közvetlen közelébe juttassa őket, mely kezdettől fogva nem szünik meg rájuk leselkedni, míg utoljára valóban lecsap rájuk. A szerelem ily fölfogása Gaston Paris szerint kelta specialitás: «azon vidékeknek, hol a nap leáldozik, szomorú és szenvedélyes geniusa» hozta be Európába azt a költészetet, mely az élet központjává teszi a szerelmet, oly helyet juttatva a nőnek, e szerelem tárgyának vagy áldozatának, ihletőjének vagy viszautasítójának, melyet nem juttattak sem Görögország, sem Germania vagy Franciaország költői, s melyet a nő ezután mindvégig meg is tart magának a modern költészetben.

Ezzel szemben a legkiválóbb francia keltisták egyike, D'Arbois de Jubainville azt vitatja, hogy a szerelem említett fölfogása nem kelta eredetű, hanem a francia társadalom viszonyai változásának folyománya. A XII. században ugyanis a nők szintén kaptak hűbér-uradalmakat, s miután így meggazdagodtak, a költők immár nekik is kedvökben iparkodtak járni és számokra oly szép történeteket eszeltek ki, melyekben a szerelem főszerepet játszott, s melyeket aztán azzal tettek még vonzóbbakká, hogy átszőtték a kelta mondának böven buzgó csodás világával és kelta nevekkal, melyek az ujdonság ingerével hatottak. Ez ellenvetésekben a Foerster-féle elmélet kísért, mint láthatjuk; érdekes volna hallanunk részletesebb czáfolatát Gaston Paristól, de emez eddigelé*) beírte mindössze egy-két megjegyzéssel, melyek közt leginkább figyelemreméltó az, hogy Chrétien de Troyes kortársainál az inventio (a részletekbeli leleményességet nem

*) *Romania* 1895. 154. l.

számítva) vajmi meddő. Máskülönben Gaston Paris megelegszik annak általános ismétlésével, hogy az anyag maga nem francia és ha a fölfogás nem volna keltának vitatható — «a mi pedig nagyon valószínű» — úgy germán szellemet kellene benne látnunk, mert «bizonyára nem francia».

Részünkről erőnket meghaladó merészség volna, ha e polemikiában akármelyik párthoz küzdő fél gyanánt akarnánk szegődni; de mégsem hallgathatunk el néhány észrevételt. Ám legyen az anyag, a mint mi is hiszszük, kelta eredetű: ebből még nem okvetlen következik, hogy a földolgozásbeli conceptio is az. Hiszen akkor odajutunk, hogy ne csak a romantikusoknál és Rousseau-nál, kihez hozzá vehetjük a *Manon Lescaut* szerzőjét is, keressük Gaston Paris-zal a kelta szellem hatását, hanem magánál Racinenél is, kinek nevét Gaston Paris feledi említeni, holott ezt a *Trisztán és Izolt* monda tanulmányozójának annál kevésbbé szabad tennie, mert egy francia költő sem használta annyira állandón a monda főmotívumát, az ellenállhatatlan végzetes szerelem rajzát: úgy hogy ha a chanson de gesteeknél egy Corneille nevét vettük tollunkra, itt, a breton mondáknál lehetetlenség Racinere nem gondolnunk, mint a kinél ugyanoly romboló szenvedély tragikuma található ugyanoly gyöngédebb érzelmekkel váltokozva és a lélektani finom elemzéseknek ugyanoly állandó kíséretében. Attól tartunk, hogy a szerelem szóban levő fölfogásának kelta eredetet vitatva, végelemzésben nem tesznek egyebet a nagynevű romanista tudós és tanítványai, minthogy annak a sokszor ismételt nézetnek ismétlik újabb változatát, mely a francia szellem tizenhárom próbás képviselőit csak a Molière és Lafontaine, Voltaire és Béranger hangneméhez tartozó írókban hajlandó megtalálni, míg Corneillet és Racinet, Bossuet-t és Pascalt, Rousseaut és Lamartinet vagy Hugót az igazi francziásság körein kívül esőnek tekinti.

Szintúgy meg kell jegyeznünk még azt is, hogy már a priori is furesának tetszhetik, ha a mai francia házasságtörési regény és színmű egyetemes divatja idejében, midőn a házasságtörés a legsajátosabban francia tárgynak van elismerve a külföld előtt, épen azt a költeményt kellene idegen szelleműnek nyilvánítani, mely legelőször tárgyalta ezt a themát, még pedig oly merészen és hatalmasan, hogy már

nem is a *Nouvelle Héloïse*-re, de egyenesen Sand Györgynek szenvedélydicsőítő regényeire emlékeztet. *Trisztán és Izolt* lényegében véve nem egyéb, mint a férjes nők plátói imádását szenvelgő troubadour lyra elméletbeli hazugságainak erősen francziás őszinteséggel és gyakorlati érzékkel való átfordítása az élet gyakorlati igazságaira, a következmények teljes levonásával és a legfenköltebb hangnemben. — Végül azt sem hagyhatjuk szó nélkül, hogy mi egyáltalán úgy érezzük, hogy az állítólagos kelta concepciónak idézett védelmezése kissé talán nagyon is modern lélektani művészettel és erkölcsi érzékkel való átalakítását nyújtja a mondának, melyben mindössze csak egy vad kornak megfelelő vad szenvedély foglaltatott eredetileg. Senki úgy ki nem emelte, mint maga Gaston Paris, mennyi a primitív barbárság e mondánál a szokásokban és erkölcsökben. A hős és hősnő az erdőben, a fák terebélyes koronáitól alkotott lugasban élnek, sőt maga a királyi palota sem egyéb, mint valamilyes barakk, melynek szobáin keresztül foly a patak. Királyné és királyleány megannyi javasasszony: az utóbbi maga fürdeti meg a lábbadozó beteget. Márk király mosolyogva csapja le kardjával törpéjének fejét, a ki Midas borbélyának módjára elárulta az ő füleinek titkát; ugyanő egy énekesnek elragadtatva előre mindent odaigér vaktában, aztán kénytelen saját nejét adni oda, kit Trisztán szerez vissza cselével. Izolt engedi, hogy a még tiszta Brangien helyettesítse őt az első órában a nászéjen, az éj többi része alatt pedig tartózkodás nélkül elfoglalja az őt megillető helyet férje oldalán; majd el akarja tenni láb alól titkának önfeláldozó részesét. Ő adja kedvesének kezébe a nyilat, hogy lelőjje a rájok leselkedőt, éppen akkor, midőn ez zsebében odahozza neki imént levágott másik ellenök hajfürtjeit. Mikor a máglya előtt Trisztán megmeneküléséről értesül, örvend, hogy most már kedvese őt meg fogja boszúlhatni. Mind ösztönszerű életet élnek ez emberek, a percz indulatainak közvetlen hatása alatt cselekedve. Szerelmök tartós ugyan, de szintén csak ösztön, sőt tán éppen ezért kiirthatlan. Nem a lélek titkos evolutiója eredetileg, hanem testi hatás szülötte, bájital eredménye; és minthogy ez, tehát nem csak a szerelmes pár tartja magát ártatlannak, hanem Márk is feloldozza őket a bűnösség vádja alól, midőn halálok után arról értesül, mily bűvös erőnek

voltak rabjai. Oly lélektanilag erősen indokolt és mély erkölcsi felfogással írt racinei tragœdiát, minót Gaston Paris kiváló költői erővel és kissé Wagner operájának hatása alatt reconstruál, tán még sem kereshetünk bizton a Trisztán és Izolt szerelmének mondájában, mely -- ha már élére kívánjuk állítani a dolgot -- hamarább emlékeztet akár a *Léon Léoni* mint az *Andromaque* vagy *Bajazet* vagy *Phèdre* világára.

HARASZTI GYULA.

BARABÁS MIKLÓS EMLÉKIRATAI.

Ötödik és utolsó közlemény.*)

V.

(A pesti műegylet megalapítása. · Viharok az egyesület kebelében. — Krisztus és Angyal Bandi. Eger és Pyrker képmása. · Családi örömek. Külföldi körút. · Hat hét Londonban. · Mr. Hope képtára. — Brocky. Turner képei. · Művészi pályázat angol történelmi képekre. · Párisban. · Hazafelé öt asszonygyal. — Idyll Linzben. — A gólya a városmajorban. · József nádor a halottas ágyon. · A fiaker-pénz. · 1848. · Pest bombázása. — Nagy Sándor. — Gróf Batthyányi képgyűjteménye. · Kossuth Zsuzsi és Batthyányi képmása. Az üldözött Batthyányi-arckép. · Albrecht főherceg mint modell. — A meghunyászkodott finansz. — Barabás, a fényképész. · 37 év után emlékezetből megfestett arckép. · Barabás, mint városatya. Rajzoktatás az elemi iskolákban. Az iparostanoncok rajztanítása. — Kern József és a felesége. · 50 éves művészi jubileum. Trefort üdvözlő levele. · A tudományos Akadémia 50 éves tagságának ünneplése.)

Pesten az Uri-utcában, a Kiskorona-utca sarkán béreltem szállást, Szent György napkor pedig a Két-sas-utczai Neuhofer-házba költöztem át. A míg megtudták, hogy megint Pesten vagyok, kevés dolgom akadt s ekkor festettem a *Galambposta* című képemet, melyet még kétszer másolnom is kellett. Az 1840-dik év június havában nyílt meg a pesti műegylet első tárlata, s a műegylet ezt a képemet megvette és kiállította.

Ez év tavaszán kezdeményezték Trefort Ágoston, gróf

---

*) Az előbbeni közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 1902. évi 301., 302., 303. és 304. számában.

Serényi, Lukács Móricz, Grimm Vincze s még többen a műegylet megalapítását, de először csakis aláírásokat gyűjtöttek. Mikor már 200 aláírás együtt volt, megalakult a műegylet is, de a befizetések csak később történtek. A szabályok elkészítetvén, tiszteletbeli titkárnak a legifjabb tag: Szekrényessy Dániel ajánlkozott, a műárusi tisztet Grimm Vincze vállalta el s egyedül neki köszönhető ez első pesti műtárlat sikere. Grimm a jobb jövő reményében fáradozott. Hogy a tárlatra alkalmas képek legyenek, Bécsbe utazott föl, sorra járta a művészeket és műárusokat s így aztán mintegy 180 képet szedett össze. Grimm a tárlat számára az akkori Vigadó-épület folyosóit bérelte ki, ő volt a pénztárnok is, de mivelhogy pénz nem igen volt a pénztárban, a mit lehetett hitelbe csináltatott, a többi kiadást saját zsebéből fődözte. A gőzhajó szállítási költségei, állványok, hevederek s az egész fölszerelés költségei mind e tárlatot terhelték. De a tárlat szépen sikerült, úgy, hogy ennek hatása alatt a fizető részvényesek száma 1200-ra emelkedett.

Az egyleti szabályok úgy rendelkeztek, hogy a jövedelem következőképen osztandó föl :

1 rész a képek hozatala és visszaszállítására,

1 « a tárlati helyiségek bérletére, szolgálk fizetésére s kisebb kiadásokra,

1 « a műlap kiállítására,

1 « képek vásárlására, nyeresémenyül a tagoknak,

1 « a múzeumnak vásárlandó képekre.

Később a fizető részvényesek közt mozgalom támadt, hogy a múzeumi vásárlásra szánt egyötöd részt töröljék, mert egy kezdő társulatnál legelső az önföntartás eszméje s ha a még csekély jövedelmet annyifelé szétosztják, alig jut valami nyereseményképek vásárlására s a részvényesek elpártolnak.

Rendkívüli közgyűlést hívtak egybe, melyben heves vitatkozás támadt a fölött, adjanak-e a múzeumnak részt vagy sem? Nagy hévvel védelmezték a múzeum pártolását Toldy Ferencz, Zsivora György, Szemere Bertalan s még egy páran, de a túlnyomó többség ellene volt. Az egyik ellenfél kisütötte, hogy 200 aláíróból csak 60 fizető tag van és kérdés, nem azok csinálták-e az egyleti szabályokat, s kik be sem fizették a tagsági díjat. Én a mellett voltam, hogy a múzeumnak adandó részt akkor kell folyósítani, mikor az egylet már nagyobb ösz-

szegekkel rendelkezik. Meg voltam róla győződve, hogy az önérdék kielégítése sokkal biztosabb alap, mint egyesegyedül a hazafiság. Első kelléknek tartottam tehát az egyesület fölvirágoztatását, azt remélve, hogy ha eléggé erősek leszünk, a múzeum gyarapítására is jut majd pénzünk.

Toldy azzal érvelt, hogy megcsaljuk a részvényeseket, ha a múzeum ellen határozunk, mert a nagy többség hazafiságból írt alá és fizette be tagdíját.

Erre én indítványoztam, hogy a titkár nyisson egy aláírási ívet, a következő szöveggel: «Mi alólirottak lemondunk esetleges nyereségeinkről a múzeum javára». Ez az ív meg fogja mutatni, hogy a tagok többsége hazafiságból lett-e részvényes, és ha felénél több aláírja, akkor remélhető, hogy a nyereségek fele a múzeumnak jut. Én azonnal alá is írtam az ívet s utánam egy Müller nevű kis sánta rajztanító írta alá, a ki alig tudott pár szót magyarul. De csak ketten maradtunk az íven s én nagyon csodálkoztam, hogy legalább a múzeumpártolás mellett szónoklók nem írták alá. Sajnáltam, sőt ségyltem is, hogy a fennen hánytorgatott hazafiság ilyen kudarcot vallott, de annál inkább megrögzött bennem az a föltevés, hogy biztosabb az önérdék alapja, mint a hazafiságé és sokkal több szájban van meg a hazafiság, mint szívben.

A vitát Fáy András életrevaló indítványa zárta be, melyet mindenki helyeselt. Azt indítványozta, hogy miután az egyület jótállást vállalt az el nem adott képek sértetlen visszashállításáért, tegyünk e kockázat biztosítására félre 400 forintot és ha szerencsésen történik a szállítás, a 400 forintból fennmaradó összeg a múzeumi képtár gyarapítására fordítandó. Ez az eszme oly észszerű és következetes volt, hogy ellenezni nem is lehetett, de az a fatum érte, hogy a visszaküldés fölémésztette a 400 forintot.

A részvényesek közt kisorsolt képekre 3000 forint fordítottatott.

A közelebbi közgyűlésen, mikor a lefolyt évi számadásokat átvizsgálták, Kossuth Lajos kemény megrovást intézett a kezelés pontatlansága ellen s így azt az embert, a ki egyedül dolgozott, róttá meg azért, hogy kétszer annyit nem tett.

A második évben a műegylet részvényeseinek száma már 1800-ra emelkedett, vagyis az előző évhez képest 600-al szaporodott. Ez évben Iszer harisnyakötő és háztulajdonos

lett a pénztárnok, a ki minden kiadást számlákkal és nyugtákkal igazolt, neki most már nem kellett állványokat csináltatni, nem kellett ezeket szövettel bevonatni, fölszereltetni s íme, ez évben sem jutott több a nyeremény képvásárlásra 3000 forintnál. Világos tehát, hogy az előző évben Grimm Vincze az ő pontatlan följegyzéseivel csakis a saját zsebének ártott s én ez értelemben föl is szóltam az egyesületben, hogy Kossuth megrovását kiegyenlítem.

E nyár elején Szeniczey Gusztávot és engem kértek föl a tárlat rendezésére. Szerdán délben készültünk el a rendezéssel s mindjárt mondtam Szeniczeynek, küldjünk a nyomdába valakit és nyomassunk plakátot, hogy a műtárlat nyitva van.

Szeniczey ingerülten szólt reám :

--- Mit nem gondol? Hiszen ha nyomtatott cathalogus nélkül nyitjuk meg a kiállítást, a hirdapok megesznek.

--- Ha megtámadnának érte, majd felelek én nekik, válaszoltam nyugodtan. Most országos vásár van, lóverseny van, ezeknek szombaton vége, vasárnapra mindkettő közönségszétoszlik, hétfő előtt pedig a cathalogus el nem készülhet. Mégis csak jobb, ha a közönség cathalogus nélkül nézi meg a tárlatot, mintha sehogyan sem látja. Aztán meg ezen is lehet segíteni. Apró czédulákra írja föl a titkár a művész nevét és a kép czímét s ezt a keret szögletébe szúrjuk. Ezzel pár óra alatt készen lehetünk.

Úgy is lett. Másnap aztán betekintettem a tárlatba, vajon látogatják-e már?

Hát csak rohan velem szembe Szeniczey.

- No, volt itt ma lárma — így szól — egy katolikus lelkész zajongott, a miért oly rossz lelküleg scandalizáljuk a primást.

Pedig az egész egy kis tévedés volt. Az egyik állványon két képnek a czímét elcserélték a szolgálk. Az egyik képen volt egy vörösnadrágos betyár, a mint a csárda előtt egy leánynyal tánczol és két cigány húzza a talp alá valót, alatta ez a czím: «*Krisztus és Magdaléna*, a hercegprimás tulajdona». A másik képen, melyet Kukorelli, Kopácsy hercegprimás protegáltja festett s a mely Magdolnát ábrázolta, a mint Krisztus lábát mossa, ezt a profán czímet olvashattuk: «*Angyal Bandi és szeretője*». Természetesen hamarosan visszacseréltük a czím-lapokat.

A mint a műegylet gyarapodott, Szekrényessy azt indítványozta, hogy a Vigadó folyosói helyett gondoskodjunk állandó szállásról, a hol minden vidéki ember biztosan megtalál hennünket. Ennek következtében később állandó helyiséget béreltünk, de mivelhogy nem volt épen tágas, állandó tárlatot rendeztünk benne, minden hóban változtatván a képeket. Ha szükséges volt, két hónapig is megmaradhatott ugyanaz a kép, de tovább nem.

A műegylet ügyei mellett még egy dolog foglalta el időmet: ez év nyarán építtettem budai városmajori villámat. 1841 június havában megházasodtam, egybekelve művelt és áldott jó lelkű nőmmel Bois de Chesne Zsuzsannával.

Az 1842-dik év őszén meghívtak Egerbe, hogy Pyrker érseket fesseem le a város részére életnagyságban. November elején indultam Egerbe, borzasztó utat szenvedve végig, különösen Gödöllő és Hatvan közt. A mély sarat, mely tetején megfagyott, nehéz fuvaros kocsik átvagdalták, vagyis inkább táblákra tördelték, mely aztán megint keményre fagyott s majd kirázta az ember lelkét. A hatvani töltés végén egy kőből faragott szent állott. A kocsisom keservében így kiáltott föl: «Talán ezt a szentet azért állították ide, hogy ha valaki itt a sárban vész, legyen a ki érte utolsót imádkozik».

Egerben az érseki palotában szálltam meg s az érsek képmásáról Lévay és Sisnai érseki titkároknak is készítettem egy-egy mellképet. Lévay később püspök lett, Sisnait pedig a forradalom után, a miért egy szabadságharcosnak menhelyet adott, fogságba vetették, a hol meg is halt. Az egri község Pyrker jól sikerült képeért a fizetésen kívül egy ezüsből készült aranysegélyű pallettával is megtisztelt.

Innen siettem haza, hogy nőm lebetegedésén otthon legyek. De elkéstem, mert december 10-én már szerencsésen megszülte egész életére szerencsétlen gyermekemet, Henriettet, a ki később Demjén Lászlóné lett. Második gyermekem: Ilona (Maszák Hugóné) 1844 július 14-én, a harmadik: Alice (Thaly Guidóné) 1746 február 18-án született s édes anyja nevenapján 1867 december 30-án hunyt el. Fiam: Elemér Arthur 1849 január 26-án született s mint harmad éves orvosnövendék 1869-ben halt meg.

1843-ban nőmmel együtt, a ki már több éve nem látta szüleit, külföldi útra indultunk. Én már régóta vágytam látni

Németországot, Németalföldet és az angol és francia művészetek hazáját. Nömmel tehát abban állapodtunk meg, hogy míg ő haza megy Constanzba nyaralni, én körutat teszek az említett országokban.

Május elején útnak indultam Drezdán, Lipsén át Berlinbe s a képtárak megtekintésére mindenütt több napot szántam. Berlinből a Majna melletti Frankfurtba, majd a Rajnán Köln és Düsseldorf érintésével Hollandiába mentem. Itt Amsterdam, Haarlem, Hága és Leyden városokban tanulmányoztam a művészeti alkotásokat, azután Rotterdamon át Antwerpenbe, onnan Brüsszelbe s Osztendébe mentem, mindenütt egy-két napot időzve. Osztendeből június hó 9-én este 8 órakor indultam és 10-én délelőtt 11 órakor szálltam ki a londoni vámhivatalnál a gőzhajóból, a hol már egy londoni barátom, John Counliffe Pickersgill várt reám. Az éjtszakai átkelettel azért siettem, nehogy a napfordulással beállani szokott vihar elérjen. És 10-én délelőtt, mikor már a Themseben jártunk, csakugyan erős szél volt, mely heves viharrá fejlődött. Pickersgill egyik barátja, a ki pár nappal később a continensről érkezett s gyakran járt át a calaisi csatornán, keservesen panaszkolt, hogy életében oly borzasztó átkelése még nem volt, mint ezúttal.

Londonban hat hetet töltöttem s Pickersgill barátom szüleinél szálltam meg, a kik minden tekintetben nagyon szivesek voltak irányomban. Pickersgill egyik barátja följajánlta, hogy ha akarnám, szivesen elvezet egy magán képtárba. Hallomásból tudtam, hogy az angolok nem nagyon műértők ugyan, de sok műtárgyat gyűjtenek össze és sok pénzt költenek ilyesmire. Mikor aztán ez az úr azt mondta, hogy mister Hope képtárába visz el, épen semmit sem vártam. Ha legalább lordot mondott volna!

Másnap el is mentünk és társam egy nagy kapu előtt megállván, a kapuverővel kopogtatott rajta. Az épületnek magas ablakai voltak ugyan, de az egész homlokzata egyszerű, vakolatlan, már sötét színű téglafal, a legcsekélyebb külső dísz nélkül. Azt hittem, hogy egészen hiába vesztegetem itt az időmet. De mikor a kapu kinyílt és egy díszes libériás inas fogadott minket, mikor láttam, hogy a lépcsőt finom perzsaszőnyeg borítja s a fülkékben etruszk diszedények állnak, kezdem meregetni a szememet. Azután egy tágas terembe léptünk,

melynek falait egészen a mennyezetig a legdíszesebben kötött könyvek lepték el. Mikor a képtárba jutottam, elbámultam a látottakon. Így csak a florenzi Pitti-palotában lévő képtár lepett meg. Több teremben mintegy 150 kép volt elhelyezve, annyira válogatott gyűjtemény, hogy nem tudtam mit bámuljak inkább, a képek szépségét-e vagy a tulajdonos izlését és műértelmét? Minden egyes kép (legtöbbnyire a németalföldi iskolából) a legkiválóbb művészeknek legjobb korából és legjobban conservált műveiből való volt: csak azt sajnáltam, hogy minden kép előtt legalább félórát nem tölthetek. Némi mestert csak itt kezdtem igazán tisztelni és bámulni.

Meg is köszöntem az illető úrnak nagyon a szíveségét, annyival is inkább, mert Brocky barátom (a ki már néhány év óta Londonban élt s a kivel együtt jártam Bécsben az akadémián s Olaszországból visszatértemkor is Bécsben gyakran találkoztam) beszélte nekem, hogy sok szép magángyűjtemény van Londonban, de ezekhez nagyon nehéz hozzáférni. Ő például Robert Peel vejével jó ismeretségben volt s még sem képes e lord szép képtárát megtekinteni. A nagy gazdagságuk mellett ezek az aristokraták nagy különczök is.

Később egyik műtárlaton látom, hogy egy úr a nejjével azt lesi a terem közepéről, hogy a nézők melyik kép előtt időznek hosszasabban. Ezeket a képeket ők is megnézték; de a többi nem létezett reájok nézve. Talán attól féltek, hogy ha valami rosszabb kép előtt állnak meg, nem tartják őket műértőknek.

Az akadémia tárlatán láttam két urat, a mint két képet összehasonlítgatnak. Az egyik kép Stanfieldtől, a másik Turnertől való. Az egyik így szólal meg: «Nézd Turnert, milyen szép meleg színei vannak és Stanfield milyen hideg». — Meg nem állhattam, hogy oda ne szóljak: «A Stanfield alkotása gyönyörű szép kép, a Turneré pedig nem is kép, csak egy darab vászonnak a színekkel való betarkítása ész, értelem és gondolat nélkül. De másutt nincs is olyan tárlat a világon, a hol ezt a képet tárlatra elfogadnák . . .»

Erre az előbbi az úr szinte szánakozva nézett reám s csak ennyit mondott: «Milyen különbözök a vélemények!»

Mikor Pickersgilléknél elbeszéltem ezt a dolgot, az egész család reám bámult: «Oh, oh, oh, oh! Turner nagyon híres festész! He is a most celebrated artist!»

Én csak bámultam rajtok.

Ezt az esetet aztán elmondtam Leitch barátomnak és kértem magyarázná meg. Mert ha Turner képe csakugyan annyira szép, akkor nem értem az angol ízlést.

Leitch elmondta nekem, hogy ezelőtt 25—30 évvel Turner nagyon szépen festett, de azóta olyan rohamosan gyöngült az elméje, hogy most már olyan mint egy kis gyermek. Huszonöt éven innen festett képeire rá sem méltó nézni, úgy hogy legjobb barátai sem veszik figyelembe, a mit mázol. De egykor olyan nagy hírneve volt, hogy nagy vagyona tett szert, 600.000 fontra (a mi hat millió forint). Számptalan ember van, a ki nem ért a művészethez és csak a név után megy, ezek még a mostani mázolásait is drágán fizetik... Így aztán megértettem én is, hogyan áll a dolog.

Pár nap mulva találkoztam Mr. Crokerrel, a budapesti lánczhíd főmérnökének öcsésével, elbeszéltem ennek is, hogyan jártam, de Leitch fölvilágosított.

Croker mosolygott.

Kérdem: mit nevet?

— Majd mondok én is önnek egy esetet Turnerről, a mi valóban megtörtént. S aztán így folytatta: Egy gazdag lord is óhajtott egy Turner festményt s ezért fölkereste őt Londonban. Meglátta egyik képét az állványon, már keretbe téve s megkérdezte eladó-e? Igen, felelte a művész. — Mi az ára? — 800 font. A lord kifizette s kérte, hogy küldje el vidékre az ő birtokára, átadván a kastélya fölügyelőjének czímét. Turner elküldte a képet. A kastély fölügyelője forgatja a képet (a keretben nem volt karika) s utóvégre is levelet ír Turnernek, hogy legyen szíves megírni, melyik felével függeszsze a falra a képet?

Hát ha ez megtörtént vele, de több ilyen adoma is keringet róla, akkor ez igazolta az én állításomat, hogy a képe észnélküli színzürzavarnál nem egyéb. De minden ilyen chaoshoz a képek jegyzékében egy-egy hangulat keltő vers volt csatolva Spencertől, Milton vagy Addisontól.

1840 körül fölmerült Angliában az a terv, hogy a Westminster freskókkal díszítsék föl. A lapok is szóba hozván e tervet, azt ajánlották, hogy Corneliussal kellene e freskók compositióit elkészíttetni. A német lapok nagy örömmel regisztrálták ezt a hirt és mindjárt fennen dicsőítették a német mű-

vészet fölényét, becsmérelvén az angol művészetet s azt gyengének, beszámíthatatlannak nevezték, mely még csak gyermekkorát éli.

Az angolokat nagyon fölbőszítette ez a hang s most már egyhangúlag azt hirdették, hogy csak azért sem kell német művészszel szóba állni, egyszersmind azon tanakodtak: jó volna tájékozódni, hogy a historiai festészet terén milyen művészi erők fölött rendelkezik az angol nemzet?

Robert Peel azt indítványozta a királynénak, hogy áldozzon e célra bizonyos összeget és szólítsák föl az angol művészeket versenyre.

A királyné 2000 fontot (20,000 forintot) ajánlott föl, melyet így osztottak föl:

3 első osztályú díj 300 fontjával = 9000 forint

3 másod " " 200 " = 6000 "

5 harmad " " 100 " = 5000 "

Így aztán tizenegy díj volt kitűzve s a művészek szabadon választhatták a hajlamaik szerinti tárgyat: az egész angol történelemből s az összes angol classikus írók műveiből.

A pályarajzok csakis szürke színekben készülhettek, akár szürke alapra fekete és fehér krétával, akár fehér alapra fekete krétával vagy szénnel. De a legkisebb szín is ki volt zárva, nehogy a szemet megtéveszsze, mert csakis a rajz, a fogalmazás és az elrendezés jöhet tekintetbe.

A hosszúkás méretű rajzok nagyságára nézve is csak kevés eltérés volt megengedve; ahhoz képest, hogy a rajzon kevés vagy sok alak volt-e ábrázolva, a legkisebb karton mérete 10 láb, a legnagyobb 15 láb lehetett.

Robert Peel elnöklete alatt három művész és három műkedvelő volt a bíráló, a kik becsületszavokat adták, hogy részrehajlatlanul és lelkiismeretes meggyőződésök szerint ítélnek.

E pályázat programjában igen fontos volt az, hogy a háromféle díjat többes számban adták ki. Ez alaposan csökkentette a művészek azon aggodalmát, hogy valamelyik pártfogolt versenytárs kedvéért a jelesebb művészt az érdemlenebb után sorozzák s ezzel a közönség előtt is csorbát ejtenek a reputációján.

A bírálók a beküldött rajzok sokaságából 130 darabot tartottak érdemesnek a tárlatra. Ez az eredmény annyira meglepő volt, hogy a ki lady vagy gentleman számba ment

Londonban, el nem mulasztotta e tárlatot megnézni. Így aztán a két shillinges belépti díjából 6000 fontnyi összeg gyűlt össze, a miből a jury a kitűzött pályadíjakat megkészserezte. Kiosztásra került tehát 6 elsőosztályú, 6 másodosztályú és 10 harmadosztályú díj s még a jövő évre is megmaradt 4000 font, a miből újabb díjakat tűzhetnek ki.

Ezt a fényes sikerű tárlatot, mely 1843 július 15-én nyílt meg, én is megnéztem s igazán meglepett, hogy mennyi jeles rajzoló van a három egyesült királyságban.

Az első díjak kisebb városokban működő, eddig névtelen rajztanárok nyerték el, egyetlen akadémiai tanár sem volt köztök (lehet, hogy ezek nem is versenyeztek). E körülmény eszembe juttatja azt a francia közmondást: «Sans esprit on peut bien vivre, sans fortune on est perdu».

Londonban való tartózkodásom alatt csak néhány aquarelle arczképet festettem s miután már mindent láttam, a mi csak érdekelt, búcsút vettem Londontól.

Pickersgill barátom Brightonig elkisért. Itt egy jó barátjánál ebédeltünk és ebéd után ennek üvegházában csemegettünk egy szőlőtökéről jól érett fekete szőlőt (ez július 20-dikán volt).

Másnap reggel a gőzhajóval már Dieppebe érkeztem, onnan Rouenbe menten s egy nappal később Párisban voltam.

Párisban körülbelül négy hétig maradtam, megnézve Versaillesben is mindazt, a mit ezidő tájt ott látni lehetett. Utazásom főcélja a képtárak tanulmányozása volt s így a legtöbb időt a képtáraknak szenteltem. Zsivora György barátom adott volt egy ajánló levelet Fekete úrhoz, a ki gróf Apponyi Györgynél, akkori párisi nagykövetünknel nevelő volt. Fekete bemutatott a grófnak, a ki lefestette magát és idősebb fiát is aquarellben. Különben Párisban nem volt szándékom festegetni, csakis tanulmányozni.

Augusztus végén Genfbe utaztam, hogy sógoromat Bois de Chesne Pierret meglátogassam. Egy hetet töltöttem nála és kérésére a mátkájával együtt aquarellben lefestettem.

Párisból postakocsin utazva, egyik reggel a Jura hegy tetején, a hol egyik vendéglőnél a kocsisunk itatott, remek látvány tárult elénk, melyet életemben el nem feledek. A reggeli pirkadás fényében ragyogott előttünk a Montblanc s alattunk az egész Genfi-tó. A legkisebb köd vagy felhő sem takart

el semmit s ebben a ragyogó panorámában láttam a svájci havasokat. Eltökéltem magamban, hogy kijövök még ide Genfből valamelyik tiszta napon és lerajzolom, de fájdalom, egész heti ott tartózkodásom alatt a Montblanc oromzata felhőben volt s többé nem is láttam.

Genfből már sietve mentem át Svájeczon Constanzba, a hol ipam, nőm és sógorasszonyom Szilágyi Ferenczné várt reám. Nálók időztem majdnem két hetet s e közben ipamat és anyósomat is lefestettem aquarellben. Azután három nappal előre utaztam Münchenbe, hogy az ottani látni valókat is megnézzem, míg utánam jönnek. Münchenből együtt utaztunk tovább.

Sógornőm rábeszélte anyósomat, hogy velök jöjjön, hozzájuk csatlakozott még Méhes Sámuel kolozsvári tanár neje is, a ki ugyancsak constanzi nő volt s most a szüleinél járt. Így aztán öt nagy nőszemély és két gyermek volt velem s meggyűlt a bajom ennyi asszonyynyal. Nekem kellett a málhajokra mindenütt vigyázni s hogy ez mit jelent, csak az tudja, a ki ennyi nővel már utazott.

Salzburgtól fele úton már lóvasúttal utazhattunk Linzbe. Sötét este értünk ide. A gyermekek szomjasak voltak s már előbb belefogtak a sirásba, mielőtt még odaértünk volna. Megérkezvén, az asszonyok mind a vasuti portásnéhoz rohantak, én pedig ezalatt egy kétkerekű kocsit fölbérelvén, hat bőröndöt, vagy hét táskát és ugyanannyi skatulyát rarakattam, aztán a zsebemben lévő viaszgyertyát meggyújtván, Szilágyiné dajkájával egybe szedtettem a sok apróságot, női kendőket, pelenkákat, ezer apró jószágot, még éjjeli edényt is, mely két apró gyermeknél nélkülözhetetlen s átkutatván minden zugot, megindultunk. Elöl a nők, utánuk a teherkocsi, melyet két hordár húzott, kettő meg tolt, én hátul kísértem s így haladtunk a vendéglőig, mely egy negyedóránnyira volt.

A nők fölmentek, elhelyezkedtek, én a podgyász mellett maradtam, míg mindent fölhordtak s mikor készen voltak, fölkiáltok, hogy itt van-e minden? Nem hiányzik semmi? - Nem, volt a felelet. Erre a négy hordárt szélnek eresztettem s magam is fölmentem.

Kilencz óra tájt a feleségem tisztába akarja öltöztetni a leánykáját, hát nem találja a táskát, melyben a gyermek fehér ruhája volt, elkezd zsémbelni és panaszkodni, hogy most már

nem öltöztetheti ezt a gyermeket Bécsig tisztába és szárazba, persze «míg mi nők magunk utaztunk, nem vezett el semmi, most hogy férfi van velünk, elvész az, a mi a legkellemetlenebb».

Én erre azt kérdem, nem vitte-e be a vasuti portásnéhoz? — Ő nem vitte, dehogy vitte! Csöngetek a szállodai szolgának és mondom neki, menjen a lóvasuti pályaudvarba és a portásnétól kérje el azt a táskát, a mit a vonattal érkezett asszonyok nála felejtettek. Kis félóra mulva hozza ám a táskát, de vele együtt egy gitárt is.

— No — mondom — most azért a sok zsémbelésért kárpótlásul gitározzanak nekem! De egyik sem vállalkozott, hanem mindnyájan szörnyen nevettek. Egyik sem akarta elvállalni a gitárt s mikor a szobapinczér útján megkérdeztem a többi vendégektől, kié ez a hangszer, egy nyápicz asszonyka mindjárt jelentkezett érte és hálás köszönettel nyafogta: «Meine Guitare, meine Guitare!»

Linzből gözhajóval utaztunk le Pestre.

1844-ben, nyár elején, meglátogatott ipam. A budai városmajor-utczai házamba laktunk s nőm erősen várandós állapotban lévén, az öreg úr haza akart sietni, nehogy valahogyan nálunk legyen a családi esemény bekövetkezésekor. De a sors másképen akarta. Július 14-dikén, vasárnap délután egy öreg barátom, Preuszner József volt nálam s a verandán ipammal egészen belemelegedtek a beszélgetésbe, mikor észreveszem, hogy a szalon felől a sógornőm, Szilágyi Ferenczné, titkon integet nekem. Hozzá mentem és azt súgta: küldjek hamar a bábaasszonyért.

Miután az uzsonnához még nőm terített föl, a két öreg úr nem is sejtette, hogy mi lesz. Én látszólag higgadtan mentem a kapuig, de onnan rohantam házmesteremhez, hogy rögtön üljön bérkocsiba és siessen a bábaasszonyért Pestre. Mülterné, a madame, egy óra mulva érkezett meg és szinte észrevétlenül jutott be nőmhöz, a kihez épen a legégetőbb percekben érkezett. Annyi ideje sem volt, hogy levetkőzzék és kalappal a fején végezte teendőit. Mikor aztán már föl is öltöztette Ilka leányomat (mert ő volt az újszülött), vette le a kalapját. Az öregek még mindig nem tudtak semmit arról, a mi a szobában történt és tágra meresztették a szemüket, mikor azzal állítottam oda hozzájuk, hogy milyen szép kék szemű leánykát hozott a gólya.

Ez idő tájt említésre méltó esemény nem történt, de 1847-ben, mikor József nádor meghalt, gróf Grüne, az akkori főudvarmester engem bizott meg azzal, hogy a nádot hallottas ágyán lerajzoljam. A nádor úgy feküdt még ágyában, a hogyan meghalt s csak egy piros paplannal volt letakarva. Miután már bebalzsamozták és másnap ravatalra akarták tenni, éjjel 10 és 12 óra közt altábornagyi vörös magyar ruhájában aquarellet kellett lefestenem. Azt, hogy gyalog járok-e át a Duna jegén és hogyan jövök föl a várba, senki sem kérdezte.

Annál inkább meglepett, mikor a főudvarmesteri hivatal előszobájába lépve, a hol senki sem volt, csak jobbra Trauner udvarmesteri helyettes és balra Schüdel pénztárnok szobája, hallom hogy Schüdel átkiált: «Herr von Trauner, auf was soll ich die fünf Gulden aufschreiben?» «Fiaker für den Maler» volt a válasz. Én erre csöndesen visszahúzódtam az előszobából, hogy ne vegyék észre, hogy én ezt hallottam, de természetesen tudomásul vettem s csak néhány percz múlva tértem vissza. Az is természetes, hogy megtudva, mit számítanak föl nekem fiakerre, én is a szerint számítottam föl minden egyes utamat a várba.

Mikor számlámat átnyújtottam, Trauner minden ékeszólását összeszedte, hogy lebeszéljen a fiakerköltségek föl-számításáról, de én nem tágitottam. Trauner elősorolta azt is, hogy István főherczeg palatinus lesz és nekem sok szolgálatot tehet, de én röviden csak azt feleltem, hogy István főherczeg nem fogja soha számadásban tartani azt, hogy én az ő érdekében a magam költségére fiakkerezsem.

Nem tudom miképen egyenlítették ki a könyveikben ezt a dolgot, de az én számlám kifizettetett. Nehány hónap múlva terjedt el a híre, hogy Tauner a Dunába ölte magát. Bizonyosan sokat sáfarkodott s mikor ennek a nyomára bukkantak, a szégyen elől menekült a halálba.

Erre következett az 1848-diki nagy történelmi forduló év.

Én soha sem foglalkoztam politikával. Nem lévén ez szakmám, nem is értem rá tanulmányozni. S a mihez nem értek, ahhoz nem szívesen szólok. Érdekeltek ugyan az események, de semmiben részt nem vettem.

Egyszer egyik olyan napon, melyen nem szoktam a városba menni, a feleségem ment át budai nyári lakásomból

Pestre. Alig háromnegyed óra mulva visszatért, a mi nagyon meglepett. Elszörnyűlködve beszélt el, hogy kénytelen volt visszatérni, mert a hajóhid környékén a rengeteg néptömeg elállja az utat, iszonyú az izgatottság, Lambertet, a királyi biztost a hajóhídon meggyilkolták stb.

Erre tanácskozni kezdtünk, hogy mittevők legyünk? Vajon mi fog bekövetkezni? A kormány és a nép milyen állást foglal el?

Jellasich is megindult Pest felé, elhatároztuk tehát, hogy Vácra megyünk át és ott a körülményekhez képest cselekszünk. Ebéd után olyan égi háború volt, oly szörnyű villámlás, dörgés és zápor, mintha az ég egész haragjával fenyegetődzött volna a történetek miatt, de mindennek ellené estefelé a legnagyobb esőben két kocsival Vác felé indultunk.

Körülbelöl egy hétig voltunk Vácson, a hová több család menekült. Mikor aztán Jellasich híres «flankenbewegung»-ját megtette s a dolgok határozottabb alakot öltöttek, visszatértünk a fővárosba.

Nem földadatom e sorokban történelmet írni s így csak egyről-másról emlékszem még meg.

1849 január 26-án született Elemér fiam, de nem keresztelhetjük meg előbb, csakis Budavára bevétele után.

Mikor Hentzi Pestet bombázni kezdte épen vacsoránál ültünk. Mikor aztán láttam, hogy házunk fölött repülnek a bombák, kivált mikor egyik a házunk fölött pattant szét és súlyos darabjai iszonyú csörömpölést vittek véghez a házfödél cserepein, beszaladtam a folyosóról a szobába s egy gyermeket én, egyet nóm, egyet a dajka és egyet a szakácsné véve karjára, lesiettünk a pinczébe, hová az egész ház személyzete, egy nagy üres raktárba menekült. Szörnyű volt az a pokoli zaj, a mit a közeli utcákban lehullott bombák okoztak.

Reggel szomszédasszonyunkkal együtt kimentünk a vasúthoz, hogy az első vonattal távozzunk (mert a pesti oldalon ellenség nem volt). Akármerre is jutunk, a fő csak az, hogy ki ebből az állapotból. A mint az induló vonatra várakoztunk, Fábry, a szomszédnóm rokona jött oda, azt ajánlva, ne utazunk el, hanem menjünk az ő házába, mely a tábori kórház közelében áll. Odáig nem ér el a várbeli ágyú. Oda mentünk tehát s onnan néztük esténkint Pest lövöldözését. Borzalmas volt nézni, a mint a pesti dunaparti házak lángjai megvilági-

tották a budai vár oldalát és ekközben a várbeli ágyúk egyre okádták a tüzet. Mikor a budai királyi palota égett, olyan volt, mint a Vezuv kitörésének utánzata, kicsinyben.

A házi gazdánk állítása, hogy odáig nem ér el az ágyúgolyó, helytelen volt, mert a Szent Gellért-hegy fölött elhaladt golyókat a Nádor-kertig is láttuk porozni, csakhogy nem volt érdemes arra mifelénk löni, mert ott annyi kárt sem tudott tenni, mint a mibe a lövés került. A Szent Gellértnek irányított bombák közül számtalan a hegy mögötti szőlőkbe esett, úgy hogy egy pár szőlőt egészen rigoliroztak. Ha egy-egy bomba leesett, kis idő múlva nagy por és füstoszlop szállt föl és a levegőben 40—50 szőlőtöke repült szét.

A vár bevételével ez az állapot is véget ért és mi még az nap hazakerültünk. Szállásunk sértetlen maradt, de a ház-mester 29 ágyúgolyót és gránátdarabot szedett össze. Az egyik gránát egy utcai szállás ablakán bejutván, végig járt az ajtókon s egy falat átütve, a lépcsőházba gurult s az első emeleten robbant szét, a hol a márvány lépcső egyik darabját törte le s az ajtókat és ablakokat zúzta be, de emberéletben kárt nem tett. Egy másik golyó a kapu fölötti nyíláson jött be, végig haladt az udvaron és a hátul levő földszinti árnyékszékeket zúzta szét, nagyobb kár a házban nem történt.

A vár bevétele után le is rajzoltam a vár budai oldalán összelődözött várfalakat.

Meglátogattam Nagy Sándor tábornokot, kit még József-huszár hadnagy korából ismertem s őt is lerajzoltam. Lefestettem aquarellben a menyasszonyát is, dr. Schmidt pest-megyei főorvos leányát, a kinek képét Nagy Sándor a fogságba is magával vitte s a leány atyja csak nagy nehezen tudta Nagy Sándor hagyatékából visszaszerezni. 1849-ben, a vár bevétele után, át akarván költözködni budai nyári lakomba, miután a hajóhidat Jellasich elégettette, csak a lánczhidon lehetett volna kocsin átmenni, azon pedig csak honvédeknek volt szabad járni; Nagy Sándor adott engedélyt, hogy az én butoros kocsimat is át engedjék. Ez irást megtartottam és a hatvanas években Szilágyi Sándor történetíró öcsém kérte el tőlem, a kinek ilyen autographiákból érdekes gyűjteménye volt.

Ez időtájt lerajzoltam még Máriássyt, a ki akkor ezredes volt, lerajzoltam Guyont, a Földvály testvéreket: Károlyt, a váci hőst és testvérét Sándort, a szent-tamási hőst, va-

lamint Görgey Arthurt, a ki fiamnak, Elemérnek, keresztapja volt.

Nyáron beköszöntött a szabadságharcz catastrophája. És különösen az októberi szomorú napokban, bár megrendelésem voltak, akárhányszor ott ültem tétlenül az állványom előtt... A paletta a kezembe, de nem csinálok semmit, csak a szomorú események rajzanak az agyamban. Erőszakkal is más térre akartam terelni a gondolataimat, mert az ember beleőrülhet ebbe az állapotba, és erős akarattal lassanként lecsitítottam honfíúi fájdalmaimat.

Mikor Haynau Budapestre bevonult és innen tovább sietett a magyar hadsereg üldözésére, gróf Batthyányi Lajosné azon aggódva, hogy férje jószágait lefoglalják, fölkérte: venném át férje képgyűjteményét őrizetembe. Ez a gyűjtemény körülbelül negyven darabból állott s a grófné ládába csomagolva küldte hozzám. Nem kis föladat volt ezeket elhelyezni, mert a gróf egész alakú életnagyságú képe is köztök volt s egy másik nagy vászon, melyet Schrotzberg festett, a grófnét és nővérét, gróf Károlyi Györgynét, ábrázolta ugyancsak életnagyságban. E nagy képeket kivettem kereteikből s a kereteket ládáikkal együtt budai villámba vitettem, a képek legnagyobb részét pedig pesti padlásomon helyeztem el és letakartam őket, hogy a por ne lepje be és szembe ne tűnjenek. A gróf képét levettem vakramájáról és vastag hengerre göngyölve, egyik sarokba állítottam. A többi kép majdnem öt évig hevert nálam, a gróf képét azonban már a másik évben elcsempésztem Wartbergre, gróf Zichy Károlyhoz, a grófné atyjához.

1849. év végén Kossuth Zsuzsi (Meszlényiné) magához kérte. Nem volt ugyan akkor tanácsos a Kossuth-családdal érintkezni, mert az embert azonnal gyanúba fogták, de azért egyik este meglátogattam őt. Olyan indítvánnyal lepett meg, melyen valóban csodálkoztam. Tudniillik az akkori iparegylet vagyónát a kormány lefoglalta és ehhez tartozott gróf Batthyányi Lajos egész alakú képmása is, melyet én festettem természet után. Ez volt az eredeti kép s a gróf nemesak a fejhez, de az alakhoz is modellül szolgált. Meszlényiné bemutatta nekem a lefoglalt dolgok fölügyeletével megbízott egyént, valami Wirna forma cseli hangzású neve volt, de különben jó magyar embernek mutatkozott s azt ajánlotta, hogy e fölügyelő segéd-

kezésével cseréljük ki Batthyányi gróf eredeti képmását egy egészen hasonló másolattal. Én azonban kijelentettem, hogy ilyen veszedelmes vállalatba nem bocsájtkozom, mert annak szükségességét nem is látom. Én azóta három példányban lefestettem, melyek a külföldön vannak már, sőt még egy hasonló nagyságú egész alakú képet is festettem róla, melynek retouchirozásánál a gróf is újból személyesen ült előttem s így e képcserének nincs czélja. De azt megígértettem Wirna úrral, hogy ha a képpel valami történék, azonnal tudtul adja. De a szavát nem tartotta meg, hanem mástól értesültem a kép sorsáról.

Az 1850. év tavaszutóján, mikor már nyári lakomba ki-költöztem, egyik vasárnap reggel Zofcsák asztalos állított be hozzám s azon kezdte: «Tudja-e Barabás úr miért jövök?»

— Ha megmondja, tudom.

— Úgy hallottam, hogy Barabás urat a gróf Batthyányi képe érdekli, hát jelenteni jöttem, hogy e héten szerdán este sötétben a gróf Batthyányi képét letakarva a városházára vitték, onnan pedig csütörtökön este ugyancsak letakarva báró Augusthoz vitték át. Mi a szándékuk, nem tudom, de mindezeket kötelességemnek tartottam tudtára adni, talán a család tehetne valamit e kép megmentésére.

Én másnap rögtön fölkerestem Láng Ignácot, ki gróf Zichy Nepomuk János ügyvédje volt és kértem, értesítse a grófot, hogy mint a vértanú gróf sógora, kérhetné e kép kiadását a gróf gyermekei számára, ha másként nem, hát a kép vételárának fölajánlásával. Zichy gróf meglátogatott s azt mondta, hogy ő kérni a németet semmi esetre sem fogja, hanem ha elárverezik a képet, megveszi minden áron, ha mindjárt húszezer forintra becsülnék is. Ezért fölkér engem, hogy ha árverezik, vegyem meg s ha nem volna elegendő pénzem e vásárlásra, utasítani fogja Bártfayt, a gróf Károlyi György pénztárnokát, hogy a nekem szükséges összeget folyósítsa.

— Gróf Batthyányi képét árverezni semmi esetre sem fogják — feleltem én — mert a hivatalos körök irtóznak attól a demonstratiótól, mely ez esetből fejlődhetnék. De a gróf semmi áron sem akart kérni valamit s azért az öreg gróf Zichy Károlyt kértük föl, a ki unokái nevében folyamodott e kép kiadásáért. E folyamodásra Albrecht főherczeg elrendelte a kép kiadását, azon föltétellel, hogy a gróf áldozzon jótékony

czélra akkora összeget, mint a kép értéke. Zichy gróf erre lefizetett a Rókus kórház számára ezer forintot.

De ezt megtudta Protmann rendőrfőnök és rögtön sürgönyözött Bécsbe az ottani miniszteriumhoz, hogy az Istenért, hogyan is lehet gróf Batthyányi arczképét kiadatni stb. Erre Bécsből a kép kiadását megtiltották, a mit az öreg Zichy gróf nagy keserőséggel beszélt el nekem.

Egy véletlen eset azonban segítségünkre jött. Épen ekkor festettem Pokorny ezredest, a ki Albrecht főherczeg szárnysegéde volt s a kinek ismeretségéhez gróf Batthyányi képmása segített. Az ezredes e képet báró Augustnál meglátta s anynyira megtetszett neki, hogy kedve kerekedett velem festetni le a bécsújhelyi akadémia számára megrendelt arczképét. Másnap épen hozzám jött, mert festenem kellett s én fölhasználtam az alkalmat a közbenjárásra. Azt mondtam, hogy ugyan csak nevetséges fogalma van Batthyányi arczképéről az osztrák miniszteriumnak, mert mit használ neki, ha a grófnak 200 arczképe helyett csak 199 képmása lesz. Ha ezt a képet meg is semmisítenék, még három egészen hasonló arczképe van külföldön, melyeket ugyancsak én festettem. És az utókornak egészen mindegy tökéletesen hasonlít-e az egyik arczkép a másikhoz. Hány ezer képe van a Megváltónak s hasonlít-e ezek közül csak kettő is egymáshoz? És vajon hasonlít-e csak egyetlen egy is a valósághoz? Még ha Batthyányinak egyetlen képmása se maradna meg, az industria teremt magának újat s az utókor elfogadja azt valódinak, mert az ő alakja a vértanúság eszméjével van összeforrva.

Harmadnapra hozzám jött az öreg gróf Zichy Károly és örömtelt arczczal mutatta az irást, mely Albrecht főherczeg aláírásával elrendeli a képnek a gróf részére azonnal leendő kiadatását. A gróf engem kért föl a kép elhozatalára és elszállíttatására s én fölhasználtam az alkalmat s mindjárt hozzá csomagoltam a nálam levő példányt is. Mindkettőt fölgöngyölve, hosszú ládába csomagoltam s a Pesten időző gróf Zichy P. Ferencznek, a grófné fivérének, adtam át a salvus conductust képező irással együtt, hogy vigye magával Wartbergbe. A vakrámákat gyékénybe takarva vasúttal küldtem el.

Ez időtájt festette a bajor király megbízásából Adam müncheni csatafestő a navarrai csatát és ehhez szükséges volt Albrecht főherczeg lovas képmása is, melyet az Adamtól be-

küldött rajzon megjelölt mozdulat szerint nekem kellett festenem. Ezt a képet természetesen az udvaron rajzoltam meg, a hol a főherczeg lóháton ült előttem. A fejet a szobában festettem s a főherczeg, mielőtt leült volna így szólt hozzám: «Malen Sie nich ungewaschen, unrasirt». Fessem le mosdatlanul, borotvátlanul. A felesége, Hildegarde főherczegnő, tiltakozott ellene, de a főherczeg azt felelte, hogy csak úgy lesz hűséges a képmása, mert a háborús időben nem ér rá az ember, hogy mosakodjék és borotválkozzék.

E munkám közben egyik tavaszi délután Budára, nyári lakomba indulva, a lépcsőn egy udvari lakájjal találkoztam, a ki engem már ismervén, átadta gróf Braida főudvarmester levelét, melyben tudatja, hogy a főherczeg ő fensége másnap délelőtt 11 órakor kíván ülni a képhez s így valamivel 11 előtt legyek szíves a Burgban megjelenni. Én természetesen bejelentettem, hogy ott leszek s a levelet zsebre vágva folytattam utamat. Mikor a városmajorba értem, a kertészem azzal fogad, hogy ott járt délelőtt egy pénáncz és a pinczét akarta megneézni (tudniillik fogyasztási adót csak akkor követeltek, ha a termelő a borát eladta). A pénáncz azt parancsolta, hogy én délután három órakor ott legyek, a kertész erre azt felelte, hogy én hat és hét óra közt úgyis kijövök. Három óra tájt csakugyan megjelent s mivelhogy ők ekkor nagy urak voltak, zsarnok módjára számos gorombaságok közt azt üzente nekem, hogy ha másnap délelőtt 11 órára ott nem leszek a pinczekulcsokkal, zsandárokkal hozat el. Kertészem e híradása után azonnal siettem a főbiztoshoz s annak elmondtam az egész ügyet és így folytattam:

— Most már nem marad más hátra, minthogy levelet küldjek a főudvarmester úr ő excellentiájához, hogy nem teljesíthetem a főherczeg úr ő császári és királyi fensége kívánóságát, mert a pénáncz minden esetre nagyobb úr nála.

Azzal átnyújtottam gróf Braida levelét, mire a főbiztos elhalványodott és nagyon alázatosan kért, hogy ne is törődjem azzal a pénánczcal, a kit minden esetre meg fog büntettetni, mert neki nem szabad gorombáskodni. Azután megkinált csibukkal és az emeletről lekisért a kapuig. Innen visszatérve a kertembe egy negyed óra mulva látok egy pénánczot a kapum előtt sunnyogni, kérdem a kertészt, hogy ez-e az a hatalmas úr? A kertész igennel válaszolt, mire aztán kérdőre vontam és

alaposan megmostam a fejét, ő pedig szörnyű alázatossággal mentegetődzött és tagadott mindent, hanem a kertész szemébe mondta, hogy hazudik. Majdnem sirva kért, hogy ne büntettessem meg, mert családos ember és szerencsétlenné teszem. Jól megleckéztetvén, e szavakkal bocsátottam útnak: «Sie sind mir zu gering, dass ich auf Ihnen eine Rache auszuüben der mühe werth finde». Sokkal semmibb embernek tartom, semhogy a boszúmlra érdemes volna. Nem is bántottam, de egyszersmind elértem azt is, hogy máskor annál figyelmesebbek voltak irántam.

Az ötvenes években művészi tekintetben nem sok érdekes dolog történt velem. A magyar képcsarnok számára lefestettem a királyt és Albrecht főherczeg életnagyságú képmását, valamint több osztrák tábornokot.

1858-ban, pünkösöd szombatján az elhunyt kis Zsófia főherczegnőt festettem le a királyné számára aquarellben. Mindazok nevét, a kiket lefestettem, egy külön könyvben jegyeztem föl.

1861-ben meghalt szeretett nőm s az erre következő esztendőben mindössze csak négy arczkép megrendelése volt. Az 1862—63-diki években nagyon rossz aratás volt s e rossz esztendőket a művészet is megsínylette. Ekkor látván azt, hogy fényképészeink milyen nagy haszonnal üzik e mesterséget, magam is megpróbáltam egy fényképészeti műterem fölállítását. De ezen nagyon sokat vesztettem s ezért 1864-ben még veszteséggel is túladtam rajta. E közben azt is tapasztaltam, hogy a nagyon is laikus közönséggel való érintkezés nem nekem való. Az is lényegesen hozzájárult e bukásomhoz, hogy olyan üzlettársat ajánlottak nekem, a ki sehogy sem bírt a korral haladni s annyira aláásta az üzlet hírnevét, hogy azt semmiféle erőfeszítéssel sem lehetett már megmenteni.

A festőművészethez való visszatérésem különben is nagy hasznomra vált, mert 1864. év végén már szaporodni kezdett a munkám s innen kezdve folytonosan elhalmoztak megrendelésekkel. 1865-ben befejeztem azt a nagy képet, mely a budapesti lánczhid alapkövének letételét ábrázolta s a melyet báró Sina Simon megrendelésére 1860-ban kezdtem festeni.

Még 1861-ben Szakács Mózes vezetése alatt négy székelvudvarhelyi diák keresett föl s elmondták nekem, hogy néhai Küss József arczképét szeretnék az udvarhelyi collegium

számára megföstetni. Ők végére jártak ennek a dolognak és megtudták, hogy pár évvel a halála után emlékezetből megfestettem az arczképét, mely nagyon híven volt eltalálva. De azt 1848–49-ben az oláhok elpusztították. Azt kérdezték most tőlem, megtudnám-e annyi év után is emlékezet után festeni? Én azt feleltem, hogy most is vállalkozom reá. A deákok eltávoztván, 1864. év október haváig nem is láttam őket. Ekkor újra megjelentek hárman Szakács Mózes vezetése alatt, a ki már theologiai tanár volt Pesten. Elpanaszolták, hogy az udvarhelyi tanárokkal nem bírnak boldogulni, mert azok kinevetik az állításomat: hogy a kit én 1827-ben láttam utoljára és a ki 1830-ban halt meg, azt én harminczhét év múlva csupán emlékezetből le tudnám festeni. Szerintök ez nevetséges túlbecsülése az emlékező tehetségnek. Szakács Mózes, a ki később igazgató-tanár lett Székely-Udvarhelyen, azt mondta, hogy ő nem nyugszik addig, a míg Kiss József képét meg nem szerzi az udvarhelyi collegiumnak és ezért azt eszelte ki, hogy előfizetés útján gyűjt össze 300 forintot. Én kijelentettem, hogy ebből az olajfestésű mellkép és a körrajz költségei is kifutják. Azt is kérdeztem tőlök, nincs-e a tanár urak közt valaki, a ki ismerte a néhai tanárt? Azt felelték, él még egy Mogyorósy nevű öreg nyugalmazott tanár Udvarhelyen, a ki ismerte.

— Azért — mondom — hogy nehogy azt higgyék a tanár urak, mintha én egy idegen fejet föstve, elakarnám velök hitetni, hogy ez Kiss József.

Én nagy tisztelője voltam a megboldogultnak, a ki annak idején az erdélyi hazafiás ellenzéknek vezére volt. A nagy eszével ő vezette Alsó-Fehér vármegyét és e megyét követte a többi erdélyi vármegye. Egyszer az általa szerkesztett s élesen fogalmazott föliratért királyi biztost is küldtek Nagy-Enyedre gróf Lázár személyében, a ki azt mondta Kiss Józsefnek, hogy ha máskor föliratot intéznek, vakarják meg a tollat. Kiss József szekeréről a gróf felé hajolva így válaszolt: «Kegyelmes uram, ha megvakarják a tollat, sokkal élesebben fog». Kiss József még halálával is a hazafiasságának adta tanujelét 34,000 ezüst forintot, vagyis 85,000 váltóforintot hagyományozván egy közmívelődési egyesület javára. Az ilyen jótevőnek emlékét illő kegyelettel őrizni, hogy alakja nemes példányképül és buzditásul szolgáljon másoknak. Annál inkább vágyakoztam tehát

arczvonásait földézni és megörökíteni. Megfestettem tehát a mellképet és készítettem róla sajátkezüleg egy fényképlemez s erről tizenkét másolatot, melyeket az elhunyt közelebbi ismerőseinek küldöztem szét. Többek közt küldtem Vadady Lászlónak Sárdra, a ki Kiss József alispánsága alatt szolgabíró volt, sőt ebben az időben is ezt a tisztelet viselte; küldtem Zeyk Károlynak, a későbbi államtitkárnak, Székely Dávidnak, a ki Kiss unokaöccse volt s tőle kapott rendszeresen pénzbeli segítséget. És mindenekelőtt küldtem Mogyorósy József udvarhelyi tanárnak, még pedig a következő sorok kíséretében:

«Tisztelt Tanár úr!

Bocsánat, hogy mint idegen és tanár úrral ismeretlen, egy kis fényképpel kedveskedem, de azt hiszem érdekelni fogja. Kiváló tisztelettel

Barabás Miklós».

Pár nap mulva vidám arczczal állítanak be hozzám a diákok. Azt kérdeztem, hogy ilyen hamar összegyűjtötték már a kép árát?

— Bizony alig kezdtünk hozzá — felelték ők — de jó hírt hozunk. A collegium igazgatósága megrendelte a képet s előleget is küldött.

— Hát ha négy évig nem hitték el, hogy letudom festeni Kiss Józsefet, miért hiszik el most egyszerre?

Azt felelték, biz' ennek az okát nem tudják, de mivel-hogy most már megrendelik a képet, bizonyára el is hiszik.

Erre megmutattam nekik a már megfestett arczképet.

Pár nappal később kaptam Mogyorósy válaszát, melyben nem győzi dicsérni a fénykép élethűségét, melynél ő soha hasonlóbb képet nem látott. Székely Dávid pedig így válaszolt: «Boszorkány vagy te? hogy annyi év után ilyen tökéletes képet csináltad szegény néhai Kiss József bátyánknak».

Legérdekesebb volt Vadady László levele, a ki azon a vidéken élt, hol a néhai élt és öregek közül sokaknak megmutogatta a fényképet. Jellemzi a nők megfigyelő képességét, hogy a mint feleségének és egy vén kisasszonynak megmutatta, első szavuk ez volt: «Jaj, ez a Kiss Józsi bácsi, de a szemölcse nincs meg». Vadady meg is írta, hogy ez a szemölcs a jobb fültől egy hüvelyknyire volt, az orrszárny irányában. Vadady a magyar-igeni heti vásáron egy öreg oláh parasztnak

is megmutatta a fényképet, az öreg Kiss József jobbagya volt és kíváncsi volt arra, hogy ez a műveletlen vén paraszt mit szól majd a képhez?

- Nem ismertél e ilyen embert? Mert szeretném tudni, hogy ki ez?

Az oláh ránézett Vadadyra és azt kérdi tőle:

Hát a szolgabíró úr nem tudja ki az?

— Nem én.

No, ha ad egy kupicza pálinkát, megmondom.

A pálinkáról biztosítottván, előadta hűségesen, hogy ez Kiss József, a ki alispán volt s itt Magyar-Igenben lakott.

A legnagyobb bók kétségkívül az volt nekem, hogy egy oláh paraszt, a ki harmincznégy évvel ezelőtt látta Kiss Józsefet, azonnal fölismerte az ő képmását. Úgy látszik, hogy ennek a parasztnak épebb formaérzéke volt sok máskülönben művelt uri embernél, mert sok olyan honoratiort láttam, a ki egyetlen képre sem ismert rá a maga jóvoltából, a míg meg nem mondták neki, hogy kicsodát ábrázol. Akkor legott rá is mondta: «Rittig, a biz a!»

Az udvarhelyi diákok később elkérték tőlem e leveleket és Szakács Mózes azzal indokolta kívánságukat, hogy miután Kiss József arcképe harmincznégy évvel a halála után készült, fölmerülhet később az a kérdés, hogy igazán olyan volt-e? Ők ez érdekes leveleket jobban megőrzik a collegium levéltárában, mint a családom, s így át is engedtem nekik.

1861-ben a magyar világ újabb beköszöntésekor megválasztottak Pest városi képviselőnek, de ez a dicsőség nem sokáig tartott, mert újra német világ lett.

Az 1867-diki kiegyezés után, mikor egyetemes szavazás volt a városi képviselők választásánál s így a szakembereket is figyelembe vették, újra megválasztottak s ekkor a tanügyi bizottságban foglaltam helyet. Elég erős küzdelmembe került ekkor az a reform, hogy a városi iskolák elemi osztályaiban is megkezdjék a rajztanítást. A míg Landauer, a városi rajziskola főrajztanára élt, eléggé rendes mederben folyt a tanítás, mert, az öreg rajztanár jól betanulta a mértani rajzsakmát és az iparos tanoncokat is jól oktatta, s így nem volt okvetlenül szükség a rajztanítás gyökeres átalakítására. De Landauer elhalálása után azt indítványoztam, hogy a város fejlődése és az életviszonyok változása következtében most már egy nagy

hiba volna egy emberre bízni a városi rajzoktatást, külön-külön ember kellene a mértani rajz és a szabadkézirajz oktatására, de szükségesnek tartanám még egy szobrásztanár alkalmazását is, mert szégyen a fővárosra, hogy a szobrászatot, a mintázást még nem tanítják, holott alig van olyan iparág, melyben a mintázás tudománya nélkül boldogulni lehetne. Az ásványország termékei, elkezdve az agyagtól az aranyig, mind alakításra szorulnak, a növényország egyik főtermékét: a fát az asztalos gyalúja után a szobrász faragja tovább, sőt az állatvilág egyik főterméke: a csont is mennyi munkát ad a szobrásznak! A tanügyi bizottság belátta érveim helyességét és el is határozta, hogy mind a három rajzszakma főtanári székére külön pályázatot hirdet. A pályázat föltételeiben azt is kikötöttem, hogy a már bejelentett pályázók az újonnan pályázókkal együtt külön szakvizsgára hívandók meg. A szabadkézi rajz tanítására hat akadémiai festő pályázott, de a vizsgálati napon csak Molnár József jelent meg, vele szemben Khor volt a klikkek jelöltje és bár az ő rajzait nem is lett volna szabad egy napon összehasonlítani Molnár rajzaival, mégis csak Khort választották meg főrajztanárnak. Később megtudtam azt is, hogy a hat akadémiai festőt meg sem hívták a vizsgálatra s Molnár is csak véletlenségből tudta meg a kitűzött vizsga napját. A klikk úgy iparkodott lerázni Khor versenytársait, hogy a meghívó leveleket nem kézbesítette, illetve a kézbesítéssel megbízott szolga egyik művészt sem birta megtalálni, még Telepy Károlyt sem, a ki képzőművészeti társulat titkára volt.

Ugyanekkor kieszközöltem azt is, hogy az épülő félben lévő főreáliskolában két szép műtermet építettek a szobrászat czéljaira. Megvéttem a Marasztóni-gyűjtemény jelesebb antik szobor- és ornamentális öntvényeit is.

Érdeklődvén az iparos tanoncok vasárnapi iskolájok iránt, elmentem egyik vasárnap reggel nyolcz óra után a főreáliskolai épületbe, a hol az iparos tanoncok rajzoktatását végezték. A mit láttam és tapasztaltam, az meglöbbszentően botránnyos volt. A tanoncoknak fele sem fért be s így a kik később jöttek az utcán kockával vagy másféle játékkal szórakoztak, rajztábláikat a házak falához támasztván. Benn a zsúfolt rajzteremben pedig egyik tanonc egy ládára támasztva rajztábláját, a földön térdelve rajzolt s ennek barátja pedig az

ő hátára tette rajzabláját, hogy rajzolhasson. Ez állapotokat a legközelebbi tanügyi bizottsági ülésen szóba hoztam. Békey Imre tanácsos mentegetődzött, hogy az nem így van, mert a tanoncok fele nyolcz órától tízig, másik fele tíz órától tizenkettőig tanul. Én erre azt feleltem, hogy ez abszurdum, mert a míg 600—600 gyermek részére a mintákat kiosztják és mindegyik hozzá kezd a rajzoláshoz, a kitűzött idő el is múlik, nem is említve azt, hogy ennyi gyermek be sem fér. Következő vasárnapon Békey is eljött velem, hogy lássa e tarthatatlan állapotokat. Keresve e baj orvoslását, szükségesnek tartottam az iparos tanonc rajziskola decentralizálását. Ez már csak azért is szükségessé vált, hogy a gyermekeket a nagy távolságok bejárásától s így a nagy idővesztéstől is megkíméljük. A tanügyi bizottság helyesléssel fogadta indítványomat s elhatározta, hogy az 1200 főnyi iparos tanonc négy részre osztva (300 főnyi csoportokban): a belvárosi főreáliskola, a Lipót-városi templom, a király-utcai templom és a Józsefvárosi templom mellett épült iskolákban kapjon helyet. Indítványomra elhatározta azt is, hogy mindenik osztály vezetésével egy-egy technikus rajztanár bízássék meg, mert az iparos tanoncok túlnyomó része inkább szorul a technikai rajzra, mint a szabadkézi alak- vagy tájrajzra, kivéve az ornamentikai rajzot, melyet a segéd-rajztanárok is taníthatnak. Még az új tanterem felszerelésénél is közreműködtem, hogy minden minél rendesebb legyen, de erre szükség is volt, mert az iparosok botránnyosan rossz munkát végeztek a fővárosnak. Városi képviselőségem gróf Szapáry Gyula belügyminisztersége alatt szűnt meg, a mikor új választási rendszert hoztak be. Ekkor minden kerület 22—22 képviselőt választott s én épen a Lipót-városban laktam, a hol a bankárok és ügyvédek nagyon áhítoztak e tisztességre. A tanügyi bizottság jobbik része nagyon fölháborodott azon, hogy kimaradtam, pedig könnyű a magyarázata, én nem voltam közéjük való, oda olyan kell, a ki a klikknek meghajol, még a közügy kárára is.

1870-ben budai nyaralómat eladtam és Pesten az új-utcai házamat két emeletnyi magasságra építtettem föl. De egyik pinczei oszlop nem bírván meg a nyolcz bolthajtás súlyát, összeomlott, mire azt ajánlottam Pucher József építőmesternek, vegye meg tőlem a házat, mert nekem már nincs hozzá bizalmam. Azt ajánlottam neki, fizesse meg a telket és

azt a készpénzt, a mit az építkezés folyamán neki átadtam. Előnyös fizetési föltételek mellett ő készséggel elfogadta ajánlatomat s olyan szerencsés volt, hogy még a krach előtt úgy adta el, hogy a beomlással okozott kára is megtérült. Én is jól jártam, mert az építkezés 120,000 forintomba került volna s 1890-ben gróf Károlyi Tibor 80,000 forintért vásárolta meg ezt a házat.

1872-ben Pucher József építész rábeszélte anyósát, hogy festesse le magát meglepetésül a férje nevenapjára. Az asszony arczképét már alá is festettem, mikor Puchnernek sikerült ipát, Kern Józsefet is rábírní, hogy lepje meg a feleségét Joze-fát, a nevenapjára. Pucher így akart egyszerre az ipa és anyósa arczképéhez jutni. A legközelebbi hétfőn Kern Józsefnek eszébe jutott ígérete és váratlanul beállított hozzám. Megijedtem, mikor megláttam, mert a váratlan megjelenésre nem számítottam. A neje arczképe épen állványomon volt, az állványhoz kötve s mivel nagy térdkép volt, hirtelen el sem dughattam, sőt meg sem fordíthattam.

— Ich bin Schlossermeister Kern — kezdi ő jó vastag hangon — ich will mich malen lassen, ich bin einmal gemalt, aber das ist schlecht, die Rame aber ist noch gut, ich habe die Maas mitgebracht, 25—25 zoll. (Én Kern lakatosmester vagyok és festetni akarom magam. Már egyszer lefőstöttek, de rosszul, a kép keretje azonban jó, el is hoztam a mértékét, mely 20—25 hüvelyk.)

Már most másik bajom is akadt, tudniillik hogyan beszéljem őt reá, hogy nagyobb vászonra festesse magát, hogy az ő arczképe is egyenlő legyen a feleségével? Kezdtem neki magyarázni, mennyivel jobban diszítí a szobát a térdkép, mint ez a nagyon is kicsiny alak.

— Hát mekkora legyen, például mint ez a kép? — kérdi és megáll a neje képe előtt. Rámereszti a szemét, aztán felém fordul és keményen reám nézve így szól:

— Hiszen ez az én feleségem?

El akartam vele hitetni, hogy talán csak hasonlít az ő feleségéhez, ha átfestem, egészen más lesz ez az arc.

— De hiszen ez az én feleségem, nemcsak az arca, de az egész növése is az övé. Hát akkor ki ez az asszony?

— Valami vidéki, a nevét nem is tudom még.

Javában vitatkoztunk, mikor kopogtatnak az ajtón és

beállít egy leány, a karján kávéskendőbe kötött batyuval és gazdáját észre sem véve, éles hangon kezdi el: «Die frau Kern lasst sich empfehlen, und hier schikt sie ihr Kleid». (Kernné asszony tiszteltet s itt küldi a ruháját.)

— Na, jetzt samer doch im klohren» — dörmögte bele mély hangon a mester. (Most már tisztában vagyunk.)

A leány nagyott sikított: «Jesus Maria!» mire Kern feléje fordulva így szólt: «No, én már meg vagyok lepetve, de ha egy szót szól otthon, hogy engemet itt látott, jaj lesz magának». A leány hallgatást ígért és szavát meg is tartotta.

Már most egészen természetes, hogy engem is ilyen nagyságban kell leföstenie — szólt hozzám Kern.

Mikor a két kép elkészült, azt ajánlottam Kernnek, jó volna egy kis tréfát űzni a képek hazavitelénél. A képeket természetesen letakarva viszik haza és az asszony estig dugdossa a maga képét. Ha már most én a képet elcserélve küldeném, mikor a képet leleplezi, a saját képmása helyett a férjeét találja. «Das wer ich anderst machen» — felelte Kern, de mikor később eljött hozzám a képek árát kifizetni, mégis nagyon sajnálta, hogy nem fogadta meg a tanácsomat.

Ez időkben folytonosan elhalmoztak megrendelésekkel s a kiket lefestettem, egy külön könyvben soroltam föl.

1887-ben valamelyik alkalommal említettem, hogy most van ötven éve annak, hogy mint művész léptem ki az enyedi collegium falai közül a nagyvilágba. Pulszky Ferencz értesülvén róla, mindjárt bejelentette, hogy ezt megjubiláljuk. Az ő vezetése alatt a képzőművészeti társulat küldöttséget menesztett hozzám s Pulszky olvasta föl Trefort Ágoston akkori kultusz-miniszter üdvözlő iratát, mely így hangzott:

«Tisztelt Művész Úr!

Örömmel sorakozom azok közé, kik Önt művészi pályája ötvenedik évfordulóján üdvözölni sietnek.

A hosszú művészi pálya, mely Ön mögött áll, érdemekben szintoly gazdag, mint években.

Oly korszakban, mikor még a művésznek, épen úgy, mint az írónak és tudósnek, nemcsak a kezdet nehézségeivel, hanem az általános közönnyel is kelle, és pedig az elismerés és jutalom csaknem minden reménye nélkül, küzdenie hazánkban; a mikor a magyar nemzeti művészet eszméje még alig fogam-

zott meg kevesek lelkében, lépett Ön a művészi pályára, saját lelke benső ösztönéből; midőn a külföldön anyagilag jobban jutalmazó állást és helyzetet biztosított volna magának, a hazaszeretet és egy még teremtendő magyar nemzeti festőművészet eszméje által visszatartva, idekötve, Ön inkább akart a hazában maradni s itt az úttörés nehézségeivel küzdeni, mint idegen nemzeteknél versenyezni a művészi dicsőségért és jutalomért.

Ma, midőn a nemzeti művészet öröndetes haladása s megszilárdulása s a nagyvilágban is elismerést nyert művészeink hírve mindnyájunkat örömmel tölt el, Önt kétszeresen boldogíthatja az öntudat, hogy az eredmény kivívásában a kezdeményezőké az érdem nagy része, a kik közt Ön az elsők közé tartozott, s a magnak, melyet elvetett, gyümölcsét is megérheté.

Fogadja ezért még egyszer szerencsekívánataimat, a legszivesb óhajtás kíséretében, hogy ez örömet még soká élvezhesse s a művészi pályán még soká munkálkodhassék.

Budapest, 1877 december hó 2-án.

Trefort s. k.»

A jubileum alkalmából az írói és művészi kör bankettet rendezett.

1883-ban ért az a kitüntetés, hogy királyunk a vas-korona-rend III. osztályának lovagjává nevezett ki.

1886-ban, szeptember hó 14-én, mint a magyar tudományos Akadémia ötven éves tagját, az Akadémia megbízásából Trefort Ágoston elnök és Fraknói Vilmos titkár üdvözölt.

Velem együtt jubilált Tóth Lőrincz curiai bíró és akadémiai osztályelnök is, a kivel ugyanegy napon lettünk az Akadémia tagjai. E tudós testület mindkettőnket bankettel is megtisztelt.

* * *

Eddig terjednek Barabás Miklós sajátkezüleg följegyzett emlékei, melyeket több év folyamán szórványosan írt össze, úgy a mint egyes mozzanatok eszébe jutottak. Kitünő emlékező tehetsége halála napjáig, nyolczvannyolcz éves koráig megmaradt, a mikor 1898. évi február hó 12-én csendesesen öröklétre szenderült.

Közli KÉZDI KOVÁCS LÁSZLÓ.

A NÉMET VÁMTARIFA-TERVEZET ÉS ELŐZMÉNYEI.

A német agráriusok küzdelmei hasonló módon terjedtek szét, mint a vízbe dobott kődarab nyomán fölkelte hullámgyűrűk. Nem egy irányban haladt az tova, hanem széles hullámokban többféle irányban terjedt szét, hogy mindazon dolgokon, ügyeken és állapotokon változtasson, avagy azokat teljesen elsöpörje, melyek a német mezőgazdaság létét, fennmaradását veszélyeztetik és tovafejlődésének útját állják.

Mint azt egyik előző közleményben *) kifejtteni igyekeztem, az agrár pártnak sikerült hosszas és szivós küzdelem után elérnie azt, hogy a kormányzat a külállamokkal legutóbb kötött kereskedelmi és vámszerződéseknél — hisz ma ezektől függ nagy részben egy állam boldogulása — a mezőgazdasági termelésnek védelmet nyújtson, s a gazdák kívánalmait figyelembe véve, a külállamok versenyének fokozott vámvédelemmel emeljen gátakat.

E gátak azonban egy évtized leforgása alatt nem bizonyultak elég erőseknek s elég magasaknak, - - tehát a mezőgazdasági termelés még nagyobb, még fokozottabb védelmet követelt. A német agráriusok 1895 óta nagy esendben, de szivósan és alaposan dolgoztak e magasabb vámvédelem bástyáinak megalkotásán, azaz a jövő kereskedelmi és vámszerződések alapjául szolgáló vámtarifán, helyesebben annak tervezetén.

A ki ez irányban a németországi mozgalmakat figyelemmel kísérte, az meg volt győződve arról, hogy a jövő vámtarifa nem annyira a gabonafélék behozatalának visszaszorításával fogja a mezőgazdaságnak a fokozott védelmet nyújtani, mint

---

*) 1902-iki áprilisi *Szemle*ben.

az élő állatok és hustermékek, tehát az élelmezésre szolgáló állati nyerstermények behozatalának visszaszorításával.

Az új vámtarifánál tényleg így is történt, mert a gabonavámok emelésének kérdése háttérbe szorult és előtérbe toltott az állatvámok emelésének kérdése. Innét van azután az, hogy egy sváb napilapnak az ujdonsága — a *Stuttgarter Beobachter*nek indiscretiója következtében közzétett vámtarifatervezet, — mely vámtarifa az élőállatokra és hustermékekre hallatlanul magas és eddig teljesen szokatlanul föl-emelt beviteli váموkat állapít meg, mondhatni robbanás-szerűleg hatott a kedélyekre és nemcsak a német bevitelnél érdekelt külállamok gazdaközönségénél, hanem magánál a német birodalom lakosságánál is valóságos consternatiót okozott. Az ágyú elsült és a pukkanás fölzavarta az egész birodalom népességét, — valóságos kavarodást takart el a lövés nyomán szétterült füstfelleg. Később azonban a füstfelhő föl-szállt, s a megtisztult légben megindult a sorakozás, csata-rendbe, és sorokba. Megkezdődött a harc szóval, tollal, a lakosság legkülönbélebb rétegeiben, a vámtarifa ellen — és mellette, mert hát az érdekek közössége ritka, az ily mélyre kiható, s az egész lakosságot vagyoniilag érintő intézkedésnél. Az érdekek inkább egymásba ütköznek, mintsem egymáshoz simuljanak, még ha tehetnék is.

E vámtarifatervezet minket magyarokat is igen mélyre-hatóan érint; a közös vámterületről exportált összes árúk értékének 49 % -a Németországba ment, s a Németországgal való kereskedelmi forgalom révén 800—900 millió korona érték ömlik évenként országunkba. A közös vámterületről évenként 59,000,000 korona értékű szarvasmarhát küldünk a németekhez s ebből csupán Magyarországra évenként circa 20,000.000 korona folyik be.

Indokolt, szükséges és hasznos tehát, ha e tarifával és annak megszületését előidéző okokkal és körülményekkel foglalkozzunk, mert e tarifatervezetet csak úgy értjük meg teljesen, ha az előzményeket is megismerjük és visszamegyünk oda, hol a forrás fölfakad.

A külállamokban a tarifa ellen indított harcokat — hagyjuk ő reájok magokra, s foglalkozzunk azon mozgalmakkal, melyek a nagy birodalom belsejében dülnek. Ezek jobban érdekelnek minket, mert sok dologban okulást merithetünk

és következtetéseket vonhatunk belőlük a magunk viszonyaira és jövőendő állapotainkra.

Félrevonjuk tehát a függőnyt és a szerény mécses világánál tekintsünk azon képre, melyet gyenge vonalakkal a következőkben iparkodom megrajzolni.

I. Állategészségügyi korlátozások.

A német mezőgazdaságnak a legutóbbi évtizedig összes igyekezete a külföldi gabonabehozatal visszaszorítására azaz minél erősebb vámokkal való megterhelésére irányult. Az utóbbi évtizedekben azonban a közéletmezési piacok a hús felé irányítják a figyelmet s megszületik a «húskérdés».

A föld csökkenő hozadéka a mezőgazdasági államot gyors léptekkel hajtja az ipari berendezkedés, azaz az iparállammá való átalakulás felé. Németország népessége 1896-ban 24·8 millió lélek, 1900-ban azonban már 56·3 millióra szaporodik. Míg tehát a népesség pár év alatt kétszeresére növekedik meg, addig a művelés alatt álló földterület majdnem ugyanaz marad, s az intenzív gazdasági üzem ellenére a gabonatermelés sem emelkedik valami nagyon. A folyton szaporodó, sűrűsödő lakosságnak s még hozzá az ipari munka körében élő népnek fogyasztása pedig évről-évre több élelmiszert — gabonát, mint kenyeret, s állatot mint húseledelt — követel. A consum növekvő, erősödő kereslete tehát az élelmiszerek árait főlshökteti, mert a német termelés mindinkább gyengébbnek tünik föl a szükséglet kellő földözésében s azért az idegen állat és húsbehozatal évről évre erősödni kezd — mert a kereslet a külföld felé irányítja kutató szemeit. A német birodalomból az élőállatok és élelmiszerek kivitele megesökken ugyan, de az így odahaza maradt mennyiség még mindig nem elég a fokozódó szükséglet kielégítésére. A német piacok szükségletének kielégítésében a külföldi termelés évről-évre nagyobb részt vesz ki magának, úgyannyira, hogy az élőállatok s élelmiszerek behozatala oly arányokat ölt, hogy általa a német beltermelés szenved hátrányokat.

Lovakból Belgium, Dánia, Orosz-Francia-Angol-Osztrák-Magyarország, sőt Amerika, Hollandia, Svájc is szállítja a német piacokra fölöslegének egy részét.

Szarvasmarhákból Dánia, Svájc, Osztrák-Magyar-Monarchia, Francia, Oroszország, Hollandia szállít tekintélyes mennyiséget. Juhot- és sertést Magyarország, Dánia, Oroszország, Hollandia küld a német piacokra. Csak magából Magyarországból 366,000 drb. élő sertés került a német határon át 1893-1894. években. Bajorország vágómarha szükségletének legnagyobb részét az osztrák-magyar-birodalom fődözi s milliókra rug azon összeg, mely vágóállatokban a két ország állatkülkereskedelmi forgalmában hozzánk beözönlik.

De a német birodalom északi és északkeleti részét a határos Oroszország és Ausztria-Magyarország, a nyugati és északnyugati részeket Dánia és Hollandia özönli el élőállataival. Nemcsak a birodalom belső részein, de különösen e határszéli tartományoknak piaczaín a külföldi behozatal uralkodik a helyzeten és ezzel fokozatosan rontja a német tenyésztők állatértékesítési viszonyait.

A gazdák panaszkodnak ugyan a külföldi állatbehozatalok ellen, — de fontosabb lépések a hazai állatértékesítési viszonyok javítására s a külföldi állatbehozatalok visszaszorítására — a 90-es évek elejéig — nem történnek. Ekkor azonban megteszik már az első intézkedéseket, azaz megkezdik a harcztot. A német kormány megtiltja — állategészségügyi okokból — az oroszországi szarvasmarhák s juhok behozatalát, s a mennyire csak a külállamokkal kötött kereskedelmi szerződések, s állategészségügyi egyezmények keretén belül lehetséges, igyekszik is gátat vetni az idegen állatbehozataloknak.

Közbejön azonban az Amerikából Németországba is behurczolt sertésvész járványa. A veszélyes állatbetegség ezrével söpri el útjában a német sertéstenyészeteket, s milliókra menő pusztításával hatalmas sebet ejt az újabb csapástól fölajdult német mezőgazdaságon. A járvány egyaránt dönti válságba a gazdaságokat, nagy gazdaságot, hol ezerszám pusztította el az értékes sertésanyagot — épen úgy mint a parasztot, kinek egyetlen koczája volt egész gazdasága és a szaporulat, egyetlen jövedelme. E csapás mellett most már kétszeresen érezte a német gazdaság az idegen állatinvasió okozta károkat s hatalmas erővel kelt föl, hogy annak gátat vetve saját állatértékesítési viszonyait kedvezőbb helyzetbe juttassa. Ezzel az agrár törekvések ismét új irányba terelődtek, s az új küzdel-

mek: az élő állat- és állati nyersterménybehozatalok visszaszorításában összpontosultak. A porosz képviselőházban az agráriusok mind erősebb hangon követelik a külföldi származású élő állatok és húsfélék behozatalának megtiltását.

A kormány elismeri ugyan, hogy az állatbehozatal káros a német mezőgazdaságra, -- de erélyesebb cselekvésre nem képes, helyzete nehéz, mert kezeit a külállamokkal kötött kereskedelmi szerződések és az állatforgalom szabadságának elve mellett megkötött állategészségügyi egyezmények megkötik. Ez egyezményekben ugyanis az köttetett ki a külállamok részéről, hogy Németország csak akkor és olyan helyről tilthatja meg az idegen szerződő államnak hozzá irányuló állatbevitelét, ha az illető helyen valamely ragadós állati betegség ütött ki, tehát Németország az onnét származó állatokkal a vésznek hozzá való behurcolásától saját állatállományának befertőzésétől tarthat. Egyébként az állatbevitel nem eshetik korlátozás alá. Kapóra jön most a nyugatról kelet felé vonuló sertésvész járványa. Ez most elég ok arra, hogy olyan államoknak Németországba való sertésbevitelére, hol a sertésvész — sertéscholera — föllépett, megtiltassék.

A német kormány tehát, mivel e betegség minden államban föllépett már, az élősertések bevitelét minden államból rögtön betiltotta, kivéve Oroszországot, melynek Porosz-Sziléziával határos vidékeiről, határszéli forgalomban, azonnal levágás kötelezettsége mellett az élősertés bevitelére még továbbra is engedve. A hol csak lehetséges, a német kormány minden államnál korlátozza az élőállatbevitelt, de mindig csak állategészségügyi okokból, vagyis ez alapra támaszkodva teszi meg intézkedéseit. Velünk például a szabad állatforgalom elvén alapuló állategészségügyi egyezményt kötött 1891-ben, s ennek ellenére: 1893. márczius 3-án korlátozza a juhbevitelt, s oly szigorú állategészségügyi föltételekhez köti az élő juhok bevitelét, hogy az a tilalommal egyenlő.

1893-ban megtiltja a sertésbevitelt Bécs-Újhelyből.

1895 június 5-én megtiltja a sertések bevitelét Kőbányáról. Miután ezideig Magyarország egész területéről csupán kőbányai származású sertéseknek volt megengedve a közvetlen kivitele, most ez intézkedéssel a magyarországi élő sertések előtt Németország kapui teljesen elzáródtak.

1898-ban ellenére annak, hogy a nálunk Felső Magyar-

országban a szarvasmarhák között uralgott ragadós tüdőlob már teljesen kiirtatott, (jelenlegi földművelésügyi miniszterünk erélyes intézkedései következtében) ennek ellenére szarvasmarháinkat csupán levágás céljaira és három napos levágási kényszerkötelezettség mellett (tehát vágóhidra) engedi csak be. Juhok között betegség nincs, sertésvész szünőfélben van, s mégis sem élő juhainkat, sem élő sertéseinket Németország be nem engedi.

A Bund der Landwirthe azonban nem elégszik meg az eddigi állatbehozatali korlátozásokkal és még szigorúbb behozatali tilalmakat sürget.

1896-ban a birodalmi kancellárhoz kérvényt intéz, melyben az 1880. évi június 23-án kelt s 1894 május 1. módosított birodalmi állategészségügyi törvény 4. §. alapján kéri:

1. hogy a Dániából és Svédországból származó vágómarha és sertés behozatala elől a német határ teljesen elzárassék:

2. zárassék el a német határ az Oroszországból származó sertés és baromfibehozatal előtt és

3. az osztrák-magyar származású szarvasmarhabehozatal is szoríttassék vissza, azaz léptessen a kormány azonnal részleges zárt életbe az azonnal levágásra bebocsájtott magyar vágómarhák bevitele ellen is.

Ez indítványt a Bund azzal indokolja, hogy a külállamokból behozott vágóállatokkal, a marhakkal száj- és körömfájás, tuberculosis, a ragadós tüdőlob, a sertésekkel az orbáncz, a sertéscholera hurczoltatik be Németországba, tehát az idegen import a német állatállomány egészségügyi állapotait folyton veszélyezteti.

A tilalom indító okai tehát tisztán állategészségügyi szempontokra vezethetők vissza.

A valóságban ez azonban másként állott, azaz az actio bevallott célja - az állategészségügyi szempontok, - csak takarója és ürügye volt annak az agrár törekvésnek, mely az idegen állatbehozatalok teljes kiszorítását szorgalmazta.

Az agráriusok azon panaszai, hogy idegen állatokkal mindenféle ragadós betegségek hurczoltatnak be a német állatállományba: egyáltalán nem birt alappal, mert egy ragadós állati betegség behurczolását a legnagyobb igyekezet mel-

lett is igen nehéz volt kimutatni, vagy ilyen eseteket fölso-rolni, s még nehezebb volt kimutatni azt, hogy idegen álla-tok által a német állatállomány tényleg befertőztetett.

A Dániából behozott szarvasmarhák ugyanis hajókkal olyan kikötővárosokba hozattak, hol veszteglésnek (quaran-taine) vettek alá s ennek kitöltése után vasútra rakattak s ismét oly városokba vitettek, honnét a vasúti kocsiból köz-vetlenül a vágóhidon rakattak ki. A hollandiai szarvasmarhák jelenleg tuberculinnal ojtatnak be, s csak olyan állatok bocsáj-tatnak be a határon, melyek a tuberculosisra az ojtás alatt nem reagáltak, tehát gümőkórmenteseknek tekinthetők. Az osztrák-magyar szarvasmarhák szintén csak vágóhidakra engedtetnek be, tehát honi állatokkal nem is érintkezhetnek; orosz sertések szintén azonnal leölésre engedtetnek be a né-met területre, tehát ezeknél szintén kizárva van az, hogy a német állatállományt megfertőzhessék.

Mindezek ellenére az állatorvosi tudomány összes ismer-reteit rántják elő, hogy ezek segélyével és egyes állati beteg-ségek behurcolásának veszélye, eshetősége és még más egyéb kifogásokkal igyekeznek a külföldi élőállatbehozatalt vissza-szorítani. Így például a különben jelentéktelen betegség, a száj- és körömfájás, évekig szerepel a szarvasmarhák bevitel-ének eltiltási okául. Halomszámra gyűlt a diplomatiának az irat- s jegyzékváltása csak maga ez egyetlen állati beteg-ség miatt illetőleg miatta elrendelt állatforgalmi korlátozások ügyeiben.

A német gazdák most a még mindig megengedett orosz élősertésbehozatal ellen indítanak harcokat. Az orosz szarvasmarha s juhbehozatalt a német kormány már évekkel előbb betiltotta ugyan, de Porosz-Sziléziának Orosz-Lengyel-orsszággal határos városaiba s falvaiba, hol a bányamunkások s iparúzó lakosság hússzükségletét a német tenyésztés nem volt képes kielégíteni, a határszéli forgalomban szabad volt közvetlen levágás céljaira az élősertésbehozatal. Az oroszok az élőmarhabehozatal eltiltása következtében, szarvasmarháikat levágták s mint húst vitték be a német területre. Ez szin-tén szemet szurt a német állattenyésztőknek. Az agráriusok most azt követelték, hogy az orosz élősertés, baromfi, s friss hús behozatala tiltassék meg e határszéli forgalomban is.

Midőn a német kormány az agráriusok unszolására a

kivánt és sürgetett behozatali tilalmakat Oroszország ellen érvényesíteni akarta, az oroszok erőlesen tiltakoztak, az intézkedést az 1894 február 10-én kötött német-orosz kereskedelmi szerződésbe ütközőnek minősítették s a szerződés fölbontásával s retorsiókkal fenyegetöztek. Erre a német kormány 1896-ban az orosz kormányval tanácskozássra jött össze, s a tárgyalások úgy végződtek, hogy a német kormány engedményeket tett. A mint azt megengedte, hogy a határszéli lakosság bizonyos távolsági körzeten belül, saját czéljaira vámmentes húst hozhat be Oroszországból, úgy az élő állapotban behozható sertések számát is contingentálta.

A porosz képviselőházban 1897 február 6-án az agráriusok ismét sürgetik a külföldi állatbehozatalok visszaszorítását, sőt a német határ teljes elzárását.

Erre báró Hammerstein porosz földművelésügyi miniszter rendkívül érdekes kijelentéseivel türelemre s higgadságra inti az agráriusokat. Szerinte kétségtelen, hogy a külföldi állatbehozatal veszélyezteti a német állattenyésztés állategészségügyi állapotait, és igéri, hogy mindent el fog követni az iránt, hogy a belföldi állatállomány a ragadós állati betegségektől s azok behurcolásától megóvassék. Figyelmezteti azonban az agráriusokat, hogy «az absolut határzár elrendelésének ideje még nem érkezett el, egyelőre tehát csak szigorú állategészségügyrendészeti (veterinärpolizeilich) intézkedésekről fog csak gondoskodni». Kijelenti továbbá, hogy a külfölddel szemben egyelőre másként nem lehet eljárni, minthogy veszteglő (quarantaine) állomások fognak létesíttetni a behozott szarvasmarhák számára.

Megkezdődik tehát a hajsza minden oly kigondolható állategészségügyi rendszabályokkal s forgalmi korlátozásokkal a külföldi állatbehozatalok visszaszorítására, a mi a kereskedelmi szerződések és állategészségügyi egyezmények mellett csak lehetséges. A tempót azonban az agráriusok lassúnak tartják, s erősebb intézkedéseket kívánnak. 1897-ben a porosz képviselőházban Ring képviselő az agráriusok támogatásával javaslatot nyújt be az iránt, hogy a külföldi állatbehozatal egyszerűen tiltassék be és követeli a minden irányban való tökéletes elzárkozást.

Most már az «állategészségügyi szempontok» jelszavát egyszerűen félredobják s elhangzik az első meztelen szó: a

tökéletes elzárkózás» iránt. Hammerstein miniszter ismét türelemre inti az agráriusokat, mert: «még annak nincs itt az ideje (tudniillik az elzárkozásnak) és a Ring-javaslat pedig alkalmas arra, hogy megzavarja Németországnak más államokkal fennálló barátságos viszonyát».

A német gazdák e kívánalmakat azzal indokolják, hogy az idegen állatbehozatal által a honi állattértékesítési viszonyok olyannyira megromlottak, hogy az állattenyésztés üzése már nem hoz hasznot. A legjobb fogyasztási piacokra idegen vágóállat kerül, s nyomja az árakat, mert az olcsóbban termelő idegen államokkal a válságba sodort német mezőgazdaság most már versenyezni nem képes. A mellett, hogy az idegen behozatal káros a gazdákra (most már az «állategészségügyi szempontok» — lekerülnek a napirendről) — még teljesen szükségtelen is az. Szükségtelen pedig azért, mert a fogyasztás szükségletét a német termelés egymaga is képes kielégíteni. Akkor azonban, ha a német állattenyésztés fejlesztésére nem adják meg a módot és lehetőséget az állattértékesítési viszonyok javításával: úgy a tenyésztés föl sem lendülhet s a német szükséglet kielégítése tisztán a külföldnek fog kiszolgáltatni. A kormány tehát igyekezzék a külföldi állatbehozatalok visszaszorításával módot nyújtani a gazdáknak arra, hogy berendezkedhessenek és így a piacok szükségletét a német termelésből láthassák el.

A német mezőgazdaság most rohamosan be is rendezkedik arra, hogy a kitűzött célokat elérhesse. A szemtermelés teljesen háttérbe szorúl, mesterséges takarmánytermelésre térnek át, réteket, legelőket feltörik, teljes erővel vetik reá magukat az állattenyésztés számbeli fokozására s minőségének javítására. Tehénészetek állítatnak föl, az intenzív állattenyésztésre térnek át, istállóban tartják, nevelik az állatokat, hizlaldákat állítanak föl gyárak mellett, és gazdaságokban, s a sertésenyésztést, hizlalást karolják föl óriási mérvben. Az 1900. évben megejtett állatszámllálás adatai valóban meglepők.

évben	ló	szarvas- marha	juh	sertés	kecske	
1883	volt 3.522,000	15.786,000	19.189,000	9.206,000	2.640,000	darab
1892	« 3.836,000	17.555,000	13.589,000	12.174,000	3.091,000	«
1900	« 4.195,000	18.939,000	9.692,000	16.807,000	3.267,000	«

A juhok állománya csökkent, de szarvasmarha, ló, sertés és kecskeállomány tetemesen emelkedett. A juhok tenyésztése a talajviszonyokkal s legelőgazdasággal lévén kapcsolatban, a csökkenés megmagyarázható. A hol azelőtt kiterjedt rétek és legelők voltak, ott ma széna helyett cukorrépa s burgonya terem, ez pedig szesz- s cukorgyártásra szolgálván, a szarvasmarha és sertés hizlalására, tehenészetek létesítésére ad módot. Különösen föltűnő a sertések szaporodása, de általában az egész állattenyésztés igen szépen fejlődött, mert nyolcz év alatt $1\frac{1}{3}$ milliárd márkával, tehát évenként 165.000,000 márkával nőtt az állatállomány értéke.

Ennek ellenére azonban az aránytalanul jobban szaporodó lakosság hússzükségletének kielégítésére mindez nem volt elég, mert a meggátolt állátbehozatalok miatt a kínálat nem tartott lépést a kereslettel, azaz a német termelés a szűkségletet saját erejéből kielégíteni még mindig nem volt képes.

A német birodalom behozatala ugyanis volt:

	1894-ben	1896-ban
élő vágómarhában	389,069 drb	217,805 drb
élő sertésekben	715,770 „	110,532 „

tehát a behozatal értéke két év alatt 112,000,000 márkával csökkent, pedig természetszerűleg épen ellenkezőleg ennyivel kellett volna a behozatalnak — emelkednie.

Az osztrák-magyar monarchiából kivittünk Németországba 1894-ben 158,600 drb. vágómarhát és 436,000 darab élősertést. 1896-ban vágómarhakivitelünk 80—85,000 darabra esett le, sertés kivitelünk pedig teljesen megszűnt. De így volt az más államoknál is. A német piacokon egyszerre a húshiány jelei kezdenek mutatkozni, mert a vágóállatok fölhajtása a vásárokra, mindenütt megcsökken s a keresletnek mindinkább nagyobb része marad kielégítetlen. A sűrű, gazdag lakosság, az iparos munkásság húst követelt, s azt ígérettel pótolni nem lehetett. Az élőállatoknak, kivált pedig a húsnak az értéke fölszáll s így élénk kereslet indul meg hús és hús után. A kereslet szüli meg a kínálatot. Azon államok tehát, melyek eddig az élőállatbevitel hasznáiban részesedtek, gyorsan rendezkednek be arra, hogy ha élőállatokkal nem mehetnek a határon át, úgy levágott állatokkal, tehát hússal jöhessenek a német piacokra.

Dánia kezdi meg leggyorsabban az okos kereskedelmi politikát s példáját követi Hollandia is. Dánia, mely állam azelőtt óriási mennyiségű élősertést vitt Németországba, hatalmas erővel és hihetetlenül rövid idő alatt szarvasmarha és sertéshúskiviteli telepeket, szövetkezeti vágóhidakat állít föl, hűtőkészülékes (refrigerator) tengeri hajókat, vasúti kocsikat rendez be, hogy a végtelenül kényes és romlékony friss hús szállítására minél tökéletesebben berendezkedhessen. Hollandia a miniszteriumban állást szervez az állat és húsértékesítés kérdésének szervezésére és irányítására, tehát a kormány közvetlenül foglalkozik ez ügygel, hogy a magánvállalkozást erősítse s vezesse.

A német piac szívesen vette az idegen húst, mert arra szüksége volt, az idegen vállalkozás pedig egész tekintélyes nyereséget talált az állatfőlöslegnek hús alakjában való értékesítésénél.

A német húspiacz fölszálló árai és a kedvező értékesítési viszonyok az élelmes, és okos Amerikának is fölkeltik szeméit a távoli Oceánon túlról. Roppant rövid idő alatt, mint éhes karvaly csap le az északamerikai üzleti vállalkozás a német piacokra, s a hamburgi kikötőben rövid hetek mulva megjelennek Swift, Armour «disznókirályok» hússzállító hajói, óriási mennyiségű elkészített marha, disznóhúst, sonkát, zsírt, szalonnát dobva piacra.

Az amerikai üzleti vállalkozás behálózza az egész német birodalmat s a közvetítő kereskedelem révén nemcsak a német városokba juttatja az amerikai hordóhúst, zsírt, de Ausztriába is, úgy hogy Cseh-, Morvaország lakossága is rövid idő mulva már amerikai hússal táplálkozik. De csodák is történnek. Az történt meg, a mit azelőtt senkisésem mert volna föltételezni. Hozzánk, kik a sertésvész előtt, majdnem saját zsirunkba fulladtunk meg, szintén bekerül az amerikai termék, s Debreczenben, Kassán, Budapesten az amerikai disznózsír s disznóhús saját termékeink árát üti s saját kínálatunkat nyomja.

A német gazdák tehát ott kaptak sebet, hol nem is gondolták. A külföldi élőállatbehozatal megnehezítettetett ugyan, de helyette a sokkal veszedelmesebb húsbehozatal öltött nagyobb mérveket. Veszedelmesebb, mert a hiányos húsvizsvizsgálat miatt s a hirhedten fölületesen kezelt amerikai ser-

téshússal a trichina és a borsóka hurezoltatott be s a lakosságnak közéletmezési viszonyai szenvedtek miatta. Szendvedtek azonban a húsiparosság érdekei is, mert az állat vágásánál, földolgozásánál, kimérésénél szerzett nyereségtől esett el. Szendvedett még az állatkereskedelem is, mert a közvetítésnél szerzett üzleti haszontól esett el és veszítette el nagyrészenben kenyérét is. Ilyen állapotok mellett azután fölzúdult a húsiparosság, a kereskedők, a kereskedelmi és iparkamarák, a mézárós és hentes szövetségek minden tartományban és városban hatalmas agitatót indítanak meg a külföldi húsbehozatal eltiltása mellett, s az élőállatbevitel további korlátozása ellen.

Kimutatják, hogy a vágóállatok (szarvasmarha, sertés, juh) bevitelére a forgalmi korlátozások miatt két év alatt 17—20 % -al esett, a behozott hús értéke ellenben 60 % -al emelkedett.

A behozott vágómarha értéke volt :

1895. I. félévben ...	64,218,000	márka
1896. I. " " " " " "	36,986,000	"
1897. I. " " " " " "	30,690,000	"

A behozott hús értéke ellenben :

1896. I. félévben ...	9,362,000	márka volt, míg az
1897. I. " " " " " "	16,145,000	márkára rugott.

Ennek ellenére a húspiacz helyzete nem javult, mert a kereslet még mindig nincs kielégítve s a húsinség egyre terjed és a lakosság közéletmezése mindenütt megdrágult.

Az állapotok 1898. évben nem változnak, sőt rosszabbodnak.

1898. I. felében Németországba	
7591 drb. szarvasmarhával	
8171 " aprómarhával	
12,370 " sertéssel jött be kevesebb, ellenben	
marha és borjuhúsból: 55,710 q-al	
sertéshúsból ...	198,840 q-al

jött be több, mint előző év hasonló időszakában, s ennek ellenére a húspiacz helyzete nem javult, sőt a gazdák állatérté-

kesítési viszonyai rosszabbodtak. Hangoztatják, hogy a német mezőgazdaság nem képes a lakosság hússzükségleteit kielégíteni s így teljesen káros intézkedés a külföldi élőállatbehozatalok visszaszorítása.

A kormány most igen nehéz helyzetbe kerül. A külföldi, különösen az amerikai hús invasiója tényleg sok kárt okozott a húsiparosságnak, és mindamellett a fogyasztó közönség érdekeit sem elégítette ki. De a gazdák is panaszkodni kezdenek, mert olyan piaczkon, hol a közlekedési viszonyok nagymérvű idegen származású hús odaözönlését tették lehetővé, ott az élőállatarak erősen lenyomattak.

A húsiparosság és a fogyasztóközönség képviselőiben egyes városok tanácsai a külföldi húsbehozatal megtiltását, de az élőállatbehozatalok szabaddá tételét kezdik sürgetni, mert szerintök csak azzal lehet a közéleti viszonyokon javítani. A gazdák ellenben hallani sem akarnak a külföldi állatbehozatalok könnyítéséről.

A kormány helyzete nehéz, mert a kereskedelmi szerződések az árucikkek forgalmi szabadságával köttettek, s ha az elég magas behozatali vámok és a szigorú és elég zaklató egészségügyi szabályok mellett is hoznak be húsféléket, úgy azt, azaz a behozatalt, nem lehet másként, csak külön törvényhozási intézkedéssel megátolni.

1899 januárban tartott birodalmi gyűlésen báró Hammerstein földművelési miniszter elismeri, hogy a helyzet nehéz, s a húspiacz állapota nem kedvező és a német mezőgazdaság még nem képes a szükségletet egymaga fődözni, tehát a német piac bevételre szorul. De éppen ez állapotokból «merítsen a német mezőgazdaság ösztökölést arra, hogy a hazai állattenyésztés emelésére és a hazai piaczkok ellátására irányuló törekvését folytassa, hogy elérhesse a célokat, melyeket maga elé kitűzött».

Mindazonáltal a kormány belátja, hogy intézkedni kell valamiben, mert a német közérdekek vannak veszélyeztetve a háborgás és elégedetlenség miatt. Hogy a jövő haditervének kiépítését mi sem akadályozza, compromissumhoz fordulnak tehát, s azzal igyekeznek a húsiparosság, a gazdák és a fogyasztóközönség oly ellentétes érdekeit összhangzásba hozni és kiegyenlíteni.

A húsiparosságot, hogy az ő érdekeiket sértő kész idegen

húsárúk beözönlését megakadályozzák s nekik az élő állatok behozatalának eltiltásáért recompensatiót nyujtsanak, azon ígérettel igyekeznek megnyugtanni, hogy a külföldi húsfélék behozatalát legközelebb törvényhozási úton fogják megakadályozni; a húsiparosság tehát ne követelje az élőállatok behozatalának szabaddá tételét, s járuljon ahhoz hozzá, hogy az agráriusoknak a kívánsága — a tervezett vámtarifa által az élőállatbehozatal lehetetlenné tétele — megvalósítható legyen. Az agráriusok viszont maguk részéről is követelik a húsfélék behozatalának törvényhozási úton való eltiltását.

Igy született meg, a gazdák óhajára a jelenlegi vámtarifa-tervezet és a bizonyos részben a húsiparosság óhajára is: a húsvizsgálati törvény.

E megállapodás keresztülvitelét az 1898. és 1899. évek kereskedelmi forgalmának állapotai azután még jobban sietették.

A német birodalomba ugyanis:

1894-ben	389,069 drb.	szarvasmarhát
"	4,095	" juhot
"	715,770	" sertést hoztak be.

a későbbi években azonban az élőállatbehozatal így alakult:

a szarvasmarhabehozatal	1898-ban	134,228 drbra,
"	1899-ben	197,854 " esett le,
a juhbehozatal	1898-ban	3,113 drbra
"	1899-ben	2,431 "
a sertésbehozatal	1899-ben	71,071 "
"	1900-ban	69,713 " esett le.

Ezzel szemben azonban: míg 1888-ban az összes húsbehozatal csak 45,544 q-át tett, addig 1899-ben az összes behozatal már: 469,827 q-ára rugott.

A kolbász és szelenczehúsbehozatal 1897-ben 53,053 q volt, 1899-ben már 88,429 q-át, 1900-ban 93,546 q-át tett ki. Disznósírt 1899-ben 1,122,673 q-át, szalonnát 1898-ban 277,652 q-át hoztak be, míg ehhez hozzájött az is, hogy a baromfi-behozatal eddig sohasem tapasztalt mérvet öltött.

Leölt baromfit	1899-ben	44,825 q-át
"	1900-ban	51,885 q-át

Élőbaromfit ...	1899-ben	113,613 q-át
«	1900-ban	120,544 q-át

hoztak be és csak maga Oroszország a ludak gágogó hadából 6,875,810 darabot (1899-ben) bocsájtott a német piacokra.

II. A húsvizsgálati törvény.

A német kormány most teljes erővel igyekszik azon, hogy az idegen húsfélék beözönlésének gátat vethessen, s az erre vonatkozó törvényhozási intézkedést mielőbb létesitse. Mert nemcsak a gazdák sürgetik azt, hanem — talán jobban — a húsiparosság is. A német húsiparosszövetség 1898. évben 230,000 aláírással ellátott kérvényt nyújt be a birodalmi gyűléshez a külföldi húsbehozatal eltiltása és az élőállatbehozatal részére kedvezőbb föltételek megszabása végett. A kormány siet megnyugtadni a kedélyeket s enyhe balsamként hatnak a háborgó lelkekre az 1898. december 6-án a birodalmi gyűlés megnyitásánál a trónbeszédben a császár ajkairól elhangzott szavak :

«Elejét veendő azon veszedelmeknek, a melyekkel az élelmezésre szánt és meg nem vizsgált bel- és külföldi eredetű hús fogalma jár, a szövetséges kormányok az általános vágómarha és húsvizsgálat behozatalának kérdését tanulmányozzák». A császár igéri, hogy a húsvizsgálat tárgyaló törvényt a kormány rövid idő alatt be fogja nyújtani.

A kormány ura is volt szavának. A törvényt egy év alatt elkészíti, s 1900 februárban már parlamenti tárgyalás alá is bocsátja, s ugyanaz év júniusban már — egyes részeiben — életbe is lépteti.

A törvény főbb intézkedései :

Az emberi élelemre szolgáló állatok levágás előtt és után, hivatalos egészségügyi vizsgálatnak vetendők alá. A törvény állat- és közegészségügyi czélokot van hivatva szolgálni ugyan, de a 12. §-nak intézkedéseiből nyilvánvaló, hogy az idegen hús s leölt állatok behozatalát van hivatva meggátolni s lehetetlenné tenni. E §. ugyanis azt mondja :

«Légmentesen szelenczékbe zárt húsnak, kolbászféléknek, vagy vagdalt keverékhúsoknak a vámbelföldre való be-

hozatala a törvény életbeléptetésének napjától fogva tilos. 1903. december 31-től fogva azonban (tehát a kereskedelmi-s vámszerződés megszüntéig), a húsbehozatalra vonatkozólag a következő föltételek lesznek érvényesek:

1. a friss hús csak egész állati testrészekben, azaz marhánál és sertésnél fél darabokban, vihető csak be a vámbelföldre. A testrészekkel a mell- és hashártyának, tüdőnek, szívnak, vesének, tehénnél tőgynek természetes kapcsolatban kell maradnia. A szövetségtanács fölhatalmaztatik, hogy ez előírást más szervekre is kiterjeszthesse.

2. Elkészített hús csak akkor vihető be, ha annak származása, az elkészítésnek módja, az emberi egészségre tapasztalat szerint nem veszélyes, vagy pedig, ha az emberi egészségre való ártalmatlan volta megbizható módon a behozatalnál megállapítható. E vizsgálat a páczolt húsnál (Pöckelfleisch) kivihetetlen, azért a páczolt húsküldeményeknél az egyes daraboknak csak 4 klg. súlyuaknak szabad lenniök. Sonkára, szalonnára és belekre e szabály nem alkalmaztatik.

Olyan hús, mely tartóssá tétele végett kezelésnek vetetett alá, de a friss hús sajátságait tartotta meg, vagy ha az elkészített (például páczolt) hús bizonyos kezelés után ismét olyanná lesz mint a friss hús: nem fog elkészített húsnak, hanem friss húsnak minősítettetni s tekintetni, s ez esetben a friss hús vizsgálatánál előirt szabályok szerint fog a behozatalnál megvizsgáltatni.

1903. december 31-től fogva következő időre a húsbehozatal szabályai újólag rendezés alá kerülnek.

Mint látható, a törvéynél kétféle időszakot különböztettek meg és kétféle rendszabályt állapítanak meg. A kolbászszelencze stb. húsfélék behozatalát, mint interm közegészségügyi intézkedést, már 1900 október 1-én életbe léptették. A friss s elkészített húsfélék behozatalának teljes korlátozását azonban — kétféle okból — 1904. évre hagyták.

Az előirt rendszabályok, a vizsgálatok stb. mind alkalmasak arra, hogy a külföldi húsbevitel teljesen lehetetlenné tétessék. A vizsgálatok alkalmával mindig található ok és mód arra, hogy a hús visszautasíttassék. A hús romlékony árú, ha az meleg időben a szállításnál megakasztatik, hamar elromlik s így értékében veszít, vagy teljesen értéktelenné válhatik.

Az egészségügyi vizsgálatok költséget, időmulasztást

okoznak, tehát tág tere van annak, hogy a vállalkozó egy újabb szállítástól elrémíttessék.

Azon föltétel, hogy a levágott állat kétfelé hasítva szállíttassék, úgy hogy szív, tüdő, vese, stb. természetes kapcsolatban hagyassék, olyan föltétel, hogy már maga ez teheti teljesen lehetetlenné a bevítelt.

Franciaország ugyanily föltételeket szabott a mi leölt juhkivitelünk elé. Az eredmény az volt, hogy a kivitel teljesen megszűnt, mert e föltételek teljesítése, majdnem a kivitel betiltásával egyenlő.

Világos tehát, hogy ilyen föltételekkel a húsbevétel Németországba majdnem lehetetlenné tétetik. A német kormány tehát e rendszabályokat most még egyelőre nem érvényesítheti, mert az az 1903. végéig fönálló kereskedelmi szerződésekkel ellenkezik, másrészt, mert úgy számít, hogy ez időig úgy rendezkedhetik be a mezőgazdaság, hogy a német piacok hússzükségletét akkor már maguk is képesek lesznek fődözni.

Érdekes, hogy a birodalmi gyűlésen a törvény tárgyalásánál magok a mérsékelt elemek is megemlítették azt, hogy ha a törvény intézkedéseit végrehajtják, — tehát a külföldi húsbehozatalt lehetetlenné teszik — könnyen zavarok állhatnak elő a közéletben, mert a birodalom lakosságának gyors szaporodása mellett a gazdák nem lesznek képesek a hússzükségletet magok erejéből előállítani. Jellemző, hogy magok a gazdák sem merik ez állítást megczáfolni, mert a Bund der Landwirthe azt írja hivatalos lapjában:

«ha később várakozás ellenére friss húsban hiány állana be, akkor a szükséges praeventiv rendszabályok megtartása mellett még az élőállatbevétel is sokkal kedvezőbb a német mezőgazdaságra, mint a csekélyebb értékű idegen húsnak beözönlése, mely a belföldi jó húst befolyásolja».

A törvény indokolásában azt hangoztatja, hogy annak életbeléptetését nemcsak állategészségügyi, közegészségügyi, de gazdaságpolitikai okok is szükségessé teszik, mert míg a külföldről behozott húsnak szigorú megvizsgálása állat- és közegészségügyi követelmény, addig gazdasági szempontból meg nem engedhető az, hogy a külföldi húsfélék kezelése és helyzete kedvezőbb legyen a belföldinél. Az actio bevallottan közegészségügyi érdekek szempontjából született meg,

valójában azonban a külállamok húsbehozatala legfőképen pedig az amerikai óriási hús-invasio ellen irányult.

A törvény tárgyalásánál az agráriusok erős megszorításokat követeltek Amerika húsbehozatala ellen, mert Amerikának óriási forgalma (1898-ban 1,212,000,000 márka) és az amerikai húsfélék tényleg sok s alapos kifogásra okot adó kezelése, készítése s származása bizonyos ellenszenvet keltett.

Amerika rögtön erélyesen kezdett tiltakozni a kivitelét fenyegető megszorítások ellen és a Washingtonban megtartott tanácskozáson azt határozták, hogy retorsióval fognak élni a németek ellen, azaz : a német iparcikkekre kiszabandó a Dingley tarifa 10 %-os értékadóval, a német nyerscukorra kivetendő magasabb beviteli vámokkal, a német hajózásra kirovandó illetékekkel. Amerikának ily irányú fenyegetéseire német részről a tervezett rendszabályok mérsékeltek ugyan, de azért az 1900. október 1-én császári rendelettel a kolbász, vagdalt hús, a szelenczehúsok beviteli tilalma mégis életbe léptetett és jelentékeny károkat okozott úgy Amerika, mint más állam Németországba irányuló kivitelének.

Ez intézkedés ellen Olaszország is fölszólt. A Németországban szerteszt dolgozó olasz munkások ugyanis saját szükségletökre a hazájukban megszokott olasz szalámit és mortadellát hozták magokkal, vagy küldték magok után, kisebb csomagokban. Midőn az említett rendelet végrehajtásánál az ily küldemények be sem bocsájtattak, vagy elkoboztattak, a sok szegény olasz munkás érdekében az olasz kormány közbevetette magát — de eredményt természetesen el nem ért, ellenére annak, hogy az olasz szalámigyárosok is nehezen nyugodtak bele e rendelkezésbe, mely nekik is érzékeny károkat okozott.

A törvény tárgyalásának folyamán a szabad kereskedelem hívei s mindazok, kik a külállamokkal való élénk kereskedelmi forgalom és barátságos viszony fölbomlását féltették, heves támadásokat intéztek a kormány ellen. Posadowsky belügyi államtitkár kijelenti, hogy e törvény legkevésbé sem tartalmaz nemzetközi érdekeket sértő intézkedéseket, hanem tisztán belügyi intézkedés, melynek czélzata az, hogy : «a németek urak akarnak lenni saját házukban».

A törvény kihatása már rövid idő múlva is érezhető volt, a kereskedelmi forgalomnál, mert a behozatok meg-

csökkentek és mert a szalámi, kolbászfélék és szelenczehúsok bevitele eltiltatott, de inkább az élelmezési piacokon és a fogyasztóközönség soraiban.

III. Az új vámtarifa-tervezet.

Most már azután a német birodalom határán épített bástyán csak a kapu hiányzott. Most ez is készül már a jövő vámtarifában. Külföldi élelmezési termékek igen találóan jellemzik az állapotokat egy képpel, midőn a határsorompónál álló német csendőr egy — hátán nagy batyút czipelő egyént föltartóztat e szavakkal: «Nagyon örülök kedves Idegen ha minket szerencsétlenség és bejössz hozzánk, de — csomagodat hagyd csak odakünn!»

Az egész vámtarifa-tervezetben legföltünőbbek az élőállatokra s állati nyerstermékekre kiszabott szokatlanul magas vámok.

A német gazdatiszta ugyanis a vámtarifa előkészítési munkálataival kapcsolatban az egész birodalomban 1524 gazdaságot vizsgált még, hogy kipuhatólja: mily arányban áll az állattenyésztés haszna a többi mezőgazdasági üzemek hasznával.

A nyert adatokból arra a következtetésre jött, hogy az egyes mezőgazdasági üzemek átlagjövedelme következőképp oszlik meg:

Gabonatermelés után nyert haszon: 26.4 %-a

Takarmány és magtermelés haszna: 16.3 %-a

Erdőgazdaság haszna: — — — — 1.1 %-a

Szőlőtermelés » — — — — 0.4 %-a

Állattenyésztés (baromfit beleértve): 40.6 %-a

az összes gazdasági jövedelmeknek.

Az állattenyésztés megvédése, s jövedelmezőségének föntartása tehát ma legfontosabb érdeke a német mezőgazdaságnak.

A vámtarifa-tervezetnek az élőállatokra és állati termékekre megállapított díjtételei a következők:

	Jelenben :		Jövőben	
	általános vám-tarifa	szereződé- ses tarifa	új vám- tarifa	márka
Tenyészbika és tehén darabonként ...	9·00	9·00	25·00	" darabonként
növendékmарha 2·5 éves korig drbként	6·00	5·00	15·00	" "
hat hetes borjú dara- bonként	3·00	3·00	4·00	" "
vágóökor drbonként	30·00	25·00	12·00	" ezentúl 100 klgként
juh " " " "	1·00	1·00	2·00	" darabonként
sértés " " " "	6·00	5·00	10·00	" ezentúl 100 klgként
ludak " " " "	—	—	0·70	" darabonként
friss hus q-ként ...	20·00	15—17·00	30·00	" q-ként
elkészített (páczolt) hus q-ként	20·00	15—17·00	35·00	" " "
Szalonna " " " "	20·00	20·00	30·00	" " "
disznósir " " " "	10·00	10·00	12·50*)	" " "
margarin " " " "	10·00	10·00	12·50	" " "
kolbász, sza- lámi " " " "	20·00	20·00	45·00	" " "
leölt baromfi " " " "	30·00	12·00	30·00	" " "
vad " " " "	30·00	20·00	30·00	" " "
lovak drb.	20·00	20·00	30—300	" érték után

Ha most a szarvasmarhabevitelre megállapított vámtételeket tekintjük és ezzel kapcsolatban az osztrák-magyar vámterületről Németországba kiszállított ökrök stb. számát a külkereskedelmi statisztikában megnézzük, lehetetlen észre venni, hogy az intézkedés éle ellenünk van irányítva. Ellenére ugyanis a minden téren és elgondolható módon a bevitelünk ellen támasztott nehézségeknek, szarvasmarha bevitelünk Németországba — kivált Bajorországba — az utóbbi években lényegesen emelkedett.

1894-ben körülbelül 40.000,000 koronára leszorított vágó- és igásállat kivitelünk 1899-ben 70 millióra, 1900-ban 73 millió koronára emelkedett. Csak vágóökor kivitelünk nőtt meg 57·9%-ról 98·8%-ára az összes német vágóökorbevitelnek, azaz a Bajorországba bevitt ökröknek 98·8% a közös vámterületről származó volt. A dolog tehát úgy áll, hogy eddig egy kivitelképes 600 klg. nehéz vágóökorért 25·5 márka volt a

*) Amerika miatt nem emelték magasabbra.

vám, esett tehát egy q-ára 4·25 márka; jövőben ugyanilyen súlyú vágóökörért a vám q-ként 12 márka leend, tehát egy 600 klgos állatért nem 25·5 márkát, hanem 72 márkát kell csak magában vámban fizetni. Egy 700 klgos ökörért 25·5 márka helyett 84 márkát, egy 800 klgosért 96 márkát.

Egy kivitelképes 150 klg. súlyú sertésért a vám 5 márka volt, az új tarifa szerint 15 márkát kellene fizetni. Drágább lenne tehát az élőállat minden kilogrammja legkevesebb 12 fillérrel, a húsnak pedig minden kilogrammja legkevesebb 24 fillérrel, azaz nekünk eladási hasznunk ilyen összeggel lenne (a mai árak szerint) kevesebb, tehát mivel a haszon ennyire nem rüg, a kivitel teljesen lehetetlenné válnék.

De így volna ez más állatnál és más oly államokban is, melyek ma élőállataik fölöslegét Németországba szállítják. Érdekes röviden áttekinteni a külállamok állapotait is:

Szarvasmarhát évenként bevisznek Németországba 190—200,000 darabot.

Bevisz ezen mennyiségből:

Ausztria-Magyarország	130—150,000	drbot
Dánia	30	40,000 „
Svájcz	7	8,000 „
Franciaország	2·5	3,000 „

Lovat bevisznek 110—115,000 drbot, ebből bevisz:

Oroszország	30—36,000	drbot
Belgium	20—22,000	„
Dánia	19—21,000	„
Ausztria - Magyarország	16—17,000	„
Hollandia	8—9,000	„
Franciaország	6—7,000	„
Amerika	2—4,000	„
Anglia	1—2,000	„

Kölbászt, szelenczehúst bevisznek 80—90,000 q-át, ebből bevisz:

Amerika	50	60,000 q-át
Ausztrália	10—13,000	„
Hollandia	6—7,000	„
Dánia	1—2,000	„
Ausztria - Magyarország	1	1,500 „

Szalonnát bevisz 150—200,000 q-t, ebből bevisz :

Amerika	60—	170,000 q-át
Hollandia	6—	8,000 „
Dánia	1—	2,000 „
Belgium	1—	2,000 „

Élősertést — mint már említettem — egyedül csak Oroszország visz Németországba, 60—70,000 darabot.

Juhot — elenyésző csekélységet visz be Svájc, Angolország és Dánia.

Friss húst bevisznek : 250—300,000 q-át, ebből bevisz :

Hollandia	120—	160,000 q-át
Dánia	80—	110,000 „
Oroszország	8—	9,000 „
Ausztria - Magyarország	6—	8,000 „
Franciaország	4—	6,000 „
Svájc	2—	3,000 „
Amerika	1—	2,000 „

Elkészített húst bevisznek 102—160,000 q-át, ebből bevisz :

Amerika	60—	105,000 q-át
Dánia	23—	28,000 „
Angolország	7—	7,500 „
Hollandia	6—	7,000 „
Ausztria-Magyarország	5—	6,000 „
Oroszország	2·5—	3,000 „

Disznósirt bevisznek 1—1.500,000 q-át, ebből maga Amerika bevisz Németországba évente 1—1.200,000 q-át, s elenyésző csekélységet (pár ezer q-át) Hollandia és Dánia.*)

Élő libát bevisznek 6—6·5 millió darabot, ebből bevisz :

Oroszország	5.500,000	darabot
Ausztr.-Magyarország	1.000,000	„
Olaszország	50	60,000 „

*) Szomorú világot vet kereskedelmünkre, hogy tőlünk — kik disznósírral akár az egész continenset elláthatnók — disznósír elenyésző csekélység, ellenben művaj, műzsír s oleo margarin meg csak ki — az osztrák műzsírgyárosok élelmessége következtében — Németországba.

Leölt baromfit bevisznek	40—50,000 q-át, ebből bevisz :
Ausztria-Magyarország	... 20—25,000 q-át
Oroszország	... 10—15,000 „
Franciaország	... 4— 5,000 „
Belgium	... 2— 3,000 „
Olaszország	... 1— 2,500 „

Látnivaló tehát mindezekből, hogy a német vámtarifa-tervezet éle nemcsak minket sebez meg, de más államot is. Érthető tehát, hogy nemcsak nálunk nézi aggódva e vámtarifa sorsát a gazda, kereskedő és iparos, hanem még az oceánon túli yankee is.

A vámtarifa 551 oldalra terjedő indokolása sok újat nem mond. Kijelenti legelső sorban, hogy a régi vámtarifát a változott viszonyoknak megfelelőleg meg kellett változtatni, sőt ez halaszthatatlan szükségévé vált. Lényegesebb célok egyike, hogy a hazai mezőgazdaság helyzete kedvezőbbé tétessék, a mennyiben a fokozott vámvédelemmel a világhatalom és a világpiaczi árak fejlődésével járó kárt gyöngíti, s akként egyenlíti ki, hogy a belföldi állat- és húsarak az előállítás költségeknél megfelelőbben alakulhatnak. Fontos azon érv, hogy a belföldi fogyasztási piacokon védeni kell a német mezőgazdaságot, hogy azt a vámvédelemmel fölbátorítsa a szükséges intézkedésekre és az ezekhez kívánt tekintélyes tőkebefektetésekre ösztönözze. Föltétlenül szükséges, hogy az élelmiszer-szükséglet legnagyobb része saját termelésből fődöztessék, mert a belföldi élelmi piacok szükségletének kielégítését nem szabad a külföldi termelésének és árainak kiszolgáltatni, sem pedig azoktól függővé tenni.

A mezőgazdasági vámok fölemelése most már az összeg szempontjából is elutasíthatatlan szükségévé vált és e kívánalom teljesítésénél nem jöhetett figyelembe az élelmiszerek belföldi fogyasztási viszonyaira való tekintet.

Mindazonáltal a kormány azt hiszi, hogy nem kell azon súlyosabb károktól tartani, melyek — némelyek szerint — a vámemelésekkel a belföldi fogyasztóra az élelmiszerek esetleges megdrágításával háramlani fognának. Most már az iparnak nincsen szüksége fokozott vámvédelemre, csakis a mezőgazdasági termelésnek.

Fölötte érdekes az állatvámok fölemelésének indokolása.

Az állatok vámjának kérdése — így szól az indokolás — tekintettel az állategészségügyi tilalmakra és behozatali korlátozásokra, már azért is rendezést igényel és már azért is nagyobb súlyt kellett ezekre helyezni, mert számolni kellett azon eshetőséggel, hogy a tilalmak s korlátozások eleshetnek, megszűnhetnek s így ezektől függetlenül kellett intézkedni a behozott árúk megvámolásáról, azaz e kérdéseknek a belföldi termelők érdekeinek megfelelő módon való rendezéséről. Vagyis röviden és velősen: hogy a behozatalokat a vámokkal lehesen szabályozni.

E nyilatkozat a legfontosabb s az egész indokolás pointje. Értelme az, hogy ha a szerződéses államokkal szemben már semmiféle állategészségügyi intézkedéssel sem lehet az állatbevittet megakasztani, akkor a vámok segítségével tehessék azt meg.

IV. Belső harczok és küzdelmek.

Az agráriusok említett törekvései azonban a német társadalom különféle rétegeinél s foglalkozási ágainál élénk viszszahatást szültek. Egyik intézkedés éle az egyik, a másik egy ismét másik kereseti ág húsába vágott bele és okozott sebeket, indított élénk harczokat. Az élőállatbehozatalok tilalmazása és korlátozása iránt kiadott rendelkezések legelsőbben az állatkereskedelemtől érdekelt tényezőket szólították harczba. A megcsappant külkereskedelmi állatforgalom veszteséget, károkat okozott az állatkereskedőknek s így azok és a húsiparosság már az 1895. évben állást foglaltak e törekvések érvényesítése ellen. Hangsúlyozzák, hogy keresetök megcsökken s kenyerőket veszítik el. Azon húsiparosok, kik a német hadsereg hús-szükségletének szállítására szerződést kötöttek, a legnagyobb válságba sodortattak, mert nem voltak képesek szerződészerű kötelezettségeiknek megfelelni sem a szállítandó hús minőségének, sem árának, sem mennyiségének kikötött mérvére sem.

A német húsiparosok szövetsége 1896-ban kérvényt ad be a birodalmi kancellárhoz az iránt, hogy az agrár törekvéseknek vessen gátat. Nürnberg, Erlangen, Majna-Frankfurt, München városok tanácsai szintén ilyen irányban kérvényeznek, hangsúlyozva, hogy jó minőségű húst csupán az idegen

állatokból kaphat a fogyasztó közönség, mert azok jobbak, mint a belföldön tenyésztettek.

A bajorországi mészárosok hangoztatják, hogy ők jobban kedvelik a magyar vágómarhát, mint a bajort, mert az jobb minőségű, mint a bajor gazdák állatai. Bajor hentesek statisztikai adatokkal kimutatják, hogy mióta a magyar sertések bevitele eltiltatott, azóta a piacon kínált hús minősége romlott, az árak ellenben emelkedtek. Erre a bajor gazdák a húsiparosokat hazafiatlansággal vádolták, mert nem becsülik meg a nemzeti termelés gyümölcseit, s kérik a kormánytól, hogy csak olyan mészárostól vásároltasson a katonaság számára húst, a ki kötelezi magát, hogy magyar ökröt nem vesz s nem vág, csupán bajor ökör húsát fogja kimérni. A bajor húsiparosság erre kimutatja, hogy a német mezőgazdaság hiába igyekszik, az ottani hússzükségletet nem képes kielégíteni s így ők az idegen állatbehozattal megengedését nem hazafiatlanságból kérelmezik, mert hisz nekik mindegy, hogy a hús kitől ered, hanem azért, mert az idegen állat minősége jobb és mert arra szükségök van.

Azonban a külföldi állatbehozatalok eltiltása még magoknak a német gazdáknak sem volt egyformán mindenütt az érdeke. Érdekes, hogy Husum, Eiderstadt, Tondern kerületi gazdasági egyesületek a schleswig-holsteini mezőgazdasági kamarához fordultak azzal a kéréssel, hogy a dániai sovány marhák szabad behozatala miatt a kormánynál tegyen lépéseket, mert keleti és északi Poroszországban a gazdák nem kaphatnak hizlalni való sovány marhákat s így a gazdasági hizlalással föl kell hagyniok.

Említve volt már, hogy a német birodalomnak egyes részein — így a Franciaországgal határos Elzász-Lotaringiának egyes katonavárosaiban és Oroszországgal határos porosz Sziléziában — meg volt engedve az, hogy bizonyos távolsági körzeten belől a német lakosság, a szomszédos idegen állam területéről, saját szükségletére élőállatot (sertést) és húst vámmentesen hozhat be contingentált mennyiségben, tisztán élelmezési célokra.

Midőn a porosz kormány e kedvezményt megrendszabályozta, azaz a behozatalokat korlátozta, sőt teljesen beakart tiltani, Sziléziában a bányamunkások között zavarok támadtak, mert a lakosság hússzükséglete a belföldi termelésből

nem lett volna fődözhető. Az ismeretes orosz-német tanácskozásból kifolyólag a német kormány azon engedményt tette, hogy a határmenti lakosoknak egy-egy családja egy napra csak két kilogramm orosz sertéshúst hozhat be vámmentesen nyílt országúton a vámsorompón keresztül, a napnak csak bizonyos óráiban. Azt hitte a kormány, hogy ilyen nehéz megszorító rendszabályok mellett a behozatal rövidesen meg fog szünni. E helyett azonban az történt, hogy egész népvándorlás keletkezett az orosz-német határátjáróhoz s be az orosz-lengyel falvakba az olcsó húsért, mert a német termelésből a szükséglet nem volt ellátható s a lakosság kénytelen volt a húsbeszerzés e módjához folyamodni.

De zavarok támadnak a közéletmezési piaczkokon az ország belsejében is, mert a piac nagyon is megérezte azt a hiányt, melyet az idegen vágóállatok kimaradása okozott. A német tenyésztők igyekeztek ugyan a piac szükségletét saját tenyésztésökből származó állatokkal kielégíteni, de a támadt ürt teljesen kitölteni mégsem voltak képesek. Nem pedig azért, mert ugyanekkor arra is törekedtek, hogy saját állatállományukat növeljék, szaporítsák, hogy a jövő nagy föladátára: a német fogyasztásnak teljesen idegen behozatalok kizárásával való ellátására berendezkedhessenek.

E kétféle cél kielégítése egy időben és egyszerre — természetesen dolog — hogy nem sikerülhet, mert a különben piacra adható állatokat, tehát a fölöslegnek egy részét kénytelenek voltak visszatartani azaz a tenyésztés fokozására fölhasználni. A piac érett vágóállatot pedig a piac kereslete hamar fölszívta s így a kereslet kielégítetlen maradt, a húshiány jelei kezdettek mutatkozni s a húsárak szokatlanul emelkedtek.

Az egyes állatpiaczkokra 20—25—30%-al kevesebb állatot hajtottak föl, mint az azelőtti években, s általános volt a panasz, hogy éretlen és nem piaczképes állatanyag kerül kínálatra. Míg tehát az állatok minősége romlott, addig az árak emelkedtek, tehát épen megfordított viszony állott elő mint egészséges vásári körülmények között szokott.

Beállott tehát a húsinség, mely nemcsak abban nyilvánult, hogy a húsárak túlságos magasakká váltak, tehát a szegényebb osztálynak le kellett mondania a hússal való táplálkozásról, hanem abban is, hogy voltak időszakok, mikor húst egyáltalában nem lehetett kapni.

Nagy visszatetszést szült az, hogy Németország a külföldi élőállatbehozatalokat állategészségügyi okok miatt korlátozta s ennek ellenére, mióta a szigorúbb határozás el van rendelve, az állatjárványok terjedése és elharapódzása a belterületen sem csökkent, sőt emelkedett, pedig most már nem lehetett azon ellenvetéssel élni, hogy a vést idegen állattal hurezolták be. Jellemző különben, hogy az élősertés-behozatalt a németek a vész behurezolásának eshetősége miatt tiltják meg, pedig Németországban a sertésvészszel fertőzött községek és udvarok száma aránylag is, általában is nagyobb, mint nálunk bármikor volt.

A vágóiparosok, hentesárú gyárosok nem kapnak elég anyagot, hogy a németek kedvencz eledelét, a százféleképen készített kolbászokat gyárthassák. A vendéglősök szövetsége, a húsiparosok szövetsége mind mozog, gyűlesezik s kéri a határozatok föloldását. A liberálisok, a sociáldemokraták és a városi hatóságok — a fogyasztóközönség nevében — kéri az idegen állatok bebocsájtását s az állatbehozatali tilalmak föloldását.

Ez állapotok 1898-ban még jobban kiélesedtek. Altona és Kiel városok a kormányhoz fölírnak az állatvámok eltörléséért; állatbehozatali tilalmak megszüntetését, Dániával, Hollandiával szemben fölállított állatvesztéglő állomások eltörlését kéri, mert a húsrágaság már-már elviselhetetlen.

Hamburg város egy minden politikai pártállásuakból megalakított központi bizottságot szervez és az állatbeviteli tilalmak ellen küzdelmet indít.

Berlin és Fürth városok képviselőtestülete ad hoc bizottságot szerveznek a húsrágaság eloszlátása iránti kérdések megvitatására és megoldási módok keresésére.

A chemnitzi, cittaui kereskedelmi és iparkamarák rendkívüli gyűlést hívnak egybe. Lübeck, Charlottenburg városok tiltakozó gyűléseket tartanak.

A berlini húsiparosság országos mozgalmat indit s küzdelmet kezd a külföldi élőállatok behozatalának megengedése iránt, ellenben a külföldi hús és zsiradék behozatalának korlátozása végett.

Poroszországban 1898-ban az országgyűlési választások alkalmával az egyik kerületben a sociáldemokraták — az állatbehozatalok eltiltására s a húsinégre czélozva — e kortesnótát énekelték:

Gebt uns die Freiheit, die ich meine,
Gebt frei das Rindvieh, und die Schweine.

Ilyen állapotok közt telt el az idő 1899-ig, midőn a hús-vizsgálati törvény behozatalára tettek intézkedéseket. E törvénytervezet rendelkezéseire azután a mozgalmak még erősebb hullámokat vetettek.

Midőn a kereskedelemnek és közvetítésnek azon ága, mely eddig az élőállatbehozatalok körül szerzett magának kenyert és hasznot, az idegen állatbehozatalok visszaszorítása következtében jövedelmétől elesett, akkor kárpozlásként a föllendült húsbehozatalnál kifejlődött élénk kereskedelemre vetette magát, hogy annak hasznaiban vegye ki részét. Rövid idő múlva azonban a húsbehozatal ellen tett törvényes intézkedések következtében az is visszaesett, s most újra elesett kenyértől sok száz és ezer egyén. A kereskedelmi s iparkamarák most ismét gyűléseket tartanak s a kormánynál kifejtik azon aggályaikat, melyeket bennök a kormány intézkedései keltenek.

Kifejtik azt, hogy az állatbehozatalok visszaszorítása s a húsbehozatal meggátlása óriási károkat fog okozni Németország kereskedelmének, iparának, hajózásának, megromtja azon kereskedelmi összeköttetéseket, melyekre Németországnak igen nagy szüksége van, lehetetlenné tevén a jövőben külállamokkal kereskedelmi szerződések kötését. De szerintök magában az országban is zavarok támadnak a népelelmezés terén, mert a közlelmezés megdrágul, megromlik, egyes vidékeken húsinség fog beállani, mert egyes vidékeken a mezőgazdaság helyzete nemcsak jelenben, de belátható időben sem fogja a lakosság hússzükségletét kielégíteni tudni, tehát az idegen behozatalt megszüntetni nem lehet.

Berlini iparosok, kereskedők s kézművesek egyesületei szintén kérvényeznek a húsvizsgálati törvény ellen s hivatkoznak azon károkra, melyeket a törvény máris okozott. Kimutatják, hogy a húsbehozatalra szükség van, mert hiszen ha az 1898-ban a birodalomba behozott húsquantumot, zsírt, vaját, oleomargarint, élőállatokra számítják át, akkor az megfelel:

83,890 darab szarvasmarhának, 4887 darab juhnak, 781,417 darab sertésnek, a zsír, vaj és oleomargarin (331,797 q), 369,660 darab szarvasmarhának, tehát az egész összesen 432,550 darab vágóállatnak.

Ha tehát a kormány a húsbehozatalt eltiltja, akkor 4:32,550 darab vágóállattal kell többet tenyésztenie az országnak, hogy a szükségletet saját erejéből fődözhesse. Erre pedig a mezőgazdaság — szerintök — sohasem lesz képes.

Mindig élénkebben hangoztatják, hogy a húshiány s húsdrágaság a német birodalomban a határzárak s beviteli korlátozások óta tapasztalható és az állapotokon az amerikai húsárúk és zsiradék beözönlése sem segített.

1899 januárban a birodalmi gyűlésen heves jelenetek támadtak a húsinség, húsdrágulás s határzárak miatt.

Posadowsky gróf államtitkár elismeri, hogy a sertésárak a kis- és nagykereskedelemben általában, egyes vidékeken azonban tetemesen emelkedtek. Elismeri továbbá, hogy 1898-ban az idegen hús- és zsírbehozatal a lakosság lélekszámára vonatkoztatva nagyobb, mint az előző években, mert míg a

húsbehozatal kitett fejenként 1896-ban: 1·4 klgot, addig

“ “ “ 1898-ban: 2·0 “

a zsírbehozatal kitett fejenként 1894-ben: 1·9 “ addig

“ “ “ 1898-ban: 2·9 “

és ezzel a húsdrágaság mégsem enyhült, mert a hadügyminis-
ter elismeri, hogy 1898-ban a német katonaságnál

a legénység ételmezése naponként s fejenként 0·8 fillérrel

az altisztek “ “ “ 2·1 “

megdrágult.

A müncheni közvágóhid igazgatóságának 1898. évről szóló jelentésében olvasható, hogy az ottani közvágóhidat Dél-bajorország, a felső Pfalz vidéke és az Osztrák-magyar monarchia látja el vágóállatokkal. A bajor állatok silányak és nem felelnek meg azon kívánalmaknak, melyeket a húsiparosság a jó vágóállatokhoz fűz, s azért mindenütt az osztrák-magyar kitűnő minőségű állatok részesülnek előnyben. A jelentés kiemeli, hogy a magyar sertések bevitelének korlátozása miatt csak magába München városába 21,000 darab sertéssel jött be kevesebb, mint 1897-ben s azóta a piacon sertéshiány mutatkozik, az árak pedig tetemesen fölszöktek.

München városa tehát — a fogyasztóközönség nevében — állatbehozatali könnyítéseket sürget. Ez ének hangzik München városból 1899-ben és 1900-ban, sőt ma is, csak hogy mindig élénkebb tónusban. München város lakossága mindinkább panaszkodik a húsdrágaság s húshiány miatt. A város lakos-

ságának húsfogyasztása hatalmasan lecsökken. Azelőtt csak marhahúsból fogyasztott a lakosság fejenként s évenként: 76 klgot, most azonban az összes húsfogyasztás így áll:

1900-ban München fogyasztott fejenként:

ökörhúsból	...	...	...	19·00	kgot	} marhahús : 52·55 klg.
tehénhúsból	...	...	...	7·74	"	
egyéb marhahúsból	...	...	...	3·78	"	
növendék	"	...	...	3·11	"	
borjú	"	...	...	18·92	"	
sertéshúsból	...	...	...	21·34	"	
juhúsból	...	...	...	1·44	"	
lőhúsból	...	...	...	0·81	"	
összesen				76·14	kgot.	

Jellemző, hogy a finnyás bajor nép a lőhús fogyasztásra fanyalodik, míg 1879-ben csak 629 darab lovat vágtak le, addig az ételmezés céljaira fölhasznált lovak száma 1900-ban 1753 darabot tett ki.

A berlini vásár állapotai miatt a hentesek is élénken panaszkodnak. A berlini sertésvásárra csak egy hónapban circa 14,000 darab sertéssel jött be kevesebb 1898-ban, mint 1897-ben és 21,000 darabbal kevesebb, mint 1896-ban. E szerint nemcsak az árak szálltak föl 25%-al magasabbra, hanem a minőség is romlott s a fogyasztás is csökkent.

A húsfogyasztás különben egész Németországban hatalmasan alább szállott.

A húsfogyasztás volt évenként s fejenként:

	marhahús	juhús	sertéshús	összesen	
1873-ban	76·8 klg	15·2 klg	13·9 klg	= 105·9 klg	hús
1897-ben	70·8 "	5·2 "	21·3 "	= 97·8 "	" "
1900-ban	67·6 "	4·3 "	23·2 "	= 95·1 "	" "

tehát közel 10 klg.-al csökkent évenként és fejenként.

A hentesek hangoztatják, hogy rajtok az amerikai húsbéhozatal nem segít, mert így csak húskereskedőkké válnak, nincs vágnivaló élősértés-anyag, tehát üzemeket nem használhatják ki. A német tenyésztőktől a piacokra hozott élősértésanyagnak pedig csak egyhuszad része kifogástalan, a többi fejetlen, gyenge s olyan minőség «a miről jobb nem is beszélni», pedig a drága pénzért, a mit érette adnak, méltán követelhetnek jobbat is.

A német sertésenyésztők vágóhidakról kikerült vérrel,

gvári moslékkal, gyepmesteri telepről kikerült s digestorokban thermochemiai úton földolgozott állati hullákkal (a híres hamburgi Thierkörpermehl és Kadavermehl) hizlalják sertéseiket «s ilyen anyagért kár pénzt adni». «Hiába erősítik» — mondja egyik gyülekezeten a hentes főmester — «a német gazdák, hogy a német sertéstenyésztés az első a világon, bizony ez egy kissé fanatikus állítás és csak mi tudjuk — mondja tovább — hogy még egypár kis kívánnivaló volna a német sertéstenyésztés állapotára nézve».

A gothai, braunschweigi, frankfurti kolbász- s hurkagyárosok is panaszkodnak, hogy a mióta a magyar «bakonyi» (ott Pagunen-oknak hívják) sertés bevitelét eltiltotta a német kormány, azóta nem képesek jó fölvägottnak való hentesárút előállítani, mert a jó hús hiányzik hozzá. «Azelőtt» — mondja egyik főmester «egy kis sót és salicylt használtunk a vagdalt húshoz s a kolbász hetekig elállott. Ma a rossz német sertésanyagból készített húskészítményhez hiába használunk conserváló szereket, az nem áll el tovább 1—2 napnál, azután megromlik s kidobhatjuk».

De a húsdrágaság, különösen pedig — a középosztály és a munkásnép főeledelét képező — sertés-húsban beállott inség a társadalom különböző rétegeinél is visszahatást okoz. A munkások s kisiparosok háztartása 15—20%-al megdrágult és így egész étkezési módja megváltozott. A német nép egyes rétegeiben egész másféle szokások honosodnak meg. Magyarországból az olcsó bivalyhúst hozatták s egyes mészárosok azt mérik ki. Lóvägóhidak emeltetnek egyes városokban és a közönség lóhús evésre fanyalodik.

Sok hentes bezárja üzletét s más pálya után lát, vagy kivándorol.

1898 októberben a *Chemnitzer Nachrichten*ben egy hús-vágó fiatal és kövér kutya-húst kínál eladásra. A vegetarianismus terjed el s hívei szaporodnak. A berlini *Fleischer Zeitung* közli, hogy Berlinben a kutyaadó befizetésének idején sok mopszlit tesznek hűtlen gazdáik az utcára, mert az adót fizetni nem akarják érte. A sok kitett és másként is eltévedt kutya azután nyom nélkül vész el és tűnik el a külvárosi kifözők — katlanjaiban.

A húsnak drágasága azután egy más állapotot is teremtett, az élelmiszer hamisításokat, a lelketlen kapzsi egyének

körében. A kolbászok és hurkák liszttel, faggyúval s rossz húsokkal kevertetnek és hamisítatnak. A bíróságok alig győzik az élelmiszer hamisítók elleni panaszok s pörök lebonyolítását. Elhullott vagy halvaszületett borjú, sertésvészben elhullott sertés, tuberculosis miatt elkobzott marhahús — a törvények kijátszásával — kerül fogyasztásra minél gyakrabban. Egész családok lesznek rosszul, vagy a kaszárnycsapatok kantonjaiban elárúsított olcsó kolbászoktól egész csapat katona betegszik meg mérgezési tünetek között.

Egész komoly írók emelik föl szavokat s hívják föl a figyelmet arra, hogy a német nép rossz táplálkozása következtében a szaporodás fog megesökkenni és a német hadierő fog károkat szenvedni általa.

Ilyen állapotok mellett képzelhető, hogy mily consternatiót okozott a *Stuttgarter Beobachter* indiscretiója következtében nyilvánosságra jutott vámtarifa tervezet, mely mezőgazdasági terményekre és takarmányneműekre különösen pedig élőállatokra és állati nyersterményekre szokatlanul magas beviteli vámokat állapít meg, tehát azok behozatalát majdnem lehetetlenné teszi.

De nemcsak a külállamokban, hanem magában Németországban is a legellentétebb vélemények állanak fönn e tarifának a jövőben való kihatására nézve, mert az abban nyilvánuló politika szemben találja magát az egyes kereseti és üzletágaknak, de legfőképen a fogyasztó közönségnek érdekeivel.

Az összes német kereskedelmi és iparkamarák föliratoznak e tarifák életbeléptetése ellen. Szerintök a birodalom lakosságának több mint $\frac{1}{5}$ -öd része a kiviteli kereskedelemről él s $\frac{2}{5}$ -öd része abban érdekelve van. Ilyen tarifák mellett egy állam sem fog Németországgal kereskedelmi szerződést kötni, s retorsiókkal él viszont a német kivitel ellen, tehát a német kivitel tönkremegy. Ekkor pedig a német birodalom nem lesz képes gazdasági és politikai hatalmát föntartani, nem lesz képes lakosságát kielégítő módon táplálni, az ipar és kereskedelem érdekei veszélyeztetve vannak, mert a belföldi termelés mellett árocsóbbodás fog beállni ipari cikkekben, s az ipar gyengülése ráragad a mezőgazdaságra is. Így nem lesz elegendő foglalkozás, a munkások kivándorolnak, s kimegy a nagy tőke is, hogy más országban kedvezőbb termelési föl-

tételeket nyújtó államban telepedjék meg. A gazdák — a csökkenő gabona és húsfogyasztás mellett — veszteségekkel fognak dolgozni s a magas gabona- és állatvámok nem fogják megakadályozni a gazdasági viszonyok leromlását. A vámtarifa-tervezet tehát épenséggel nem volna nemzeti politika.

Hentesek, mézárások szövetségei a birodalom minden részében gyülekeznek és elkeseredett kifakadásokat intéznek a «fanatikus agráriusok túlkapásai» ellen, mert hisz szerintük nyilvánvaló, hogy a német mezőgazdaság a lakosság hússzükségletét fődözni nem tudja s így a közéletviszonyok rontatnak meg még jobban, tehát a fogyasztóközönség fog károsodni.

A kormányhoz egyik iparos szövetség a másik után ir föl a vámtarifa-tervezet elejtéseért. Általában hangoztatják, hogy a társadalom összességét, a fogyasztóközönséget nem szabad egyoldalú gazdasági érdekeknek kiszolgáltatni.

Megindul tehát a küzdelem az egész birodalom területén pro et contra és átragad az irodalmi térre is.

Egyetemi és főiskolai tanárok emelik föl szavokat és az ismert német alaposággal köteteket írnak a tarifák ellen és mellette. A leghírvevesebb német közgazdasági szakírók közül Wagner Adolf berlini tanár a mérsékelt agrárpolitika hívének vallja magát és védelmébe veszi a német agrárpolitika újabb szüleményét. Kimutatja, hogy ma Németország élelmezésére többet hoznak be, mint a mennyit kivisznek s a beltermelés ennek ellenére nem elégíti ki a szükségletet. Így Németország veszélyes ponthoz jutott, mert élelmezési viszonyai a külföldtől válnak függővé. Erre pedig már elég figyelmeztető példa az, hogy Németország iparállammá fejlődött a mezőgazdaságból, s iparának prosperitása szintén a külföldi kivitelének minőségétől vált függővé. Eddig az állam minden tekintetben az ipar fejlesztésének s az ipari kivitel erősítésének rendelt alá. Most tehát az iparosnak kell fölsegítenie az eddig elhanyagolt mezőgazdaságot is, hogy az erősebb legyen, saját erejéből fődözhesse a szükségletet s így a mezőgazdaság fölsegélyezésére az egész nemzet áldozatkészségére van szükség. A megerősödött német mezőgazdaság azután támogathatja az ipart és kereskedelmet is.

Ezzel ellentétben Schäffle tanár e vámtarifát a német

nemzetre szerencsétlenségnek tartja, mert az túllő a czélon és egy észszerű védvámpolitika alapelveivel nem egyezik meg. Szerinte az élelmezés megdrágítása, socialpolitikai szempontokból, veszélyeket rejt magában, sőt nemcsak az adók csökkenését (fogyasztási adókat ért) fogja magával hozni, hanem a nemzetközi versenyképességnek is árt. Véleménye szerint e tarifapolitika a mezőgazdaságnak nem fogja meghozni a remélt előnyöket, mert az élelmezés megdrágítása a közélelmezést gyengébbé és rosszabbá fogja tenni, tehát a fogyasztás csökkenése nemcsak az egész fogyasztóközönségre, hanem a gazdákra is hátrányos leend.

Elismeri ugyan, hogy az állatvámok fölemelése indokolt, de a túl magas vámok előnyeit nem az egész mezőgazdaság, hanem csak a földbirtokosság igen kis része: a nagybirtokosság fogja csak élvezhetni s az is csak bizonyos ideig. A kisgazdának és az eladósodott középbirtokosoknak a vámvédelem nem nyújt védelmet vagy jelenlegi gazdasági állapotaikban javulást.

Érdekes Schäfte tanárnak azon jóslata, hogy az agrár védvámtarifa a válsággal küzdő mezőgazdaságon — a jelen viszonyok között — (azaz talán akkor, ha a viszonyok meg nem változnak!?) nem fog segíteni, s így később ismét nagyobb védelmet fognak követelni s a vámok további emeléséhez kell fordulniok, azaz «egy végnélküli csavar» lesz a gazdák küzdelmeinek szerepe.

Érdekes, hogy a tervezett vámtarifa még a mezőgazdák között sem talál osztatlan tetszésre. A porosz gazda érdeke kissé más, mint a bajor gazdáé és a kisgazda érdekei más irányúak, mint a Rittergutsbesitzereké vagy az északporosz nagybirtokosságé. A tarifa egyes intézkedései az egyiknek használnak, a másiknak sérelmesek. Gazdák köréből hangzik föl azon panasz, hogy az egész vámtarifa javaslaton vörös fonálként húzódik át azon igyekezet, mely az északnémet nagybirtokoságnak nyújt előnyöket a délnémet birtokossággal szemben.

Kifogásolják, hogy a magas vámok miatt hizlalnivaló sovány szarvasmarhát nem lehet majd behozni s így a hizlálással foglalkozó gazdák és kisbirtokosok tönkremennek. Kifogásolják a tervezet azon rendelkezését, hogy a tarifa életbe léptetésének első hat évében — a szövetségtanács engedélyével — tenyészmarhát 25 márka vám helyett 9 márkás vámtétel mellett lehet behozni. Ez tisztán a nagybirtokosok kedvéért

hozott így be, nem pedig a paraszt tenyésztő kedvéért, pedig a nagybirtokosnál, ki 3—4000 márka értékű tenyészállatot hoz be, nincs indokoltsága annak, hogy 16 márkás engedményt élvezzen, mert az egész vámtételt is megfizethetné.

A württembergi svábnak vagy bajor parasztnak pedig nincsen pénze arra, hogy Svájcából, Tirolból vagy Angliából vegyen magának tenyész bikát, de ha Ausztriából akar hozni, úgy 25 márka vámot kell fizetnie.

A magasabb gabonavámok épen az Oberschwaben kerületbeli — és gabonát pénzen vásárló — állattenyésztést üző gazdának nem kellenek, sőt károsak, de ezek annak idején a «gazdasági érdekek összhangja» miatt a poroszok e kívánalmához hozzájárultak, ha a magok kárára is.

A lovakra megszabott beviteli vámok szintén az úri birtokosság érdekeinek megfelelően szabattak meg, mert a lovakra értékvámokat állapítottak meg. A lovak vámja is, épen úgy mint a tenyész bikák vámja, úgy szabattak ki, hogy csak nagybirtokos hozhat be ilyen állatot.

Míg egy 2500 márka értékű lóért 300 márka a vám, addig egy 2500 márka értékű tenyészmarháért 9 márka a beviteli vám, holott ilyen scala mellett még 291 márka volna fizetendő.

A külföldi tenyész bikák behozatalára a nagybirtokosoknak szükségök van még, tehát ott 9 márkás beviteli vámot állapítottak meg — hat évi tartamra — lovaknál pedig úgy szabták meg a scalát, hogy:

300 márka értékű lónál	30 márka	=	10 %	a vám
1000 " " "	75 "	=	7.5 %	" "
2500 " " "	150 "	=	6.0 %	" "
10,000 " " "	300 "	=	3.0 %	" "
20,000 " " "	300 "	=	1.5 %	" " stb.

Tehát minél nagyobb értékű a behozott ló, a vám annál kisebb arányban áll az értékkel. A drága lovak pedig nem parasztokhoz, hanem urakhoz és versenyzistállókba fognak szállíttatni. Magok a német gazdák különféle rétegeiben is egyenetlenség uralkodik s el kell ismerni, hogy nehéz a helyzete a «Bund der Landwirthe» vezetőségének, hogy a birodalom különféle rétegeiből föltámadó ellentétes érdekeket egy kalap alá vonva egyesíteni tudja s úgy vezesse a tömeget egyöntetű kívánságokkal a kitűzött célok felé.

A német agráriusoknak ugyanis kétféle szervezete van. Az egyik a «Verein der Steuer und Wirtschaftsreformer», mely a közép- és nagybirtokosokat egyesíti magában, a másik a «Bund der Landwirthe» a parasztságot, azaz a kisbirtokos osztály rétegeiből toborzott 230,000 tagot.

Az első szervezet inkább mérsékelt, de az igazi agitatio, — a mint ezt egy előkelő és nagy tekintélyű magyar államférfiú minapában leírta — a Bund gyűlésein folyik. A Bund mult évi gyűlésén Berlinben mintegy 8000 birtokos jelent meg. A beszédek tenorja a földművelő, jobban mondva a paraszt foglalkozásának dicsőítése, mert Moltke és Bismarck is arra volt büszke, hogy német parasztnak nevezhette magát. A német paraszt és a német Junker ontotta véréát a hazáért, ezek annak oszlopai, ezeknek fönmaradása és erősödése a haza legfőbb érdeke. A kereskedésről nem a leghízalzóbban emlékeznek meg, de az iparral keresik az érintkezést, mert ők a nemzeti munka minden ágának megadják az elengedhetetlen védelmet. Azt azonban meg kell adni — szól tovább az érdekes közlemény — hogy a Bund vezetői értik az izgatás művészetét. Az ülésen először a búrok szenvedéseivel keltenek hangulatot. Azután felbőszítik a hallgatóságot Anglia és annak minden intézménye ellen, mire az egyes uralkodóházak, de különösen a Hohenzollernek dicsőítése, azután a mezőgazdasági foglalkozás magasztalása következik. S mikor ebben a keretben előadják gazdasági programjokat, végül hazafias nagynémet dalokkal, a nemzeti lelkesedés varázsos emlékével öntik híveik szívébe tanaikat».

Nagy a küzdelem tehát a nagy német birodalomban a vámtarifa tervezet mellett is és ellene is. Egyik osztály nézi, figyeli a másikat s latolgatja, hogy kinek miből lesz haszna és kára? Ráillik ez állapotokra Nestroy Jan hírneves mondása: «Lieber Freund, wenn einer von uns Beiden sterben muss, so sei Du es!»

V. Végső következtetések.

Ha most a nagy vonásokban megrajzolt kép után szét-nézünk azon bástyákon, a melyeket a német birodalom a kül-államok — tehát a mi — kivitelünk ellen is építget és elgondolkozunk azon a helyzeten, melybe fejlődő állatkereskedelmünk

és hústermék-kivitelünk a jövőben jut, azaz a mily károkat mezőgazdasági állapotainkra mért csapás nekünk magyaroknak okozni fog: úgy tényleg igen sötét képeket mutogat nekünk mezőgazdaságunk jövőjének tükre.

Azonban ne dobjuk el a fegyvert, mielőtt a lövés eldőrdült volna. Igen sok olyan körülményt vehetünk észre okos körültekintéssel és más egyéb viszonyoknak figyelembe vételével, a melyek biztatók, reménykeltők és a jövő sötét képét élénkebb színekkel derítik föl.

Kereskedői észjárás szerint, «a ki sokat kér, sokat is engedhet». Parasztember észjárása szerint: «nem esznek olyan forrón, mint a hogyan tálalnak». Nem volna okos dolog tehát megtántorodnunk ezen «Alarmlövéstől», ha a jövő közgazdasági harczaiban még puskaport akarunk szagolni.

Tekintsük a német állapotokat mélyebb szempontokból. A német vámtarifa-tervezet tényleg megbolygatta a német társadalom legkülönbélebb rétegeit is. Ez azonban nem esik a latba, mert hisz régi francia közmondás: «On ne peut contenter tout le monde et son père». Háládatlan dolog volna azon eshetőségek mérlegelésével foglalkozni, hogy melyik párt lesz erősebb? Az agráriusoké-e, kik a vámtarifát kívánják, sőt még fokozni akarják, avagy azok pártja-e, kik a magas védvámokat és a merev elzárkózást elítélik, s kik a tarifa tervezet ellen fognak küzdeni.

A vámtarifa-tervezet jövőjét illetőleg mások azok a bizonyos fontosabb szempontok, melyek alapján latolgatni lehet, hogy az létrejön-e vagy sem?

Ha a jövő eshetőségeit, azaz azt latolgatjuk, hogy a vámtarifa keresztül megy-e a még hátralévő retortákon, úgy politikai, kereskedelmi és gazdasági szempontokból kiindulva kell jóslásokba bocsájtkoznunk. A jóslás igen háládatlan foglalkozás, de annyit mégis meg lehet «magának engedni», hogy egyéni véleményem szerint a vámtarifa tervezet még sem olyan veszélyes reánk, mint az első tekintetre látszik, azaz 1. vagy nem jön létre e tervezet a mai alakjában, 2. vagy pedig, ha létrejön is, annak ellenére sem teszi tönkre kivitelünket.

Indokolni igyekszem rövid vonásokkal, hogy miért?

A vámtarifa tervezet indokolásánál, tárgyalásánál ugyanis, tehát úgy a szövegben, mint az elhangzott mérvadó beszédekben, vörös fonálként húzódik végig azon igyekezet,

hogy a németek a külállamokkal kereskedelmi szerződéseket kötni ezentúl is akarnak.

Nyilvánvaló, hogy egyes államok ezen vámtételekkel, a melyekkel az ő Németországba való bevitelök lehetetlenné van téve, kereskedelmi szerződéseket nem fognak kötni, mert utóvégre is ma minden állam rátér a fokozatos elzárkózásra. Nem lesz tehát egy állam sem, mely beleegyeznék abba, hogy ő a német kivitelét magához beeressze, de ő Németországba ne exportálhasson.

A német iparnak pedig elengedhetetlen föltétele, hogy eddigi kivitele tönkre ne tétessék, mert arra határozottan rá van utalva. Németország tehát maga is kénytelen akármi módon is törekedni arra, hogy kivitelét hosszú lejáratú kereskedelmi szerződéssel biztosítsa. A német kereskedelmi hajózás érdekei is rendkívül fontosak, s azt most már nem lehet tönkre tenni azzal, hogy a kereskedelmi összeköttetések lazuljanak.

A német kereskedelem érdekeire való tekintettel kétséges tehát, hogy e vámtarifa tervezet létrejöhet-e?

Ugyanily következtetésre jutunk, ha politikai szempontból mérlegeljük a tarifa sorsát. Csak Bismarck hitte még azt, hogy két állam politikai tekintetben jó barátságban maradhat akkor is, ha gazdasági harcokat folytat egymással, vagy vámháborúra vezetett már közöttök az állapot.

Azóta a viszonyok megváltoztak, fölmerült esetekből kifolyólag (pl. orosz-német vámháború) most már nyilvánvalóvá lett, hogy olyan államoknak, melyek közgazdasági harcokat folytatnak egymással, nagyon hamar szétszakadhat a politikai barátsága is. A hármass szövetség egyezménye véletlenül épen akkor jár le, midőn Németországnak Ausztria-Magyarországgal s Olaszországgal kötött kereskedelmi szerződésai lejárnak. Csak röviden kell rámutatni arra, hogy az új tarifa igen nehéz és bonyolódott állapotokat teremthet nemcsak közgazdasági, hanem politikai tekintetekben is, és azokat nem igen fogja enyhíthetni az Amerikával keresett legújabb barátkozás sem.

Ez azonban már az ő dolguk.

Fontosabbak mindennél azon képek, melyeket gazdasági szemüvegen keresztül nézhetünk.

A ki behatóan ismeri a németországi mezőgazdasági állapotokat, az meggyőződéssel állítja, hogy ott az állatte-

nyésztés számbeli fokozása elérte azt a hatást, a mit elérhetett. Ezt különben Bülow kancellár is elismeri egyik beszédében, midőn arra céloz, hogy a Németországi gazdasági viszonyok nem a legalkalmasabbak az állattenyésztés további fokozására.

Az előbbieken kimutattam, hogy Németország mennyi vágóállatot és élelmi szert visz be saját termelési hiányának fődözésére; de ha a bevétel oly sokféle módon meg nem akasztatik, tízszer annyi állat s hús megy be, mint a mennyi kiment, mert a piac azt mind fölszívta volna.

Ha most a vámtarifa életbe lép és a külállamok bevitelére lehetetlenné tétetik: honnét veszi Németország a német piacokon hiányzó vágóállat- és húsmennyiséget? Mert az még sem szenved kétséget talán, hogy hizott ökröket és sertések sonkáit Bosco-mutatványokkal nem lehet csak úgy egyszerűen elővarázsolni.

Az utolsó évtizedben Németországban elkövettek mindent, a mivel a külföldi állatbehozatalokat visszaszoríthatták és viszont saját állattenyésztésüket föllendíthették.

A sertésállomány például némely helyen 70%-al növekedett, ezzel ellentétben azonban a húsfogyasztás 80%-al nőtt meg. Az élőállatbehozatalok csökkenésével a húsbehozatal öltött nagyobb arányokat s a piacokon mégis húsinség állott elő.

Berlinben 1899 szeptember 6-án 48 márka

1900 " 6-án 56 "

1901 " 6-án 65 " volt a sertés mázsája,

de fizettek némely helyen ennél magasabb árakat is. A mi pénzünk szerint ugyanis 1899-ben 57·60 koronáért lehetett eladni az élősertés mázsáját Németországban, 1900-ban pedig 67·20 koronára, 1901-ben 78·0 koronára szökött föl az ár, sőt Strassburgban 83·5 koronát, Stuttgartban 85·00 koronát is fizettek.

Olyan árak ezek, hogy ilyenekre azok a bizonyos «legöregebb emberek» sem emlékeztek. Megtörtént tehát az, a mire előbb gondolni sem lehetett, hogy a magyar és a német piacok árkülönbözete oly nagy lett, hogy tőlünk leölt sertések kivitele vált lehetségessé a magas vám és sok költség (szállítás, vizsgálat stb.) mellett is. Mult év október havától az év végeig közel 30,000 darab leölt sertés jutott át a német határon és indíttatott útnak Kőbányáról. Mit ért tehát a magas vám, a sok akadály, melyet a kivitel elé támasztottak? Min-

den fölemelt gátat és bezárt kaput áttört a szükség kényszerítő hatalma.

Világos tehát — és ezt a hivatalos német birodalmi statisztikai hivatal jelentése is elismeri — hogy a piacok szükségletét a német termelés maga erejéből fődözni még nem képes. Nem képes most és még kevésbbé lesz képes az elzárkózás után.

Egyszerre és egy időben kétféle irányt előmozdítani nem lehet, tudniillik a szemtermelést is és az állattenyésztést is. Csakis egyiket lehetséges, vagy csak a másikat. A szemtermelés fokozásával máris elvonták a talajt az állattenyésztés lába alól. A gazdasági szemtermények (gabonafélék) behozatalának visszaszorításával emelkedett a gabona ára s az csalogató varázsával hajtotta a gazdákat a szemtermelés fokozására. Föltörték a réteket, legelőket s gabonával vetették be. Az állatok tehát istállóba szorultak, azaz míg azelőtt a szabad levegőn élt állatok az időjárás iránt edzettek, ragadós betegségek iránt ellentállóká nevedtek föl, addig az istálló bűzös levegőjében elvesztették ellentálló képességüket és szervezetük megromlott.

Ez az oka, hogy az állati betegségek terjedtek és mind nagyobb százalékokkal szedték áldozataikat. A sertésvész, a tuberculosis óriásilag terjedt. Szászországban a vágóhidakon levágott bikák közül 29·3%, tinók közül 21·07%, borjúk közül 33·87% volt gümőkóros, sőt — a mi eddig hallatlan volt — a sertések között is elharapódzott a tuberculosis. Így azután nem lehet több és jobb minőségű állatállományt nevelni.

Az új vámtarifa a takarmányneműek vámját is emeli (tengeri 1·60-ról 4·00 márka, olajpogácsa 1·00 márka), tehát a behozatal ez árúban is visszamegy, vagy pedig megdrágul az anyag ára. Pedig ezekre a gazdáknak van szükségök, s a hizlalás drágul meg általa, azaz az állattenyésztés ez ágának jövedelmezősége csökken. Miután több takarmánytermelésre több földterület szintén nem szerezhető, így a gazdák a különféle műtakarmányokhoz fordulnak. Állati hullák lisztjével, vágóhídi és gyepmesteri telepek hulladékaiból készített anyagokkal hizlalják az állatokat. Természetes tehát, hogy ilyen anyagokból jó, finom, ízletes húst, kemény szalonnát, jó zsírt előállítani nem lehet s mégis lesz alapja a német hentesek azon panaszának, hogy a «német vágóállatok minő-

sége sok kívánnivalót hagy hátra» és «jobb arról nem is beszélni».

Ilyen állapotok mellett Németország gazdaközönségén a magas vámok nem sokat segíthetnek, mint azt Schäffle tanár is kijelentette, mert a német fogyasztás a külföldi bevitelre tényleg még sokáig rá fog szorulni.

Ha a német piacoknak szüksége lesz a mi vágóállatunkra s élelmi czikkeinkre, úgy hiába emelnek a vámokkal gátakat, azzal nem érnek el eredményt, mert állatkivitelünk még sem fog megszűnni.

Ha a német húsfogyasztás megmarad jelenlegi arányában, azaz más, előre nem látható viszonyok következtében annak nagysága meg nem csökken (pedig féltő, hogy csökken, mert a munkátalanság már ott is ütögeti a fejét, a legfőbb fogyasztó pedig az ipari munkásság), úgy nagyon valószínű, hogy azt a német termelés nem fogja tudni kielégíteni és az idegen behozatal meg nem szűnik még a nagy vámok mellett sem. Azaz, akkor, ha elég élelmesek leszünk a helyzet kiaknázásában és ha meg tudjuk gátolni azt, hogy egy más állam ne jusson nálunknál kedvezőbb helyzetbe: a mi kivitelünk sem fog lényeges károkat szenvedni. És akkor a magas gátak és a nagy kapuk ellenére is kapkodni fog a piac hús után és a magas vámokat megfizeti a német fogyasztóközönség.

Mert okos pénzügyi politikával és «spórolással» a hús árát lehet csak megszerezni, de a húst magát nem, ha a német gazdák nem tudják azt kellő mennyiségben előállítani.

A magas vámok miatt megdrágult külföldi húst pedig fizetni fogja maga a német fogyasztóközönség, a nép, melynek hús után vágyódó üres gyomrát hús helyett rendszabályokkal megtömni nem lehet.

E. DORNER BÉLA.

HUGO VICTOR KÖLTÉSZETE.

Második és utolsó közlemény.*)

De Vignit és Sainte-Beuve-t követte a barátok, tanítványok, tanulók tömege: Saint-Valry, Deschamps Emil és Antal, Musset Alfréd, De Nerval Dumas Sándor, Du Seigneur Jehan, Maquet Ágost, Bouchardy József, Nanteuil Czelesztin, Borel Péter, végre a művészek, a kik az új eszmény ragyogó tűzhelyénél gyújtották meg fáklyájokat: Boulanger Lajos, Devéria Achilles és Jenő, Delacroix Jenő, D'Angers Dávid. Dávid Hugo médaillonját, Devéria Achilles arczképét készítette el. A kik az egyiket látták, ráismertek «a márvány arczélre, a roppant homlokra, a költő nemes alakjára»; a kik a másikat, «az arc rejtelmes sápadtságát, a szemek olthatatlan és égető tüztét» vették észre.

Ekkor történt, hogy az egészen fiatal Gautier Theophil, kinek a «Hernani-szolgálatokon» kívül nem volt más jogcíme, arra mert gondolni, hogy tiszteleg a mesternél. «Kétszer mentünk föl a lépcsőkön lassan, lassan mintha czipőinknek ólomtalpok lett volna. Léleketünk el-elállt, szívünk dobogását gégenkben hallottuk, és halántékainkon fagyos verejték gyöngyözött . . . Végre az ajtó kinyílt és mint a hajnal kapuin kijövő Phoebus-Apollo, fényárban, teljes dicsőségében jelent meg a homályos lépcsőfordulón Hugo Victor. . . .»

A kép, melyet a fiatalság és virágzás legüdébb pillanatában a rajongó tanítvány az első találkozáskor magával vitt, a következő: először «valóban szoborszerű homlok, mely fehér márvány homlokzatként koronázta komoly nyugodtságú arczát.» Kétségtelen, hogy azokat az arányokat, melyeket a

---

*) Az első közleményt l. *Budapesti Szemle* 1902. évi 304. számában.

lángész kidomborítása végett a szobrászok és festők adtak neki, nem érte el, de «valóban emberfölötti szépségű és nagyságú volt; a legnagyobb gondolatokat lehetett rá írni; az arany- vagy babérkoszorúkat épen úgy lehetett rá helyezni, mint isten vagy Cæsar homlokára. A hatalom jele volt rajta. Világos gesztenyehaj övezte és kissé hosszán esett le. Különben se szakálla, se bajusza, se barkója, se ajkai alatti szakálla nem volt; sajátos sápadtságú, gondosan beretvált arcz, melyet a sas pupilláihoz hasonló két vöröses szem világított meg, ívelt ajkú, lehajló szögletű, határozott és akaratos száj, mely midőn mosolyra nyílt, ragyogó fehérségű fogakat mutatott».

E vonásokat sem a kellemetlenségek, sem az évek nem változtatják meg. Hugo Victornak öreg korában is ugyanily homloka, szemei, szája, ugyanaz a fensége, bátorsága és nyájassága volt.

A parodia, a dicsőség váltságdíja, épen oly kevéssé kímélte a költő személyét, mint műveit, mindamellert egyetlen torzkép sem fosztotta meg a gondolkodó nagyságtól és komoly nemességtől, mely arczkifejezésének lényege volt. A költészet emberi arczon még sohasem tükröződött vissza véglegesebb és souverainebb módon. Hugo Victor jelleme ez időben tetteiben és műveiben lángelméjének megfelelő. A hódolat és hízelgés között a fiatal mesterben, a ki nem rég a körülményekhez úgy tudott simulni és barátai iránt oly szíves volt, egyszerre roppant gőg jelentkezett, mintha isteni küldetés tudata, bizonyos imádás lett volna benne az élő templom iránt, melyben az eszmény szent lángja lobog.

A nem sokára meggyökeresedett meggyőződésből, mely benső hitvallásának első ágazata lett, folyik a főpapi derültség, a melybe ezentúl tetszelegve burkolózik és a mi alapjában nem egyéb, mint a dicsőségéhez szükségesnek ítélt magatartás.

Sajnos, nem sokára észre lehetett venni, hogy valahányszor ettől eltér, ezt mindig az önérzetén esett seb okozta, mint a Sainte-Beuvevel való vitájában, és hogy e szellemi souverainitás, épen úgy mint minden más, nem volt hajlandó az osztozkodásra. 1830-tól Hugo Victor olyan, a minő élete végéig maradt: vannak alattvalói, de barátja egy sincs; jóakaró sokak, de nem odaadó senki iránt. Ez inkább elsajátított, mint természetes jellemének köszönhetette azt a szerencsét és vesze-

- delmet, hogy a neveléssel szemben érzéketlen lett. Villemain hasztalan fenyegette Voltaire nevetésével és Veullot Bossuet komolyabb nevetésével, makacsul folytatta «fáklya-mesterségét» a nélkül, hogy nyugtalanzkodott volna a miatt, hogy emberi gyarlóságai és apostolkodó igényei közt aránytalanságot fognak fölfödözni. A támadások és paródiák érzéketlenül hagyták, és e főnhéjazó közömbösség nem csekély mértékben növelte művészetének a méltóságát. Ilyképen hozzászólt ahhoz, hogy az érzelmek és vélemények azon árnyalataival, melyek a tapintat szóban foglalhatók össze, ne törődjék, és hirneve, ha nem dicsősége többször szenvedett e miatt. Első barátai közül talán egyedül Gautier Theophil maradt hű hozzá és ragaszkodásában több csodálatot, mint igazi érzelmet lehet észrevenni.

1830-ban azonban a harc heve ily tartózkodást nem engedett meg; a romanticismus folytatta az útját és a drámán kívül törekedett új kifejezésre. Aesthetikai elvei jobban illettek a physikai természet, mint az emberi lélek tolmácsolására. Főntebb már említettük, hogy az eljárás lényege, a mely szerint Hugo Victor jellemeit kigondolja és megalkotja, csupán érzékenységének szervi hajlamait fejezi ki; az erkölcsi világgal tehát, melyben a drámai művészet mozog, nem érhetette be, jóllehet a bonyodalom túl van terhelve díszletekkel és jelmezekkel. Ellenben a regény a vele járó leírásokkal, az emberek és tárgyak közt létesíthető állandó összhanggal, határtalan területet nyújtott a szükségnek, mely gyötörte, hogy minden érzelmet és gondolatot szerepeltessen.

Ha a drámát, mely benne van és a rendes formula alá tartozik, elkülönítjük, a *Párisi Notre-Dame* kizárólag physikai képzelet műve, a melyben minduntalan föltalálható az érzet a képzelet alatt és az irodalmi részlet szabatosága mindenek fölött a visio élességét mutatja. Mindenütt meglátszik a lény vagy tárgy physikai külsejének ahhoz a hajlamhoz vagy jelentéshez való kapcsolásának a szándéka, melyet a költő adni akar neki.

Nodier már 1822-ben észrevette «a költészet és festészet kölcsönös bitorlásait, melyekre ürügyül a romanticismus szolgált». Adott magyarázata az iskolának nem vált dicsőségére. Szerinte «a leíró műfajnak egyetlen célja az, hogy a művelt nemzeteknek, melyeknél az erkölcsi ihlet legbecsesebb forrásai már kiapadtak, nagyszerű forrásokat nyisson. A megvénült

népeknél a sohasem öregedő természetén kívül nincs semmi leírni való. Ebből folyik minden társadalom végén az utánzó művészetek elkerülhetetlen diadala a leleményen és lángelmén.

Az elmélet ellen azonban tehető ellenvetés. A leírásra való törekvés a népek irodalomtörténetében későn jelenik meg, mivel igen szövedékes lelkiállapotot tételez föl, melynek része a szépség azon fajának rokon fölfogása, a mely minden természetes alakon meg van, a világot az emberhez kötő szoros kapcsolat érzeke, az egytetemes élet egységét alkotó finom és rejtett viszonyok megértése, mindazok a dolgok, melyek inkább fejlett philosophia, mint hanyatló költészet jellemzői. Legfőleg azt lehet mondani, hogy a leírás túltengése az írókban annak szükségét árulja el, hogy a képzeletet és nyelvet, melyből műveik anyagát merítik, megújítsák. De ennek szüksége a nemzeti szellem szegénységén és a források véznaságán kívül más okból is származhatik; magyarázható elevebb eszmény alkotásából és a kifejezésére alkalmasabb eszközökből. És így volt ez a francia irodalomban a romanticismus uralomra jutásakor. Egyébiránt az irodalmi eljárás benső értékének fejtegetésénél, mely eljárást nem a romantikusok találtak ki, többet ér annak vizsgálata, hogy miképen alkalmazták.

Biré a Hugo Victor elvei között levő elemek közül csupán a groteszk föltalálását tulajdonítja Hugo Victornak, és ennek érdemét a középkor művészetéhez vezeti vissza, melyet a véletlen körülményei tártak föl a költő előtt és mely neki valamennyi mintáját nyújtotta. De ezzel túlló a czélon. Először a groteszk szó csupán a mulékony formulát fejezi ki, melyet a divat adott annak a teremtő képzeletnek, mely ugyanolyan a *Századok legendájában*, mint a *Notre-Dame*-ban, a *93*-ban, mint a *Nyomorultakban*. Azután nem kétségtelen-e, hogy ha Hugo Victor a góth művészetet épen abban a pillanatban szerette meg, midőn lángelméje nyiladozott, ez azért történt, mivel álmainak mintegy előzetes megvalósulását, annak példáját látta benne, hogy mit tehet a szabályokat lerázó képzelet és végül a homályosan keresett bizonyosságot, hogy a szépség nem pusztán a rendben, mértékben és egységben rejlik, a hogyan a classikusok hirdették? Az erőszakos, akadályokba ütköző, ingadozó földidézés hatalma, mely az *Ódákkal* egy időben *Bug-Jargalt*, Cromwell, Angely és Hernani mellett Frollót és Quasimodót alkotta meg, hogy ne

alkalmazkodott volna nyomban e furesa alakokhoz, melyeket isten templomának ajtajában, a kutyafejek, szörnyek, démonok és a szent hely oszlopfői körül tekerőző kigyók környeztek? A középkor kettős, tartalmi és alaki ellentétet nyújtott neki: misézó ördögöt, ocsmány taglejtésű barátot, fiatal leányt czirógató vén embert, undok boszorkányt, a ki Aphroditeként mutogatja meztelen testét. A székesegyházak szobrászata ezeket a legföltünőbb typosokat örökíti meg. Hugo Victor el volt ragadtatva, hogy itt a titkos ösztön megerősítését találta, mely az élet valóságának az élet elemeit összekapcsoló szövedékben való keresésére sarkalta, épen úgy, a hogyan a művészet hatalmát a művészettől alkalmazott kifejezések ellentétében kereste.

De nem szorítkozott a durva utánzásra, melyet a kő sugalt neki. A *Párisi Notre-Dame*-ban van valami góth, valami conventionalis, a mi elárulja a könyv megjelenésének az idejét, és ez minden képnek a szabálytalanság és furesaság pusztán önkényes irányába való terelése. Csakhogy a módszernek nem ez a lényege és a költő képzelete nem sokára le fogja rázni a szolgaság e maradványát. El lehet mondani, hogy egész életében romantikus volt, ha a zavartalan összhangra gondolunk, mely irodalmi elvei és egyéni vérmérséklete közt uralkodott, de hozzá kell tenni, hogy romanticismusa lassankint lerázta eredetének elfogultságát és a nélkül, hogy a valóság pontos és közönbös festését — a mit lángelméjének természete sem engedett meg — megközelítette volna, egyre erőlyesebb és függetlenebb egyéniségével a világról való saját fölfogásának kifejezésére törekedett.

Az alkotásokkal teli tizenkét év, mely a *Párisi Notre-Dame*-ot a *Rajnai levelektől* elválasztja, Hugo Victor képzeletének tökéletes kifejlődését és teljes egyensúlyát képviseli. A már említett drámákon kívül négy versgyűjtemény követi egymást, melyek az egyéni költészet legmagasabb kifejezését foglalják magokban Franciaországban. Ezek a következők: *Az őszi levelek*, *A szürkület dalai*, *A benső hangok*, *A sugarak és árnyak*. Mindezekből a romantikus bélyeg, a legendái díszlet, a történelmi czafrang, a «frenetikus» műfaj jelmeze és nyelvezete eltűnt. A góth formulát az elkésett tanítványoknak hagyta, a kikiről Gautier a *Fiatall Franciaországban* Wildmandstadius Eliasban oly mulatságos képet rajzolt. A mes-

ter a romanticismus elcsépeelt eszközeit eldobja, tekintetét a festői szertár és phantasmagoria fölé veti és a természetre szögezi, melyet a romanticismus eddig csak mellékesen alkalmazott. Az Alpokban tett utazása, majd a Páris körüli hosszú séták az egymáshoz kapcsolt képek és gondolatok kincsesházát tárták föl előtte, melyet az ég és a hegy nyújt az iskolás elfogultságtól ment költőnek, a tenger pedig nem sokára új látkört nyit meg előtte.

Teremtő szelleme ily módon egyre szélesedik és egyre alkalmazkodóbb lesz a nélkül, hogy megszűnnék egyéni lenni, mert szeme nem közönséges tükörként fogadja be a színektől és alakoktól rezgő világot, mely kívülről ostromolja; mindezzel behatolásakor saját érzékenységének és eredeti képzeletének bélyegét nyomja rá.

Eljő az idő, mikor e bélyeget is, melynek az író mindig tudatában van, bizonyos mintának, eszményi típusnak fogja tekinteni, mely szintén az új benyomások meghamisítására fog szolgálni. De *Olympio szomorúsága*, *Az Oceano nox* idejében, midőn a *Tehezet* és a *Zenélő harangokat* írja le, még semminő modorosság sem vehető észre. Ez a veleszületett tehetségek közvetlen és őszinte kifejezése, melyet a romanticismus minden akadálytól megszabadított.

Ez a ragyogó kifejlődés még ellenfeleinek és versenytársainak a csodálatát is fölkeltette. 1841-ben megnyílt előtte az Akadémia, mely ezzel a lezajlott forradalmat megszentelte. De csupán irodalmi győzelemmel nem bírta beérni. Az évek és események csak megerősítették a költőnek juttatott szerep gondolatát. Úgy rémlett neki, mintha az álmodott társadalmi küldetés megkezdésének órája ütött volna. Már a *Halálra ítél utolsó napjában*, *Claude Gueuxben* és az *Irodalmi és philozophiai egyvelegben* sejtette szándékát, hogy korára a képzelet alkotásain kívül közvetlenebb eszközökkel is akar hatni. Nagy csapásra tökélt el magát és azzal a szilárd akarral utazott a Rajna partjaihoz, hogy onnét oly drámát hoz vissza, mely az eltűnt hűbéri civilisatio dicsőségének emléke és a még ingadozó új civilisatiónak útját mutató könyv legyen.

Jellemző, hogy természeti és művészeti benyomásban, szóval, anyagi látványban, kereste egy történeti és politikai kérdés formuláját és megoldását. Az alakok és színek képeket keltettek föl benne, melyekből önként folytak az elméletek;

a régi pfalzi várakban a mult titkait kellett fölfödöznie és a jövő rejtélyébe behatolnia.

Ily lelkiállapot hatását az alkotandó műre könnyű meglatni: a nagyság és titokzatosság ingere, ha a nagy és titokzatos tárgyak szemlélése előtt létezik a lélekben, a nagyszerűt és homályost szüli és a szellem minden működésének iránya meg van zavarva. A költő maga vallja meg, hogy «szemei előtt az elvonult dolgok képe a jelen valóságai fölé helyezkedik és eltörli őket, mint a hogy a régi írás, mely az új szövegben a rosszul fehéritett papírlapon újra megjelenik». Ilyképen a romantikus hagyományok illúzióján és a hősök földidézésén át, a kiknek fölélesztéséről álmódzott, a Rajna nem igen fönséges eredeti diszletét, a szaggatott és festői természetet rettenetesnek, epikainak, szóval, æschylusinak látja, mert a szinpad gondolatának a dagály jelzése végett bele kell vegyülnie. A legegyszerűbb érzéki benyomásokat fölfújja és mértéktelen metaphorákká duzzasztja. A folyó partjainak növényzete «iszonyú polyp . . ., a dombok vonala úgy hullámzik, mint az emésztő óriási kigyó hasa és az álom nagyításában a láthatárt körül-fogó csodálatos sárkány képét ölti magára». A hegyek «a sötétségben guggoló gugás és púpos óriások»; a goldaui tó, mely kis semjék, «iszonyatosabb és rettenetesebb az ócezánnál, mikor a szél süvölt». Az éj világítása, mondja Hugo Victor mentegetőzve, a tárgyaknak túlzó és chimærikus külsőt ad: «az élek nagyobbodnak és túlságba csapnak». Az igazság pedig az, hogy mindig így lát, valahányszor képzelete túlzásainak enged.

Első tekintetre úgy látszik, mintha ez egyszerű visszatérés volna a romantikus módszerhez, és paradoxon nélkül mondhatták, hogy a *Rajna* és a *Burgravok* *Hernani* és *Notre-Dame* folytatásai. De, ha közelebbről vizsgáljuk, hogy mi marad meg egyik korból a másiknak, mi köt össze két időpontot, melyet annyi mű választ el egymástól, azt látjuk, hogy nem æsthetikai rendszer, hanem az alkotó szellem egysége, mely minde megnyilvánulások között fejlődik és mely, miután formuláját odakölcsönözte az elveket kereső iskolának, a tanítványok közt elhívtve azonos és változatlan marad. Ha a romanticismus Hugo Victorra nézve pusztán irodalmi, megvitatott és tetszés szerint választott stílbéli eljárás lett volna, mint annyi más, ő is lemondott volna róla, mikor látta, hogy a kö-

zönség, melyet eleinte elbájolt, lassankint kezd kiábrándulni. *Hernani* után tíz évre Gautier azt mondta: «A francziák kezdenek belefáradni a szenvedélybe, lyraiságba és költészetbe; a shaksperei nagy mozgalom akadályokba ütközve megállt». Ponsard *Lucretiájának* diadala a nemzeti izlésben végbemenő változás jele volt. Ezért a *Rajnai levelek* fogadtatása közepes is volt, a *Burgravok* pedig csúfosan megbukott.

Mikor a természettől új ihletet kért, sújtotta Hugo Victort villámként leányának, Leopoldinnak, hirtelen halála, a ki esküvéje után két héttel férjével a vízbe fulladt.

A csapás annál érzékenyebb volt, mivel már kegyetlenül sújtott lelket ért. Számos kellemetlenség és csalódás, sőt hiba, melyek a közönség figyelmét nem kerülhették el, megváltoztatta az olympusi derűtséget, mely 1830-ban hívei előtt oly nagy tekintélyt szerzett neki. De minden összeolvadt apai szívének mérhetetlen fájdalmában. A ki Hugo Victor érzékenységet tagadni hajlandó, gondoljon a nagy gyengédségre gyermekei iránt, melyről művei és élete tanuskodnak.

A költőt a szenvedés megtörte, sokáig nem birt írni. Mikor végre visszatért a Múzsához, ez azért történt, hogy szüntelenül megújuló zokogásokon át marczangoló fájdalmát fejezze ki. Még Veuillot is meghajolt «a kedves emlékek szentelt nemes gondolatok és szép versek előtt... Sem francia nyelven, sem a keresztyénség nyelvén nincsenek szebbek» — kiált föl. E verseket mindenki kívülről tudja, de nem lehet eléggé ismételni és hallani őket:

Je viens à vous, Seigneur, Père auquel il faut croire;
Je vous porte, apaisé,
Les morceaux de ce coeur plein de votre gloire,
Que vous avez brisé...

Dans vos cieux, au delà de la sphère des nues,
Au fond de cet azur immobile et dormant,
Peut-être faites-vous des choses inconnues,
Où la douleur de l'homme entre comme élément...*)

---

*) Hozzád jövök, Uram, Atyám, kiben hinnem kell; lecsillapítva hozom hozzád a te dicsőségeddel teli szív darabjait, melyet Te zúztál össze... Egedben, a fellegek szféráján túl, a mozdulatlan és szendergő kék égben, talán ismeretlen dolgokat alkotsz, melyeknek az ember fájdalma egyik eleme...

Ily ihlet becsét semmi sem kisebbítheti, sem azok a kritikák, melyekben ugyane Veuillot hirtelen azt az észrevételt kockáztatja, hogy a lemondás e fönséges éneke lázadó kiáltással végződik, sem a kevésbbé elfogult más kritikusok kifogásai, melyekre e lapnak húsz mással való összehasonlítása útján jutottak, a hol ugyanaz a gondolat és érzelem húsz különböző alakban ismétlődik. «Lelki gyengeség», mondja az egyik; «szinpad-i kétségbeesés», mondja a másik; «versbeszédre való anyag, műterembeli eljárás». Ez valóban túlságos akadékoskodás, és az olvasó lelke rá sem hederít. Hugo Victor emberként szenvedett és szenvedését mint lángeszű ember mondta el; az érzelem őszintesége a művészi remeklést cseppet sem csorbította; ez valóban nem kisebbíti sem a művészetet, sem az érzelmet.

De ily erélyes, külső természet nem szorítkozhatott örökké a kétségbeesés rideg némaságára. Hogy fájdalmait enyhítse, egyre jobban fordult a politikai és társadalmi tevékenységhez. Miután 1846-ban Franciaország pairjévé neveztetett ki, számos beszéddel tünt ki, melyek lángoló szabadelvűséggel voltak tele és állítólagos elvtagadása miatt a leghevesebb szemrehányásokat kellett eltűnne. Védekezése egyébként könnyű volt. Már 1834-ben *Válasz egy vádiratra* czímen hirdette a benne végbemenő szellemi és erkölcsi átalakulás valódi elvét. Az átalakulás, a melynek távoli eredményei a hátramaradt félénkeket most megrémítették, a képekkel és szókkal kezdődött. Először a classikus hagyományokat támadta meg, melyek a «rég-i rendszerhez» hasonlítottak és melyeknek visszaélései és kiváltságai nyomasztóan hatottak az irodalomra; «a szokat szabadoknak, egyenlőknek, nagykorúaknak» jelentette ki. Előtte az óda lábain «bilincsek voltak», a dráma «czellában» volt, ő foglalta el és rombolta le «a rimek erődjét». «És tudtam, hogy a haragos kéz, mely a szót fölszabadítja, fölszabadítja a gondolatot . . . Most minden szó a világosságban kering, az írók a nyelvet szabaddá tették . . . A szabadság az emberben minden póruson behatol. Az előítéletek, mint a megmeszesedett polypok, melyek idők folyamán a visszaélések sötét fölhalmozásából fejlődtek, minden lebegő szóval való összeütközéstől szétoszlanak telve akaratával, czéljával, lelkével . . . A mozgás így tetőzi be cselekvését. Hála neked, szent haladás, a forradalom rezeg ma a levegőben, hangban, könyvben, a

reszkető szóban az olvasó érzi, hogy él . . . » Ha e magyarázatot végigolvassuk, látjuk, hogy igazán mit rejt: annak öntudatlan vallomását, hogy Hugo Victor minden politikai és társadalmi elmélete irodalmi rendszerének, jobban mondva, képzeletének következménye. Kisebbitjük-e, ha így beszélünk? A ki azt hiszi, annak furcsa fogalmai vannak nézeteink mély okáról és titkos eredetéről. Leggyakrabban nevelésünk sugálja közvetlen befolyás vagy visszahatás révén; olykor valamely olvasmánynak vagy beszélgetésnek, valami jóakarat vagy barátság különös kegyének köszönjük. Azokról az esetekről, melyekben a kényszerűség erőszakolja ránk, vagy az érdek tanácsolja, nem akarok szólni. Hányan mondhatjuk el, hogy a tiszta értelemről, vagy a fölvilágosult akarat szabad választásából folynak? Semmi kétség, azok érdemlik meg a dicséretet és csodálatot, a kik, mint Hugo Victor, önmagokban találták föl meggyőződéseik forrását, a kikre nézve a magatartást irányzó eszmék is egyéniségök kifejezései, végre a kikben egy főtehetség valósítja meg az élet egységét.

Hugo Victor magatartása az 1848-diki forradalom után nem egyéb, mint az 1845 óta tanusított szereplésének közvetlen következménye, ez pedig nem más, mint az 1830-diki elméletek gyakorlati kifejezése. Van politikai, épen úgy mint irodalmi romanticismus és az elemzés könnyen kimutatja elemeit, a lyrai és szavaló túlzást, a hatásvadászó versmértékek kedvelését, a megkapó formulákba és egyszerű megoldásokba való hitet.

E hajlama főképen a szószéken nyilatkozott meg. Jóllehet, nem kell szó szerint venni Veuillot epés tudósításait, bizonyos, hogy Hugo Victor a szószéken nem játszott lángeszéhez méltó szerepet. A conservativok, a kik megválasztották, fölháborodtak, mikor azt látták, hogy a társadalmi conservatiót másképp érti. Nem sokára kiadták a jelszót, hogy nem engedik beszélni. Mihelyt fölállt, balladáinak és gitárjainak *) néhány verssorát kiáltották feléje: «És Szabin? Hol van donna Szabin? Látta valaki donna Szabint?»

Egy összetűzése Montalembertrel, a ki nem akart régi viszonyukra emlékezni, nem vált előnyére. Mikor a költő a római ügyekről mondott beszédével megnyert hegypárt sze-

*) *Gitár* itt ismétlő verssorokat vagy csacska költészetet jelent.

rencsekivánatai közt leült, a nagy katolikus szónok egykori barátja felé nyújtva kezét, e fitymáló bevezetéssel morzsolta össze: «A beszéd, melyet hallottak, már elvette megérdemelt büntetését: a tapsokról szólok, melyek kísérték».

Most, hogy minden szenvedély lecsillapodott, megkell valani, hogy a szószék nem volt Hugo Victornak való. Először is a festői és megkapó alakot, az ellentét hajszolását, a dagályt és metaphorákat, a melyek a parlamenti szónoklatba nem valók, vitte a szószékre. «A nép meg fogja engedni, hogy az önök törvényei szegény, apró karmaikat az általános szavazati jog gránitjába vágják», mondá. Többséget ily frázisokkal nem lehet vezetni. Veillot a jogosultság látszatával gúnyolhatta a «pedánszt», «a ki minduntalan Escobart, Torquemadát, Loyolát emlegeti», «a dagályos rhétort, a ki nem eszméssel és lélekkel, hanem csörgőkkel és tüdőkkel beszél... rím-malom, a ki a vélemények mérlegébe soha egyetlen valamire való súlyú szót sem vetett.» Mérhetetlen gögöt is vegyített bele, mely megakadályozta annak megkülönböztetésében, hogy mit kell elmondani vagy elhallgatni, melyik sértésre kell felelni, vagy melyiket nem kell meghallani. A jobb oldal, melyet elhagyott, egyszer a «gyanús» szót kiáltotta feléje. «Micsoda, én önöknek gyanús vagyok?» vágott vissza álmélkodva. «Ezt mondják önök? Ezt merik mondani?» És a zaj, fokozódik. Máskor, mi alatt beszél, a többenél még merészebb kép deríti jókedvre a gyülekezetet. A költő megharagszik, mire még jobban nevetnek. «Az önök nevetése benne lesz a *Moniteurben* — kiáltja. Jegyző, írja, hogy nevettek». Elképzелhető, mily derűtség tört ki erre újból.

Hugonak még jelleme is megérezte a nyilvános szereplést. Megsértett önérzete rossz tanácsot adott neki; nagyon is észrevétette, hogy fáj neki és emlékezik. Veillot néhány év múlva kegyetlenül meglakolt kritikáinak igazságtalanságáért és hevessegeért. A mester bizonyára túllőtt a célon, mikor kémnek, titkos rendőrnek és sikkasztónak mondta.

A dicsőségére és nyugalomára egyaránt elveszett öt évből a költőnek gúnyolódások, sértések, bosszúságok maradtak meg. Közbelépése egyszer sem volt szerencsés. A halálbüntetés és deportatio ellen, minden indítványozott kegyelmi és társadalmi javítást célzó törvény mellett szavazott; de inkább mint ábrándozó, sem mint államférfi szavazott a nélkül, hogy bár-

mily életrevaló javaslatot terjesztett volna elő. Mindig a nyomort megszüntető akart lenni és valóban azok közé is tartozott; de a socialistáknak és nemzetgazdáknak, a kik a nép vállaira nehezedő súlyos terhek könnyítésének módját keresték, nem volt segítségökre.

Ismeretes, hogy a deczember második merénylet hogyan vetett véget szónoki és parlamenti pályájának. Mi alatt Baudin a torlaszokon megölette magát, Hugo Victor, hű barátaitól megmentve, Brüsszelbe, majd Jerseybe, végre Guerneseybe menekült, a hol menedékhelyet talált Franciaország kedves és szomorú földjével szemben, mely

Öseinek sírja és szerelmeinek fészke.

A költő személyét ily keményen sujtó csapás lángeszére nagy szerencse volt. A szív izgatottsága minden szellemi erélyét fölébresztette és veleszületett tulajdonságait, a hatalmat és pompát betetőzte. Nem az olympusi, sem a rendíthetetlen, hanem más, valóban «a szent örültségtől», a boszúálló haragtól, melyet a régiiek Apollo választottainak tulajdonítottak, megszállt más Hugot láttak megjeleni. A *Bűnhődések* nemcsak legtökéletesebb typusa a költői szónoklatnak, hanem új irodalmi műfajt valósít meg, melyet jogosan neveztek lyrai satirának, sértegetések és a képzelet játékanak, durva gúny és gyengéd álmódosítás vegyülékének, melynek az egész történelemben nincs igazi elődje, mivel sem Archilochus, sem Perseus, sem Juvenalis, a kikre Hugo hivatkozik, nem állhatják ki vele az összehasonlítást. Ennek az az oka, hogy a költőnek egyetlen alkalom kínálkozott arra, hogy oly természeti tehetségeket működtessen, melyeket még maga sem ismert, és tíz évi boszúság, sikertelenség és hajótörést szenvedett nagyravágyás keserűségének maradványát kiöntse. A kitörés káprázatos és szörnyű volt és a szerencsés alkotás újongása még inkább izgatta az érzelmet, melyből született, de átvive, úgy szólván eszményítve, a szenvedély önző kiáltásait művészi eszközzel helyettesítve. Végre az æsthetikai gond kerekedett fölül és a mester, a kinek képzelete az utolsó válságon esett keresztül, megint csendes és munkás életre adta magát. A képzelet válsága az állandó látványból keletkezett, melyhez számkivetésének helye kényszerítette és mely mindennél inkább kedvezett művészi vérmérséklete legmagasabb kifejezésének.

Hugo Victor képzelete és a tenger között természetes összhang van, melyről magának sem volt még tudomása, midőn északon és délen keresett zarándokhelyet. Szeme, mely hatalmas és szabatos alakok után sóvárgott, akkor a hegyek látványában gyönyörködött, melyek tömérdek metaphorát sugaltak neki, de az óceán fölfedezésekor az anyag ki volt merítve.

E fölfedezést a jerseyi magányban tette. Tüstént fölfogta, hogy egyedül e mozgó végtelenség, mely maga is örökös ellentét szeszélyeivel, hirtelen szökéléseivel, váratlan meglazulásával, lágyságával és kékes bájával túlzó és alakoskodó képzeletét kielégítheti. A tenger egyszerre hegy és erdő, síkság és szakadék, folyó, tó és patak, az egész föld, melyet a hullám füröszt, az egész ég, melyet visszatükröz.

A tengernek nagy hely jut a *Bűnhődésekben*, melyen ilyképen a számkivetés két bélyege van: a kétségbeesett erőszakosság, melyben esetleges fölháborodás hatása alatt a költő természetes túlzása nyer kifejezést, és a képzelete előtt megnyílt látkör kitágulása, a romanticismus huszonöt éve alatt elkoptatott színek és alakok megújulása.

Hugo Victornak ily módon fölizgatott, megifjult és a végtelenségbe szabadon bocsátott képzelete a gondolat minden vidékét elfoglalja. Nincs több egyszerű perceptio, elvont gondolat. A conceptio és kifejezés egyetlen eljárása, a metaphora egyre függetlenebb a külvilágtól, egyre jobban alá van rendelve az idegek és lélek állapotának. A hallucinációra való e hajlam oly mértékben erősödik, a mily mértékben a tenger állandó szomszédsága, a sós szellőtől korbácsolt vérmes vérmérséklet az öregedés a költőben a közvetlen és szabatos benyomások gyengítéséhez járul hozzá és agyvelejének érzékenységét túlfeszíti.

A *Szemlélődések*, melyek három évvel a *Bűnhődések* után jelentek meg, nem mutatják ugyanazt a hasonyszerűséget. Csak a második rész való a számkivetés utáni időből. Itt is a hang különböző. Az első percz haragja az óceán nagy leheletére, mint a felhő a viharban, eltűnt. Hugo Victor azt hiszi, hogy minden, a mi a jelenben fölháborítja, nem egyéb mulékony phantasmagóriánál, melyet egy szélroham magával sodor, és folytatja «fáklya-kötelességét». Két csodálatos darab, a *Mágusok* és *Mit mond az árnyék-száj?* foglalja össze a költő prófétaszerepét és vázolja a «jövő bizonytalan alakját», mely

a vége felé járó korszak homályában alakul. A rejtély megfejtését Hugo Victor nem az emberi romok látványában, hanem magának a természetnek, az örök igazság letéteményesének szemlélésében keresi. Hugo Victor a kötelesség érzelméből és az optimismusból is merít, melyet az eszmény állandó visiója szül. «Körülöttem minden iszonyat és éjszaka... Meg vagyok elégedve!» — kiált C. d'E. márki szellemének láttára, a ki tíz évvel előbb vetette szemére elvtagadását. A szerencsétlenség nem a szenvedésben, a kínzásban, az elhagyatottságban vagy a becstelenségben van. Az élet és történelem e philosophiája, mely a haladásba vetett hittel rehabilitálja a multat, melyben a jövőt látja csirázni, mely még a tegnap vétkeit és bűneit is túlozza, hogy a holnap remélt ragyogását annál fényesebbé tegye, a *Századok legendájának* a lelke, mely a *Szemlélődések* után néhány hónappal jelent meg. A mű élén álló symbolikus előszóban — *A visio, melyből e könyv keletkezett* — Hugo Victor annak szellemét és értelmét főséges képben foglalja össze. A «századoknak gyászból, könnyekből, iszonyatból rakott és árnyékkal összeragasztott fala» álmában jelenik meg. A költő, a ki e sűrű éj rejtelmét keresztül akarja törni, váltig szemléli szemeinek nyugodt és mély merevségével és az örvény lassankint világosodni kezd.

A *Titan* című különös költemény Phtost mutatja, a ki az anyag utolsó sánczain túl, melyek a látkört eltakarják, az imádnivaló bizonyosságot fődözi föl, mely után lelke sovárog.

Lui, comme s'il voulait, de ses deux bras ouverts,
 Arracher le dernier morceau de l'Univers,
 Se baisse, étreint un bloc et l'écarte... O vertige!
 O gouffre! l'effrayant soupirail d'un prodige
 Apparaît; l'aube fait irruption; le jour,
 Là, dehors, un rayon d'allégresse et d'amour
 Formidable; aussi pur que l'aurore première,
 Entre dans l'ombre, et Phtos, devant cette lumière,
 Brusque aveu d'où ne sait quel profond firmament,
 Recule épouvanté par l'éblouissement...

Ilyen a *Szemlélődések* végén már vázolt elmélet, mely a mester philosophiáját betetőzte; az ellentéteken túl, melyek az életen és gondolaton osztoznak, megjelenik a végső határ, a legmagasabb eszmény, mely az ellentéteket kibékíti és a küzdelmeknek véget vet. Hugo Victor minden későbbi műve,

A nyomorultak, A tenger munkásai, A nevető ember, kivált öregségének utolsó művei, *A pápa, A legnagyobb szánalom, Vallás és vallások, A számár, Torquemada*, ide irányul és itt egyesül.

De már sokáig időztünk az elmélet kérdésénél. A *Századok legendája* nem philosophiai értekezés, hanem költemény-sorozat, melynek a *Roland-ének* óta nincs előde a francia irodalomban. Goethe azt mondta, hogy «a francziáknak nincs epikai tehetségök», és szavának hitelt adtunk. Ha a *Lelkiismeretet, Aymerillott, a Satyrt* olvassuk, meg kell hajolnunk a bizonyosság előtt és vissza kell adni a francziák nemzeti szellemének azt a műfajt, melyet annyi remekmű szentesített.

A fejlődés folyamán, mely Hugo Victort a költészet minden alakjához ragadta, útközben rá kellett bukkannia az eposra, mely természetes tehetségeinek kifejtésére csodálatosan alkalmas tér volt. Megvolt benne a nagyság dagályos és mértéktelen ösztöne, a minőnek a népszellem képzeli, annak a szóhősiségnek veleszületett érzéke, melyet a retorok jól ismernek és mely a fönséges illusióját nyújtja legalább az egyszerűség színlelésével, végre a primitiv barbárság, nem rendes és megkapó szokások zavaros sejtelve, melyek távoli emlékét a történelem előtti korszak története őrzi. A XIX. században az eposnak nem lehetnek más rugói. A *Századok legendájának* nincs darabja, melyben e jellemvonások a költői formula rövidségében föltalálhatók ne volnának.

Hugo Victort az jellemzi, a mit az elbeszéléshez, mely ihleti, hozzáad, sőt olykor csaknem teljesen másol annak biztos tudatában, hogy a kellő pillanatban képzelete közbelép és lángesze rányomja bélyegét.

A hatást leggyakrabban rövid és arányos eljárással éri el, mely minden árnyalatot és fokozatot kizár. A világnak ebből folyó túlságosan egyszerű fölfogását, mely ebből folyik, a költő képzeletére kell visszavezetni és tévedés volna értelmének vagy szívének tulajdonítani. Korunk egyik legélesebb eszű kritikusa, a ki a viszonylagosság követelményei előtt rendesen meghajlik, Lemaître Gyula, kijelenti, hogy «sajnálattal konstatálja, hogy abban a században élve, mely legjobban értette meg a történelmet, Hugo Victor az emberiségben nem látott mást, mint óriási apocalyptikus bábszínházat, melyben a pápák és királyok mint disznók és tigrisek jelennek meg».

Faguet Emil pedig regényein tekintve végig, sajnálja, hogy személyei közt csupa elvont tyrust talál és azzal végzi, hogy «Hugo Victor, a kinek elég lelke volt, hogy még a kövekbe is leheljen belőle, az embereknek nem juttatott». Azt akarják-e ezzel bizonyítani, hogy Hugo Victor nem volt sem historikus, sem psycholog, sem moralista? Ennek megállapítása nem érdemli meg a fáradságot. De a legcsodálatosabb látnok volt, a ki az anyagi világ alakjaiba valaha behatolt, hogy szellemének törvényei alá vesse és jelentéssel teli képekbe öltöztesse őket. És ez elég ahhoz, hogy ítéleteihez és képzeletének alkotásaihoz kulcsot szolgáltatasson.

A számkivetés vége felé — a körülmények találkozása következtében, melyekben nagyon sokféle elem vegyült, eszményiek, a minő az igazság végső diadalába vetett hit, személyiek, a minő a ma már nem vitatott dicsőségről való szilárd meggyőződés és kétség nélkül az elérzékenyülés bizonyos neme is, mely az élet válságos éveinek közeledtekor oly gyakran ejti hatalmába az erélyes természeteket — a mester büszke szelleme egyszerre megtörni látszott. Annyi dráma és epos után meglepetve vették észre, hogy pásztori jeleneteket és érzéki képeket hajszol. Az *Utcai és erdei dalok* megmagyarázta a világnak, hogy az elcsigázott Pegasus zöld takarmányt akar.

Ezer vagy ezerkétszáz verssoron át a bohóc képzelet valóságos kicsapongása, rabelaisi pajzánság, sőt elfogadott vagy keresett aljasság féktelenkedett, mely híveinek csodálatát cseppet sem csökkentette, de másokban lángezésének mély egysége iránt némi kétséget támasztott. Ily, látszólag ellentétes megnyilatkozások összeegyeztetése nem okozott komoly nehézséget. Hugo Victor lángezésének egysége nincs sem a költő eszméiben, nézeteiben, vagy abban, a mire folyton gondol, hanem főtehetségében, a képzeletben, mely mindig hasonló és teljes az epikai dévajkodásokban és a *Dalok* óriási idylljeiben, valamint a *Századok legendája* büszke alkotásában.

1870 szeptember 4-dike megnyitotta Hugo Victor előtt hazája kapuit, melyeken az amnestia ellenére sem akart belépni addig, míg a szabadság is nem tér vele vissza. A nagy öreg bezárkózott az ostromolt Párisba és szenvedett a néppel, mely bálványozásig kezdte szeretni. Hazafiságtól és a lángezés-től remegő kötet vers őrzi a *Rettenetes esztendő* emlékét, mely

a commune testvérgyilkos harczeit látta az idegen betöréshez járulni.

A mester gondolkodása így tért vissza a politikai és társadalmi tevékenységhez, mely huszonöt év óta folyton nyugtalanította. A 93 című regény (1874.) a forradalomba és a forradalomtól Franciaországnak nyitott jövőbe vetett hitének új hangoztatása volt. Páris lelkesedve tapsolta meg és 1875 január 30-án senatornak választotta. Két műve, melynek az volt a rendeltetése, hogy a költő multját jelenével összekösse, néhány hónap alatt követte egymást. E két mű a *Tettek és szavak* és *Egy bűn története*.

A pusztá képzülethez azonban nem lett hűtelen. 1877-ben megjelent a *Századok legendájának* új sorozata, mely alig marad az első mögött, mely századunk költői remekműve marad. Ezt követte a *Nagyapáság művészete*, az apaság gyerekeskedéseinek rendkívül finom gyűjteménye; majd *A pápa*, *A legnagyobb szájalom*, *Vallás és vallások*, *A szamár*, *A szellem négy iránya* és végül *Torquemada*, melyben nem nehéz a természet ugyanazon vonásait és æsthetikai elveit föltalálni, mint *Hernaniban*, csakhogy az erő nyersebb, az eljárás egyszerűbb és a színpadi hagyományokat jobban lenézi.*)

Hugo Victor «még életében lett halhatatlan.» Utolsó éveiről elmondható, hogy hosszú apotheosis voltak. A példátlan népszerűségbe, tisztelő cultusba, melylyel Páris és Franciaország dicsőséges öregségében körülvette, különböző elemek vegyültek. Először, a számkivetésben megérett és a császári kaland végével igazolt politikai és társadalmi eszméi végre az utópia ködéből kibontakoztak és úgy látszott, mintha a köztársasági kormányforma visszaállításával és azok uralomrajutásával, a kik tanítványainak vallották magokat, a gyakorlati megvalósulás útjára jutottak volna. Másodszor, Franciaország Hugo Victorban saját szellemének hű képét,

---

*) Ismeretes, hogy Hugo Victor túl akarta élni magát és másodízi unokaöcseseiben a folytonos és kimért termelés illúzióját akarta fölkelteni, melyet szabálylyá tett. A mesternek minden második évben jelenik meg kiadatlan műve. Így jelentek meg a következők: *A szabad színház*, *A sátán vége*, *Látott dolgok*, *Csupa lyra*, *Az ikrek*, *Úton*, *Isten*, stb.

bizonyos hősfélét látott, a ki a nemzeti szellemet testesíti meg, melynek különös prædestinatio háromnegyed század óta hajlékony és állandó tolmácsává tette. Franciaország is bizott a napoleoni véres epos után a Bourbonokban, a legitimitás javító hatalmában; azután, mint Hugo, észrevette, hogy urának megcserélésével elvesztette dicsőségét a nélkül, hogy a szabadságot megtalálta volna, és ekkor a személyek és intézmények változásán keresztül oda törekedett, hogy a cselekvés és gondolatszabadság folyton remélt fölszabadítását megvalósítsa. Eleinte az 1848-diki ígéretékért lelkesedve, rettegett a demagóg szenvedélyek kitörésétől, megkísérelte a nemzeti souverainitás parlamenti szervezését és arra ébredt, hogy álmát az államcsíny egyszerre megzavarta. Végre fölcsoyódott a tizen-nyolcz évi aléltságból és maga mellett találva hűséges tanácsosát, a ki a gyalázat idején a nélkül sajnálta, hogy átkozta volna és a kinek prófétai bölcsességét most csodálta. Franciaország ilyenek látta, mivel hasonlított hozzá és jobb volt nála, főpapnak tekintette, a kinek az a hivatása, hogy megmutassa neki az eszményt és ennek cultusát ébren tartsa. A leggyakorlatibb és legpositivabb emberek egyike, kik valaha éltek, Thiers, mély okkal mondta, hogy szükség van az utópistákra, hogy a többieket figyelmeztessék arra, hogy az élet nem a jelen pillanatból áll, az emberiség mindig el-eltünő czél felé halad és mindig föl kell lázadnia az ellen, a mi van, tekintettel arra, a minek lenni kell. Ezt látszik észrevenni olykor a közvélemény, midőn a Hugo Victoréhoz hasonló népszerűséget teremt. Tagadhatatlan, hogy a mester műveit azok a milliók, melyek gyászokcsija mögött tolongtak, nem ismerték behatóan. Hányan voltak, a kik regényeinek és költeményeinek még a címét és tárgyát sem tudták! De valamennyien érezték, hogy valami nagy és hasznos tűnt el és hogy 1885 május 23-dika Franciaország és az emberiség gyásznapja.

Apotheosisát inkább e hálás kegyeletnek, mint a gondolat világában gyakorolt valódi és eleven túlsúlyának köszönhetette. Az irodalom megújult, míg ő úgy látszott, ugyanazon formula és rendszer híve maradt. Ezért a gondolkodók és költők búcsújában az érzelem volt az uralkodó. Nem léptek a nyomába, de eszökbe jutott, hogy ő nyitotta meg az utat. Nem merték «mesternek» nevezni, hanem «apónak» hitták.

Hugo Victor a leghatalmasabb képzelő erőt képviseli,

mely a francia irodalomban és talán az egyetemes költészetben megnyilvánult. De az az alkotó, gondolkodó mester volt-e, a kinek hitték és maga is hitte magát?

Olyan alkotó volt, a minő költő lehet és abban a körben, melyben a költői alkotás mozog. Ha nem érzelmeket, indulatokat, perceptiókat, legalább kifejezéseket teremtett, melyek először engedték megközelíteni a lelkiállapotokat, melyek addig a tiszta öntudat és művészet keretén kívül voltak. Fölfogta és kifejezte a túlvilági benyomásokat, a titokzatosság és semmisség aggodalmait, melyek, úgy rémlett, örökre kisiklanak a szó kissé durva formulája alól. Annyi képet és metaphorát, rímet és rhythmust teremtett, hogy egy hűséges tanítványa egy új művének hirdetésekor nem nagy nevetség nélkül mondhatta:

Fejedben megint egy természet született,
És a tavasznak az idén ikertestvére lesz:
Itt lent és ott fönt ketten lesztek urak...

Végre oly stilt és rhetorikát talált föl, melynek eljárásai csak azért látszanak egyhangúaknak, mivel mindig és kizárólag az ő kimagasló eredetiségét tükrözik vissza.

De ha a legönkéntesebb, legszemélyesebb költő, hasonló széles látkörű gondolkodónak tekinthető-e? A kérdés kétértelmű. Azt akarják-e ezzel mondani, hogy csekélyebb nyomokat fog hagyni az emberi gondolkodásban, mint Aristoteles, Leibniz, Hegel vagy Darwin? vagy hogy a világról való fölfogása nem ér föl Plato, Spinoza, Kantéval, a kikben testvéri dicsőséget vél látni? Ebben kétségtelenül igazok van és egyetlen komoly kritikusnak sem telhetik kedve ennek bizonyításában.

Ellenben azt akarják-e sejtetni, mint Veillot Lajos, hogy költészete «semmi körül tánczoló képekké» zsugorodik össze, hogy «ez a szómalom sohasem ejtett ki egy szót, melynek valami súlya lett volna?» Itt már meg kell állapodni. Kevés ember hozott annyi eszmét általános forgalomba, mint Hugo Victor, kevés ember öntött alakba és keltett életre annyi, talán észrevett, de soha ki nem fejezett elvont viszonyt. Példát erre számtalant lehetne idézni. Két általános megjegyzés elég lesz, hogy fogalmat adjon róla. Hugo Victor inkább mint kíváncsi, semmint hivatásos tudós eltalálta és érezte a szó és gondolat benső kapcsolatát; oly mély és megkapó módon fog-

lalta szabályba, oly hajlékonysággal és szerencsével testesítette meg, hogy a mai philologia az ő művészmunkájában kutatja az elméletét. Ezen kívül a homályos «megfelelő viszonyok», melyeket a világ rejteget, a külső jellemvonások, melyekkel a dolgok benső természetüket elárulják, sohasem találtak finomabb és mélyrehatóbb tolmácsra. Valóban az Ige Hermeze és a Természet mágusa volt.

Ezt senki sem tagadja, de a szók kapcsolatának és a velejáró jelentésbeli combinációknak bizonyos előre nem látott viszonyok véletlen fölfödözését tulajdonítják, melynek kifejezése a szó legmagasabb értelmében «gondolat» lett. A magyarázat nem volna helyes, ha az így félig látott elméletek érdemét a fölfödözés véletlenére vezetnék vissza. A mi a költőt legjobban szolgálta és mestere, Chateaubriand, és versenytársa, Lamartine, előtt engedte meg neki, hogy a dolgok titokzatos lényegébe behatoljon, a látható természet mély megfigyelése és a természettől neki nyújtott képeken való szüntelen elmélkedés volt.

A nagyító szem elemzésének hatalmától fölvilágosított megfigyelés, mely minden részletet megbecsül, minden vonást kidomborít; az elmélkedés, mely minden előző képet földidéz, köztök analogiákat keres és belőlök bennök levő jelentéseket von ki, ime, e nagyon külső és egyúttal mély költészet titka, mely az anyagi valóságot csak azért látszik földidézni, hogy az eszményt, melynek symboluma, sejttesse.

Hugo Victor befolyása csodálatos volt. Eleinte formulát adott a romanticismusnak, majd irányt jelölt ki számára és annyi különböző ihletből és különféle tehetségből iskolát alapított. Sokkal inkább megtestesítette a franczia szellemet, mint Voltaire az előző században, mert megújította a képzeletet és a nyelvet és egész nemzedéket kényszerített arra, hogy agyvelejét az övének mintájára idomítsa.

Azt mondták, hogy mindig «1830 embere» maradt, és ez sok tekintetben igaz. A túlzás, szószaporítás, nagyszerű, a külső alakok kedvelése, a szinpadi díszlet és hatások miatt annak a nemzedéknek a képviselője és typusa maradt, mely Delacroixt és Deveriát látta virággzani. Lángelméje azonban nincs a korának adott formulához bilincselve. Így fejezi ki Dante a firenzei középkort és Shakspere az angol renaissance-t a nélkül, hogy azt lehetne mondani, hogy egyéniségök

arra a korszakra szorítkozik, melyen uralkodtak és melyet betöltöttek.

De az igaz, hogy a *Párisi Notre-Dame* óta a költő nem volt tökéletes összhangban a közönség szellemével és ízlésével. Ennek oka könnyen érthető. A romanticismus, mely rá nézve művészi vérmérsékletének közvetlen és rendes kifejezője, másokra csupán mulékony divat volt. Csupán annak kellett volna maradnia, a mi volt, hogy a tömegek véleményét magával ragadó szüntelen áramlatban magára maradjon. Hugo Victor 1830 embere maradt, mert 1830 Hugo Victor kora volt.

1840-től az elkedvetlenedés jelei mindenütt érezhetőek voltak. Ponsard *Lucretiáj*át megtapsolták, mialatt a *Burgravok* a földszint füttyei közt megbukott. A költő egy pillanatig arra gondolt, hogy lemond az irodalomról.

December másodikika megmentette az elbátortalanodástól és elhagyatottságtól. Dicsőségének megújulását hozta neki, melyre nem számíthatott. A nemzedék kegyében, melyet szokásai és ízlése elfordítottak tőle, a számkivetés és távollét tartotta meg. Nagy zajjal hirdetett és oly szenvedélylyel várt művei, melyekbe nem sokára sok, a költészettől idegen elem vegyült, ha nem «a sírból», mint ő mondta, legalább abból a távoli országból látszott jönni, melylyel Franciaország nem igen kívánt egyetérteni. Így olvassák ma a francziák Ibsent és Tolstoit a nélkül, hogy kíváncsiak volnának rá, vajon hasonlitanak-e hozzájuk.

Mert, jóllehet a normandiai szigetek Franciaország szomszédságában vannak, a költő képzeletének és lángeszének segítségével phantastikus és apocalyptikus országot csinált belőle, úgy, hogy senki sem csodálkozott, ha onnét próféta- és mágus-szavát hallatta. E tekintetben Guerneseynek tartózkodása helyéül való választása szerencsés volt. Jersey nagyon ismert, nagyon szép, sokkal bájosabb volt, hogysem a leírások, melyekben számkivetését dramatisálta, valakit meghatottak volna.

Mint bizonyos apró képeken ábrázolták, sziklára támaszkodva, hullámoktól csapkodva, a széltől zilált hajjal, verseit a viharba kiáltva látták. És egész természetesnek tetszett, hogy a titokzatos helyen lakva, más nyelven beszélt és hogy az Augiereket, Dumaskat, Sardoukat minden este megtapsolják a színházokban, a hol nem merték többé előadni *Ruy Blast* és

Tudor Míriád. A nevető embert és A tenger munkásait se tűrték volna el, ha a nagy hang visszhangjai nem lettek volna, melyeket oly mértéktelenül azért fogadtak el, mivel onnét jöttek.

Franciaországba való visszatérése után Hugo Victor a megnyilatkozó bálványozás mellett is érezte az összhangtalanságot. *A számár* és *Végső szónalom* című műveit azzal a tisztelettel fogadták, mely egy nagy költőt, a kinek pályafutása rég véget ért, megilletett; félig idegen csak azért nem szűnt meg lenni, hogy félig régivé váljék. Csaknem úgy beszéltek róla, mint Danteról, Shakspereről, sőt Homerosról. Óriási, képzelt alkotásain, hangzatos szavainak csengésén, próféta és embervezető igényein gyengéden mosolyogtak és beszélni hagyták, mivel az anachronismusnak csekély fontossága volt.

Hisz oly rég nem ő vezette a szellemek, még a költészetet kedvelő szellemek karát sem! Már akkor, midőn a Guerneseyben alkotott remekei megjelentek, egy iskola keletkezett esodálóiból és tanítványaiból, a kik úgy tettek, mintha folytatni akarták volna a lyrismust, melynek Hugo Victor főpapja maradt. De képzelt utódai mily távol estek már tőle és a Permessos hideg forrása mily kevéssé hasonlított az óceán háborgó és keserű hullámaihoz!

A feledékeny fiúkat a lázadók, a naturalisták, symbolisták, decadensek követték, a kik azon kezdték, hogy a megvénült apót, a kit egy hiábavaló kápolnába zártak, sértegették. Valamennyi hálátlan, mert mind tőle származik. A parnasusiak neki köszönhetik a szó plasticus értékének föltárását; a naturalisták az élet érzékét és minden megnyilatkozásának leírásához való hajlamot; a symbolisták és decadensek az érzéki viszonyok és a szó zenéjének sejtését.

Valamennyien meghajolhatnak előtte és ismételhetik a hódolatot, melyet Sainte-Beuve Chateaubriand szelleméhez intézett: «O Olympio, mi fiaid vagyunk! Eszméid, szenvedélyeid, álmaid nem a mieinkek már, de te mutattad meg nekünk az utat, melyen haladtunk és a te nyomaidon indultunk el! Örökké áldjon tehát a háládatlan utókor, mely előtt a te lángelméd tárta föl a hajnal kapuit!»

MABILLEAU I. nyomán, francziából

HEGEDŰS PÁL.

SERÉDY GÁBOR.

Regény.

Negyedik közlemény.*)

VIII.

Az utczai zöldségárús hosszúra nyújtott kiáltása verte fel Gábort álmából. Vigan sütött oda kinn a nap. Páris ragyogva fürdött a tavaszi verőfényben. Magasan fekvő ablakából a metropolis végtelen összevisszasága fölött láthatott el. A sok ezer vöröslő cseréptető, tüske gyanánt égnek meredő kéményeivel, a házközök mély ködös árnyékai, a napsütötte falak élesszélű sárga lapjai, hemzsegésközben megkövesedett tarka zürzavarnak látszottak, melyben egyes, mély barázdákat képeztek az utcák s vidám, tolakodón nyers zöld foltot a Luxembourg-kert új lombjai. A magasba nyúló távoli tornyok s a Pantheon oszlopkörön nyugvó magas kupolája a messziség vibráló ködébe merültek, mintha mögötte lebegnének a kékesszürke égnek. A háztömbök végtelenségéből egyenletes dörgő morajként hallatszott az utcák zaja.

Gábor megfürdött s felöltözködött. Friss egészség és fiatalság érzése emelte a szép reggel okozta jókedvét.

Az ágya fölött anyjának képe lógott. Azt egy útjában sem hagyta el. Most jól esett néznie azt a képet, a szép szőke női fejet. A selyemfényű hajfürtök közé rózsák voltak tűzve, a fül fölé, múlt idők divatja szerint. A szivalakban kivágott sárga selyemruha mellett, s a kivágást szegélyző sárga fátýolszövet

---

*) Az előbbi közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 1902. évi 302., 303. és 304. számában.

keretében szinte túlzott, étheri fényök volt a szabályos, üde vállaknak s a nyaknak, mely a Serédy család híres keleti gyöngysorait viselte. Szemei melegen, mosolygón tekintettek a nézőre.

Gábor elkomolyodott. Szeretett volna nyakába borúlni annak a vidám tekintetű szép nőnek, tanácsát, feddését kérni, mint hajdan, mikor kis gyermek korában valami csinyt követett el. Emlékezett rá, hogy olyankor simogatásként hatott rá az az arancsillogású tekintet. Szemén át lelkében olvastak a szép szemek s kiűzték onnan minden hiba árnyékát. Emlékébe akarta idézni a hangját. Még pár hónapja sikerült neki... ma már nem. Idegen meleg, dallamos hang rezgése vegyült belé. Gábor szégyent érzett, mintha bünt követett volna el. Nem mert tovább az anyjára gondolni, nehogy emlékei keveredése megrontsa annak a képnek tisztaságát. Besietett a műterembe.

Alfonz már ott reggelizett egy sarokban. A kis theásasztal mellé volt húzva a festőállvány. Deszkára feszített szürke rajzpapír volt rajta. Alfonz folyton arra nézett, mialatt theáját szürcsölte. A keze tapogatózva kereste a czukrot, kanalat, de szeme mereven a képre volt szegezve.

— Jó reggelt Alfonz — szólítá meg Gábor, kezét nyújtva.

Az nem felelt, csak a kezében tartott vajaskenyér szelettel mutatott a rajz felé.

Pár könnyű bátor vonással női törzs volt a papírra vázolva. A fej s a végtagok teljesen hiányoztak. Csak a kissé hátrahajló hát s nyak vonalai voltak tisztán meghúzva, a vállak s a mell rajza csak oda volt vetve.

— Hallod Alfonz, ez nagyon szép! — dicsérte Gábor meggyőződés hangján.

Alfonz teleszájjal felelt.

— Tetszik? Hát megértetted?... Haladsz. Nemsokára beszélhet előtted az ember művészetről is.

— Hogy vagy? — kérde Gábor, a kinek eszébe jutott Alfonz baja.

Alfonz vállat vont:

— Ideges vagyok. Bosszant a nyers, durva tavaszi fény, a világos reggel. Meg nem jól aludtam az éjjel. Ez a vonal járt a fejemben — a rajzra mutatott, a hát vonalára. — Még nem találtam meg egészen, de meglesz nemsokára.

Gábor kinézett az ablakon a szemsértő verőfényben úszó városra. Szinte csillámlott a levegő minden atomja.

— Mikor utazol? — kérde Alfonz.

Gábor visszafordult:

— Terhedre vagyok már? — veté oda.

Alfonz magasra húzta fel a szemöldökét. azután boszszankodva kelt fel.

— Sajnálom, hogy összehoztalak madame Runitssal. Azt hittem már megérett rá az eszed, hogy azt élvezd, a mi élvezetet egy ilyen nő nyújthat. Most összezavartál mindent. Bolond ember vagy és közönséges lelkű. Az asszony is bolond... Különben bánom is én! Mi közöm hozzátok? Senkihez sincs közöm... Legyetek közönségesek, mint minden más ember. Bánom is én!... Fúj! Hogy egy asszony meg egy férfi nem képes értelmi barátságban élni. Mindjárt felébred bennök az állat. Megszólal a viganó, megszólal a bajusz... És ti akartok értelmeseeknek látszani?

Gábor kezdett komolyan haragudni.

— Nem értem, mit beszélsz össze vissza. Nincs rá semmi okod és jogod sincs hozzá.

Alfonz nevetett.

— Mikor már nem futja az ember esze, akkor mindig a jogra hivatkozik. Jó, fiacskám. Hát szeressétek egymást. Bánom is én, csak ne zavartátok volna meg az összhangot körülöttem. Nem vagyok én Uticai Cato, sem a gyámotok. Csak önzésből haragszom. Veletek ennyit törődöm, ni! Ti csak stafage-alakok voltatok az én világomban.

Csakugyan meg volt zavarva a kis társaság összhangja. Gábor napról-napra nyugtalanabb, idegesebb lett. Sokszor napokig alig szólt Rochebonnehoz. Azelőtt mindenben egyetértettek, legalább soha sem kerültek ellentétbe egymással. Most fárrasztotta untatta Gábort bármiről beszélt is Rochebonne. Egyáltalában semmi sem látszott őt többé érdekelni. S Mary viselkedése is megváltozott. Komoly, kevés beszédű lett. Mindig fáradtnak látszott. Azelőtt szinte minden szót felhasznált a társalgásból, hogy szellemét ragyogtathassa. Most nem is figyelt jóformán arra, a mit körölte beszéltek.

Ferrières egészen eltűnt. Nem mutatkozott sehol, még a Quai d'Orsay padján sem. A kik véletlenül találkoztak vele, csodálkozva vették észre, hogy a nyugodt, egyenletes kedélyű

böles ingerlékeny lett. Nyersen, majdnem gorombán felelt az embereknek, s nem titkolta, hogy terhére van beszélnie velök.

Gábor gyakran járt most Runits Maryhez. De soha sem voltak egyedül. Ha egyedül volt otthon Mary, akkor eltagadtatta magát s nem fogadta. Egyetlen egyszer sikerült Gábornak négy szemközt szólni vele.

Egy hangversenyen volt. A Cirque d'Été rotondájában adta elő Bach Máté-passióját Lamoureux zenekara. A circus porondja dobogóvá volt átalakítva. Az énekkarok és zenekar foglaltak helyet rajta. Gábor Mary végett ment a hangversenyre. Tudta, hogy ott lesz. Az volt a szándéka, hogy csak pár percet tölt majd a páholyában. De a mint a páholyba lépett, Mary, a kit meglepett a jelenléte, önkénytelenül palástolatlan örömmel fogadta.

— Maradjon itt egész előadás alatt, olyan rosszul érzem magam egyedül ebben nagy a páholyban — kérte.

S Gábor ott maradt.

— Nekem jól fog esni a Bach-zene nyugodt, vallásos hangulata — mondá Mary a mint helyet foglalt mellette Gábor.

— Nem hiszem, hogy itt ezen a helyen igazán átérezhessem, — jegyezte meg Gábor — zavar a sok gázláng, röpöködő legyezőtoll, világias estély-öltözet.

— Nem tudna bálteremben imádkozni?

Alig.

— Én úgy hiszem, templommá válik bárminő hely is, a hol imádkozik az ember, mint a hogy paradicsommá változtatja a pusztát is a szerelem.

— Persze ezt kell hinnie Ferrières tanítványának.

— Mary felnézett a magasba. A legfelső padsorban, egészen a circustető aljában csillogott Ferrières kopasz homloka. Arczát a tenyerébe támasztva kuporgott a kényelmetlen padon.

— Bár ne követné mindenben a tanácsát, — folytatta Gábor.

Mary kutatva nézett a szemébe.

— Hogy érti?

Megkezdődött a zene. A flóták, hegedűk csendes, panaszos, nyugtalan dallamot szóttek, hullámoztattak egy szakgatott egyhangú, mély orgonapont bűgása fölött.

Gábor nekibátorodott:

— Úgy értem, hogy Ferrières lemondási tanai miatt annyi értelem, ilyen kivételes szépség, báj, a mik a legnagyobb boldogságot, emberfölötti gyönyört adhatnák valakinek, ezél nélkül pompáznak csak, mint a muzeumokban őrzött szép aranyos hárfák, melyekben bódító zsongású ezüsthangot sejtünk, de melyeket megszólaltatni senkinek sem szabad.

Mialatt beszélt, Mary kissé merev tekintetű nagy szemei a távolban látszottak valamit figyelni. Komoly s mégis érzé- kies arcán egyszerre különös jóság bája ömlött el. Egy ked- ves, végtelen kedves vonás, melyet azoknak a nőknek arcán látni, kik odaadó szeretetre születtek. Ezt az arczkifejezését még nem ismerte Gábor. S e perczen megesküdtött volna, hogy tiszta, föltétlenül becsülésre méltó nő ül mellette. Az- után ránézett Mary. Szinte bocsánatkérés volt a tekintetében.

— Utazzék haza Serédy, — szólt csendes hangon, aka- dozva — és házasodjék meg mielőbb. Vegyen nőül egy fiatal, jó leányt, a ki még mit sem tud a világról, a kinek ön mu- tatja meg majd az életet, úgy a milyennek ön látja. Meg kell nőszülnie, akkor legalább egy nő boldog lesz, ha ugyan meg- érti önt.

Női karének hangzott. Csengő, kristálytiszta, lágy hang- tömeg harmoniája. Flóták, oboák panasza kísérte.

— Nem utazom el. Itt maradok, — súgta Gábor — itt maradok, ön mellett, ön miatt.

Mary lesütötte a szemét.

— Én miattam ne maradjon itt. Én csak barátságot ad- hatok. Félek, többet kívánna.

— Talán igen ... — koczkáztatta Gábor.

Mary nagyon elkomolyodott.

— Igérje meg, hogy *erre* soha sem tesz többé czélzást.

— Ne kívánja ezt.

— Akkor én utazom el. — Két ilyen örült, mint mi ket- ten ... na ... hagyjuk ezt.

Elhallgatott s egy félénk tekintettel nézett föl oda, a hol Ferrières ült.

— Ha a javamat akarja, — folytatta nemsokára — ké- rem, felejtse el a miket beszéltünk, a mint én elfelejtem. És legyünk szívvel-lélekkal jó barátok, mint eddig s még jobb barátok talán — tette hozzá engesztelő, jóságos mosolylyal.

Gábor lelke bezárkózott. Nem szólt többé egy szót sem. Nagy lehangoltság vett erőt rajta. Szertelen boldogsághoz érezte közel magát, egészen közel. Csak vékony akadály választotta el tőle. Vékony fal, de érezte, hogy ledönthetetlen, maga a lehetetlenség. S ekkor átérezte a Máté-passio egész fenséges szomorúságát. A naiv, tiszta hit, az egyszerű, becsületes szív siratja azzal Megváltóját, a ki gyötrelmet, halált szenvedett érte. Szenvedélytől ment abszolút tiszta fájdalom kifejezése volt az, az olyan lélek bánkódása, mely még istenének hóhérai iránt sem képes egyebet érezni, mint — szeretetet.

S Bach önmegadó, alázatos hitvallása szüzi hangjaival át meg át járta a lelkét, megtisztítva szenvedélytől, érzékisége vágyaitól. Sohasem szeretett még Gábor oly tisztán, annyi fájdalommal, mint akkor, s mégis olyan nyugodt megadással . . .

Csöndes, alig hallhatón csöndes, fájdalomtelt melódiát énekelt a tenor. A szentírás szavait énekelte. Péter harmadszor is megtagadta az Urat, harmadszor szólalt meg a kakas és Péter «kimenvén nagy keservesen sira.»

Gábor összeharapta ajkait. Sírt. Úgy, a mint a modern ember sír. Könny nélkül, a bensőjében.

Mary észrevette a felindulását. Lesütött szemekkel, daczos kifejezéssel arcán, ült mozdulatlanul, szótlánul. Nem is beszéltek többé, a míg véget nem ért a zene. S mégis úgy érezték mind a ketten, mintha elmondtak volna egymásnak sok mindent, a mi jó ideje gyült össze a lelkökben, mintha most jobban ismernék egymást, mintha az anyagi lehetetlenségen túltéve magokat, szentől-szemben, gyönyör mámorában találkozott volna kölesönös vonzalmuk. A lelköket oldotta föl a zene az anyag bilincseiből, szabadjokra eresztve, hogy egymást öleljék.

IX.

— Az asszonyom nem fogadhat senkit — erősködött Mary szobaleánya Ferrièresnek.

— De hisz irt nekem, hogy azonnal jöjjenek. Kérem, csak jelentsen be.

A szobaleány pár pillanat múlva visszatért az előszobába s a fogadó terembe vezette Ferrièreest.

Mary egy pamlagról emelkedett fel épen.

— Bocsásson meg, hogy nem akarta beereszteni a leány, de eltagadom magam mindenki elől és elfeledtem megmondani, hogy önt ereszszék be egyedül. Ferrières két kezébe fogta Mary kezét s aggódva vizsgálta az arcát.

— Nos, mi baj? Úgy megijesztett a levele. Attól féltem, valami baleset érte.

— Rendkívül nyomasztólag hat rám az egyedüllét ma délután . . . s mégis irtózom a vendégektől.

Ferrières Mary mellé ült a pamlag szélére.

— Régóta nem volt reám szüksége.

Mary izgatottan nyomta a homlokához kezét.

— Hiszen nem tudom, mit tegyek, . . . egy idő óta kételkedem a józan eszemben. Rég eltemetett kísértet éledt föl újra a bensőmben . . . Azt hittem végre, a maga bölcsesége csakugyan megnyugvást adhat nekem, s most megint előlről kezdhetem! De mihez forduljak hát? Megkísérlettem már a vallással, mystikus tanokkal, igyekeztem a leganyagibb gondolkodáshoz szokni . . . egyik sem használt. Ha valami újat találtam s belémerültem a megismerésébe, azt hittem, hogy végre megszűntem nő lenni, de újból meg újból feltámad bennem az átkozott nőiességem . . . nem használt semmi babona, semmi töprengés.

— Gyermekebetegségek voltak, — szólt közbe Ferrières tenyerével simogatva Mary kezét, mintha gyermeket csitítana.

— . . . Közben néha valami gonosz hajlam arra ösztönzött, hogy ne törjem, ne kínozzam az agyamat, hanem behűnyt szemmel ugorjak a legvadabb mámorba, a legmélyebb romlottságba . . . megdönthetlen végzetemnek hittem, hogy csak egy út van számomra rendelve, a bukásé, az erkölcsi elvadulásé.

— Csendesesen, csendesesen, ne izgassa magát — kérte Ferrières.

— Végre az ön befolyása alatt elhittem, hogy van számomra tisztulás . . . Mióta csak megtudtam, hogy a férjem miattam, az én bűnöm miatt ölte meg magát, mióta a szörnyű holttest látványa felrázta a lelkem mélyéből az elhanyagolt jó tulajdonságokat, megrémülve önmagam fölött, őrvongva kerestem — a mire sohasem gondoltam azelőtt — hogy hát kicsoda is tulajdonképen az én valódi énem? Ön megmagyarázta nekem. Hittem, hogy csak azóta élek igazán s hogy a

föltalált valódi én-em tiszta, mocsoktalan, hogy lehetséges a megtisztulás, a menekülés saját magam undorától. S most egy idő óta megint csak szemtől szemben állok azzal az átkos hajlammal, a mit önmagamban valóban ismerni, megérteni soha sem leszek képes, a mi erősebb akaratomnál. Ilyenkor élni vágyom s azt találom, hogy a mint most élek, az csak a halál iskolája, előkészülés a megsemmisülésre . . .

— Minden élet csak ez --- szólt közbe Ferrières.

Mary felkelt.

— De ez az, a mibe nem tudok belényugodni.

Ferrières megsimogatta a legyezőalakban szétfolyó szakállát s felnézett Maryre. Magas homlokát száz aggodalmas ráncz borította.

— Csak ne volna olyan szép, madame --- szólt végre.

Mary vállat vont.

--- És ha csúf volnék? . . .

— Akkor könnyebben hozzá szoknék, hogy befelé éljen, csak a lelkébe nézzen s nem a külső világba, hogy megszerezze igazán a szellemi élvezeteket és megvesse a test élvezeteit. Egyszóval, sikerülne a teste zsarnokává tennie a lelkét.

Mary hirtelen szembe állt Ferrièresel.

— Hát most is hiszi, hogy van menekülés a számomra?

Ferrières összekulcsolta a kezét s megcsóválta kopasz fejét.

— Mindég ez a kérdés, mindég csak ez. Mindenki számára van menekülés, a ki komolyan vágyik rá.

Mary kissé tétovázott.

— Vajon nem az volna a menekülés, a tisztulás, ha valakit meg tudnék szeretni tiszta szenvedélylyel, s az életem föladatavá tennem, hogy boldog legyen mellettem?

Ferrières felszökött a helyéről s ingerült hangon szólt:

--- Madame, alkuszik a sorsával. Pedig a ki ezt teszi, az már elveszett. Az Istenért, gondolkozzék kissé! Olyan asszony, kinek lelkét egy férfi kinlódása, szerencsétlensége nyomja, hacsak nem egészen közönséges, érzéketlen, nem lehet boldog más férfi mellett és nem is teheti boldoggá azt. Ha a szerelemtől öntudatlanná lenne is, a legönfeledebb pillanatban, a világ végén sem forrhat egybe a lelkök soha. Nem engedi az, a ki mindig harmadik lesz a társaságban, az első férfi fájdalomnak emléke.

Mary a kandalló fekete márványlapjára könyökölt, hátat fordítva Ferrièresnek. Az attól félt, hogy megneheztelt a kemény szavaiért. Félénken közeledett hozzá.

— Bocsásson meg — kérte. — Úgy beszéltem én a koldus, a csavargó, a hogy büntetlenül egy herceg sem szólhat úri nőhöz. Magam sem mondanék ilyeket koldusnőnek sem . . . Csak olyannak, a kit méltónék tartok az őszinte szóra.

Mary visszafordult. Halvány mosoly vonaglott az arcán. Kezet nyújtott Ferrièresnek.

— Elvártam az őszinte szót — mondá — és köszönöm. Ön tudja mennyit szenvedtem és hogy egy kis becsülést érdemel a törekvésem jóvátenni, a mit rosszul cselekedtem. De lassu, a mi jó érzést kelt is bennem ez a szerény önbecsülés, elrontja egy idő óta az, hogy ismét idegenszerűnek, különösnek tűnik fel önmagam előtt az életmódom, a környezetem, a gondolkodásom, minden, a mi néhány éven át megszokottá vált előttem. Elvágyom innen, rémitőn vágyom el innen!

— Haza vágyik?

Mary elfordította a fejét. Elpirult.

— Ne nevéssen ki és ne vessen meg . . . de nem csak hogy haza vágyom . . . hanem más viszonyok közé, a melyeknek között más asszonyok élnek s én is éltem volna, ha más ember lett volna a férjem. Pedig tudom, hogy nem élhetek többé nyugodt családi életet, köznapi emberek társaságában, mindennapos apró gondokkal bibelődve . . . és mégis vágyom rá.

Ferrières tekintete végig mérte Mary arcát, sugár természetét, egész hajlékony, eszményi alakját. Mary elmosolyodott.

— Mit néz rajtam? — kérdé.

— Ön Wagner-kedvelő, — válaszolt az öreg — tudja hát, hogy a *Rajna kincse* veszedelmet hozott mindenkire, kinek birtokába került. — Mary arczára, termetére, kezére mutatott: — ez, ez, ez . . . mind a Rajna kincsei. A lelke tiszta, az értelme fogékony a bölcsesség iránt. De ismétlem, túlságosan szép a teste, túlságosan nőies és egészséges. Szerelemre vágyik minden porczikája és saját veszedelmére vonzza a férfinemet . . . hiszen minden csábító szépség meg van a testén, a szellemében, a mit kieszelt a természet, hogy a nőt vonzóvá tegye a férfiak előtt. Bocsásson meg, de az az ön baja, hogy

a mit ellenez az értelme, arra vágyik. Ez a szép, egészséges test hitves akar lenni és anya.

Mary a tenyerére hajtotta a homlokát. Behúnyt szemhéja alól egy könny csordult ki.

— Talán durvák, sértők is a szavaim, — mentegette magát Ferrières — de a lelkiismeretem szerint beszélek.

— Mit tegyek hát? — kérdezte Mary szomorún.

Ismer, madame, jobban ismer, mint akármelyik is azok közül, a kik szellemi előkelőségből keresnek fel, s dicsekszenek vele világszerte, hogy ismernek engem, a csudálatos különcöt, a modern Diogenest, a ritka szerzetet. Jól tudja, hogy fanatikus vagyok, a lélek szépségének fanatikusa. Bámulom én a test szépségét is. Hisz a természet remeke az is. De azt tartom, ha a lélek tisztaságát veszélyezteti, föl kell áldoznunk. Ha tudnám, hogy olyan kincsem van, mely veszedelmet hoz rám, eldobnám magamtól. Ha szép volnék és szépségemről tudnám, hogy ellenállhatlanul romlásba visz, elrúgtanám magam.

Mary elgondolkozott kissé.

— Talán egyszer majd lesz ahhoz is erőm — szólt.

Hosszasan hallgattak. Egyszerre izgatottan szólalt meg Mary:

Hígye meg, kétségbe esem, ha rágondolok, de, nem tehetek róla... szeretem a magam szépségét, nagyon szeretem! Hiszen annyi lelki szenvedésen mentem át! Gyötrődés az egész életem! Elfásultam, megtörtem, de ezt a hibámat legyőzni képtelen vagyok! Nem azért szeretem a szépségemet, mert másoknak tetszhetik. Csak sért, bosszant, ha léha kalandhajhászok megfordúlnak utánam az utcán, vagy Si-rieux-féle emberek szemtelen tekintete szinte áthat a ruhámon. Megvetem őket, undorít a tetszésök. Hanem magam élvezem, hogy szép vagyok, hogy arányosnak érzem a tagjaimat, hogy harmonikusak a mozdulataim, karsú a növésem. Talán ha egy művész lelke költőznék szép szoborba, csak az érezné ezt. Épen maga mondta egyszer, hogy vannak emberek, kiket boldoggá tesz, kik folyton élvezik, hogy szellemmel áldotta meg őket a sors. Ilyenféle az én hiúságom. Nem is hiúság ez - több annál.

Erre behunyta a szemét s megrázta a fejét, mintha fájdó gondtól akarna szabadulni.

— Nagyon megsíratnám — szólt mosolyogva s az egyik falon lógó nagy velencei tükör elé lépett. Fenséges alakjának, nemes arcvonásainak tükörképe csodálatosan élő benyomást tett az aranypálczikás színes üvegvirágfüzérekből s tükördarabokból összealkotott keretben. Sokáig nézte magát a tükörben s gondolatában mintegy azt mérlegelte, mekkora kincset veszítene a szépségével.

X.

Mary utazni készült, bár még alig állt be a nyár. Kis villát bérelt valami kevésbé látogatott belga tengeri fürdőben. Ott szándékozott egyelőre letelepedni pár hónapra. Ferrières tanácsára sietett el Párisból. Ez volt egyedüli módja, hogy vége szakadjon a lehetetlen állapotnak, melyet saját és Gábor kinjára teremtett elfojtott szerelmök. Egy ideig azzal a reménnyel áltatta magát, bár félt is tőle, hogy Gábor megfelelő visszautasító magatartását és engedve atya folytonos sürgetésének, végre rászánja magát a hazautazásra. De hiába várt erre. Gábor csak maradt s minden alkalmat fölhasznál, hogy a közelében lehessen. Pedig nem remélt többé. Nem is szólt többé Marynek szerelméről. Megelégedett azzal, hogy időnként láthatta, közönyös dolgokról beszélve hallhatta a hangját. Értelme, megfontolása erősen tiltakozott szerelme ellen, visszafojtott vágyai még tovább szították azt. Az ebből keletkezett belső viharok között tájékozatlanul, zsibbadtan állt akarateréje. Szerette volna is megtörni Mary ellenállását, de irtózott is a győzelem esetleges következményeitől, ha az otthoni viszonyokra, családjára gondolt s arra, a mi foltot sejtett Mary múltjában. Még csak nem is igyekezett feszegetni, hogy tulajdonképen micsoda akadály választja el kettőjüket. Nem merte. Félt a valóságtól.

Mary búcsúébedet adott az elutazását megelőző napon. Gáboron kívül hivatalos volt Rochebonne, Sirieux abbé, Sacchetti gróf, lord Anmore, Ferrières meg egy fiatal nő, a kit addig senki sem látott Marynél. Mary Fabre kisasszonynak mutatta be. A nevét ismerték a vendégek. A «Théâtre Français» ujonnan szerződötett «pensionnaire»-je volt. Mondhatni, Ferrières növendéke volt s az ő kérésére gondoskodott róla

Mary, hogy kiváló mestereknél végezhesse a tanulmányait. Ferrières pártfogásával jutott be a színházhoz is. A színpalak mögött legendák keringtek a múltja felől. Némelyek azt állították, hogy modell volt, mások, hogy valami vidéki komédiás csapatból halásztta Ferrières. Azt is beszéltek, hogy tizenöt éves korában még lebújokban szavalt egy hosszú őszszakállú ember hegedűkíséréte mellett. Ferrièrest hiába kérdezték. Ő csak mosolygott és hallgatott. Tudta, hogy a regényes találgatások inkább hasznára válnak egy kezdő színész pályafutásának, mint ha megtudnák az emberek a prózai valóságot, hogy Fabre kisasszony egy katonatiszt elszegényedett özvegyének a leánya, s az anyja most is ujságot árul egy kis bódéban, a Quai d'Orsay-n, a Ferrières padjának szomszédságában.

Már a csemegénél ült a társaság s még üres volt az abbé széke, a ki ugyanarra az estére más vendégségre is hivatalos volt, melyet egy ismert irodalmi szalonban hívtak össze --- az ő tiszteletére. Mert egy idő óta ünnepelték őt az irodalompartoló körök. Kapkodták ebédekre, estélyekre a «ragyogó tollú, tudós abbét». Bejutott végre az áhitott, valóban mérvadó körökbe. Kezdték egy kalap alá venni a valóban kiváló emberekkel.

Ugyanis elegáns, finom papírra nyomott könyv jelent meg Sirieux abbé neve alatt.

Assisi szent Ferenczről írt. S olyan eredeti felfogással, annyira új szempontokból tárgyalta a legkedvesebb szent életét és philosophiáját, hogy elcsodálkoztak rajta az emberek. Túlságosan világiasnak, léhának hitték addig az abbét. Most egyszerre csak meggyőződtek róla, hogy a kevésbé biztató külső, néha kissé megdöbbenő szellemesség alatt érző, meleg szív, hófehér erkölcsi érzés, mély értelem lappang. Egyszerre igen közel jutott a püspöki székhöz.

--- Már nem is jön el az abbé --- vélte lord Anmore.

--- Biztosra ígérte, --- felelt Mary. --- Azt írta, hogy legkésőbbén feketekávéra érkezik ide.

--- Olvasta a könyvét? --- kérde a lord Ferrières-től.

--- Olvastam, --- felelt Ferrières röviden.

--- Azt hiszem, Ferrières az egyetlen ember, a ki semmi újat sem talált abban --- jegyezte meg Gábor mosolyogva.

Erre Alfonz egyszerre a tányérjára ejtette a szájához emelt ananász szeletet és a homlokára csapott.

— Most már értem! — kiáltott fel. — Ah! ah! ah!

Mary egy ideig kérdőleg nézett Alfonzra, azután sutyomban elnevette magát, mikor megértette ő is, mire czéloz Gábor. Hát azért kellett Ferrièresnek annyit beszélnie szent Ferenczről, a legkedvesebb szentről! Sacchetti gróf is ravaszúl mosolyogva nézett a tányérjába, bár ő nem tudta miről van szó, csak a többiek iránti szivességből mosolygott. A lord kissé megdöbbenve nézett körül. Ferrières meg elpirúlva, szégyenkezve kezdte magyarázni Jeanne Fabrenak egy orchydea organismusát, melyet az asztaldiszból szakított.

Sirieux abbé plagizált, az ő tollaival arat babérokat és ő, Ferrières — szégyenli magát!

— Nézze Ferrièreset, — súgta Mary a mellette ülő Gábornak. — Hát van nála aranyszivűbb, nemesebb ember a világon?

Azután lord Anmore kezdett beszélgetni Ferrièresel. Elpanaszolta, hogy nyugtalan a kedélye s hogy például egy szép kéz látása annyira mély benyomást gyakorol rá, hogy napokig nem tud szabadúlni tőle. Közben Jeanne Fabre kezére vetett jelentőségteljes pillantásokat. Jeanne Fabre rá se hederített.

— Kedves bölcsünk, — folytatta a lord — tanítson meg rá, mi a lelki nyugalom iskolája?

Ferrières okos szemével oldalról nézett a lordra, egy csöpp kicsinyléssel.

— Olvassa Senecát, hallgasson Beethoven-zenét és nézze a tengert, — felelt — azok majd megtanítják a lelki nyugalomra és még sok más érdekes dologra . . .

Ekkor belépett az abbé. A megjelenésekor bizonyos önérzetes komolyság ült még az arcán, a mit az ünnepelek szoktak néha magokra öltetni, hogy méltóbbaknak lássanak bámulóik tiszteletére.

— Ah! milyen fárasztó mindez! — panaszkodott, mikor asztalhoz ült. — Annyi meghívás! annyi autogramm! annyi magyarázat-kérés és a pohárköszöntők!! Pedig végre is csak egy kis művecske az egész, igazán szót sem érdemel.

Alfonz nagyra meresztett szemekkel nézett az abbéra, a mi annak láthatólag kellemetlenül esett. Ferrières attól félt, hogy Alfonz valami tapintatlan megjegyzést szalajt ki a száján, s hogy elterelje a veszedelmes útról a társalgást a szere-

lemről kezdett beszélni. De túlharsogta a hangját Alfonz felkiáltása:

Abbé úr, ön még igen sokra fogja vinni! Az ön tehetsége igazán bámulatra méltó!

Szörnyen szemtelen arczezal mondta. Az abbé szemlesütve szabadkozott kissé.

A lord elhallgattatta őket: «Hallgassák a bölcsünket. még talán sohasem szólt szerelemről s azt hiszem egy bölcs nem is igen ismerheti azt, csak mi, szegény nők bolondjai.»

— Kétféle szerelem van, — mondá Ferrières.

Az abbé bólintott:

— Venus Urania és Venus Vulgivaga — szólt.

— Venus Vulgivagát átengedem önnek, abbé úr, — vetette oda Ferrières kissé csipkedően. — Én hadd szóljak csak Venus Uraniáról, a nemes szerelemről . . .

— Abban csak Plato hitt, — vágott közbe ismét az abbé. — Mi modernnek Schopenhauer óta tudjuk, hogy nem létezik.

— Igaza van bizonyos fokig önnek és Schopenhauernek, — felelt Ferrières — mint az Isten, csak azok számára létezik, a kik hisznek benne.

Az abbé felelni akart, de az olasz attaché rászólt:

— Silentiumot az abbénak! halljuk a mi Plátónkat.

— Két faja van a nemes szerelemnek is. Az egyik az, melyet tényleg létező lény ébreszt bennünk. De nem csak vágy az egy csók mámore után, hanem forró óhajunk tökéletesbbé lennünk, hogy méltóbbak legyünk szerettünk becsülésére, vágy kezét kézben fogva keresni az élet rögzös mezején parányi, szép, illatos virágokat, együtt játszani lepkefogósdit, idealis célokkal, egymás homlokáról elsimítani a ránczokat, vakmerően állani a végzet ökle elé, ha fenyegeti társunkat s együtt megalkotni az egyedüli társadalmat, mely valóban az östermészetten alapúl — a családot. — Nos, hogy tetszik ez, tisztelt decadens uraimék?

— Mint régi kedves dajkamese a karácsonyfát hozó Jézuskáról, a miben szeretnénk még hinni — vélte Jeanne Fabre.

Inkább, mint a mai prærafaelita utánzó festők képei — jegyezte meg Alfonz.

A lord azt találta, hogy először unatkozott Ferrières be-

széde alatt, a ki szerinte «czukrosvizet kínált pezsgőhöz szokott embereknek.»

— Talán inkább Tantalusnak elérhetlen gyümölcsöt — bölcselkedett az abbé.

Alfonz bámulást majmolva nyujtott neki kezét.

— Mintha csak én mondtam volna ezt! Ön kezd moralistává lenni, kedves abbé úr. Ön az én emberem!

Nevettek. Az abbé is nevetett, bár bosszantotta Alfonz pajtáskodó hangja.

Gábor ezalatt Maryhez hajolt.

— A lelkemből beszélt Ferrières — súgta.

Mary idegenkedve nézett rá:

— Igazán hisz az ilyen szerelemben?

— Csakis ebben, — felelt Gábor.

— Mit keres akkor közöttünk? — kérde Mary. — Menjén haza mielőbb a hegyei közé. Ott még hihet benne talán veszedelem nélkül . . .

— Talán elhinné ön is, ha követne oda . . .

Mary hirtelen Ferrièreshez fordult:

— És a másik fajta szerelem? — kérde.

— A másik, csak magának a szerelmi váagnak szülötte, a kielégítésre nem találó vágy agyréme, csak amor amandi causa. Ezt nem bizonyos egyén kelti bennünk. Eleinte, míg fiatalok vagyunk, tárgy után kutat, szitakötőszárnyakon röpköd virágról-virágra . . .

Alfonz összecsapta a kezét.

— A mi bölcsünk beszél így?! — kiáltott fel. Már neki is megártott a mi társaságunk, vagy a pezsgő.

— A pezsgő nem fogott rajtam, mert nem ittam, — felelt Ferrières, érintetlen poharára mutatva, — a rossz társaság pedig javít, mert rossz társaság az egyedüli környezet, melyben jónak érzem magam. Hanem hallgasson meg türelmesen előbb, s azután ítéljen. — Az ilyen szerelem nem száll meg sehol tovább, mint a mig számot ad magának róla, hol van, azután csalódva röppen tovább. Igazán nemessé azonban akkor válik, mikor szárnyszegett lesz s megnyugszik sorsában. Akkor üres oltára előtt borúl le a szerelmes és egy fenséges lényt imád, melyet sejt minden tiszteletreméltó női lényben, melyről tudja már ekkor, hogy egyben sem találná fel tökéletesen, csak többé-kevésbé elkorcsosulva s ezért nem is re-

méli, hogy egyszer hussá-vérré válva lépjen eléje. A «nagy ismeretlen» ez az istenség is, mint a milyennek a görögök emeltek oltárt. Valamikor Isisnek keresztelték el, majd a Madonna képében imádták sokan, Goethe «örök nőiesség»-nek nevezte el.

Madách Évának, — jegyezte meg Mary Gáborhoz fordulva.

— «That is funny, that is funny!» ... hajtogatta lord Anmore, kinek kissé fejébe szállt már a pezsgő. Csak félfüllel hallgatott oda. A szeme Jeanne Fabre keskeny fehér kezére volt szegezve, s követte annak a kéznek minden mozdulatát.

Mary Gáborhoz hajolt:

Nézzé, — szólt — a lord szeme hűtlen lett az én kezemhez ...

— Hígye meg, — vágott közbe Gábor — majdnem örülök, hogy elutazik innen, ezeknek az embereknek a köréből.

— Miért? — kérde Mary keserűn. — Hiszen ön is annyira becsüli a szerelmet, ezek pedig szerelmesek, oh bizony szerelmesek mindig ...

— Az a szerelem, a miről Ferrières szólt. Mit tudnak arról az ily emberek.

Mary szinte haragosan felelt.

— Mindegyikök szerelme egyforma! Bor, asszony, dal! Ez az önök gyűlöletes jelszava. És a hogy a bort csak a mámor kedvéért iszszák, a dalt időtöltésből éneklik, úgy szeretik az asszonyt is. Mámorért, időtöltésből! Ha elszáll a mámor, véget ér a dal, mennek odább egy házzal. Ki törődik a tegnapi dallal, az elillant borgőzzel?

Olyan hangulatban volt ismét, melyben önnönkezeivel szeretné tépni az ember a sebét. S ez a hangulata átragadt Gáborra.

— És a nők szerelme? — kérde.

— Azt magok férfiak sohasem érthetik meg ... Különben hagyjuk ezt, — tette hozzá Mary idegesen. — Ma ne is hallgasson rám és ne hígye el egy szavamat sem. Űtött a boldorám.

Gábor mosolygott.

— Úgy látszik együtt járnak az óráink, — jegyezte meg.

A társalgás élénken folyt az asztal körül. Élczek röpködtek, a beszélgetés zsívaját, mint valami pergő refrain, kacza-

gás szakította meg időnként. Pohár esengett, csillogtak a szemek, közelebb húzódtak egymáshoz a vendégek.

De Mary hallgatott. Mosolygott hozzá, szórakozott háziasszony mosolylyal, de nem is hallotta mit beszélnek körülte, nem látszott észrevenni, hogy Gábor le se veszi róla a szemét.

Kivágott fekete csipkeruhát viselt. A fénytelen szöveten szinte kápráztatta a szemet a keblére tűzött egyetlen ékszer. Egyiptomi szent keselyűt ábrázolt. A kifeszített szárnyak briliáns alapján rubinsávok piroslottak. A meghajlott keselyűnyak pedig különböző színű drágakövekkel volt tarkán borítva. A kövek csillogása, sziporkázása fölött lágyabbnak, melegebbnek látszott a sima mell rózsás tejszine.

A feketekávét a fogadóteremben szolgálták fel. Asztalbontáskor karját nyújtotta Gábor Marynek. Az ajtónál hátramaradtak kissé, mert Mary valami rendeletet adott az inasnak, a miből megtudta Gábor, hogy másnap reggel készül elutazni.

Mikor látom ismét? — kérde.

— Tudja Isten, talán soha, — felelt Mary.

— És azt hiszi, hogy ebbe belenyugodhatom? — kérdezte Gábor miközben lassan megindultak a fogadóterem irányában.

— Belé kell nyugodnia, még jobb, ha nem is gondol rám többé.

Gábor megállt. Egymásra néztek.

Mary elpirúlt s a szeme tétovázva nézett körül. Nem volt már az ebédlőben senki. Gábor karjára támaszkodott, mintha lábai fölmondának a szolgálatot. Egyszerre a szomszéd ajtó felé vont a Gábort.

A fogadóterem mellett kis boudoir volt. Csak egy arany-sárga ernyős lámpa világított benne. A nyitott ajtón át behatolt oda a fogadóteremből a társalgás zaja. Mary beljebb vezette Gábort egészen az ablakig, oda nem láthatott be senki. Sietve, ideges kézzel nyitott fel egy kis mozaikos kaszettát s elefántesontra festett miniatur-arc képet nyújtott át Gábornak. Nem szólt, de mereven nézett a szeme Gáborra. A saját arc képe volt. Gábor megragadta a kezét és hosszú csókot nyomott rá.

— Menjünk be . . . észreveszik — súgta Mary remegő ajkkal.

— Hát sohase lássam többé? — kérde Gábor.

— Nem, nem, nem, — felelt Mary. De megállt ismét, mintegy hypnotisálva.

A lámpaernyő árnyékot vetett a fejére, csak födetlen bársonyos vállai fehérlettek a villámos láng fényében.

S Gábor ajka hirtelen oda tapadt a gömbölyű telt vállra.

A karjaiba zárta vonakodó hajló természetét. Mary szólni akart, de szenvedélyes csók zárta le az ajkait. Behúnyta a szemét, szenvedőn huzódott fel a szemöldöke. Két kezével erősen eltaszította magától Gábort. Arczczal vetette magát egy pam-lagra. Remegett, vonaglott. Gábor gyöngéden igyekezett elvonni arca elől a kezait.

— Bocsásson meg . . . de szeretem, mit tehetek róla — súgta.

Mary csendesen zokogott.

— Szeretem igazán, tiszta érzéssel, miért válnánk hát el egymástól, — folytatta Gábor — ha ön is szeret . . . hiszen szabadok vagyunk mind a ketten . . .

— Én nem! — vágott közbe Mary, kétségbeesett kifejezéssel könnyáztatta arczán.

— Hiszen özvegy.

Mary leküzdte a felindulását, megfogta Gábor két kezét, mélyen a szemébe nézett, rendkívül komoly tekintettel.

— Tudom, mit, miért tesztek. Épen mert szeretem, mondom meg: nem lehetek az öné soha, nem lehetek a felesége, még csak a kedvese sem . . . Ne kérdezze az okát, ha becsül, nem kérdezi . . . Most pedig menjünk a többiekhez . . .

Gábor elsápadt, szédült, tétova tekintettel nézett Mary arczába. Kínzó kétely, szégyelt indulat mozdult meg a lelke mélyén.

— Mary! — szólt elfojtott izgatottságtól rekedt hangon, — szeretett mást a férjén kívül?

Mary végtelen szomorún, mintegy alázattal nézett a szemébe:

— Miért kérdezte ezt?

EGY DON JUANHOZ.

Győzelmes Don Juan barátom,
Én bűneid mind megbocsátom.
Számodra nálam kész a mentség,
Mert nem irigylem sok szerencséd.

Pompás fiú! Bálványa nőknek,
Ki csak prédául nézed őket ;
Tiéd kegyük, mert sose koldulsz,
Bolondítasz, de nem bolondulsz.

Nem bánt a gyáva lelk'isméret.
Törsz célra bátran és — eléred.
Ha napja jön késő sirásnak,
Már rég vidít mosolya másnak.

Pompás fiú? . . . *Szegény* fiú te!
Jóbul kizárt kevély hiú te,
Számodra sok virág terem,
De sose szent, mély szerelem.

Az édes ábránd, epedés,
Való és képzelt szenvedés
Az el nem ért vágy szenvedélye
A szerelemnek legfőbb kéje —

És ez neked nem jut soha!
Szerencséd olyan ostoba,
Hogy bő kezén a sűrű kincs
Dibdáb, a melynek becse nincs.

Azt, a mi üdvözítve s fájva
A földi létnek égi bája :
Diadal hosszú harc után,
Te hírből ismered csupán.

A mámoros megbódulás,
A lelki ég- s földindulás —
A szerelem költészete —
Ebből ki vagy rekesztve te.

Te női kegyben dús szegény,
Dehogy cserélnék véled én !
Egy csók, mely lelkem' is megrázza,
Több, mint üres kéj hitvány száza.

Oh, a kit én irigyelek,
Az inkább a bohó gyerek,
Ki holdas éjen sok sohajjal
Elálmodoz', míg jó a hajnal.

Aztán virágot tép a kába
S belopja hölgye ablakába
S ha azt az a keblére tűzte,
Egész nap ittas, boldog, büszke.

Az életét eldobni kész,
Ha szive hölgye másra néz ;
Ám hogyha győz, szent kéjben ég, —
Mert hisz a szerelembe' még.

Menj Don Juan, te nagy ügyes !
Szived, szerencséd mind üres.
Viseld csak hitvány hamis ékül
Szerelmeid szerelem nélkül !

KOZMA ANDOR.

MERENGÉS.

Fényszárnyú bujdosó, futó csillag te, mondd,
 Ki járod a nagy ég rejtelmes útait:
 Hová futsz? Van-e hely, hol szárnyad összevond?
 Van-é célod, a hol pihened adatik?

És mondd, oh méla hold, te halvány útazó,
 Ki bolygód a tejút ezüst sivatagát:
 Van-é a menny ürén egy oly sugározó
 Vagy oly sötét vidék, mely néked nyugtot ad?

Fáradt szellőcske, mondd, ki tévedezve jársz,
 Mint egy kitagadott, magános száműzött:
 Van-é oly rejték-ágy, fészek, hová leszállsz,
 Ringó hullámokon vagy rejtő lomb között?

Háborgó tenger-ár, vad szavú óceán,
 Ki éj-nap egyre zúgysz, egyre panaszkodol:
 Mondd! túl a látkörön, a föld túloldalán,
 Van-é oly békepart, a hol megnyughatol?

S te szív! nyugtalanabb, mint a hab, mint a láng,
 Tévelygőbb mint a szél, ki jajgatsz semmiken:
 Ad-é oly szent helyet ez vagy a más világ,
 A hol te is feledsz, és hajszád elpihen!...

LACAUSSEADE ÁGOST *után francziából.*

ZEMPLÉNI ÁRPÁD.

AZ IRODALOM ÉS TUDOMÁNY VISZONYA A XIX. SZÁZADBAN.

Az irodalom sohasem volt teljesen független a tudománytól. Az uralkodó eszmék, a melyeket egy-egy kor tudománya leszűrt és rendszerbe fűzött, többé-kevésbé az írók és költők gondolkozására, világnézetére is hatottak, s e hatás bélyege rajt maradt az irodalmon.

Viszonyuk azonban talán egy korban sem volt oly szoros, mint a minőnek a XIX. században, s különösen második felében látjuk. Jóllehet már a XVIII. század írói nagy érdeklődést tanúsítottak a tudományok iránt, s belőlök merítették philosophiájok alapelveit, azért eszök ágába sem jutott, hogy művészetöket összetéveszék a tudós munkájával. A XIX. század első felében a romanticismus egészen távol áll a tudománytól, szemet húnny annak napról napra tekintélyesebb sikerei előtt. A század dereka felé azonban nagyot fordul a világ: a közöny helyére makacs vonzalom lép, s az irodalom már-már vazallusává válik a tudománynak az alatt az ürügy alatt, hogy maga is tudománynya alakul át.

Nyert-e, vagy veszített ezzel? Sikerült-e közelebb hozni az író eljárását a tudós módszeréhez? Félő-e, hogy a tudományos szellem, ha egyszer át- meg áthatja az irodalmat, elnyomja művészeti értékét? Vagy fölszívhatja-e az irodalom a tudományos szellemet, úgy hogy egyik egészséges elemévé teszi a műalkotásnak?

Ezekkel a kérdésekkel foglalkozik a *Revue des deux Mondes* egyik jeles cikkírója, Fath Róbert, egy terjedelmes értekezése alapján,* s cikkét elég érdekesnek tartjuk, hogy főbb vonásaiban, hozzákapcsolván saját nézetünket, visszaadjuk.

---

*) *L'influence de la science sur la littérature française dans la seconde moitié du XIX. siècle.* Lausanne (Payot et Cie.) Paris, (Fischbacher).

A XIX. században a tudományok számos és korszakalkotó vívmányt mutathatnak föl, a melyek az emberiség eszmei és érzelmi világát is gyökeresen átalakították. Első helyen állanak e hatás tekintetében a természettudományok. A csillagászat szabatosan kijelölte a föld helyét a világrendszerben. Megmutatta az embernek, hogy oly bolygó lakosa, a mely a naprendszerben alig vehető észre, s ez a naprendszer is, bár nagy kiterjedésű, alig érzékelhető pont a tér végtelenségében. Lamarck, Geoffroy de Saint-Hilaire, Cuvier, Darwin, Virchow és Haeckel tudományosan kifejtik a szerves lények egységéről szóló tant, s ez újabb lépés az embert a természet egyetemében igazán megillető helyével megismertetni. Az őstörténet megtanította az embert, hogy ő is alá van vetve a fejlődés általános törvényének, s hogy már régen az ő jövetele előtt a természetben ugyanazok a törvények uralkodtak, a melyeket az ő jötte sem tudott fölforgatni. A természettudomány épen úgy mint az erkölcsi tudományok meggyőző bizonyítékait szolgáltatták minden jelenség determinált voltának, a leszármazás, physikai és erkölcsi környezet döntő befolyásainak. S a módszer is új volt, a melynek segítségével ez eredményekre jutottak. Elméletben és gyakorlatban azt vallották, hogy a megismerés eszközéül nem többé a speculatiót, hanem a legszorgosabb és aprólékos megfigyelést, éles elemzést és kísérletet kell fölhasználni.

Ezek az eszmék mély visszhangra találtak az irodalomban. Már Balzac a *Comédie humaine* előszavában így ír: «Csak egy állat van.

A Teremtő ugyanazt a modellt használta minden szerves lény számára. Az állat oly őanyag, a mely külső alakját, vagy szabatosabban szólva, alakjának különbségeit attól a környezettől veszi, a melyben kifejlődni hivatva van. Az állatvilág fajai ezekből a különbségekből erednek. E részt a társadalom hasonlítja természethez. Nem csinálja a társadalom az emberből a környezetek szerint, a melyekben cselekvése kifejlődik, annyi különböző embert, a hány változat van a zoológiában? Voltak és lesznek hát minden időben társadalmi fajok, mint a hogy' vannak állattani fajok». Még jobban hangsúlyozzák az írók a társadalom és természet egységét 1865 után, a mikor megjelen Claude Bernard *Bevezetése a kísérleti orvostanba*, elterjed Darwin műve a *Fajok eredetéről* s Taine művészi formában az æsthetikába és kritikába átviszi a természettudományok módszerét és eredményeit. A parnassusi költők vezére Leconte de Lisle a *Poèmes antiques* élén hirdeti, hogy jövőben a művészetnek és

tudománynak szoros egyesülésre, ha nem összevegyülésre kell törekedniök. Flaubert meg van győződve róla, hogy az irodalom mindinkább fölveszi a tudomány allure-jeit. Exponáló lesz mindenek fölött, a mi nem azt jelenti, hogy oktató lesz. Szükséges, hogy az erkölcsstudományok s a művészet letérjenek eddigi útjokról, s járjanak el oly pártatlanul, mint a physikai tudományok. A költőnek most egyenlő rokonszenvet kell éreznie mindenki és minden iránt, hogy megérthesse és leirhassa őket. Ez a tudományos közöny követelése, míg a kísérleti módszerrel kaczerkodik ifj. Dumas drámái előszavában.

A mit ezek még nem elég világosan fejeztek ki, azt drastikus túlzással, nagyhangú öntudatossággal programnak dolgozza ki Zola a *Le roman expérimental*ban, e sarkalatos kérdést vetvén föl: «Ha az orvostanból, a mely mesterség volt, tudomány lett, miért ne válhatnék az irodalomból is tudomány a kísérleti módszer segítségével?»

Ezentúl az irodalom csakúgy hemzseg a tudományos phrasioktól. Bourget regényeit az erkölcsi anatomia műtermének nevezi, a Goncourtok a szerelem klinikájába nyujtanak betekintést. Mindnyájan kiterjedt és módszeres enquete-nek akarják az emberi társadalmat alávetni. Zola egyenesen munkatársává akar szegődni a sociologusnak.

Csak francia írókat hoztunk föl, de így volt ez többé-kevésbbé más nemzeteknél is, csakhogy a francziák most is legvilágosabban és lehangosabban tudták kifejezni a kor gondolatait.

De más ünnepélyes kijelentéseket tenni előszóokban és értekezésekben, s más alkalmazni azokat valamely műben. Alkalmazták-e az írók és költők, vagy csak elméleti szemfényvesztést űztek a közönséggel?

Mindenesetre igyekeztek alkalmazni. Meglátszik e törekvésök személyeik, tárgyaik megválasztásában, a kérdéseken, a melyeket érintenek, s a stilus minőségében.

Hogy a tudomány eszméit terjeszteni alkalmok és ürügyök legyen, kihozzák a tudóst laboratoriumából és dolgozószobájából s drámái vagy regényhőssé teszik. Annyi orvos, vegyész, nemzetgazda és socialreformer, technikus, gyógyszerész, csillagász, philosophus, történetíró még sohasem volt valamely mű meséjének központja, mint a XIX. század második felében. Tárgyaik közül ez az elbeszélés, regény, dráma csak egy kóreset illustratiója, amaz egy nagy találmány vagy fölfedezés körül forog, a harmadik tengelye az ős-

történet, vagy földtan valamely kérdése, a negyedik egy új állam utópiájával kecsgetet stb. Már a gyermekek kezébe sem adnak tündérmeséket (a melyek iránt csak a folklóre érdeklődik), hanem Jules Verne léghajóban vagy a tenger alatt történő rendkívüli utazásait, vagy Wells csodás természettudományi regényeit.

A gondolkodás átalakulását mi sem jellemzi jobban, mint az a tény, hogy Lafontaine még élemedett korában is naiv gyönyört talált a gyermekmesékben, a mai gyermekek pedig még a természet-tudós Vernére is panaszkodnak, hogy túlsokat álmodozik igen kevés positiv alapon.

A tudomány tehát tekintélyével egyenesen elvarázsolta az irodalmat. Mi több, átváltoztatta egész conceptióját. Az irodalom egyenesen a tudomány hatása alatt váltotta irányát a romanticismusból a realismusba.

A romanticismus áldott kora volt az egyéni képzeletnek s a subjectivitásnak a művészetben. A romantikus költő önmagából meríti a külvilág minden jelenségének értékét és mértékét. Mitsem akar hallani a rideg valóságról vagy a történelem tényeiről, hisz ezeket képzelete kénye-kedve szerint átváltoztatja, sem az emberi természet törvényeiről, a melyek uralmát hatalmas egyénisége ösztöneivel áttöri. Legalább azt hiszi, hogy mindezt megteheti.

Ezzel szemben úgy áll a dolog, hogy a jelenségek törvényei mindnyájunk kényén-kedvén kívül, tetszésünk fölött állanak, s nem engednek más választást, mint hogy vagy ne vegyünk rólok tudomást, vagy hogy meghajoljunk előttök. Mihelyt ez a tudományos meggyőződés átment a köztudatba, a művészek is belátták, hogy le kell vonni annak következményeit a művészetre is. Az író számot vetett azzal, hogy csak nyer a hitele, ha nem bízza magát souverain képzeletére, hanem a külvilág tárgyias és személytelen megfigyelésén és visszaadásán iparkodik. Axiomává vált, hogy akár rég letűnt, akár mai társadalmakkal kíván foglalkozni, nincs joga róla beszélni, ha nem szentelte magát először az emberek és környezetök beható és hosszas vizsgálatának. Ugyanazt a módszert kell alkalmaznia akár az ősi Carthago vagy Memphis erkölceit, akár Páris vagy London társadalmát jellemzi, akár egy primitív hindu, akár egy decadens francia lelkét rajzolja.

Első sorban íme a tudományos szellem önmegismerésre tanította az irodalmat.

A kezdő pont helyes volt, de kevésbé mondhatjuk helyesnek

az irány továbbfejlődését, a mely sok túlzást, idétlenséget szült, koresait az eszmék félreértésének.

Az például mindjárt a művészet rovására ment, hogy az írók abból az igaz tételtől kiindulva, hogy csak akkor általánosíthatunk kellő alapossággal, ha előbb az apró tények bizonyos tekintélyes számát egybegyűjtöttük, s rendeztük: «az emberi documentumok» hajszolásába tévedtek. A regényíró átalakult a «jelek» lázas vadászává. Nem vette észre, hogy a jegyzőkönyvébe rögzített jeltömeg csak holt anyag, mint a rovar, a melyet az entomologus gombostűre szúr. Könyveiben azután föltálalta jegyzeteit; innen annyi semmiség, haszontalan részlet, a mely szétforgácsolja az érdeklődést, rontja a harmonikus összhatást. Elvakulva a dogmától, hogy a regényíró a jelen realitásán úgy dolgozik, mint a történetíró a mult realitásán, csak arra van gondja, hogy a jövő történetírója számára kora társadalmáról mentől több adatot szolgáltatasson. Ebből ered, hogy csak a legactualisabb, legföltünőbb, de egyszerűsmind legfölszínesebb és legdurvább, legváltozóbb s legcsalékonyabb jelenségeket van ideje észrevenni. Egyoldalú æsthetikája azt tanítja, hogy műve értéke csak a fölhasznált anyagtól, azaz csak a tartalomtól függ, pedig az irodalmi mű értékét éppen annyira nyeri a forma művészetétől.

De a magát tudományosnak valló irodalom a tudományos módszerek közül nemcsak a megfigyelést igényelte magának, hanem a kísérletet is.

Ebben végzetesen tévedett. Már a tudományok némely ágában is fölötte bajos, néha lehetetlen a kísérlet végrehajtása. Igazán mondja Pulszky Ágost: «Már az élettan terén is korlátok közé szorulunk erre nézve; ha itt a kísérlet bizonyos határokon túlterjeszkedik, szétbomlik a vizsgálendő szervezet, kialszik az élet, melynek titkait fürkészsük. Az embert és a társadalmat illetőleg pedig csak igen csekély mértékben eszközölhetünk kísérleteket, mivel itt az egyéni érdeket is érintő tünetmények alanyilag oly értékesek, hogy azoknak önkényes előidézése erkölcsileg veszélyes, néha tilos». (*A jog- és állambölcsészet aaptanai.*) A regény- vagy drámaíró a lélekre ható okokat előre és tetszés szerint megszabott arányokban nem működtetheti, a megfigyelendő jelenséget mesterségesen föl nem idézheti, a különböző kísérő mellék-körülményeket meg nem változtathatja, cselekvőleg közbe nem nyulhat. Nem hajthat végre műtéteket a jellemeken és szenvedélyeken, az emberi és társadalmi lényeken, mint a vegyész vagy physikus teszi anyagaival. «Minden,

a mit tehet: az észlelés ismétlése különböző körülmények közt, különböző helyen és időben.»*)

Egy másik botlása volt az irodalomnak, a melyet a miatt követett el, hogy a természettudományok területére kalandozott, az, hogy az embert mint embert csaknem szeme elől eltévesztette. A botanikus és zoologus megtette kötelességét, ha a növény- és állatfajok leírását, osztályozását, növést, kifejlődését, s ezek törvényeit nyújtja. A vegyész is megtette az övét, ha az anyag tulajdonságaival megismertet. A physiologusnak elég az élő szervezet módosulásait megismerni. Az írótól mást követelünk. Lehet ő természettudós és mégsem ad tiszta és igaz fogalmat az emberi lélekről és jellemről. Értelmezhetik tudósan a táplálkozásról vagy nemző tehetőségről, s még semmit sem mondott az emberről, s azokról az eszmei választó vonalokról, a melyeken innen az állat, túl pedig az ember van. Itt tévedtek a naturalisták. Jól napfényre hozták mindazt, a mi az embert az állathoz közel teszi: testi vágyait, vére forrongását, az öntudat küszöbén alúl szunnyadó durva ösztöneit, ellenállhatatlan ingereit, de kudarcot vallottak az emberi természet tulajdonképeni intellectualis és erkölcsi vonásainak rajzában. Azaz jobban mondva erre nem is törekedtek, mert meg voltak győződve, hogy a realitás megszűnik, mihelyt többé nem durva és állatias.

Rendkívül megtévesztőleg hatott az írókra az orvostani s különösen elme-kórtani szakirodalom. Ebben természetesen nem találtak egyebet, mint pathologikus esetek repertoriumát. Minthogy szellemök még alig nőtt ki a romantikából, e kóreseteket is idegeneknek, ujaknak, phantastikusoknak, izgatóknak, tehát hatásosaknak és művészetileg értékeseknek tekintették. Ennélfogva tetszelegtek a korcsalakokban, az aberrációkban, a perversitásokban, s ezekről hű képet igyekeztek adni. Hőseiket a háborodott elméjű, hysteriás, maniakus, hallucinaló, elfajult emberekből, a kórház és tébolyda szerencsétleneiből ujoncozták. Szem elől tévesztették, hogy az ember nem úgy lép be képzelmével egy szépirodalmi műbe, mint a hogy' valóságban egy klinikába lép, nem olvas úgy regényt, mint orvosi ujságot. A klinikán s az orvosi lapban csak azt találjuk, a mit kerestünk. A regényírótól ellenben azt várjuk, hogy teljesítse ígését: fesse le a társadalmat alapos és részrehajlatlan megfigyelése alapján olyannak, a milyen. E helyett látjuk, hogy megfigyelése

*) Jászi Oszkár: A sociologiai regény. (*Husadik Század*. III. köt.)

teljesen egyoldalú, s képe hamis. Minden társadalomnak ugyanis — bármily egészséges is — bizonyára megvannak a maga gyengélkedői, betegei és sebesültjei, de nem csupán gyengélkedőkből, betegből és sebesültekből áll. A társadalom igyekszik a háttérbe dugni, elrejteni szemünk elől a betegeit, mert tudja, hogy mindenemű betegség látása rossz és veszélyes az egészségre, az életkedvre, tetterőre: az irodalom megfordítva előtérbe tette őket, s a sajnós kivételeket egyetemesítette.

Ezzel a realizmus s még inkább a naturalismus nemcsak fölforgatta és megdöntötte a való élet arányait, hanem a művészetnek is ártott azzal, hogy mindinkább egyes specialis, betegesen kivételes eseteket irván le, az általános érdeklődést mind kevésbbé tudta felkölteni és lebilincselni.

S eljárásának a társadalomra is elég káros befolyása lett. Csak neurotikusokat és degeneráltakat akarván leírni, elterjesztette az egyetemes neurosisban és elfajulásban való, éppen nem társadalomfejlesztő hitet. Az általános emberi nyomorúság, gyarlóság és aljasság láttára erőt vesz az olvasón a lesújtó szégyen, keserűség és utálat. A romantikusok pessimismusa szónoki és cziczomázott volt, úgy hogy óvakodhattunk előle, a naturalisták pessimismusa szigorú inductio útján nyert meggyőződésnéként jelentkezik.

Mindazonáltal nincs benne semmi tudományos. A tudomány nem lehet sem pessimista, sem optimista. Csak tényeket állapít meg és törvényeiket iparkodik kifejteni, míg a művészet belevegyíti e munkába a lélek érzékenységét, sohajait, fájalmát és méltatlanokodását. Ezért nem megbízható tudományos szempontból a dráma- vagy regényíró tudományoskodása.

Mély sebeket is ejtett tehát az irodalmon a tudományhoz való közeledése.

De az következik-e ebből, hogy ellenségek legyenek? Korántsem. Az írónak is törődnie kell a tudós fölfedezéseivel, a tudomány haladásával. Nem tekintheti meg nem történeteknek, sőt hasznosítania kell azokat. Csakhogy tudnia kell, mily mértékben, mily föltételek alatt teheti ezt.

Csak ne nézze magát tudósnak, a kinevettetés terhe alatt. Hallgassa meg egyszer, mily hangon beszélnek a tudósok az író tudományáról. Nem nagyon örülnek, ha mesterségökbe kontárkodik. Az írónak, ha tudományos tárgyakat dolgoz föl, mindig óvakodnia kell, nehogy képzelete, természetes hajlandósága elragadja: megoldottaknak tekinteni oly problémákat, a melyeket a tudomány

minden erőfeszítéssel csak fölvetni tudott; ingatag föltevésekből képzeleti úton levezetni oly eredményeket, melyek egyenesen absurdumok. Ha még oly sok tudományos könyv tartalmát sajátította is el, ezzel szakmájában még semmit sem tett. Mariotte törvényét versbe szedni, vagy a börgyógyászok értekezéseit fölvonásokra szabdalni, (mint Brieux tette az *Avariésban*) hiú dolog. A tudományok népszerűsítésének megvan a maga haszna, de ez sem a tudomány, sem az irodalom dolga. A természettudományok terén az író közreműködése ki van zárva. S mit használ, ha társadalmi tudományokba ártja magát? Erre felel Jászi föntidézett tanulmánya. Itt sem képes tudományos tételeket megállapítani. A *Rougon Macquart* cyclus épen oly kevésbé tekinthető az átöröklés tudományos igazolásának, mint a *Termékenység* nem győz meg tudományosan az antimalthusianismus helyességéről.

A tudománynak megvan a maga tárgya és módszere, a melyet az irodalom sohasem fog assimilálni. Így van ez megfordítva is. A tudós megállapítja a jelenségek oksági láncolatát, de saját szempontjáról nem látja csunyaságukat vagy szépségöket. Megállapítja szükségszerűségeket, de nem kutatja jóságukat, vagy rosszságukat. A szép és rút, a jó és rossz a tudósnak üres fogalmak. Kívüle áll az æsthetikának és erkölcstannak.

De épen az általa elhanyagolt fogalmak teszik az irodalom anyagát. Mélyen az emberi természetben gyökerező ellentétes ösztönök és szükségletek vonják meg köztök a határmegyét, a mely oly mély, hogy igazában nem lehet köztök egyesülés és elmosódás.

Mondták, hogy a tudomány fölfedezéseivel meghódított világon a költészetnek nem lesz helye. Merő csalódás. A tudomány semmiféle kutatásban nem éri el az utolsó szót; visszahőköl a mysteriumtól, de ezt el nem nyomhatja, s nem gátolhatja meg, hogy az ember ne maradjon időnként zsákmánya a végtelen, a megfoghatatlan iránt való nyugtalanságnak, vágyakozásnak, a mely minden nagy költészet forrása. Az embernek, a ki nemcsak értelemből áll, továbbra is meglesznek a maga érzelmi és képzeleti szükségletei. S ezek az irodalmi művek kútfői. Ne higyük hát, hogy az irodalom anyagát adó képzelet és érzelem lépésről lépésre visszavonúl, mihelyt a tudomány egy lépést előre tesz. A művészet visszaszorulását ne rójjuk föl a tudománynak, hanem inkább az industrialismusnak s ezzel járó rideg utilitarismusnak.

Végeredményben megállapítható, hogy a tudomány a XIX. században nemcsak káros, hanem üdvös hatással is volt az iroda-

lomra. Megtermékenyítette azt; nem közvetlen eredményeivel és módszereivel, hanem azzal, hogy megváltoztatta az író és közönsége elméjének irányát, új eszmékkal, érzelmekkel, vágyakkal és törekvésekkel frissítette föl. S üdvösen hatott, mint a képzelet ellenőrzője. Az a szerepe megmaradhat a jövőben is, hogy megfékezze az író képzeletét az értelmi, logikai training útján; szabotosságra, szigorúságra, mérsékletre, szerénységre, logikai és pszichológiai igazságra szoktassa, de nem lehet az a szerepe, hogy a teremtő képzeletet elölje.

W—R Ö—N.

ÉRTESÍTŐ.

Bárd Miklós: Versek. Budapest, 1902.

Van az évnak egy szaka, a melyben még a burgonya is virágzik. Van az emberi életnek egy kora, a melyben könnyűnek látszik a vers: némi tanulékonytság, a szerelemnek hevítő tüze, rimelő ügyesség elhitesi az irodalmilag művelt fiatal emberrel, hogy ő költő. A költészetnek e szalmalángja azonban csakhamar kialszik az élet zivatarában.

Bárd Miklós nem ilyen költő. Az ő kötete nem való abból a csoportból, melyet fiatal verselők, nem ismervén sem az életet, sem tehetségök igazi mivoltát, összetévesztve a kedvet a tehetséggel, évenként a könyvpiacra dobnak.

Bárd Miklós verseiben a férfi érettsége és komolysága van meg. Átgondolt ihlet szól költeményeiből, mint nagy mestere Arany Jánoséiból, a kit Bárd persze tehetséggel nem ér föl. Rokonszenves és költői tehetségű író áll előttünk, ki átérezte az élet különböző jelenségeinek költészetét és nagy stilistikai gonddal tudja átgondolt érzelmeit kifejezni.

Fősajátságai ez érdekes tehetségnek — melyet nem szeretnék keveselleni, de melyet szükségtelennek tartok túlozni — a következők. Első főérdeme a költői kifejezések gondossága és magyarossága. Bárd első sorban költői stilista. Második az érzések intenzitása. Jobb költeményei át vannak hatva érzelmeitől, őszinte, erős érzelmeiktől. Költői tehetségének azonban két főfogyatkozása van. Első az, hogy költeményeiben nincs elég plastikai erő. Stilizálva igenis meg vannak stilizálva a gondolatai, csakhogy fájdalom, épen nem mindig mentek át a képzelet mediumán. A gondolatok jól vannak kifejezve, az érzelmek mélyek, de mégsem kapunk biztos képet: a színek nem futnak össze, hanem némi halványsággal egymás mellé állnak; a hol pedig alaki képzetet kellene az olvasóban

fölidézni, ott nem mutatkozik elég megjelentő erő. A valódi költemény sajátságos valami! Logikai szerkezet, a logikai kapcsolatlanság minden kellékével, csakhogy érzelmet fejez ki és okvetlenül képzeletünkre akar hatni.

A költemény e sajátságaiból nem maradhat ki egy sem: egybeforrva adják a valódi költeményt.

Bárd tehetségének második fogyatkozása oly tartózkodás, a mely gyakran a bágyadtság hatását teszi. Nagyon sokféle temperamentum fordulhat elő a költészetben: de élénkséget, tüzet, benünket magával ragadó verve-t mindig fognak keresni a lyrai költőben. Bárdnál minden részlet többnyire költői érzéssel van át gondolva, de az ihlet mégsem elég nagy, hogy költői szárnyat adjon az egésznek; a költemények nem is elég dallamosak arra, hogy a verve hiányát a rhythmus mozgásával pótolják vagy legalább elfelejtessék. Szívesen olvassuk a költő erősen megszerkesztett magyaros mondásait, de helylyel-közzel mégis azt ohajtjuk olvasásukkor: *Sursum corda*.

A kötet legelső versében a király azt mondja a költőnek: Urrá teszlek ma.

Kérj és tied lesz, mit elbír a föld,
Királyhoz mérd, hogy szívemhez találjon.

Ez szépen van kifejezve. A költő ezt feleli a királynak:

Király szeretnék lenni ó Uram!
Ki fölött nincs úr, egyedül az Isten.

Miként te büszke fenségemben, egy!
Ezt add meg s engedj elsietnem innen.
Kincsed, hatalmad bírd osztatlanul,
Mi rész a részből, nem kell nekem semmi,
Az én lelkem a végtelenbe jár,
Oly magasan fönn, mint a sasmadár,
Hol nincsen úr csak ő, fölötte — senki.

Bárd ennek a költeménynek, úgy látszik, bizonyos jelentőséget tulajdonít, azért tette a kötet élére. A költemény nem igen érdemli meg a jelentős helyet. Mi is az értelme? A költő kér valami jutalmat a királytól. De adhat-e a király ilyen jutalmat, a minőt a költő kér? A költő úgy látszik, fölteszi, hogy igenis, adhat, különben nem volt értelme e sornak: «Ezt add meg s engedj elsietnem innen». A jutalom kétszer is meg van nevezve, nem szerencsés vál-

tozattal. Először azt kéri : király szeretnék lenni, ki fölött nincsen úr, egyedül az Isten. Később meg azt mondja : Az én lelkem ott jár, «hol nincsen úr csak ő, fölötte semmi». Tehát mit kér a királytól?

Különben is nem biven jellemzi Bárd saját tehetségét, ha azt a végtelen urának mondja : ő inkább a végesben otthonos. Épen nem a nagy ihlet költője.

Egyik költeményében (*Hűsz évet szolgált*) egy katona haláláról szól. A költő felesége egy szál jáczintot küldött, melyet a halottnak kezébe tesznek. Ott van a vén katona csákója és kardja is.

De kard, csákónak nincs föltámadása,
S a vén huszár a nagy kihallgatásra,
Hogy számot adna, megjelen az égbe —
Egy szál virággal a kezébe.

A csákónak nincs föltámadása? Jó. De hát a virágszálnak, mely egy nap alatt elfounyad, annak van?

Ennek a gondolatnak nincs költői ereje.

Egyik dala Petőfi sírjáról szól. Petőfi a költemény szerint a rengetegben nyugszik.

Mélységes árnyak ringató ölébe',
Képét az erdő álmaiba szötte
S szavába csendül, álmadozva hallja :
Dala, szerelme, csattogó haragja.

Zord éjjel, ha a csörtető vadállat,
A rőt avarba keresi az ágyat,
Neszére ébred: «Ott a hivek járnak,
Míg a jelöletlen sirra rátalálnak.»

Nem tudom jól értem-e? Ha éjjel a farkasok jönnek a sírja körül, Petőfi fölébred, és azt hiszi, hogy hivei most sírját keresik.

E gondolatnak nincs költői szárnya!

Ellenben szép ugyanennek a költeménynek vége :

Csak álmodj, merengj vadgalamb bugáson...
A tépett fátyol nincsen a fejfádon,
Óh szebb az álom, jobb a vadon enyhe,
Óh igazabb a síró felhő könye!

Nem szeretném, ha az olvasó kifogásaimnak nagyobb súlyt tulajdonítana, mint a mennyit a bíráló önmaga tulajdonít nekik. Egy azonban kitűnik belőlük : hogy Bárd egyes bírálóinak föltétlen

dicséretében nem osztozkodva, lelkesedett dicséretöket tartózkodással nézem, de szeretném megadni neki azt, a mi valóban az övé. Ezért is a kifogások után szívesen idézek két versszakot e kötetből.

Az egyik a kovács munkájának leírása. (*Vulkán*).

Kevés beszéddel méltóságba' nyer,
 Öt mord legénynyel mikor vasra ver,
 Taktust parancsol egy szem villanása.
 Pörölye perdül, zuhog a csapása,
 Nótára járja itt a kalapács,
 Tűzön puhult vas enged mint kalács,
 Izzó szilánkot sziporkázva hint el,
 Majd mellé csap és ütemet csilingel
 Hegyibe aztán! Ez ám a kovács!

Ebben a versszakban sok a festői erő. Meg van benne a munka lázas gyönyöre. Méltó XX-ik századbeli párja azon nevezetes leírásnak, melyben Gyöngyösi István eposzában a Kemény fejedelmet bilincsbe verő kovácsokat feltünteti.

A *Titkolt Dalok*ban a költő elmondja, hogy szerelmes verseit összegyűjti és feleségének ajánlja. Költeményeit egy csipkebokorhoz hasonlítja, melynek tulságosan sok a virága. Szerencse, hogy van, hova hullassa a dús tavaszt.

Egy csipkebokor, mintha égne lánggal,
 Oly teles-tele volt piros virággal,
 Hogy dús termése veszte lesz talán,
 Ha szerelmesen nem hajlik fölébe,
 Virágait nem hullatja öledbe,
 Sok csillagfényes nyári éjszakán.

Kellemes hatással van Bárd verseiben a kifejezések magyarossága, melyben — sok fiatal költőnkkel ellentétben — nincs erőltetés és erőlködés.

R. F.

A bolognai jogi egyetem XIV. és XV. századi statutumai. Békefi Remig lev. tagtól. (Értekezések a történeti tudományok köréből, kiadja a m. tud. akadémia. XIX. k. 7. sz.) Budapest, 1901. Ára 1 kor. 50 fillér.

A fáradhatatlan szerző e becses értekezése idegen viszonyokról szól s így első tekintetre úgy tűnik föl, mintha nem volna

magyar vonatkozású. Pedig Békefi e tanulmányában nem csupán az általános európai, hanem a magyar művelődéstörténet egy homályos fejezetére is világot vet.

A bolognai egyetem új statutumai 1317-ben készültek el. Készítőjük, Andreae János kánonjogdoctor, egyebek közt egy magyar egyetemi hallgató, Jakab nógrádi esperes tanácsait is fölhasználta. E statutumokat 1347-ben már harmadszor változtatták meg; e legutóbbi alakjukban maradtak reánk a pozsonyi káptalan egy csonka kéziratában.

A pozsonyi kéziratot Denifle, az egyetemek történetének világhírű kutatója, adta ki, kiegészítvén azt a bolognai jogi egyetem 1432-iki statutumaiból.

A pozsonyi codex őrizte meg számunkra a bolognai jogi egyetem reánk maradt statutumai közt a legrégebbeket.

Ez a körülmény igen értékesé teszi a pozsonyi kéziratot, mert tudnunk kell, hogy a legtöbb olasz egyetem vagy a bolognai egyetemből keletkezett, vagy annak mintájára szervezkedett.

Érdemes munkát végzett tehát Békefi, midőn e statutumokat részletesen megismertette velünk. Nem csupán azért, mivel azokat a magyar föld őrizte meg a tudomány számára, hanem azért is, mivel e körülményes és minden részletre kiterjedő szabályok szerint sok magyar ifjúnak kellett élnie a középkorban. Már 1265-ben a bolognai egyetemen az idegenek testületének 15 nemzetisége közt a magyarral is találkozunk. A következő századokban még több magyar tanuló látogatta a bolognai egyetemet.

Ezért helyesen figyelmeztet bennünket a szerző, hogy a statutumok a középkori magyar ember műveltségére is jellemzők.

Hogy mennyiben, annak részletes kimutatása nem lehet föladatunk. E helyen csak általános tanulságát emeljük ki a Békefi-től oly alapos körülményességgel tárgyalt szabályrendeleteknek.

A középkori egyetem kis állam az államban. Büntető hatalma nem csupán tagjaira terjed ki. «Ha valamelyik bolognai ember egyetemi hallgatót rágalmazva bevádol s a rector egyszeri figyelmeztetése után a váddal nem hagy föl: ő és fiai harmadiziglen, az atyja és a nagyatyja minden egyetemi kiváltságot elvesztenek és javaik tilalom (interdictum) alá esnek. Ezt a kiszabástól számítva három nap alatt kihirdetik az egyetemen» — így fenyegeti Bologna polgárait ó-testamentomi szigorral ez egyetemi statutum. Az egyetem zárt testület, érzékenyen sújtja azokat, kik vétenek szabályai ellen s értékes szabadalmakkal jutalmazza azokat, kik hódolnak

szokásainak. E csodálatos szerkezetben minden pontosan ki van mérve, a tanár kötelességei épen úgy, mint a tanulók szokásai és életmódja. Meg van állapítva, hogy a tanárnak mikor és mily sorrendben kell elvégeznie a tananyagot. A tanulónak pedig még a ruháját is előírja a szabályrendelet, Bologna városában csak statuti szövetet viselhet. Milyen messze vagyunk még ekkor a tanítás és a tanulás szabadságának elvétől. A tanuló az iskolában a testületi zárkózottság s a minden részletet szabályozó tekintély szellemét szívja magába. Csak így fejlődhetik támaszává annak a társadalomnak, melyet ugyanaz a szellem kormányoz.

Ez egyetemi statutumokban tehát nem csupán egy intézet, hanem bizonyos mértékben az egész középkori társadalom szerkezete tükröződik. l.

Molnár Ferencz. Az éhes város. Budapest, 1901. Ára 3 korona.

Ennek a regényfélének, melynek nincsen kiadója, a hőse Orsovai Pál, a ki «csinos fiúnak tartotta magát. Semmi különös sem volt rajta. Egy kis bajusz, egy kis pofaszakáll, rendes orr, szürkésbarna szem, simára fésült, baloldalt elválasztott haj. Olyan arcz, a mely csak ilyen rendőri ízű leírást érdemel.» (7). Jelenleg az orvos Abbaziába küldi, mert a tüdőcsúcsburattal nem jó tréfálni. De honnan vegyen a szegény bankhivatalnok pénzt? Szegény Holländer! Mert így hívták még egy héttel előbb; de kikeresztelkedve a terézvárosi templomban, Orsovai és Pál lett. Pénz dolgában sohasem volt fürge, élelmes. Valahogy mégis szert tett előlegre és egy hirlapnál szabadjegyre. Így azután lekerült ez az üres fejű és lelkű zsidóból vedlett keresztyén Abbaziába. És itt kezdődik az ő bámulatos szerencséje és tragikomédiája.

Abbaziában van Thomas George Hutkinson vasútkirály és leánya Elly Chicagóból. S ismétlődnek a banális valószínűtlenségek: a gyakorlati vasútkirály nem sokat gondol a leányával; a leány, a szerző szerint, egyáltalán nem mindennapi teremtés, semmis okokon belészeret a siheder bankhivatalnokba, a ki szörnyű átlátszó módon vetette ki hálóját a gazdag zsákmány után.

A milliomos Orsovai az egész főváros pénzsovár érdeklődésének tárgya lesz. A journalistika bukófélben levő emberei, az érdekszövetkezetek hiénái, a bankok, az országgyűlés, a ministerek, az akadémia, a Kisfaludy-Társaság, a miniszterelnök a képviselő-

választás alkalmával — mind-mind arczpirító módon «érdeklődnek» utána. S a jámbor, az együgyü Orsovai Pál két kézzel szórja a pénzt; lapot vesz és subventionál, becsapatja magát hiénák által, emberbarát lesz hallatlan áron, eléri a mit akar, a Kisfaludy-Társaságnak, különösen a kétszínű elnök segítségével, tagja lesz, s utoljára nem sajnálván néhány százezer forintot a miniszerelnöktől választási czélokra, képviselővé választják a főváros egyik nagyon drága kerületében. Ezalatt neje, a ki hamar kiismerte, teljesen elidegenedett tőle s egy rima szemtelenségével odaadta magát egy miniszeri titkárnak. Ez a miniszeri titkár az ész, a munka és a becsület képviselője, Elly jövendő férje, a kinek azonban éppen említett tulajdonságainál fogva buknia kell az olyan rothadt társadalomban, a milyen a magyar. Szegény Orsovai Pál ezalatt egy kis színésznőt hajhász, a ki azelőtt nem sajnálta tőle szerelmét, de most egy kis állatorvost szeret és ahhoz hű is akar lenni és maradni. Szegény Orsovai Pál! Egész Magyarország lábainál hever, de azt a kis színésznőt, a ki azelőtt sokszor volt az övé, azt nem tudja szerelmével meghódítani, vagy pénzen megvásárolni. S diadalai közepe, éppen akkor, a mikor képviselővé megválasztják: felesége kilöki a házából, s a kis színésznő a maga kis állatorvosával vidékre költözködik, a hol biztos lesz az utált milliomos üldözéseitől. Ez több, mint a mennyit a bankhivatalnoki szív elbirna. Szegény Orsovai megsiratja saját nyomorú lételét s a boldogan csókolódzó állatorvosék lakása alatt föbelövi magát. S a golyó az üres fejre is halálos volt.

Az Orsovai sorsának szomorú pendantja egy szegény és becsületes olasz vámőré, a melyben azonban több a valószínűség.

Molnár regénye sokkal értéktelenebb minden tekintetben, semhogy bővebb hozzászólásra igényt tarthatna. Van azonban egy oldala, a melyre nézve magára áll, s ez: kortörténeti vonatkozásai, melyek hihetetlenül durvák, se nem satirikusak, se nem humorosak, se nem szellemesek, és nagyrésztben egyáltalán alaptalank, vagy legfőlebb közkeletű, ellenőrizhetetlen politikai és társadalmi pletykákon indulók.

A Kisfaludy-Társaságba jelölik Orsovait. A harmadik jelölt volt. Ő az elnök klikkjének volt a jelöltje. Az elnök, a ki a Washington-részvénytársaság igazgatója is volt, nem magától jött e kitűnő gondolatra. A nyomdavállalat egy hatalmas díszmunka kiadása előtt állott, s pénzre volt szüksége. A művezető-igazgató tehát egy napon megszólította a részvénytársasági szobában, valami ülés után az

elnök urat: «Mit gondol, méltóságos uram, ez az Orsovai nem érdemelné meg a Kisfaludy-tagságot?» — Ez a művezető pénzügyi lángész volt. Az elnöknek fölillant a szeme, a mikor ezt a pompás eszmét hallotta. De aztán kérette magát: «Nehéz lesz, nehéz . . .» «Ha a méltóságod híu emberei akarják, semmisem nehéz . . .» «Meg fogom próbálni», mondta rá az elnök.

A jó kis elnök aztán elolvasta Orsovai «röpiratát», s barátainak is odaadta elolvasásra. Azután tudtára adta Orsovainak, hogy az ilyen tehetségű ember jelöltesse magát. Orsovai eleinte megijedt, de azután így szólt magában: miért ne? s jelöltette magát. Az elnök hivei kezeskedtek, hogy be fogják választani. Az elnök úr volt az első a kis teremben . . . Ott látunk egy papot, a ki már maga is elfelejtette, hogy mit fordított, de elég az hozzá, hogy fordított valamit angolból, valami hosszút, s ezért szótöbbséggel halhatatlanná lett. Ott volt a püspök úr ő méltósága is, a ki halotti beszédeiről volt híres, s ezenkívül fordításairól; egymaga tönkretett Magyarországon egy csomó nagy angol költőt és ráadásúl az olaszok legnagyobb dicsőségét . . . az elnök ráadta magát a modern irodalom kipusztítására, de a rombolásban nem volt olyan szép sikere, mint a püspöknek. Az elnök úr olyan népszerűtlen volt az országban, hogy az már igazán határos a népszerűséggel. Senki sem szerette, de a zsörtölődéseiről hetekig beszéltek. Egyébként ő is méltóságos úr volt, s nagy rendjelekre vadászott. Érdekes, hogy a nemzet egy költőjének sem volt soha olyan magas rendjele, mint neki.

Végre is, az a tizenöt ember, a ki Fehér Józsefet, a nemzet jelenleg élő legnagyobb lyrikusát kibuktatta, megválasztotta Orsovait. «Most már hagyjanak nekem békét ezzel az emberrel», mondta választás után az elnök a művezető-igazgatónak; s köszönet nélkül hagyta ott, olyan arcczal, mintha az egész esetet szívből utálná . . .

Kinek van szüksége arra, hogy itt az álneveket valókra váltsuk? Hozzátehetjük, hogy szerepel még ott Vadnay Károly, Baksay Sándor, Herczeg Ferencz; az első és az utolsó kegyelmet kapnak a mérges szerzötől.

Ez az eljárás nem egyéb, mint egy gyereknek irodalmi bunkózása. Idétlen paródiákat írni ostoba pletykák alapján s tönkre tenni a nemzet legelső irodalmi intézetének, szintúgy a magyar kormányának, az egész magyar fővárosnak hitelét és becsületét — nagyon szép, hálás, okos, becsületes foglalkozás! Jó, hogy a szerző

nagyon rövid lélegzetű. Hamar elakad. Azután meg nem is igen fogják komolyan venni, mert ahhoz igazság, szellem és érzés kellene, szóval: súly, egyet biztosan tudunk: a magyar *Don Quijotét* nem Molnártól várjuk. Más irányban talán különbet termel. Most lehetetlen szerepre vállalkozott: pizsokkal akar tisztítani. Csatornával nem szokás mosogatni, s kinek villáma nincs, ne dörögjön.

Végre még egyet. A szerző nagy szeretettel beszél a kis öreg poétáról, Fehér Józsefről, a ki nyilván Kis József. Szerinte a nemzet jelenleg élő lyrikusai között a legnagyobb. A jelen aszályban ez nem is olyan nagy dolog, higye el Molnár úr. S a mi itthon történt Kissel, az lehet igazágtalanság, s ennek sok oka lehet. De bármilyen történt, az nem olyan szemérmetlen, mint mikor Kist hit-sorsosai Petőfivel és Aranyval egy sorban említik; sőt balladáit Aranyéi fölé teszik, s némely kényszeredett dalához fogható Petőfi-ben sem találunk. Egyszóval, elsőrendű nagyságnak kürtölik. Még magyar nyelvtelenségét is dicsőítik. Maholnap jobban fog tudni magyarul, mint — Arany János. Heinrich Glücksmann et consortes időmúltán még ezt a szép fölfedezést is — megkoczkáztatják.

Mindezt nem azért mondom, mintha Kis Józsefet nem tartanám érdemes költőnek. De egész lélekkel tiltakozom a rá alkalmazott nagy mérték ellen. S ne panaszkodjanak azok felekezatiség és üldözés miatt, a kiknek minden szavuk a felekezatiség egyoldalú kultusát hirdeti.

iy.

Új magyar könyvek.

Aho Juhané. A tiszteletesné asszony. Regény. (Legjobb könyvek V. évf. 12. köt.) Budapest, 1902. Légrády-testv. (8-r. 179 l.) 1 korona.

Barla Jenő. Skoricza Máté élete és zsolnárköltészete. Budapest, 1902. Hornyánszky V. (8-r. 47 l.) 1 kor. 20 fill.

Bartók Lajos. Remény, emlékezet. Legújabb költemények. (1891—1901.) Budapest, 1902. Franklin-társ. (8-r. 208 l.) 2 k. 40 f.

Corpus Juris Hungarici. 1901. évi törvényezikkek. Magyar törvénytár. Jegyzetekkel ellátta dr. Márkus Dezső. Budapest, 1902. Franklin-társ. (8-r. VII, 222 l.) 4 kor.

Czakó Elemér. A könyvnyomtatás és könyvdiszítés iparművészete. Budapest, 1902. Eggenberger. (8-r. 72 l.) 1 kor. 50 fill.

Dobsa Lajos. Attila és Ildikó. Eredeti tragédia 5 felv. Budapest, 1902. Ráth M. (16-r. 140 l.) 1 kor. 40 fill.

Évkönyv. Kiadja az Izr. magyar irodalmi társulat. 1902. Szerkeszti Bánóczy József. Budapest, Lampel R. (8-r. 368 l.) 6 k.

Ferenczy Árpád dr. A nemzetközi választott bíróságok multja, jelene és jövője. Előszóval ellátta gróf Apponyi Albert. Függetlenül: a hágai békeegyezmény francia és magyar szövegben. Budapest, 1902. Franklin-társ. (8-r. X, 240 l.) 3 kor.

Gárdonyi Géza. A bor. Falusi történet 3 felvonásban. 2. kiad. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 164 l.) 2 kor.

Gorkij Maxim. Három elbeszélés. Ford. Ambrozovics Dezső. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 167 l.) 2 kor. 40 fill.

György Aladár. A föld és népei. Népszerű földrajzi és népismeri kézikönyv. 2. újból írt kiadás. IV. kötet. Európa. Budapest, 1902. Franklin-társ. (8-r. 662 l.) 15 kor.

Hoitsy Pál. Pillantások a természettudomány jövőjébe. (Vasárnapi könyvtár. 13. sz.) Budapest, 1902. Franklin-társ. (16-r. 73 l.) 40 fillér.

Jósika Miklós összes művei. Sajtó alá rendezi dr. Badics Ferencz. Budapest, 1902. Franklin-társulat. (8-r.) Eszther. Regény. (1854.) 5 kiad. (320 l.) 3 korona. — A rom titkai. Regény. (1856.) 5. kiad. (216 l.) 3 kor.

Kazinczy Ferencz levelezése. A m. t. akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közléteszi Váczy János dr. XI. kötet. 1813 augusztus 1. — 1814 július 31. Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. XXXIII, 378 l.) 10 kor.

Kemény Ferencz. Világakadémia. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 67 l.) 1 kor.

Lengyel Laura. Dénes Olga házassága. Regény. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 157 l.) 1 kor. 60 fill.

Madarász Gyula dr. Magyarország madarai. A hazai madárvilág megismerésének vezérfonala. VIII—IX. füz. Budapest, 1902. Hornyánszky V. (4-r. 309—378 l.) Egy füzet 3 kor.

Malonyay Dezső. A tartodi medvehajtás. Regény. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 137 l.) 2 kor. 40 fill.

Marschalko János dr. A hatályban levő igazságügyi rendeletek rendszeres gyűjteményeinek a m. kir. igazságügyminiszter megbízásából készült kiegészítő kötete. Budapest, 1902. Grill K. (8-r. XIX, 1326 l.) 12 kor.

Némethy József. Építési tájékoztató. Az építési ipar gyakorlati kézikönyve. Kiváló kútfők nyomán s a hazai iparvállalatok, ipartelepek és gyárak termékeire vonatkozó adatok felhasználásá-

val. I. köt. Pécs, 1902. (Eggenberger biz. Budapest.) (8-r. XXIII, 907 l.) A teljes mű 2 kötet. Ara 20 kor.

Olcso könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1902. Franklin-társ. (16-r.)

1237— —. szám. *Csató Pál*. Megházasodtam. Vígjáték 3 felv. (64 l.) 20 fill.

1238—41. « *Angyal Dávid*. Erdély politikai érintkezése Angliával. A mohácsi véstől a szatmári békéig. (179 l.) 80 fill.

1242— —. « *Gyulai Pál*. Három beteg. Beszély. (1850). (55 l.) 20 fill.

1243—45. « *Kisfaludy Sándor*. A Dárday ház. Magyar nemes-házi rajzolat 5 felv. Császár Elemér bevezetésével. (150 l.) 60 fill.

1246—50. « *Szvjettlov I. V.* Az élet útjai. Regény két részben. Oroszból ford. Ambrozovics Dezső. (288 l.) 1 kor.

1251—52. « *Becker Fülöp Agost*. Rousseau J. J. (67 l.) 40 fill.

Pásztor Árpád. Versek. 1899—1902. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 127 l.) 2 kor.

Pósa Lajos. Száll az ének. Szavalni való hazafias versek. Budapest, (1902.) Singer és Wolfner. (8-r. 204 l.) 2 kor.

Prohászka Ottokár. Föld és ég. Kutatások a geologia és theologia érintkező pontjai körül. Esztergom, 1902. Buzárovits G. (8-r. VIII, 523 l.) 6 kor.

Simonyi Zsigmond és *Balassa József*. Német és magyar szótár. 2. magyar-német rész. Budapest, 1902. Franklin-társ. (8-r. VII, 424 l.) 6 kor.

Smialowszky Valér dr. Az önálló vámterület mérlege. (Vitás kérdéseink I. füz.) Budapest, 1902. Grill K. (8-r. 36 l.) 50 fill.

Szemere György. A halász regénye. Neogrády Antal eredeti rajzaival. Budapest, 1902. Franklin-társ. (8-r. 203 l.) 2 kor. 80 fill.

Szily Kálmán. A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével. Budapest, 1902. Hornyánszky Victor. (8-r. XV, 404 l.) 8 kor.

Szladits Károly dr. A magyar magánjog vázlatja. A bányá-, csőd-, kereskedelmi és váltójog alapelveivel. A községi közigazgatási tanfolyamok használatára. Budapest, 1902. Grill K. (8-r. 270 l.) 3 kor.

AZ INDIAI CSÁSZÁRSÁG.

VII. Edward koronázása előestéjén.

A Victoria-korszak, sőt mondhatnánk a XIX. századnak, melyek immár a történelmi multba hanyatlottak, legszembe-tünőbb vonása kétségkívül az angolszász nép világhuralma. Az éjszak-amerikai Egyesült-Államok nagyhatalommá fejlődése, a miről a *Budapesti Szemle* egyik tavalyi füzetében volt alkalmunk megemlékezni, és Anglia imperialismusa a két főfontosságú jelenség.

1877 januárius 1-én Victoriát a Delhiben összegyűlt rendek India császárnőjévé kiáltják ki. Az új birodalom a földkerekség egyik legszebb, leggazdagabb részét foglalja magába. Meg van áldva bőven minden előnnyel. Földje termékeny, éghajlata változatos. Fekvése úgy politikai, mint geographiai szempontból kiváltságos. Ázsia egyik erődje, és annak édenje is. Éjszakon a Himalaya örök hótól fedett lánczai határolják. Déli tájain folytonos nyár virít. Kiterjedése egy és félmillió négyszögmérföldet meghaladja. Lakosainak száma majd háromszáz millió. Van leszármazása négyféle fajnak. Az árja, vagy kiválasztott, a kétszer született nép mellett, itten találjuk az őslakókat, továbbá a hindustán és muszulmán törzseket. Területén többféle nyelvet beszélnek, mint egész Európában, és kisebb-nagyobb országok számtalanok. A hány nemzet annyiféle szokás, eltérő jellem. A harcziás Népal és Shanar elpuhult lakosai közt épen olyan jelentékeny a különbség, mintegy méla scandináv vagy Calabria heves fiai között. Ez a daliás, Afganistán határán lakó mohammedán, távolabbra esik minden tekintetben a Tenasserim apró népétől, mint az aldunai koromfekete hajú oláh a szőke hollanditól. E név, India több ellentétes fogalmat alig jelölhetne.

Ellentétek lepik meg mindenekelőtt az érkezőt. A mint a hatalmas gőzhajóról Calcutta kikötőjében partra szállunk, az ellentétek hatása a legerősebb. A ki keleti képet vár, mint Tunis vagy Tripolis határaitban, keserűen csalódhatik. A violás bengali égboltot köszénfüst fellegzi. A mecsetek fehér minaretjei mellett gyáarak fekete kürtői emelkednek. A tropikus palmaágakhoz villamos sodronyhálózat van erősítve. És ez ellentétek lépésről lépésre követik az embert. Egyik táskánkat félmeztelen kuli ragadja el, a másikat valamelyik angol utazó-vállalat közege. A városban mindez ellentéteket fokozódva látjuk. Maïdan mezején londoni divat szerint öltözött hindustán lakosság sétál és turbánt viselő angol tisztok lovagolnak. A Chauringin átrobogó fényes fogatok cselédsége meztelen lábas. A bazárok festői tömkelegében az ósdi boltok új manchester és birminghami gyártmányt árulnak. Később első teendőinket végezve, menjünk a főpostára, pénzváltóintézetbe, tegyük meg első látogatásainkat és lépjünk a hivatalos vagy magán világgal érintkezésbe, az antagonismus folyvást élesebben, világosabban fog kifejezésre jutni. Utazásunk India belsejében az első benyomások igazsága mellett bizonyítanak. A minduntalan változó tájképpel változik maga a nép és annak életmódja, jellege. Eltérő az éghajlat. Néha majd megfagyunk mint Kaszmir völgyeiben vagy Sikkim hegyeségei között. Másszor ismét tropikus a hőség és a Nicobar szigetecsoporton aequatori számokat mutat a hőmérő. India hossza északról délre a 40-iktől a 8-ik fokig terjed. Szélessége Belusistantól Khináig még jelentékenyebb. E rendkívüli területen az utazás a mennyire bonyodalmas, épen annyira sokoldalú és tanulságos. Egy alkalommal Bombayból Mandalayba megszakítás nélkül egy hétig utaztam, és rendeltetési helyem ide még tíznapi karavánjárásra feküdt.

Vándorlásom alatt ismét csak a változatok, ellentétek, hogy ne mondjam, ellentmondások leptek meg leginkább.

Délben hagytam el Victoria állomást, mely Bombay egyik disze. Hasonló az amerikai nagy terminusokhoz. El van látva a legújabb közlekedési rendszer kellékeivel. Minden részlet sok fényűzéssel van felszerelve. Mire pár év előtt fölépült, vagy nyolcz millió koronájába került a társaságnak. De Bombayban minden fényes. Itt emelkednek a legszebb magánépületek. A Malabar ponton lakik a többször milliomos kereskedővilág.

az ismert parsi bankárok. A parsik, e Persiából ideszakadt nap- és tűzimádó nép kezében van a kereskedelem nagy része. Szorgalmas és jótékony. Köznevelési és egyéb philantropikus czélokra mesés összegeket áldoz. Szokásaihoz híven ragaszkodik. Festői, himzett, redőzetes ruházatát maig viseli. Éleszti a tüzet, melyet századok előtt hozott volt őshazájából magával. És ha meghal, hulláját kiteszik a híres Tover of Silence-ba (Csendtornya), hol a saskeselyük emésztik el pár pillanat alatt. A nagy város zürzavarából, túltömött utczái közül minden átmenet nélkül jutunk Salsett mocsaras ingoványai, Irs lagunái közé, este fele pedig már a Ghat-hegység meredekein füstöl a gőzmozdony. Délután a tájkép még forró földövi. Bambus és kokusokkal benőtt sűrűség. Tele tigris és párducz. Alig egy-két galyból összetakolt, falevéllal fedett gunyhó. Néhány napbarnított alak, ruházatuk egy darab rongy. Közökben ív és nyilvessző. India, mint a minőnek a képes könyvekből ismertük volt. Most ellenkezőleg a tájkép alpesi, hegycsúcsok, kösziklák. A növényzet tüleveles és páfrány. A falvak szilárd házakból épülnek. A lakosság meleg szőrkaftánt visel. A völgyben égető forróság mint zsarátnok perzselt. Itt a vízválasztó mentén hideg szél fú, és nagyon jól esik a téli takaró. Khandalában 1350 láb magasan vagyunk a tenger színe fölött. A vasútvonal India mérnökei egyik büszkesége. Csupa alagút és viaduct szédítő magasságban. Az építészeti költség angol mérföldenként egy millió koronát jóval meghaladott. És tekintetbe véve a meredek lejtést, a pályán külön e ezélra épített kocsik és mozdonyok szolgálnak. Mintha a Rigin — és nem a harcziás Marathak földjén járnék körültem minden annyira előrehaladt. Az állomások csinos, több helyen nagyszabásu épületek. Berendezésök kényelmes. A várótermekből fürdő- és öltöző szobák nyílanak. Az étkező helyiségek tiszták, és ha más nincs, a nemzeti eledel, a curry, mindig kitűnő. A vasúti személyzetet még több dicséret illeti. Részben angol, részben hindustán hivatalnokok, kik nevelésüket az úgynevezett vasúti iskolákban nyerték. Uton töltött hosszú napok és hetek alatt mindig a legnagyobb előzékenységgel találkoztam. Használtam légyen ajánlóleveleimet vagy nem, a hivatalos közegek szolgálatkészsége egyaránt kifogástalan volt. Az indiai vasúti hálózat nagyon kevés kivétellel a kormány kezében van, melynek érdeke sokkal inkább az álta-

lános forgalom fejlesztése, mint aprólékos megtakarítások, avagy pillanatnyi haszon. Így az úti jegy ára lehetőleg csekély.

Bombaytól Calcutta 1400 mérföldre esik és a 46 órai út ára első helyen 91 rupi és 11 anna, tehát alig 180 korona, a szolgálért pedig csak 16 rupi és 8 anna jár. A 3-ik hely ára kiváltképen alacsony. Csoda-e, hogy utazik boldog boldogtalan. Nincsen állomás, hol tömegesen ne várakoznék a csöcselék. Ki jó, ki megy, és ez a csodálatos népvándorlás tart éjjel és nappal a nagy birodalom minden tájékán. A vasúti élet a nagy császárság egyik jellemzetes kifejezése. A perron kövezetén ott találjuk képviselve minden osztályt, minden nemzetiséget. A gazdag egyenruhás sipahi mellett ott hevernek százával a rongyos kulik, és a zsufoolt III. osztályú kocszi szomszédjával egy valóságos kereken forgó házat kapcsoltak. Az első osztály itt jobb az európai szalonkocsiknál, butorzata kényelmes. Öltözőhelyisége tágas. Mellette fülke a szolgálak számára. És a bejárat több esetben balkonról vezet. Az utazó pár napra teljes kényelemmel rendezheti be magát. Irhat, olvashat, zavartalanul. Kidolgozhatja kedve szerint megfigyeléseit. Változásképen jó egy-egy állomás. Szóba áll az otlélvökkel, kérdezősködhetik a helyi viszonyok felől. A felelet legtöbb esetben pontos és önkéntes. A gyűjtött adatok sok tanulsággal járnak.

Ebédre Poonába állunk meg. A város barátságos képet nyújt. Szépen épült villaszerű házak. Virágos kertek. Az angloindian hivatalos világ egyik kedvencz tartózkodási helye. Mint mondják, nagyon egészséges. De ez állítás alapossága ma alig hihető, tekintetbe véve, hogy egy év óta a döghalál pusztít. Egy közegészségügyi alkalmazott itt van az állomás. Az utasok üterét vizsgálja. Mint mondja, naponként 25, 30 eset fordul elő. Tekintve, hogy Poona lakosainak száma márfélszázaezer, az állapot eléggé aggasztó. De itten, úgy látom, hozzá vannak szokva. A pestis Indiában csak úgy meglátszik honosodni, mint a hólyagos himlő vagy a hagymáz.

A sok komoly kérdés között talán egyik sem nagyobb fontosságu, mint épen a közegészségügyi. Az orvoslás annál nehezebb, hogy minduntalan összeütközésbe jő a régi szokások, vallásos hagyományokkal. Hindustan otthonba férfi nem mehet. Az asszony inkább meghal, mintsem hogy orvost hivatna. Fertőtlenítési rendszabályok így eleve ki vannak zárva. A kormány a női orvosok alkalmazásával bizonyos fokig segít.

de tekintve a ragályos nyavalyák terjedését, az eredmény csekély. A két év előtti nemzetközi congressus működése szintén nem volt sikeresebb. Mindössze a bacillusok nemét határozták meg a nélkül, hogy azok kiirtására találtak volna gyógyszert. Az osztrák bizottság munkájáról érdekes kimutatást közölt. A kötet sok rendszerrel van összeállítva. A tapasztalatok pontosan följegyezve, az illusztrációk kitünőek és mint olvasmány még a laikusra nézve is érdekes, de tényleges haszonnal nem járt a sinlődökre nézve. A hindustán szerencsére türelmes természetű. Vérmérséklete apatikus. Vallása megadásra tanítja. És ki ellentmondás nélkül viseli castjainak jármát és egy életen át hordja a szemetet, és tudja, hogy mást e földön nem várhat, mint hordani a szemetet, a hogyan azt tették apái és nagyapái, és miként követni fogják a példát fiai és azok összes leszármazottjai — arra nézve a halál megváltásként mosolyog. Ha olykor-olykor szüksége van vigaszra, elzarándokol a szomszédos Karliba. A nagy barlang híres bucsujáró hely. Évenként százezer vezeklő is megfordul a Pellákra emlékeztető *viharak*ban. Műtörténelmi szempontból Karli kivált érdekes. India egyik legrégebb és kétségtől legnagyosababb földalatti temploma. Hossza 124, szélessége 45 láb. Magassága 46 l. és szabályos boltívű. A bejárat előtt tágas porta, a főhajót oszlopsorok díszítik. A fölfogás a kora keresztyén basilikáéra emlékeztet. Építésének ideje két századdal Krisztus születése előttre tehető. Rendkívül érdekes a részletek díszítése. A kőfaragás mesteri. Az oszlopfőkre helyezett, elefánton lovagló csoportok hatása jellemző. A jaín izlés jut kifejezésre minden ízében. Azon szövevényes csipkefinomságu furás-faragás, melynek egyik legérdekesebb példánya Abuban található. Soha kőműves keze ügyesebben nem használta szerszámát. Szinte sajnálatos türelmét; kivált ha nem volt gondolat, mit kifejezzen. És így vagyunk a dél pompás építészeti maradványaival. Madura vagy Trichnopoly óriási templomai hidegen hagynak, minden csodálkozás és elismerésünk mellett is. A hindustán izlés nem volt képes kedélyünkhez, képzeletvilágunkhoz szólani. A tudatos æsthetikai érzéket a mohammedán foglalás terjeszti először. A szépet az izlam emlékei népszerűsítik. És végre a világ legfinomultabb, legtökéletesebb épületében, a talapzattól a kupola csúcsáig hófehér márványból épült Tay-Mahalban

nyer kifejezést. India múkincseiről lévén szó, nem akarom elmulasztani azoknak megőrzéséről, föntartási módjáról emlékezni meg. Ha az előbbi nemzedékek meglehetősen közönyösek maradtak történelmi multu építmények iránt, és az előbbi kormányzatok jelen czélokra könnyen áldozták föl a régi emlékeket új érdekek kedvéért, a jelen közmunkatanács páratlan buzgalommal folytatja a restauratiót. A jó példával maga az alkirály jár elől, ki szenvedélyes régész, a nevezetes romokat személyesen kereste föl és ma több közölök kormányköltségen épül föl újra. Az agrai híres mogul várkastély déli szárnyán több száz munkás dolgozik. És fölötte érdekes megfigyelni nemcsak a munka haladását, sikerét, de a nagyon kezdetleges módot, a mint az folyik. Kivétel nélkül benszüzlött napszámosok vannak alkalmazva, kik méretek, minták használata nélkül, hogy úgy mondjam fejből dolgoznak. A hindustán kézműves ügyessége rendkívüli. Ujjai hajlékonysága csak a khinaiéhoz hasonlítható. Fölfogása villámgyors. És mit egyszer lát, azt meg is tanulja. Saman-Burg vagy jasmin torony drágakő mosaikja, Austin de Bordeaux világhírű munkája ismét kitünő állapotban ragyog, és l'tunadu-daulah sirja körül csak az emeleti márványkarzat hiányzik. De mind e munkálatok közt a legérdekesebb Akbar híres városának Fatehpur-Sikrinek újraépítése. Diadalívek, bástyák, tornyok, mecsetek, paloták és kioskok művészi tömkelege a régen kihalt, elhagyatott hely, melyet méltán nevezhetnénk az izlam Pompeiéének. A nagy mogul egyik győzelmének emlékeül épült, innét elnevezése Fatekpur sikri, diadal városa. A híres hadvezér a milyen kitünő államférfi és ügyes kormányzó, épen annyira jó építész és nagy művész lehetett. Fatepur-Sikri nem a legnagyobb, de kétségkívül a világ legharmonikusabb és talán legszebb városa. Egyöntetű művészi terv, hogy úgy mondjam egy varázsütésre épült. A stílus az úgynevezett mogul, részben muszulman, részben hindu. Karsú minarettek, és jain oszlopsor, islam kupolák és braman ereszek, sok izléssel vegyülnek az összhatás emelésére. Az anyag vörös terméskő kivétel nélkül. Vörös kő a nagy Dargah, vörös kő a bazár, ebből van fölépítve Miriam palotája, kikövezeve a terek és piaczkok. Fatehpur-Sikrit méltán nevezhetnők a véres városnak is, utczáit, falait mintha csak a vér locsolta volna, a melynek árán Akbar fölépítette volt. A javi-

tasokhoz való anyagot a régi bányákból szállítják. A kőfaragók egy része a hajdani munkások ösünokái. Semmi sem hiányzik, hogy a hatás teljes legyen. A nagy mogul városa rövid idő múlva ott fog állani teljes fényében, pompájában. Több újabb nyilvános épület igyekszik a pathan izlést követni és Indiában mindenesetre sokkal megfelelőbb, mint akár az olasz renaissance, akár az angol-góth stílus. Col-Jakob a jaipuri muzeum és bikaneri nyári palota építője sok sikerrel működik e téren. Befolyása kivált Rajpatanában sok műemléket mentett meg a végpusztulástól. De a nagy közönség ízlése is javul, kegyelele a történeti emlékek iránt fejlődik. Reméljük, hogy hasonló vandalizmus, mint Lahor királyi palotájának laktanyákká alakítása, és a delhii seráml lerombolása a jövőben nem fordul elő.

Következő napon a Deccant hasítjuk át. A nagykiterjedésű fönsíkot éjszakeről Vindhya hegysége határolja, délen lenyulik Mysorkig. Magassága öt és kétezer láb között változik a tenger színe fölött. Éghajlata kellemes. Földje termékeny. Népe jómódúnak látszik. Viszonyai rendezettek. Később a Nyzam birodalmában vagyunk. Hyderabad független állam. Kevés hián olyan nagy mint egész Anglia. Kiterjedése 98.000 négyszögmértföld. Lakosainak száma 10,450.000. Hajdan a nagy mongol császársághoz tartozott. Alkirályok kormányozták. Majd teljesen elszakadt és függetlenítette magát. Ma angol főnhatóság alatt áll. Európai helyőrség és egy residens képviseli a souverain hatalmat. Egyébként önkormányzattal bír. Uralkodója a hajdani Navab-Vazir utóda. India összes nábobjai között ő a leggazdagabb. Kincstárában zsákszámra áll az arany és ezüst. Golkonda drágakövei mint országút szélén a kavics vannak fölhalmozva. Gyémánt, rubin, smaragd, saphir ékszerei megszámlálhatatlanok. Ennyi fényes forgó, csillogó násfa, vakító vért, ragyogó boglar egy helyen alig képzelhető, és az érték, mely bennök eltemetve hever, kiszámíthatatlan marad.

A Nyzam, mint a benszülött országok fejedelmei rendszeren, szives háziúr. Örülnek, hogy a távolról jött idegen fölkeresi udvarukat. Sok készséggel mutatja meg városa nevezetességeit. És mindent elkövetnek, hogy tartományaik legelőnyösebb oldalát lássuk meg, és azok kellemes emlékét vigyük magunkkal. Rajpatana maharajainál tett látoga-

tásaim kétségtelenül a legjobb alkalmat nyújtották India belső viszonyai közé tekinthetni. A nép természeténél fogva zárkózott. A nevelés, szokások, hajdani zsarnok uralom még inkább kifejlesztette e vonást. Idegenre nézve minden közeledés ki van zárva. Cselédeink évekig lakhatnak bungalownkba, a nélkül, hogy jobban ismernénk, mint az első napon. És készebb bármelyik éhenhalni, mint hozzá nyulni ura ételéhez. A castja tiltja. A míg az uralkodó vendége vagyunk, helyzetünk kivételes. Az egész lakosság szolgálatunkra áll. Urunk vendége a mi urunk, a mi vendégünk is. Ez a keleti fölfogás. A nehézségek mintegy magoktól szünek meg. Az ajtók egymásután tárulnak föl. Kutathatunk könyvtáraikban. Forgathatjuk a brahmanak rejtett iratait. Kérdezősködhetünk a helyi viszonyok, sőt családjaik felől is, mi máskülönbén megbocsájthatatlan tévedés. Az így lassan a helyszínen szerzett tapasztalatokból alkothatunk némileg egyetemes fogalmat India népéről, és annak életéről.

Éjjel még egy másik, hajdan önálló területet, Arcotot érintjük. Ha másképen nem, Macaulay mesteri tollából ismerjük a félreeső helyet. Clive kapitány hőstetteinek leírása a nagy történetíró legragyogóbb sorai közé tartozik.

Negyvennyolcz órai utazás után érem el Madrast, déli India góczpontját. Madras hasonnevű kormányzóság székhelye. Fontos katonai állomás. Szent György várának az a hire, hogy bevehetetlen. Élénk kereskedés. Látogatott kikötő. Lakosa lehet félmillió. Kiterjedése közel huszonnyolcz négyszögmérföld. Egyik utcája, a Mount-Road hét mérföld hosszúságu. Igazságügyi palotája százezer négyszögláb területet foglal el. Épületei egész városrészek. Kupolája olyan magas, hogy világító toronyul szolgál. Ha Bombayban minden gazdag, Madrast mint jelző a mérték fölött illeti. Túl nagyok házai, terei valóságos mezőségek, végtelenek az utcák. Muzeuma diszére válhatna bármely világvárosnak. Nyilvános intézetei, iskolák, kórházak, meglepők. A kormányzóság épülete pompás fehér oszlopsoros palota. Az utca másik oldalán rozoga viskók. A sétaterek szomszédságában szemétdomb. A fényűzés mellett nyomor. A merre tekintek, a legkevertebb tömeg. A márványküszöbökön éhenhaló koldusok. Az utca porában kerékpározó angol családok. Ökrös fogatok. Sűrűn lefüggönyözött hordszékek. Az indusok teljesen elfogad-

ták a mohammedán rendszert. A nőnem elszigetelve, láthatatlanul él a perdar falai mögött. Mentől előkelőbb, annál szigorúbb a fogház. Külvilág reájok nézve nem létezik. Legyen tűzvész vagy pusztítson döghalál, segíteni nem lehet, a perdar ajtaja zárva marad. Maga az angol kormány teljesen megbénulva áll a nehéz kérdéssel szemben. A rendszert minden szomorú oldala mellett megváltoztatni alig lehetséges. Százmillió asszonynak egyik napról a másikra adni vissza szabadságát, önállóságát, kiszámíthatatlan hullámokat verne és annak következményei előre alig láthatók. A cast és perdar-rendszer a legbiztosabb morális korlát India óriási tömegeinek fékentartására. A kormány szilárdabb támaszt nem nyerhetne bármi egyéb mérvszabályok életbeléptetése által. És így jövőjük még hosszú időre látszik biztosítva.

Hajó Rangunba este indul. A villamos fényben úszó postagőzös körül egy csoport halászbárka rajzik. Bárka nem jó szó. Mindössze két, kákafonallal egymás mellé kötött gerenda. Ülni nem, csak állani lehet rajtok és a koromfekete révész egy deszkával lapátolja a hullámokat. Kétségkívül ilyen lehetett az emberiség első vízi járműve. Művelődéstörténeti szempontból érdekes maradvány. A hatalmas csavargőzös szomszédságában a jelenség még érdekesebbé lesz. És a mint a fedélzetről még egyszer visszapillantok az alkony ködében csak határtalanabbnak tűnő város felé, legerősebb benyomást akkor sem kiterjedése, nagysága okozza, hanem éles ellentétei.

A bengali öböl itt majd másfélezer mérföld széles. A tenger nagyon viharos. Sehol hevesebb cyclonok nem tombolnak. A történelmi hírű 1746-iki zivatarban odaveszett az orleansi herczeg egész hajóhada. A Phœnix és Lys ezerkét-száz tengerészszel lett a hullámok áldozata és az öbölben horgonyzó 20 hajó mindannyia elsülyedt. A múlt század kezdetén három izben tombolt nagy orkán és 1811-ben majd száz hajó pusztult el. Az utóbbi cyclonok közül az 1872-iki volt a legvégtetesebb, mely kilencz európai és húsz helyi hajót tett tönkre.

Az átkelés négy napig tart. Időnk nagyon keserves. Fulasztó forró déli szél. Kellemetlen hullámok. A hajó fenekén összezsufolt kulik sokat szenvednek. A kapitány azt mondja nem érzik, castjok nagyon alacsony. És ezzel a váratlan fele-

lettel a kérdés egyelőre megoldást nyer. Mindannyian munkát keresnek Burmában. Évenként több ezren vándorolnak át, mert a birmán maga nem dolgozik. Hosszas, változatlan vitorlázásunk alatt csak az Andaman szigeteket érintjük. Smaragd-föld oasis saphirkék tengeren. Palma- és bambusberkek. Magnolia- és tulipánligetek. Thea-kertek, mint Ceylonban. A legteljesebb orchideák itten nyílnak. A legtarkább tollazatu madársereg itten fészkel. A legragyogóbb pillangók erre repdesnek. Milyen páratlan paradicsom lenne e kis szigetvilág, ha az indiai kormány nem használná fegyencztelepnek. Az egyik kikötőben, Port-Blairben háromemeletes csillagbörtön emelkedik. Távolabb az asszonyok fegyháza. Több dologház és javítóintézet. A rabok száma ez idő szerint tizenegyezer. Nagyjára élethossziglani fogságra vannak ítélve. Csak a nehéz bűnösöket küldik ide. Az Andaman fegyenczrendszernek több érdekes sajátsága van, és főtörekvése inkább a javítás, mint egyszerű megbüntetés. Ha a rab jól viseli magát, a gyárakban alkalmazzák. Alig van iparág, mely ne lenne képviselve. A helyi szükséglet mind házilag van előállítva, és a thea, fagyártmányok, himzések jelentékeny kivitelre is találhatnak. Mint végső buzdítás, megtakarított pénzéből telket vásárolhat, házat építhet. Többen megnősülnek és ma már egész telepítvényt alkotnak.

A rendszer kétségkívül érdekes kísérlet. Lélektani szempontból annak hatása, az eredmények megfigyelése fölötte fontos. A sajtóban mindez több ízben megvitatták. Ki az új álláspont, ki az ellen emelt fegyvert. C. Temple a jelenlegi kormányzó dolgozatai sok szakismerettel vannak irva. Azokat olvasva világos fogalmat nyerünk az egész nagyszabásu intézmény munkájáról.

Az Andaman sziget kihalóban lévő őslakója nem kevésbé érdekes antropológiai jelenség. A világ egyik legelmaradtabb, legvadabb törzse. Agyrendszere alig fejlettebb a hat-hétéves gyermekénél. Testalkata bár arányos, de nem sokkal magasabb négy lábnál. Életmódja ma is a legkezdetlegesebb. Ruhát nem visel. Rendes lakással nem bír. Eledeleül gyümölcs, gyökerek szolgálnak, és a mi vadat nyilával ejt. Emberevés is fordul elő a legutolsó időkig.

A belső őserdőkbe mind ekkoráig nem sikerült hatolni. A szökevény rabok bujdosásaik közben többnyire a vadak

áldozatául esnek. Egyike a legszomorubb emlékeknek, mely az Andaman szigetcsoporthoz fűződik, Lord Mayo halála. Mint India alkirálya a fegyházakat látogatva, orgyilkos oltotta ki életét.

Csak a hatodik napon vet hajónk Rangun előtt horgonyt. Azt hihetném iránytűjét vesztette és Japánba érkeztem. Apró derült ábrázatu lakosság. Metszett szemhéjak, sárgás bőr. Mozdulataik rhythmikus, taglejtésök úgyszólván stilisáltak. Színes, selyemruhát viselnek és még színesebb legyezőket, napernyőket tartanak kezökben. Mintha csak mindannyian egy régi festett spanyolfalban, művészi cartonról léptek volna a hétköznapi életbe. Soha derültebb várost, soha kedélyesebb lakosságot nem láttam. Semmi a hindustan szellem árnyékából, semmi lesújtó a brahman castrendszerből. Burma népe buddhista. Vallása, a mi értelmünk szerint, nincs. Csupán egy philosophiai irány követője. Gaudamat nem imádja, csak erényei nyomaiba kíván lépni. Nem fohászkodik, mindössze fogadalmakat tesz. Jutalmat saját cselekedeteiben remél. Hogy a kísértésektől megvédekezzenek, a világtól visszavonul. Szerzeteséletre lép. Fölületes tekintetre alig érthető, hogy Ázsia legderültebb népe szolgáltassa a legtöbb férfi és női rendházat. Nincsen falu vagy város, melynek határában ne emelkednék egy sor Pungy-Kyaung. Kertektől környezve, terebélyes mangu árnyéka alatt, a csodálatos csúcsos tornyos épületek, a karcsú pagodákkal, Burma tájképének jellemzetes kiegészítői. A hatás festői szempontból kitűnő. A rajz épen annyira változatos, mint a mennyire szokatlan. A két-három egymás felé emelt tetőzet, a hajlott, előre nyuló ereszek körvonala szép foltot vet az áttetsző égboltra. Az épület anyaga fa. Diszítése faragás. Sokszor vörösre van festve, gazdagon bearanyozva. Belsejök mindössze pár teremre oszlik. Egyik az iskola, másik a hálószoba. Butorzat egy-egy gyékény, melyen nappal ülnek, éjjel pedig nyugalomra hajtják fejöket. Kemény fekhely, de így kívánja ascetismusuk. Életmódjuk szigorú. Hajnalban kelnek. Alig fürödtek meg, koldulni indulnak. Pénzt nem fogadhat el. Csak annyi rizsfőzeléket gyűjt csuprába, a mennyi egy napra szükséges. Egyszer étkezik, így kevéssel beéri. Ruházata egy darab szintelen rongy. De a rongyot artistikusabban redőzi vállalai körül, mint a római senator. És sáfránlébe mártva azt, aranyos ár-

nyalatot nyer. Szébb csoportokat a sárga tógás pungyknál alig képzelheténk. Hajnalhasadtakor, midőn a fölkelő nap vakító sugarainál hosszú sorokban koldulni indulnak, mintha megannyi ércszobor állana előttünk. Tartásuk plastikus. A vállakon keresztbe tett nádról aláfüggő két csillogó rézedény sikerült kiegészítő. Közökben harang kongása jelenti közeledésüket. Hangulatosabb zene nem kísérhetné a méla menetet. Minden küszöbön ott várják egy darab kenyérrel vagy egy kanál levessel. Burma népe sohase tagad meg alamizsnát. A legszegényebb is szívesen osztja meg kerestetét. Így oktatta ezt Gaudama, — míg végre második természetökké vált. Minden gyerek a pungyktól tanul. És minden felnőtt ember életének egy részét a szerzetben tölti. Ha tovább nem, pár hétre ölti föl a sáfránysárga köntöst. Tejesen elzárkózik, magába száll és a mester tanáról elmélkedik. A Pungy Kyaung külső képénél annak belső élete nem kevésbé érdekel. A lakók száma változik. Néha vannak pár százan is. Másszor ismét alig lehetnek tizen-huszan együtt. Egyik tanít, a másik tanul. Fele novicius, fele vagy sokszor csak egy csekély rész tesz fogadalmat. Szegénységet, erkölcsi tisztaságot, igazságot ígér mindenekelőtt. Ha nincs lelki ereje szavát tartani, bejelenti gyengeségét és a világba visszatér. Teljesen szabadon követheti belső meggyőződésének hangját. Míg a Kyaungban lakik, a míg pungy csak addig kötelezők a szigorú szabályok. De ez a legtöbbet kielégíti. Kifejezésök olyan nyugodt, olyan boldognak látszanak. Ha mást nem, teljes csendet, háborítatlan nyugalmat élveznek. Életök elméleti, elvök elvont. Az egymás mellé halmozott fakult pálmalevelek sűrűn tele vannak írva a reánk nézve rejtélyes tanokkal. Ott ülnek hosszú sorban a sárga tanulók teleírva palma lapot lap után. Egy még hosszabb sor hangosan olvassa e pálmalevelek tartalmát. Több pungy vitatkozni látszik, mások gondolataikba merülnek. A tan érdekes lehet hogy így le tudja kötni a figyelmet. És a jelenetet megpillantva, önkénytelenül eszünkbe jut Plato iskolája. A mult őszy egyik verőfényes délutánján rendkívüli zsinatot tartottak. A Burmában utazó alkirály meghívására összegyűlt az ország valamennyi előkelőbb pungyja. Mindenik hozott magával kisebb nagyobb számú kíséretet. Lehettek egészbe véve tizenegy vagy tizenkétezen. Helyiségül a nagy pagoda dísz udvarát választották. Keretül a négyszázötven kisebb pagoda sorakozik egymás mellé.

Mindannyi egy-egy márvány lapra vésett fejezetet őriz Buddha irataiból. E kápolnákat magas kupolák koronázzák. Háttér a teljesen bearanyozott középső főépület. A kép művészi tökélye teljes. Nincs egy zavaró részlet, semim kellemetlen árnyalat. Az óriási tömeg színhatása leírhatatlan. Tizenkétezer arany-sárga redőzet, tizenkétezer báranyozott pálmaernyő árnyékában csoportosul előttünk. A jelenet ünnepélyességét annak komolysága csak emeli. A thatanabaing, a főpungy választási módját intézik. Mindenki figyel, a kérdés fontossága nagy. Érdeklí valamennyit. A főpap állása kivételes, hatalmasa rendkívüli. Ő képviseli az összes hajdani hagyományokat, nála jut kifejezésre az egész régi nemzeti érzület. Thibo király száműzetésbe került, pompás palotája ma az angol club, a békés fehér elefánt mythikus magaslatáról a Dalhousee-park állatkertjébe került nyugalomba. 1835 óta Burmában sok minden változott, de nem változtak a pungyk, és változatlan maradt azok befolyása.

Mandalay a hajdani főváros Rangontól még huszonegy órányira esik. De a nap hamar elmulik, a vasút Ázsia egyik legtermékenyebb részein, az Irravady völgyén átkigyózik. Jobbról, balról rengő kalászos rizstáblák terülnek. Itt-ott virító oleander lankás, távolabb sötét theafa erdők. Aztán minduntalan fölszillan a lassan hullámzó folyó, a szivárványszínű Irravady. Mennyire értem a költői mondanakört, mely hullámiról versel. Milyen természetes hogy bája varázserővel hat a nép képzeletére. Az Irravady a folyók királynője. A Rajna hozzá képest durva színházi díszlet, a Missisipi szintelen, maga a délibábos Tisza, és a hömpölygő Nilus sokat veszítenek az összehasonlítás által. Az Irravady vize változatosabb Velence lagunáinál. Mint az opál játszik minden halvány árnyalatot és miként a kristály tükrözi vissza a nap összes sugarát. A rege jól meséli az Irravady égboltjáról alászállott szivárvány.

Minduntalan egy-egy falu vagy város mellett állunk meg. Ugyan azok a bábházakhoz hasonló épületek. Némelyik nem nagyobb jókora fa-ládánál. Alapzatul mindössze négy czövek szolgál. Ezekre vannak fölszegezve, mint a galambducz. Az alacsony házak közöl magas pagodák emelkednek. Pagodák közel és távol, minden irányban. Mint a németalföldi rónának a szélmalom, Burma tájképének nélkülözhetetlen, jellem-

vonása a pagoda. A földi élet legnagyobb érdeme pagodaépítés. Halála előtt így mindenki igyekezik legalább egyet emelni. Van mindenféle, minden izlésben. Kicsi és nagy, öblös vagy karsú, hol díszes, hol egyszerű az építők viszonyainak megfelelően. A Shwa-Dagon mind annyi között a legnagyobb-szerű, leggazdagabb és legmélyebb tiszteletben áll. Csucsai a fellegeket verik, talapzata körül egész város épült apró szentélyekből, szobrokból, szárnyetegekből. A nép, virágokat áldozó, illatokat égető zarándokok harmadfélezer év óta keresik föl Indochina minden részéről. Korán reggel, vagy késő este, forró délben és holdvilágos éjjelen a pagodák előtti térség mindig tele. Egyik rózsalevelekkel hinti be a pallót, a másik jazmin koszorút fűz az oszlopok körül. Többen czédruságakat égetnek; mások Gadama lábnymaira arany port öntenek. A fiatalság vig csoportokat alkotva halkán énekel, vagy körbeállva a csillagjósokat hallgatja, saját jövője történetét. A jelenetek mesteriek. A világítás hatásos. Japán nyugoti művelődése óta, ez a népfaj a legæsthetikusabb. Dr. Burma mű-érzékéről és művészetéről egy más alkalommal reménylek behatóbban foglalkozni.

A fáradságos hosszadalmas vándorlás után végre elérem Mandalayt, Burma aranyvárosát. Ha Rangunban minden színes volt, Mandalayban minden aranyos. Arany a pagodák tornya, arany a királyi palota, aranyos a házak díszítése, be volt aranyozva még a fehér elefánt istállója is. És naplementekor, midőn megaranyosodik maga a láthatár és a hanyatló nap kápráztató sugarai arany záporral fűrösztik az arany tetőket, arany vártornyait, bearanyozva az utczák kavargó porát, a mocsarak gőzölgő páráját, bearanyozva mindent, még a lassan harangozva hazatérő pungyk rongyait is. — csodálattal — ismételjük a nép száján elterjedt közmondást «Arany város, arany lakosok!»

Az arany Kyaungok mellett, sötétre mázolt kaszárnnyak. Buddha bronz szobrai szomszédságában vaságyuk. A parányi, vidám lakosság között a rendet öles mogorva katonaság tartja fenn. E körülmény juttatja eszembe, mit könnyen feledhettem volna, hogy még mindig az óriási Indian-Empire területén vagyok. Hegyen völgyön, vizen és szárazon, vad sivatagok vagy művelt központokon keresztül, de mindig e mesészerű császárság határain belül maradtam. Mindössze

egyik városából a másikba jöttem át. Utazásom végpontja a határig, azonban még jó távol esik. A gyarmatélet egyik nagy előnye, hogy szélesíti a fogalmakat. Mi otthon messze, itten közelnek tűnik. Idő és tér elveszti régi jelentőségét az új viszonyok között. És a mint visszatekintek kirándulásomra, emlékezetembe idézve falut várost, erdőt és mezőt, a sok megragadó látvány, népfajok és szokásaik, természeti báj és műremek, az összes kaleidoskop gyorsaságával váltakozó képek, jelenetek között a legmeglepőbb vonás az óriási földterület együtt tartása, annak kormányzata. India megalakítása, föntartása, állami szervezete történelmi vagy philosophiai szempontból vizsgálva a kérdést, tanulmány kiaknázhatatlan forrásául szolgál.

Egy millió nyolczszázhusz négyszög mérföld területet alig hetvenezer angol katona őriz. Kétszázkilenczvenöt millió benszülöttet hatvankilenczezer hivatalnok kormányoz. A jelenség teljesen egvedül áll a népek följegyzéseiben. A nagy világhódító nemzetek, persák, és rómaiak vívmányai, messze maradnak ilyen arányu gyarmatpolitikai eredmény mögött. A siker nagy része a gyarmat kormányzatát illeti. És fejlett legyen az mai színvonalára százados tapasztalat következtében, a viszonyoknak megfelelőleg, körülményeknek engedve, legyen rendszere bármennyire tökéletes, ereje a közigazgatás szellemében rejlik. India kormányzatának, úgy külső szervezete, mint belső szelleme egyformán érdekes. Tájékozás-képen vessünk futólagos pillantást államháztartására. Nézzük közelebbről polgári és katonai hatóságait. Figyeljük meg hivatalos működésöket. Tanulmányozzuk a hivatalokat vagy a hivatalnokot, mint egyéneket. Végezetül igyekezzünk megismerni köznevelését. Megfigyelésünk terjedjen általán a közigazgatás bármely ágazatára, tárgya kivétel nélkül tanulságos.

*

Az 1669-ben, kelet-indiai kereskedő társaság tulajdonába jutott Bombay szigetből, 1877 újév napján, India császársága alakul. Az új birodalom térképére tekintve, el fogunk csodálkozni annak változatos viszonyain és hogy területei mennyire eltérő elnevezésekkel birnak. Vannak független államok, a közvetlen szomszéd ellenkezőleg a központi administratio alatt áll. Több területet ügynökség nevezetével illetnek, máshol ismét kormányzóságokra oszlanak. Összesen

tizenhat főbb administratiót számíthatunk. Hivatalos működésök, munkakörük, hasonló, bár a forma és osztályozás a helyi viszonyok szerint változó. Madras és Bombay területe főkormányzók alatt van. Bengal, Punjab és az éjszahnyugati tartományok megannyi alkormányzat. A középállamok, Assam, Burma, Belusistan főügynökségek. Az úgynevezett független államok hat külön fölügyelet alatt állanak, névszerint Hyderabad, Mysora középindiai tartomány, Baroda, Kasmir és Rajputana. Ez utóbbi országai mint Jodpur, Bikanir, Jaipur, Bopal Udeipur és Kota ismét külön residensekkel bírnak. Végre Ajmir, Berar, Kurg és az Andaman szigetcsoport, mint megannyi külön kerület van a calcuttai kormány alá sorozva. Pár statistikai adat följegyzése, a tájékozást könnyíteni fogja. A központi angol igazgatás alatt álló tartományok kiterjedése 1.015.000 négyszög a. m. 221.400.000 lakossal. A vegyes terület 408.000 négyszög a. m. és 43.780.000 lélek. Ez utóbbi csoporthoz hozzáadva az autonóm államokat a föld területe 805.000 négyszög a. m. és lakóinak száma 66.350.000-re nő. Az arány még úgyis elenyésző az első korosztályhoz viszonyítva.

India fokozatos növekvése, évről évre való gyarapodása, folytonos átalakításokat igényeltek kormányrendszerében. Egyéb módosítások a jövőben várhatók. A császárság, belső képe, határainak vonala a legutolsó időig változott. Nepal, Sikkim, Assam fölött kiterjesztett védnökség, és kivált Burma végleges elfoglalása teljesen megváltoztatta a régi helyzetet. Burma földje majdnem nagyobb az Osztrák-Magyar Monarchiánál. Határai éjszakon Khina, keleten Siam, délen a Pokchan mentéig nyulnak, 1885 óta Burma ügyeit egy alkormányzó vezeti. Állása, hatásköre, a mi főispánunkéhoz hasonló. Területe több kétszázezernégyszögmérföldnél nyolcz kerület, és harminczöt járásra van osztva. Ezzel ellentétben Bombay, mely csak 125.000 angol négyszögmérföld a kiterjedése huszonhárom kerülettel, önálló tanácssal bír. Ügyei élén kormányzó áll. Fényes udvart tart. Fizetése 120.000 rupi, tehát majd háromszázezer korona. És joga van az angol kabinettel közvetlenül érintkezni. Madras hasonló kiváltságokban részesül. Független kormányzóság, mint Bombay. Huszonegy kerületre van választva. Tanácssal, főbirósággal, egyetemmel, ez külön hadtesttel rendelkezik. E két kormány-

zóság hajdani jelentősége immár megszűnt. Jelen jogai, előnyei nagyjára a mult hagyományaiból származnak. A legközelebbi módosítások alkalmával valószínűleg mint Punjab vagy éjszak-nyugati tartományok, egyszerű alkormányzatokká alakulnak, közvetlen a központi kormány igazgatása alá rendelve. A császárság kihirdetése és annak alkirályi képviselése óta a két főkormányzóság jelentőségét veszítette. Az új rendszer, könnyű közlekedés, kiterjedt távirói összeköttetés életbeléptetésével, állásuk majdnem fölösleges. Az indian-Office alá tartozó ügyek összpontosítása, az utóbbi évek egyik fő feladatának látszik lenni. A jelenlegi alkirály határozott egyénisége, kivételes munkaereje az irányt csak gyorsabban fejleszti. A nyugati határállamokban eszközölt reform sok port vert föl az elmúlt év folyamán, de az elért siker valószínűleg csak újabb hasonértelmű rendeleteket fog maga után vonni. Egy indiai alkirály állása teljesen kivételes. Akaratát, határozatait a legtöbb esetben minden megszorítás nélkül érvényesítheti. Hivatalos hatalma korlátlanabb bármely európai uralkodóénál.

A központi kormány mellett a kerületi előljáróságok jönnek tekintetbe. Főtevékenységek az igazságszolgáltatás, rendőrség, köznevelés és adófizetésre terjed. Ideértve a vám, erdők, bányászat, opium és sójutalék ellenőrzését. Az opium monopoliuma öt, a só-illeték nyolcz milliót képvisel az évi költségvetésben. Bélyeg és egyéb fogyasztási járadék tiz millióra tehető. A vámok alig jövedelmeznek másfél milliót. India mindezideig kizárólagosan agrár nemzet. Földművelése a legrégibb idők óta mintaszerű volt. Hajdani kiterjedt csatorna-rendszeréhez hasonlót csak Egyiptomban találtunk. A nagy medenczéken kívül a gazdák mély árokba gyűjtötték az eső vizét. Kutak, cisternák megszámlálhatatlanok és hajdani vízművek, mind Ajmere Alwar Jodhparmáig használatban maradtak. Az angol kormány munkái közül a Ganges és Sirhind csatornák a legnagyobbak. A Ganges csatorna-rendszer 440 mérföld hosszú, a mellékágak 2614 mérföldet tesznek. Összesen 600.000 hold földet öntöznek. A maga nemében páratlan vízmű három millió rupiba került. A Sirhind csatorna még nagyobb kiterjedésű. A mesterséges módon locsolt föld husz millió holdra tehető és újabban több újabb terület termékenyítése van kilátásba helyezve. Főjövedelmi forrása a föld-

adó. A kormány kezébe jutott vasúti hálózat bármennyire kiterjedt legyen, csak az utóbbi időben kezd fölösleget szolgálni. A kerületi hivatalnok, nevezzük commissioner, vagy collector-nak, kivétel nélkül angol. Csak alsóbb közegei, a segédek, irnokok, hinduk. Székhelye és vidéki központ, de évenként egy ízben köteles járását beutazni. Ilyenkor sátor táborban lakik, faluról falura megáll. A helyzetről személyesen szerez meggyőződést és az adót a helyszínén gyűjti össze. Az indiai hivatalos élet egyik sajátosága a nomád lét. Az utazás néha hónapokig is eltart. Az administratio teljes felszerelésével vándorol. A berendezés kifogástalan. A sátrak butorzata kényelmes. Némelyik több szobára oszlik, van iroda, fogadóterem, lakóhelyiségek. A karavan málháját megszámlálhatatlan ökrös taligák szállítják, és a teherhordó kulik csapatokban követik. A rendkívüli szervezetet látva, a mozgó hivatalnál annak szelleme nem kevésbé lep meg. A sáortábor legutolsó tagja teljesen át látszik hatva állásának fontosságától. A sahib nagyon komoly, míg íróasztala előtt ül. Példája ragadós. De ha dolgát elvégezte, hirtelen földerül. Szórakozást talál mindenfelé. Az erdőségekben vadász, a mezőn lovagol, egyik faluban jó a halászat, másokban mászhat hegycsúcsokat. Napjait kellemessé tudja tenni. Kiaknázza a helyzet minden előnyét. A helyett, hogy zugolódnék száműzetése miatt, vagy a jövőben építene kártyavárákat, a jelenben igyekszik megelégedést találni és környezetében kelteni derült hangulatot.

A kerületi közegek, számvevőségek, adószedők számadásait ellenőrző bizottságok vizsgálják fölül. És mint utolsó tábla a pénzügyi államtitkárság, vagy mondjuk miniszterium elé lesznek terjesztve. Az átlagos költségvetés ötven millió bevétel, és ugyanannyi kiadás körül váltakozott az utolsó évtizedben.

A kereskedelem a pénzügygyel egy tárcza alá van osztva, Ide tartozik a posták kezelése is és az minden tekintetben kitünő. Utazásom közben nagyon sokszor elhagyatott félreeső helyekre kerültem, de alig találtam községet, melyben az ismerős vörös láda ne lett volna odaakasztva valamelyik kapufélfára vagy egy-egy terebélyes banianfa derekára. A postahivatal gyakran ugyancsak kezdetleges helyiség. A postamester hivatalos jelvényeinél több ruházatot alig visel. De dolgát elvégzi pontosan, ha néha sok gondot okoz is az ango-

lul írott czímezés. A mi fő, levelünk rendeltetési helyére jut. Öt fillérért elviszik a nagy birodalom bármelyik pontjára, huszonöt fillér árán pedig a világ legmesszebb fekvő részébe jut. A távirórendszert tekintve annak egyik sajátása a háromnemű sürgönyzési mód. Az úgynevezett gyors sürgöny mellett, melynek ára aránylag magas (nyolcz szó öt korona), van a rendes és végre az úgynevezett deferred. Ez utóbbi mindössze nyolcz annaba kerül de sokszor csak huszonnégy óra után kapjuk meg. A távirórendszer még koránt sincs a posta-kezelés magaslatán, de tekintve a földrajzi és egyéb nehézségeket, ez könnyen érthető. Vannak vidékek, hol a posta és távirda maig katonai kezelés alá van beosztva. De Indiában a katonai és polgári hivatalos működési kör nagyon közel érinti, sőt sok esetben teljesen fedezi egymás hatáskörét, a mérnöki, középítészeti hivatalnokok rendszeren a katonai állások. Az egészségügyi tanács tagjai, a kerületi főorvos, törzstisztek. Alsóbb kormányhivatalokat kiszolgált altisztek kapják. Az elem jól képzett és teljesen megbízható.

India hadserege, alig száz éve, Bombayban 2500 angol 3500 benszülött, Madras kormányzóságban 3000 fehér, 16.000 fekete, Bengalban pedig mindössze 27.500 katonából állott. A nagyobb mérvű terjeszkedés, újabb foglalások hamar növesztette az ezredek számát. És ha a keletindiai társaság eredeti védereje pár száz önkéntes és néhány tengerészcsapatra szorítkozott a múlt század közepén, India rendes hadserege 280.000 főre emelkedik. Angol katona ebből egyhatod. Az újjászervezés tervezetét maga Lord Wellesley végezte. És jó lehet a híres hadvezér munkássága nagy fontosságu, a katonaság igazi iskolája az évekig tartó Maratha háboru és még inkább a szomorú emlékezetű mutiny. Kisebb fölkeléseket nem említve az első komolyabb lázadás 1764-ben ütött ki. Az elégedetlen katonaság fizetésjavítást követel. A mozgalmat a legnagyobb erélylyel nyomja el a kormány. Megtagad minden engedményt. A huszonnégy főbujtogató szigorú példaadásképen ágyuk elé állítva semmisül meg. 1806-ban Madras területén üt ki a forradalom. Szálai messzebb ágaznak. Következményei komolyabb. A rend helyreállítása már sokkal nehezebb. Végre az utolsó forradalom az 1857-ik nagy mutiny volt. A rettenetes lázadás vérontása még mélyen be van vésődve a mai nemzedék emlékezetében. És alig találko-

zunk öregebb katonával, ki ne tudna gyászos részleteket elmondani a nehéz napok episodjaiból. Luckrow kormányzói laka, hol olyan sokan estek el, maig romban maradt. Falai tele ágyúgolyó, csupa rés. Cawnporai mélykút párkányzatára pedig friss virágot helyeznek mindekkoráig, az abba bevetett száz és száz áldozat rokonai. A mutiny, melynek részletes leírásával több ismert író foglalkozik, kétségkívül az újabb idők egyik legmegragadóbb drámája. Az első zugolódás jeleivel jöllehet már az év elején találkozunk a Barrackpur és Berhampore táboraiiban, nyíltan a lázadás csak május elsején tör ki a Meerutben. A példát követi Delhi, Agra és a többi hindustán helyörségek. A nagy sikon gyorsan terjed a fölkelés. Calcuttaig közel ezer mérföldre eső járó földön mindössze három angol ezred volt. A nyár elején fegyverben áll, Indus forrásaitól a Bramaputra torkolatáig, egész India. A 240.000 benszültött katonáival szembe az angol seregek alig számolnak 40.000 embert. A harc folyik az egész éven át. Ekközben Anglia újabb segédesapatokat küld, a harcra készen most közel 100.000-en lehetnek és vezéreik Sir Colin Campbell, Anson, Montgomery Hawelock, Rase, és Nicholson. A nyugalom csak 1858 vége felé kezd visszatérni. Lord Cuning hivatalosan jelenti ki a kelet-indiai társaság megszűnését. Birtokai az angol korona tulajdonába mentek át.

A két nagy forradalom okait vizsgálva egymáshoz sok hasonló körülményre találunk. Ha maga az ok nem is volt azonos, az ürügyül hozott sérelem nagyon hasonló természetű. 1806-ban a braman katonaság föllázad, mert csákója mellett a rózsza tehén bőréből készült. A tehén szent állat. A sertést nem tűri. Készebb vérént ontani. Ötven évvel később Meerutban a töltések készítésénél tehénfaggyút használtak. Az általános fölháborodásra ez ad alkalmat. A mutiny a népre nézve vallásháborút, függetlenségi harcot jelentett. Ügye igazságában nem kételkedett, és erejét meggyőződéséből mérítette. Csak így magyarázható a hosszú ellenségeskedés több vérlázító esete. A katona, ki tisztjét mint ember szereti, — morális kötelességnek vél eleget tenni, midőn saját szomorúságára lelövi. Vagy nem egy eset fordult elő, hogy szolgál, miután meggyilkolta a család összes tagját, kit gyermekkora óta jótevőjeként tisztelt, öngyilkosságot követett el. A hindustan szellem szövevényes alapját megismerni, nagyon nehéz

föladat. Annak rejtett gondolatait kifürkészni, megmagyarázni, teljesen lehetetlen. A két forradalom történetében föltűnő, mint külső körülmény, — hogy az első összeesik Napoleon nagy hódításaival, a második a krími háború ideje körül folyik. Mindkét esetben Indiában általános volt a meggyőződése, hogy Anglia hatalma megsemmisült.

A mutiny nagyon szigorú, de kétségkívül fölötte hasznos leczkének bizonyult, ma egyhatod helyett a katonaság fele angol. S épen oly ezredekben a benszülött törzstiszt nem lehet, őrnagyi állástól kezdve csakis angol kap kinevezést. Viszont merev szigor helyett sokkal enyhébb a bánásmód. Vallásos meggyőződések, vagy előítéleteiket háborítatlanul engedik gyakorolni. A sikh növesztheti szakállát, a mohamedán beretváltathatja fejbőrét, a nepal katona hosszú hajat visel — mindezzel nem törődik a mai szabályrendelet. Mindenesetre jobb politika várni, míg maguktól változnak meg a viszonyok. Hogy a világ e része milyen rohamosan alakult át az utolsó negyedszázad alatt alig hihető. Ez a mai általános műveltségi viszonyokat látva, mesének vélnők, hogy csak huszonötéve férje hullája mellett máglyán égett el az özvegy és hogy a déli tartományokban az emberáldozat nagyon gyakori volt. A mutiny nagy érvágása ellenére az állami élet pezsgése nem hanyatlott. Anglia akaratereje, szívóssága, ellent tudott állani egy egész nemzet mozgalmának. Mint egy nagy betegség után, kormány szervezete megifjodva, megerősödve halad kitűzött célja felé. A nyugalom és béke helyreáll. A kedélyek lecsillapodnak. A segédesapatok hazatérnek. A katonaság létszáma leolvad a rendes állományra. Az általános fegyverszünet éveit a hadsereg kiképzésére, organisálására fordítják. A három főkormányzás egymástól részben elszigetelt hadteste mind szorosabban a Calcuttában székelő főparancsnokság alá sorozódik. A hadsereg, mint régen részben brit, részben sepoy ezredekben áll. De a létszám a két contingens között lehetőleg arányosan oszlik meg. Újabb lázadások kikerülésére több hatásos elővigyázati szabályt létesítenek. A várak, citadellák falain belől sipáhi sereg nincs többé elszállásolva. Lőportornyokat, arzenált nem őriz. Mint tüzér, ágyúk mellett alig van alkalmazva. Ezenkívül tisztjei őrnagyságnál följebb nem emelkedhetnek. A törzstiszt és vezérkar kizárólagosan angol. A hadsereg e két

eleme, a fehér és feketére való megoszlása, az indiai fegyverviselés egyik legszembeötlőbb sajátja. Még meglepőbbé teszi azon körülmény, hogy e két hadtest mennyire idegen egymásra nézve. Látszólag semmi közös vonás. Külön kaszárnyákban laknak. Mások szabályrendeleteik. Eltérők összes szokásaik. A vezénylet szavait kivéve, egymást alig értik meg, de nem is kívánják a közeledést. Az angol közkatona a rendes Tom Atkins mintából való. Ismert typos, melyet Rudyard Kipling Anglia jeles költői tehetsége vázol sok realismussal népszerű verseiben. Valamennyi önkénytesen szolgáló. Otthon toborzák. Hazulról magával hozza százados hagyományait. Munkája, szórakozása változatlan. Csak úgy él, mint a Temse partján. A gyakorlótéren, vagy játékmezőn, talpon, szabad ég alatt tölti a napot. Erejét a training adja. Ez életmódot gyenge testalkat nem bírja ki, az anyag zöme kitűnő. A rendes hadsereghez 27.000 részben európai, részben mulat önkéntest számíthatunk. Továbbá tizenötezernyi tartalék és tizenkilencezer benszülött pótlék hatvanezerrel növeli a rendes állományt.

A tisztikar az angol nagy katonai intézetekből kerül. A legtöbb Woolwide vagy Sandhurstban nyeri kiképzését. Még többet tanul a tényleges szolgálatban, India sok alkalmat nyújt a fiatal tiszt képességei számára. Tere mindjárt pályája kezdetén nyílik tehetségét bebizonyítani. Így a fiatalság java előszeretettel jó a gyarmatokba. Ezenkívül fizetése magasabb, és életviszonyai ocsóbbak. Az indiai hadsereg zsoldja az egész világon a legjobb. Egy közkatona napidija két korona körül lehet. Élelmezése kitűnő. Lakása, ruházata jobb, mint bármely európai államban. A tiszt különböző adminisztratív foglalkozást végez, de különböző pótdíjban részesül. Van kapitány-állás, mely évi huszonötezer koronáig emelkedik. A generalisok rendszeren ötvanezer, a parancsnok pedig százezer koronánál többet kap. Az államhivatalnok fizetése szinte nagyon magas, így a főbírók havi ötezer rupit huznak, mi nagyjából számítva tízezer koronának felel meg. Egy-egy alkormányzói állás kétszázezer, Bombay és Madras háromszázezer koronát jövedelmez, az alkirályi tisztség pedig minden tekintetben fejedelmi. A sajtó több alkalommal fölvetette a kérdést, a parlamentben is volt néha szó India hivatalnokainak túlfizetéséről. De toll és hang gyorsan némultak el.

Az angol közvélemény és a kormánykörök nagyon alapos tapasztalatból tudják, hogy a gyarmatokban működő államszolga egyik főkelléke a magas műveltségi és a még magasabb erkölcsi színvonal. Csak egy válogatott tisztviselői kar képes az állásához szükséges fölényt megőrizni és az esetleges kísértéseknek ellentállani. Egy ilyen elem megszerzése, annak biztosítása csupán nagy áldozatok árán érhető el. A költség milyen bőven fizette ki magát, a tapasztalat, a gyarmatpolitika sikerei, eléggé világosan bizonyítják.

A hivatalt és kaszárnyát látva, nézzük meg a hivatalnok és katona otthonát. Az általános munkafelosztásban a háznak is kijut a maga része. Dolga persze másnemű, hatása közvetett, de jelentősége azért nem csekélyebb. A szövevényes nagy kiterjedésű államháztartás tudatos fölépítésénél tekintetbe jött a család és annak befolyása. India kormányzatának külső szervezeténél, annak szelleme talán még erősebb oldala. Mint föntebb is láttuk kétszázeezernyi négyszögmerföldet nem tarthatna össze pár ezred katona és háromszázmillió benszülettet nem vezethetne a maroknyi államhivatalnok, ha az uralom alapzatát, annak biztonságát nemcsak physikai, hanem moralis erő is nem képezné. Anglia igazi ereje a szellem. A két század lefolyása óta, mióta Indiát birja, a nehéz munka oroszlánrésze a szellemi volt. Egy nép meggyőződése ellen nehezebb harczolni összes seregeinél. Fegyvereit legyőzni könnyebb, mint fanatismusát. Eszmének csak eszme állhat ellent.

A gyarmat, vagy jobban mondva nemzeti szellem alkotta Anglia hódító fölényét. A szellem ébresztésében, föntartásában az otthonnak fontos szerepe jut. Föladatát minden tekintetben sok erélyvel, és lehető tapintattal oldja meg. A kormányzói ebédloktól kezdve, hol mindennap felköszöntik a Felséget, az utolsó gyermekszobáig, hol az apró nép első leczkéül a nemzeti hymnust tanulja elénekelni, az alapgonddal egy változatlanul kezdettől a végig. Az angloindian, mint a hogyan nevezni szokták, egész kis népfajjá fejlődött. Vannak családok, melyek száz évnél régebben szolgálják Indiát. Megesik, hogy három vagy négy egymást követő nemzedék ugyanazon állást foglalja el. Egyes hivatal, mint egy örökség száll atyáról fiúra. Csak ha megöregszik és nyugdíjba kerül, tér vissza az anyaországba. De életét itt élte át a gyar-

matokon. Itten volt fiatal, itt dolgozott, ideköti a legtöbb kapocs, a legkedvesebb emlékei ide lánczolják. Gondolatai hazulról is visszatérnek minduntalan. Lénye hozzáhasonlott, gyökeret fogott India napsugaras talajában. E tekintetben az angolszász nép egyedül áll és éles ellentétet képez a többi hódító nemzetekkel. Egy francia gyarmat bármilyen díszes városokkal birjon és terüljön bármennyire viruló vidékeken, szomorú benyomást okoz. A száműzetés tudatát ébreszti. Minden untalan eszünkbe jut az óriási távolság, mely hazulról elválaszt. Mindenki csak hazulról beszél, hazagondol, visszakiváncsozik. A honvágy, mintha óráról-óra sulyosabban nehezednék a kedélyekre, míg végre az egész légkört sötét nostalgia köde fátyolozza be. Az angol gyarmatából otthont alkotott. Mindössze távolabbeső része kiterjedt országának. Egy birodalom, egy haza minden zóna alatt. Gyarmat, elévült kifejezés. Hajdani értelme tényleg végre megszűnt. Nevét ma a hivatalos czimtar is eltörölte, «Colony» nem létezik többé csak «Country beyond the seas». A gyarmat összenőtt, beolvadt az anyaország kebelébe. Az angolindiai egy másik nagy előnye, hogy a művelt középosztályból kerül. Rendesen a vagyonos gentry és magasabb államhivatalnokok fiai. Családokban gyermekkoruktól fogva élvezték a jólét és műveltség összes kiváltságait. Nevelésök ugyanaz, mint idősebb testvéröké, ki a vagyon örököse. A különbség mindössze, hogy meg kell tanulniok dolgozni. Életpályájok saját munkájuk. És legyen a végeredmény fényes, siker nem szédíti el, állásuk hatalmával nem élnek vissza, nem parvenuk: avagy maradjanak mindvégig szerény körülmények között, hivatalaikban elfeledve, nem lesznek zugolódo burokraták, vagy mint a karzat szereti nevezni, éhes lateinerek. Az elem egyöntetű. Hasonló társadalmi színvonalon áll. Egyforma nevelés, azonos műveltség és külső formák csak könnyítik a közeledést. India hivatalos világa tényleg egy nagy társaság. Kormányzó és kerületi biztos, tábornok vagy hadnagy szabad óráikat egy fedél alatt, egy társas körben töltik. Legyen az egyik pályafutása kezdetén, a másik annak utolsó fokán, régi ismerősök, vagy találkozzanak véletlenül a vasúti kocsiiban, mint barát üdvözlik egymást. Egy nemzet fiai, egy ügyet szolgálnak. Az összetartás, a rendkívüli módon kifejlett hivatalos szellem India angol lakóit egy nagy családdá forrasztja össze,

és nehéz munkáját, minden egyes tagjának, kicsinynek és nagyoknak egyaránt megkönnyíti.

E kiterjedt család, a hivatalos világ otthonát osztályozni nehéz. Vannak nagyok fényesek, vannak egyszerűek, szerények. Sokban a szabad időt kizárólag sport és testgyakorlatra fordítják, a másik izlése irodalmi és művészi. Mindez mellékkörülmény, személyes izlés dolga. Hatásuk kifelé, befolyásuk a népre, mely között élnek, egy irányzatú. Gyarmatpolitikai értékek, ha nem egyenlő, mindenesetre kiegészítő. A házat tekintve először, mint úttörőt elszigetelve bennszülöttek között, másodsor nagy központokban, hol társadalmi és culturerődökül szolgálnak, mindkét esetben jellemző. A nagy birodalomnak vannak részei, a merre az angol hivatalos közeg, napokig járó földre az egyedüli fehér ember. Rajputana államaiban a residens és főorvoson kívül nincsen angol lakosság. Nepal, Sikkim, Kasmirban, ha elkezdődik a havazás hetekig, sőt megesik az egész télen át el vannak zárva a külvilágtól. Körül minden vad, a lakosság teljesen primitív. Még a cselédség is idegen, megbizni senkiben nem mernek. Lehet-e ennél szigorúbb föltételű számüzetés. Biztonságot is csupán a személyes tekintély képes nyújtani. Ilyen sanyaru viszonyok között kárpótlást nyújtani, az otthon föladata. A munka nem könnyű annál dicséretesebb és ez a feleségeket illeti. A mióta itten vagyok sok házban megfordultam, de az egyszerű bungalow vagy a pompás government-houseokban, a mit legőszintébben csodáltam az a kedélyes, az otthonos jelleg volt. Amannak szerénysége vagy ennek fénye közepett a *home* fogalma egyformán jutott kifejezésre. Nélkülözés nem tudta megfosztani az otthon báját és azt gazdagság nem homályosította el. A vörös kaftános, aranysújtásos díszörségeknél jobban meglep a belső barátságos árnyalata. Az angol civilizatio finom részletei kellemesebb hatást kelt a keleti fényűzésnél. Sok teaültetvényes, vagy indigo termelő háza összesen pár szobára szorítkozik. Szalma födi. Falai meszeltek. De fürdő és könyvszekrény sohase hiányzik. Az egyszerű gyalult asztalokon ott vannak a legújabb művek, folyóiratok. Kétségtelen több intelligentiára és jobb izlésre vall, mintha plüshakaráó fedné. Díszítésül pedig ha egyebet nem, mindig találunk pár csokor mezei virágot. A hivatalnok házát rendszerint az állam szolgáltatja. Kényelmes bungalow, vagy villaszerű

épület. Körül nagyobb kiterjedésű telek vagy kert terület. Mindez sokban emlékeztet a mi régi curiáinkra. A háztartás talán még inkább. Számtalan szolgál, még több külső cseléd. Tele éléskamrák, hosszú istállók. Nyílt udvar, öszinte vendégszeretet. Egy indiai háztartás nagyon bonyodalmas szervezet. Vezetése sok erélyt, még több tapintatot igényel. A hindustán, kivéve az éjszaki államokat, gyenge testalkatú. Keveset bír, még kevesebbet akar. E mellett érzékeny. Fenyegetés vagy dorgálással nagyon csekély eredményt lehetne fölmutatni, a kik pedig azt gondolják, az alsó osztályokat korbácscsal kell kormányozni, nagyon alaposan csalódnak. A szolgál sereg élete sehol gondtalan, vagy megelégedettebb nem lehet. A patriarchalis rendszer mintegy örökbe fogadott gyermekekké teszi. És megesik, hogy a tisztújítások alkalmával sem mozdulnak, de mint a pincze macskái várják be az új lakosokat. A cast-rendszer parancsai előtt meghajlik a legszigorúbb háziasszony is. Egy ember kétféle munkát nem végez, ez az első szabály. A ki főz, az nem mossa az edényt. Ki ételt hord, nem takarít. Ágyat megveti az egyik, de a mosdó asztalt és kádat más készíti. A seprő pedig annyira alantas közeg, hogy a többi cseléd is csak távolról beszél vele. A külső udvart nem is számítva, a legegyszerűbb háztartásba is ott találjuk e hét cselédet. A nagyobbak körül egész légiókat tesznek a chup-rassik és saïsok. A kormányzói paloták szolgaserege százötven és kétszáz fejig emelkedik. Istállóikban közel száz ló áll. Az alkirályi udvartartás még nagyobb kiterjedésű a benszülött fejedelmeké pedig még kétszer is ilyen nagy. Indiai arányuk ismertetésekül jellemző körülmény, hogy Jodhpur urának istállóiban 5000 ló áll és minden ló mellé egy lovas és egy tisztító van beosztva. Jaipur vadász párduczok, solymok és egy keleti udvar többi maradványain kívül nyoleczvan elefántot tart. Qwaliurban a palotaőrség egy kis hadtest. Egyik maharajah udvari vonatán utazva a kíséret harmincz tagból állott, volt velünk vagy 120 cseléd, — ezenkívül teherhordók és 24 ló. De az utazás egész költözködést jelent. Karavannal, vagy vasúton magával viszi fél házanépét, összes butorzatát. Egyike az először megtanult hindustan szavaknak a «bandabas». Más nyelv teljesen megfelelő kifejezéssel nem bír, így az angol átvette. Rendezésnél több, előkészület, intézés, megoldás, mind bele értődik. Az utazás nagy mozgosítási

munkája bandabas és a kifejezéssel a szokást is teljesen magáévá tette az európai lakosság is és ma az egyszerű államközeg, vagy az ültetvényes családjának hétköznapi élete is kiterjedt bandabast igényel. A nagyszabásu, minden irányban elterjedő apparatus nemzetgazdasági szempontból tagadhatatlanul előnyös. Egy indiai háztartás a környék szegénységének bőven megadja kenyerét. A legközelebbi város gyakran több száz mértföldre esik. Élelmi tárgyakat nagyon messziről kell beszerezni. A mit lehet, otthon természet. A házi szükségletet otthon igyekeznek előállítani. A szükséglet pedig sok. Munka kínálkozik a község egész népének. Az angol-indiai bő fizetését még bőkezűbben költi el. Megtakarítani nem óhajt. Öregségére elég a nyugdíja, fiai kezdjék újra a mesterséget. Kövessék atyjok példáját. A míg távoli állomásain él, ottani tartózkodását igyekeznek kellemessé alakítani. Kikaknázza a helyzet és a vidék minden előnyét. Maradjon pár évig vagy mindössze pár hónapig állomásán, a különbség észre nem vehető. Berendezése, háztartása, a bandabas, ugyanolyan aránya és állandó jelleggel bír, mintha véglegesen ide telepedett volna le. Életmódja hasonló Anglia vagy Skótszág birtokosáéhoz. A szerep tényleg sokban megegyezik a földesurával. Az év legnagyobb részét falujában tölti. Így alkalma bőven nyílik a helyi viszonyokkal megismerkedni. Hivatalos órái alatt sokan megfordulnak nála. Sokat lát, sokat hall. Szabad ideje, gazdasága körében foglalkozva pedig kipuhathatja, mit a tanuk rendesen nem vallanak. Szórakozásai vadászkirándulások, táborozás alkalmával folyton népével érintkezik. Legyen kedvtelése kertészet, lónevelés, gazdasági kísérletek vagy bármi egyéb, a végeredmény azonos, a két elemet: hódítót és hódítottat, egymáshoz közelebb hozni. A nők munkája nehezebb. A hindostan család hozzáférhetetlen. Nemcsak idegenre, de sok tekintetben egymás számára is. A küszöb sérthetetlen, azon belül mi történik, senki sem tudhatja. E nép, mely a perdar intézményét az izlámtól vették át, annak föltételeit még szigorúbbá tették. Az angol kormány a szokás előtt meghajol. Elismeri a castrendszer összes rendszabályait is. A nők maradhatnak elzárva továbbra is. A tehenet tisztelhetik ezentul is szabadon. A pária maradjon pária haláláig, ha meggyőződése így boldogítja. A braminok, kik a perdart meghonosították, és a castrendszerrel először szervező

őseik az emberi természet nagyon alapos buvárai voltak. Világismeretök mélysége kétségtelen. Államtudományi, kormányzati tehetségök, ha nem is nélkülöz bizonyos foku macchiavellismust, gyakorlatilag fölötte hasznosnak bizonyult. Anglia a százados rendszer használati előnyeit teljes mértékben látszik ismerni. A régi hindustan előítéletek a nép merev osztályozása, politikájának legbiztosabb támaszai. A nép merev osztályozása, az általános rend megőrzését leginkább biztosítja. Önkénytesen, erőszakkal szüntetni meg a nép második természetévé vált, véérébe ment hagyományokat, egy napról a másikra változtatni meg majdnem lehetetlen. Következményei a leggyászosabb társadalmi forradalom lenne. Socialis kérdést, általános elégtelenséget ma még részben e régi intézmények zárnak ki. A castrendszer eleve tesz lehetlenné minden veszedelmes nagyravágyást. A milyen állásban születik, olyanban hal meg. A harczos fia lesz harczos, a földművesé földműves. Az iparos gyermeke nem kíván ügyvéd vagy orvos lenni, hiszen van elég belőlük ügyvis, de becsvágyát odairányozza, hogy a maga nemében, a legjobb iparos legyen. Hogy ez elvből mennyi jogosult, mennyi nem, eldönteni nehéz. A tényleges eredmény, hogy már a pusztá öröklés által, a saját mesterségét bámulatos ügyesség és tökélyvel végzi el. Egy-egy indiai faragványt, himzést, vagy bármely munkát, hol új gyakorlat kívántatik, vizsgálva, alig hihető, hogy emberi kézműves legyen. A katonaság harczy kedve, vagy az írástudók fölfogási képessége nem kevésbbé fokozott és intensív. A többi komikusnak tetsző szokás nem kevésbbé komoly, háttérrel bír. Ha a szarvasmarha nem állana olyan nagy tiszteletben, az első inséges évben lemészárolnák valamennyit és a föld megmunkálása lehetlenné válnék. A nőemancipatióra pedig még kevésbbé gondol a kormányhatalom. Hiszen ez annyit jelentene, mint munkáját egyik napról a másikra ketszerezni meg. Ha a perdar millió asszonyai mind egyszerre szabadulnának ki, és idővel valamennyi szavazati jogot követelne, vagy legalább is egy-egy jövedelmező postamasteri állást kérne. A sok kielégíthetetlen folyamodó, csalódott reményű aspiráns alig lenne boldogabb a mai gondtalan nemzedéknél. A szigorú elzárkózás ellenére az angol hivatalnok nejének sikerült pár nagyon hasznos újítással közeledni hozzájuk. Első helyen ezek között a Lady Dufferin által kezdeményezett

női orvosi kar és kórházak állanak. Ez intézetek munkássága évenként nagyobb arányokat ölt. A sikeres operatiók száma, az eddig is megmentett életek száma igen jelentékeny. Újabban több kiseddévó is létesült, úgyszinte bölcsődék és egyéb jótékony intézetek, hol az európai nők befolyása érvényesülhet. Ilyen nagyobb szabásu nyilvános működési tere jobbára csak a nagyvárosban nyílik. A távoli állomásokon hatásköre saját háznépe vezetésére szorítkozik. Mint a fönti szörványos példákából is látszik dologra nyílik alkalom. Ha sikerül háznépe ellentétes elemei között összhangot létesíteni, családjának igazi otthont nyújtani és ez otthont férjével megszerettetni; föladatának teljesen megfelelt.

Népejobb központokban az életmód természetesen változó. Ha vidéken a hivatalnok élete sok tekintetben a mi boldog emlékezetű táblabirói rendszerünket juttatja eszünkbe és Bikanir síkján, vagy Bopal homokbuczkái között, a hajdani Hortobágy valamelyik szolgabirói ambitusára gondolhatnánk vissza, Calcutta, Bombay, Madras, teljesen London mintáját követi. Sőt kisebb városok, mint Bangalor, Ahmedabad, vagy Kuraschi úgy osztja be napjait, mint a Grosvenor Square vagy a Velgræria vezető körei. Két órakor villásreggelezik, nyolcz után ebédel. A nap szabad óráit megszámlálhatatlan társadalmi kötelezettség, szórakozás tölti be. Az estélyek, jótékony czélú előadások nem kevésbé számosak. Nagyobb alkalmakkor messziről sereglik össze a vidék. Az indiai élet egyik sajátága a folytonos mozgás a szünetnélküli helycsere. A Lahor, vagy kiváltképen a Calcuttában töltött karácsony és újév, luckuowi versenyhét, Meerut poloversenye és a Simla, Kurseong, Mount-Abu, vagy a többi hegyi állomások tavaszi idénye, merő szokásból, intézményekké nőtte ki magát. Az egész kormányzat, a hivatalos világ teljes számmal nyaralni megy. A ház butorzatával a hivatal aktái is vándorútra kelnek, Bombay kormányzata Mahableshtar, Madras mindenestől Utakomandba tölti a forró hónapokat. A calcuttai központi kormányzat az év felét Simlában tölti. És a 700 láb magasan fekvő új alkirályi palota csak pár év előtt készült el. A rendszer egészségügyi előnyeit nem tekintve, mely lehetővé teszi, hogy az éjszaki tenger mellől érkezett alkalmazott, a tropikus nyarat, a nélkül, hogy szabadságot venne, lázmentesen töltheti Indiában, nem nélkülöz egyéb gyakorlati előnyöket sem.

A máskülönben elhagyott hegyvidékeknek számára forgalmat, kereskedést biztosít. A központi kormány tagjainak kellemes nyár mellett alkalmat szolgáltat a vidékét és annak ügyvezetését megismerhetni. Hogy az ország különböző rétegeivel érintkezésbe nem jut, Albion fiának sokszor vetik szemére, s így nélkülözi a spontán közvetlenséget. Hibául szeretik fölróni, hogy cselekedetei hidegen kiszámított indító okkal bírnak. Nagy humanitarius munkásságát utilitarismusnak, szívesen nevezik ellenségei. E számító képesség, megfontolt előrelátás, mennyiben hiba és mennyiben erény értékében viszonylagos fogalom de India kormányzásának, fönntartásának, nélkülözhetetlen föltétele volt.

A központi kormány székhelye Calcutta. Az egyes tárczák nagyszabású épületekkel bírnak. A government house a város közepén uralkodó virágoskert közepén emelkedő palota. Az alkirály mint a korona, vagy a hogyan itten nevezik, a király-császár személyét képviseli. Fényes udvartartás környezi. Levéeket és Drawingroomokat tart, csak úgy, mint a Buckingham-palotában, sőt az általános hatás és rendezés nagyobb szerű. A hódolat nyilvánítását mennyezetes trónuslépcsőin fogadja. Körülte szárnysegédek. Mögötte díszörség. Az udvari rendszabályok a londoniakkal megegyezők. A nagy fehér márványteremben ott sereglük a császárság hivatalos világának színejava. Gazdag egyenruhák csillogó érdemjelek mindenfelé. A parsi lakosság arannyal ezüsttel átszőtt, himzett burnusa és a hajak mesés értékű ékszerei még csak jobban emelik az általános hatást. A keleti nép phantasiája megköveteli, hogy a hatalom, a fölség képvisellete, külsőleg is kifejezést nyerjen. Ezenkívül a nagy szabású társadalmi élet mély hullámokat ver. Haszon abból közvetlen úgy közvetetten járul a legalsóbb néposztályokig. Összehozza, egymással megbarátkoztatja a hivatalos világot, legkülönbözőbb elemeit. Emlékünnepélyek, díj és rendjelkiosztás, szobrok emelése, mind megannyi mód ébrentartani, serkenteni a hivatalos, a nemzeti szellemet.

India hogyan neveli gyermekeit, fiai milyen iskolákban tanulnak összes vitális kérdései között a legmesszebbre ható következményű. Ha a föladat szerencsés megoldása egy kis egyöntetű államban is nehéz, óriási kiterjedésű, ellentétes elemekből álló gyarmatban csak annál több nehézséget

okoz. Ez idő szerint a császárság tanulóinak száma évenként több négy milliónál. A rendkívüli szükségletnek pár százezer iskola igyekszik eleget tenni. Egyedül Bengal területén hetvenháromezer intézet működik. Ez iskolák rendszere, tananyaga, a tanuló fiatalság és tanári kar munkája, a vizsgálatok eredménye részben és azok haszna tényleg a későbbi életre nézve jó mindenekelőtt tekintetbe. Háromszázmilliónyi népesség sarjadékát oktatni komoly dolgot ad, háromszázmillió nagyjára ellentétes elemet egységes terv szerint nevelni föl, majdnem elérhetetlen föladat. Ha egyes vidékek aborigenese teljesen vad maradt és máig az emberiség bölesőkorát éli, a bramanok született philosophusok. Az előbbi fiának korai a legelemibb oktatás, ezzel ellenkezőleg az utóbbi játszva tanulja, az európai iskolának nehéznek látszó föladványokat. Szemléleti hajlam, a századok óta fejlesztett spekulatív irány, elvont tanok iránti érdeklődést, gyors fölfogását erősen kifejlesztette. Jellemző megfigyelni milyen gyorsan képes a hindustán iskolás egy egy számtani tételt megfejteni, vagy logikus következtetéseket levonni és kivált könyv nélkül tanulni. A szünórák alatt egy-egy bonyolult sakkjátszma megtekintése, nem kevésbé jó alkalom e faj agyműködésének frissességéről meggyőződést szerezni. A könnyű fölfogáshoz ernyedetlen szorgalom járul. Becsvágya majdnem tulzott és a hiúságig fajul. A legnehezebb tananyagot játszva végzi el. Tulterhelt órarend nem fárasztja ki. A legtöbb tovább megy és osztályán kívül kedvtelésből tanul. Egyik iskolát látogatva a játékteremben, pár nagyon sötét arczbőrű gymnasista, szórakozásból Dantet olvasta. Más alkalommal görög vagy latin írók munkáit vitatják. A kivételes tanulóságnak megfelelő tanári kart képezni, egy újabb nehézség.

A főtanfelügyelet a központi kormányzat kezében van. Ez időszerint épen tanácskozások folynak egyes módosításokat illetőleg. Új tanfelügyelő kinevezése legközelebb várható. A központi felügyelet mellett is az iskolák vezetése teljesen a vidéki, községi, vagy magánvezetés alatt állanak. Minden megyének külön közoktatási felügyelője van. Iskolái fölött önállóan rendelkezik. A kormány iskoláinál még sokkal számosabbak a magánintézetek. A helybeli tájszólás nyelvén oktató muntsi és a községi népiskola egyforma jogokban részesülnek. A szabad oktatást a kormánytól kiküldött vizsgálati bizottság

korlátolja. A vizsgálat kizárólag írásbeli, a szóbeli teljesen el van törölve. A föltételek nehezek. Talán több esetben túlszigorúk. A tanulót könnyen zavarba hozhatják, még könyebben tüntethetik hamis világításba az év alatt megtanult anyagot. A vizsgálati rendszer föladata elvégre is nem annyira a tanulóknak nehézségeket nyújtani, megakasztani a legjobbat is könnyű, mint inkább meggyőződni: vajon bir-e a szükséges ismeretekkel, hogy a következő felsőbb osztályba léphessen. E tekintetben alaposabb fölvilágosítást a tanítónál senki sem adhatna. A bizottságban a tényleges tanári kar pár tagja nemcsak jogosult, hanem szükséges tényező. A tanrendszer mint nálunk is három főbb részre oszlik. Elemi és középiskolákon kívül van öt egyetem. Calcutta, Bombay, Madras, Lahor és Allahabad. Újabban Rangoon is kért egyetemet, de igénye, mint ez idő szerint még korai, visszautasított. A legtöbb szokatlan vonást, a legélesebb ellentéteket az elemi iskolák mutatják. A bazár-sarkon, vagy a mecset udvarán kuporgó, fehér szakállas dervis, körülte a leczkét hangosan ismételő, előre-hátra hajlongó gyermekesereggel Damascus vagy Marocco iskoláit juttatja eszünkbe. Emlékezet, mondhatjuk Mohammed futása óta minden változatlan maradt. Szomszédban az új városi népiskola. Fölszerelése mintaszerű. El van látva a legújabb svéd rendszerű padjaival, felső világítással, villamos legyezőkkel. A hindubabu iskolája igyekszik az angol példát követni, míg a buddista pungy ma is pálmalevelekre írt yoga idézeteket tanít. A hány vidék, a tanítás annyiféle nyelven folyik. Mind össze véve lehet vagy 25 tájszólást megkülönböztetni. Az elemi tanítás e tekintetben is szabad. Angol csak a középiskolákban kötelező. E középiskolák, melyek a mi gymnasiumunknak felelnek meg, ismét több csoportra osztályozhatók. A kormány és községi iskolák mellett van több keresztyén missionarius intézet. Legjelentékenyebbek úgy kiterjedési, mint látogatottságra nézve a katolikus tanítórendek házai. Tekintve, hogy Xaveri Szent Ferencz Goaban az első iskolák alapját a XVI. század közepén veti meg, a háromszázéves folytatólagos munka az elért eredményt érthetővé teendi. Vasco de Gama és Albuquerque alig hódítják meg a portugal gyarmatokat már is nagyszabásu keresztyén telepek létesülnek. Goa székesegyházai a renaissance hatalmas alkotásai közé tartoznak. Papnöveldei, iskolái tágas paloták. A pél-

dát követi Mangalor, majd St. Tomé és jobbára az egész déli parsvidék. Agraba a Ferenczrendet még a Mogul-dynasztiák hívták volt meg. Midőn e területek nagy része a keletindiai társulat tulajdona lesz a felekezeti intézetek régi jogaikat kivétel nélkül őrzik meg. India császársággá való proclamálása óta munkaterök még jobban nő, jelentőségek gyarapszik. A calcuttai kormány teljes elismerésben részesíti a népszerű tanítórendek munkásságát és önfölközlő tevékenységöket hathatósan pártfogolja. Indiában felekezeti gyűlölet, nem gátolja a jótékony munka gyakorlását. A Ferenczrend, mission étrangère, és Jézus társaság intézetei a legismertebbek. Az első házai az éjszaki tartományokban a legszamosabbak, míg a második Burma és Mysoreban bir jelentékeny központokkal. A ranguni St. Pál iskolában az idén 850 fiu nyer kiképzést. Az európai vagy benszülöttek különbség nélkül egymás mellett. Sokan Sou vidékéről valók, még több a chinai. A hosszú épület egyik szárnya convictus. Bennlakók száma is pár százig emelkedik. Bangalorban a rendnek nem kevésbé virágzó köznevelési és philantropikus intézetei vannak. A missionárius iskolák közöl az elsőség kétségkivül Bombay és Calcutta St. Xaver házait illeti. A tanuló fiatalság kétezer körül váltakozik, a tanári kar megfelelő. Bombay St. Xaver iskolája már külsőleg is meglep. Arányos, műizléssel tervezett köépület. Tantermei, laboratoriumok tágasak. Fölszerelése kifogástalan. A calcuttai iskola ez időszerint még régi házában van, mely korántsem elégséges mai szükségleteinek fedezésére. A beiratkozások száma évről évre nő és az intézet tudományos színvonala mellett elég bizonyíték, hogy annak igazgatója az ismert természettudós Lafont. A legtöbb tanítórendnek vannak intézetei a látogatott nyaraló állomásokon is. A vagyonos kereskedőosztály, katonatisztek és egyéb alkalmazottak, kiket teendőik a városhoz kötnek, gyermekeiket szivesen küldik nyáron át a hegyek közé. Ez intézetek közöl, melyek egyszersmind a leghatásosabb sanatoriumul bizonyultak, legérdekesebb a darjeelingi St. Josef iskola. Az óriási négyszögépület ott emelkedik 7500 láb magasan, a Himalaya hótakart lánczával szemközt. Körül a világ legnagyobb hegyi tájkepe terül. A kilátás szinte határtalan. A nyolcz-kilenczszáz tanuló szellemére ilyen kivételes természeti viszonyok csak a legfejlesztőbb hatással birhatnak. A levegő tisztasága, erősítő

edző befolyása pedig a testi fejlődést biztosítja. Ezen a magaságon a ragályos nyavalyák is ismeretlenek. A gyermeksereg e nap egy részét a szabad ég alatt tölti. Órákon át a különböző játéktereken szalad, labdáz és tornászik. Ez intézetek a test gyakorlására nagy súlyt fektetnek és ha az angol nevelési rendszer egyik nagy előnye, hogy a szellem fejlesztése mellett egyenlő gondot fordít a test ápolására, India éghajlati viszonyai mellett ez eljárás még szükségesebb. A gyakorló tér győzelmes bajnokai rendszerint a Mayo-college fiatal-sága. A Mayo-college a hinduk Etonja, ott tanulnak a Maharajak és Nabobok fiai. Fölnevelni, a maig részben független fejedelmeket, nem csekély gondot ad a kormánynak. Rendszerint mint magántanulók nőnek föl. Alig kerültek ki a harim gyermekszobájából, egy angol tiszt veszi át a nevelésüket. A tananyagot otthon végzik. Az eredmény több ízben kitünő volt. A bennszülött uralkodók közül sokan minden tekintetben kiváló emberek. Természetes tulajdonaikat a gondos nevelés kellő mértékben fejlesztette ki. A magántanulás, mint rendszer azonban hibás és az adott körülmények között csak tarthatatlanabb. A fiatal herceg saját udvarában, növe föl, a külvilágról fogalommal nem birhat. Saját országában mindenki a jövőendő urát látja benne. A kivel találkozik, mélyen meghajol, a kivel szóba áll, dicséretet mond. Magához hasonló állásu gyermekvilággal érintkezni, szórakozni nem nyílik alkalma. E baj orvoslására épült a Mayo-college. Ajmeri főnsikján, parkszerű ültetvények középett emelkednek a különböző rajput országok házai. Ezekben laknak a fejedelmek és a nemzet nagyjainak fiai. A berendezés a tanuláság társadalmi és vagyoni állásának megfelelő. Az iskola fényes főhermárvány épület. A tágas csarnokokban közösen hallgatják az előadásokat. A munka nem sok, talán nem is elégséges India mai viszonyait tekintve. Egy jövőendő fejedelemnek nem kevesebbet, de többet szükséges tanulnia művelt alattvalóinál. A főczél ez időszerint a nyilvános iskola népszerűsítésére, szoritkozásra és a kormány megalégszik, ha sikerül megbizható és lojális elemet ültetni a császárság elszórt trónusaira. Ajmeriben töltött évek után katonai kiképzést a meeruti tisztii akadémiában nyernek. Több katonai intézeten kívül a városok kitünő technikai iskolákkal birnak. Vasúti, főgépészii tanfolyamok mind számosabb vidéken nyílottak. Ipariskolákat a régi

nemzeti izlés fönntartására, hindustan művészet fejlesztésére nagy költségek árán létesítettek. Az előbbieik közül Poona és Bombay mérnöki intézete, műipar terén pedig Jaipur Delhi és Amritsar értek el meglepő eredményeket. Az általános cultura, a műízlésre is jótékony befolyással hatott és ma mindinkább igyekeznek a hajdani nemzeti műérzékét eleveníteni föl. Végezetül mint a közoktatás utolsó forumait, az öt egyetemen kívül, melyek fakultásai a londoniével megegyezők, a calcuttai arab-persa főiskola és a sanscrit intézetek említendők. India köznevelési czélokra évenként ötven milliónál többet áldoz. A költség egy része az adófizetőket terheli. Míg nagyobb összegek közadakozás, és alapítványok kamataiból folynak. Maharajak, parsi kereskedők, tehetős baniarok, köznevelési czélokra, faj és felekezeti különbség nélkül mindannyian bőkezűen áldoznak. Tandij csak kivételes esetekben fordul elő. A közoktatás ingyenes. Iskolákat végzett polgárság száma folyton rohamosan emelkedik. És tekintve, hogy immár a kormány mindannyit állami alkalmazásban nem részesíthet, a növekvő elégedetlen és az általános rend és nyugalomra nézve közveszélyes félművelt elem megszüntetése czéljából többen máris a közoktatás korlátozását tanácsolják. De nem volna-e az orvoslás gyökeresebb és nem lenne-e az általános béke alapja szilárdabb, ha gátló körülmények helyett tanítanának még tovább, a meddig csak meg nem értetik, hogy a közoktatás czélja nem szorítkozik hivatal elnyerésére, neveljenek addig a színvonalig, melyről letekintve külső, el, vagy félreismerés sokat veszítenek értékökből; tanítani, nevelni, a míg nem jutnak tudatára annak, hogy munkájok legteljesebb jutalmát saját szellemi fölényökből meríthetik.

A Victoria korszak világművelődési szempontból is nagy munkát végzett. A föladat, mely a jelen uralkodásra vár, nem csekélyebb fontosságú. A császárság megalapításánál annak fönntartása, nem lesz könnyebb. India virágzását látva, földjét megszeretve, csak őszintebben reméljük, hogy a fényes multra, még fényesebb jövő következzen.

G. V. P.

TRISZTÁN ÉS IZOLT.

Második és utolsó közlemény.*)

IV.

Minő feldolgozásai találhatók a középkori francia költészetben: erről kell még tájékoztatnunk az olvasót.

Eleinte rövidebb-hosszabb, ma már elveszett laik tárgyalták, melyek közül némelyeket egyenesen Trisztánnak tulajdonított a hagyomány, s melyekben a monda még legkevésbé távolodott el ősrégi barbárságától. E laiket aztán idővel kibővítették és egybefűzték, teljes életrajzzá kerekítve ki, Trisztán születésétől haláláig.

Chrétien de Troyest nem számítva, kinek műve úgyszólván elveszett, miként nem azt a La Chèvre nevű, alkalmasint szintén champagnei költőt, kinek műve épen oly kevésbé maradt fenn: két költő dolgozta föl hosszabb műben teljesen Trisztán és Izolt történetét. Mindkettő anglonormann lesz, tehát tulajdonképpen nem francia, de francziául írtak. Mindkettőnek műve csak töredékben maradt fenn, de német utánzóik kárpótolnak, úgy a hogy e töredékességért, és mindkettő művéről még csak ezután fog az irodalomtörténetírás véglegesen nyilatkozhatni, ha a középkori szövegek közzétevésére alakult bizottság, a *Société des anciens textes* e műveket végre ismét közzététi. Ez időszerint még mindig a Michel-féle régi kiadásra (London 1835—9, három kötet) vagyunk utalva, mely hézagos szöveg, nyelvi tekintetben is megbizhatlan, és a mit legelőször kellett volna említenünk, ma már egyáltalán nem kapható.

---

*) Az első közleményt l. *Budapesti Szemle* 1902. évi 305. számában.

A régebbik földolgozás Béroul műve és 1150 tájáról kelt. Mint maga a költő mondja, írott költemény szolgált neki forrásul. Mintegy háromezer vers körül maradt e műből. Egyaránt hiányzik az eleje és a vége. Ott kezdődik, hol Márk a fenyőfán meglesi a szerelmesek találkozását; aztán következik annak elbeszélése, mint fogadta Trisztánt vissza kegyébe Márk, majd miként fedezték föl a szerelmesek bűnét a Trisztán sebéből fakadt vér nyomán; ezt követi halálraitéltetésök, megmenekülésök s életök az erdőben, hol Márk alvás közben meglepi őket; végül visszatérésök az erdőből, miután letelt a bájital erejének itt csak három évre terjedő hatása. — E részekhez fűződik egy másik töredék, mely másfélezer versre terjed, az istenítéletet beszéli el, majd a szerelmesek újabb találkozgatásáról szól és ott szakad félbe, hol Trisztán a rájuk leselkedőt lenyilazza: ezt a részt már egy névtelen költő munkájának szokás tekinteni. — Kötelességünk azonban el nem hallgatni, hogy épen az a jeles romanista, kire az említett *Société des anciens textes* Béroul újabb kiadását bízta, Muret*) ezt a folytatást is Béroul művének véli, a nyelv és verselés alapján, legfőlebb annyit enged meg, hogy egyes részek későbbi toldások lehetnek. Mi több, Muret Béroul költeményének keltét egy félszázaddal későbbre és Normandiába teszi. Szerinte a Chrétien elvesztett *Trisztánja* nemcsak megelőzte, még pedig egy félszázaddal, a Béroulét, de emennek egyenesen forrásul szolgált. Ugyancsak Muret a nyelv alapján inkább bretagneinek mintsem anglonormannak tartja költőnket, és azt hiszi, hogy oly jongleur, ki az alsóbbrendű közönségnek, a városok terein és a kisnemesség kastélyaiban énekelgette művét, nem pedig olyan elegans és irodalmi műveltségű körökben, mint a Chrétien de Troyes-féle trouvèerek.

Béroulnak 1180-ból kelt egy német utáinzata obergi Eilhart lovag tollából; ez szintén csak töredékesen maradt fenn, de későbbi átdolgozás révén egészében ismerjük tartalmát és így Eilhart von Oberg-nek segítségével Béroul költeménye kiegészíthető, habár a német utáinzó másképen beszéli el az erdőből visszatérés után eső kalandokat, a hol tehát már más forrásból merít.

---

*) Röttiger munkájának (*Der heutige Stand der Tristanforschung*) bírálatában. *Romania* 1898.

Bérournál nem egy momentum vall arra, hogy itt aránylag még kevésbé raffinált korról és költészettel állunk szemben. A szerelmesek itt még mindig az erdő fája alatt lombátorban laknak; Trisztán mesterségesen faragott vessződarabokkal hívja találkára Izoltot. Izoltnak még a halállal szemben is a bosszú főgondolata; Trisztán kutyáját oly gyöngéden szereti, hogy látni, mennyire szívéhez van növe ez állat. Aztán több helyt drasztikus nyersség rí ki a természetességből: így ott, hol a költő elmondja, hogy pihenésre tértökkor sem Trisztán, sem Izolt nem vetkeztek le (tudvalevőleg még XIV. Lajos idejében is meztelenül aludtak az emberek) és részletezi az egyes ruhadarabokat:

Quant (le roi) vit qu'ele avoit sa chemise
El qu'entre eux deux avoit devise *)

— — — — —
Vit les braies que Tristan out . . .

vagy a hol Izolt, mikor tudja, hogy Márk fönn a fán hallja beszédöket, azt vallja, hogy ő sohasem szeretett más férfit, mint cil (celui) qui l'ot (eut) pucele. Ugyanily kétértelműen esküszik az istenitéletkor, hogy ő Márkot és azt a koldust kivéve, ki imént áthozta őt a vizen s a ki maga Trisztán álruhában, férfit nem ölelt, illetőleg az eredeti kifejezéssel élve euphemismus helyett: «Qu'entre ses cuises n'entre home». Vegyük ezekhez, hogy az előadás eleven és gyorsan halad; a költő előtt a tények elbeszélése a fő, melyeket rövideden sorol föl. Üde és színes a képzelete, természetérzéke meglepő friss, a természet köréből vesz hasonlatokat, egy-két vonással gyönyörű képet fest (az erdő délben: «szél nem lebeg, lomb nem rezeg, napsugár száll Izolt arczára, mely tükörnél fényesebb»); de máskülönben kalandról-kalandra siet a költő, nem ér rá részletezve kifesteni egész hangulatosságokban az egyes helyzeteket, sem a kedélyállapotok elemzésébe nem bocsátkozik. Mindez fölülmúlná erejét, ő még nem ily művész. Gyakran subjectiv közbeszólások, fölkiáltások tanuskodnak az elbeszélő naiv megindultságáról, de a mely megindultság nem valami mély, miként az egész költeményben nem találni még mélyebb indulatokat; annyira nem, hogy e költemény közelebb áll

*) Devise = division, distance. Out = Il yeut.

ahhoz, hogy akár valamelyes házasságtörési kalandot mesélő bár distingváltabb hangnemű fabliauvá szálljon alá, mintsem ahhoz, hogy a szerelem hevült dithyrambjává emelkedjék.

Másfelől azonban viszont nem egy momentum vall arra, hogy új stádiumba lépett már itt a monda, az új korszellem hatása következtében. Az öltözetek pompájának gyermeteg kiemelése bizonyítja, mennyire hatott a költő képzeletére az új műveltséggel járó fényűzés. — Márk király, ki immár nem egyedül uralkodik, mert immár Arthur is megjelent mondánkban a maga udvarával, midőn a szerelmeseket meglepi az erdőben alvásuk közben, már oly dialektikával hánnya-veti meg magában, mit lesz illőbb tennie, a minő csak a már kevésbé primitív időknek embereitől telhetik. Azért határozza el magát arra, hogy nem fogja bántani az alvókat, mert különben «nagyon csunya eset» híre támadhatna belőle: igaz, Roland is nem egyszer irányítja tetteiben az attól való hiú félelem, nehogy rossz hírét keltsék majd az énekmondók, de Márknál ez a töprengés már courtoisstilbe van átírva, már nem naivság, hanem annak elkerülni akarása, hogy a lovagi társadalom codexének valamelyik czikkelyével ellenkezésbe ne találjon jönni. — Trisztán immár ért a franczia lovagok speciális fegyveréhez, már lándzsával is harczol; egyáltalán courtoislovaggá művelődött ki ő is, annyira, hogy a költő vitatkozik a monda előbbi földolgozóival, kiket Eilhart is követni fog, s kik azt tudták állítani, hogy Trisztán kardjával verte szét a belpoklosok csapatát, holott — Béroul szerint — egy ilyen lovag így nem szennyezhetette be fegyverét. — Nem tudjuk, vajon nem a troubadour szellem káros hatásának kell-e betudni továbbá azt a tényt is, hogy a költő nem képes fölemelkedni a végzetes, örökké tartó szerelem eszméjéig, úgy hogy nála a bájital hatása csak három évre szól és e három év leteltével úgy állnak elének Trisztán és Izolt, mint a kik megelégtették a kalandot, s a férfi kész az általa elszöktetett asszonyt visszavinni férjéhez, miként a nő is kész visszamenni urához. Ha aztán mégis újra kezdődnek kalandjaik, ez nem a legyőzhetlen szenvedélynek újra kitörése, hanem csak újrakezdése egy megelégtültség következtében abbahagyott viszonynak, valamelyes külső ok hatása alatt. Vagy talán még inkább, mint-hogy ily recidivának rajza nagyon is modern regényíróra valló szívbéli következetlenség volna, egyszerűen csak a monda

anyagának megtartásából, de a monda lényegének meg nem értéséből eredő ellentmondás az egész.

Bár az efféle osztályozáshoz elenyésző csekély az alap, Béroutt-t rendszeren a monda francia változatának képviselőjeként szokás tekinteni, tehát ahhoz a csoporthoz sorolják időrendileg első helyre téve, melyhez a Chrétien elveszett műve is tartozhatott és tartozik az a rengeteg prózaregény, melyet a XIII. század első felében irtak, e század végéig pedig huszan is átdolgoztak. Viszont a monda angol változatát keresik annál a költőnél, kit az irodalomtörténet Thomas de Bretagne néven ismer, és ki szintén Angliában élt, normannúl írta művét 1170 tájt és pedig — mint maga utal rá — egy Bréri nevű kelta (walesi) költő nyomán. Ebből sem maradt több hármezer versnél, tehát nem hosszabb, mint a Béroulé; de a mi még nagyobb baj, ez a pár ezer vers sem egyfolytában összefüggő, hanem szakadozottan, innen-onnan maradt foszlányok halmaza. Négy fontosabb ily töredék van. Az első, a legrövidebbik a szerelmeseknek a fenyőfa alatt találkozájára vonatkozik, mindössze ötvenegy vers; a második már 888 versre terjed és Trisztán házasságára vonatkozik; a harmadik megint rövid, csak 68 versnyi s a költemény azon helyéből maradt fenn, hol Trisztán sógorával Cornwalesbe megy, hogy még egyszer lássa és sógorának megmutassa Izoltot. Legbecsesebb a negyedik töredék és egyszersmind a leghosszabb is, 1815 versre rúg: ez Trisztán utolsó cornwalesi látogatását, majd visszatértét és halálát beszéli el.

E szaggatottság és töredékesség ellenére meglehetősen ismerjük Thomas költeményének tartalmát; mert egy norvég király, ki a *Marie de France laiit* is lefordította hazája nyelvére, a Trisztán-monda iránt annyira érdeklődött, hogy parancsára egy szerzetes 1226-ban norvég prózában kivonatozta Thomas költeményét is és ez a prózaregény fennmaradt. Bár az eredetit ez a fordítás meg-megcsonkítja és helyenkint módosítja, mégis az elbeszélés menetét elég híven tartja meg. Különben e regény mellett egy angol verses utánczat is maradt fenn a XIV. századból *Sir Tristrem* címmel, és a mi mindezeknél többet ér, fennmaradt egy kiváló költői becsű német utánczat, Gottfried von Strassburg tollából 1210 tájról. Kár, hogy Gottfried nem fejezhette be művét, mely ott szakad félbe, hol Trisztán azon töpreng, hogy megnősüljön-e; úgy hogy ez

a tizenkilencezezer és félszáz versre terjedő töredék, mely Thomas anyagának csak kétharmadát öleli, épen ott szakad félbe, hol Thomasnak hosszabb terjedelmű töredékei kezdődnek: Gottfried befejezői pedig már Béroul, illetve Eilhart nyomain haladnak. Gottfried művét sokáig mint eredeti alkotást, irodalmok egyik büszkesége gyanánt magasztaltak a németek. Még Scherer Vilmos is, ki pedig azt kifogásolja, hogy Gottfried francia forrását «minden lényeges pontban követi, még ott is, a hol jobb lett volna nem tennie», így ír: «Es war einem Deutschen vorbehalten, die im ganzen Mittelalter hochberühmte Sage, die an menschlichem Gehalt und lebenswahren Figuren weit über den Artursromanen steht, in ihre classische Form zu bringen». Gottfried mindenesetre kiváló költői tehetség és utánzásában nem csekélylendő az eredetiség, mégis Scherert túlzásra ragadta e nyilatkozatban hazafiúi önérzete; mert biztosra vehetjük, hogy Gottfried előtt már Thomas classikus formát adott a szép mondának, mint ezt a német író is beismerte, midőn a francia elődjének művét annyira remeknek találta, hogy többször érdemesnek vélte fordítására szorítkozni. Az ő nyomán haladt úgy tartalom, mint forma tekintetében, egész művészetével, sőt annyira ment, hogy átvett nemcsak francia szavakat, de eredetiben közöl egész francia mondatokat, verseket, nyelvkeveréssel tarkítván szövegét. Thomasnak nem egy pár versét őrizte meg így a francia irodalom számára.

Bédier, kit a *Société des anciens textes* Thomas művének újabb közzétételével megbizott, az említett három külföldi utáncat alapján most próbálja visszaalkotni Thomas teljes művének tartalmát, sőt szövegét is. Ebbeli merész és fáradságos munkájából eddig egy mutatványt adott,* mely rendkívül tanulságos. Majd ha ez a kísérlet elkészül és — a mi ily természetű műveknél föltétlenül szükséges — keresztül ment a kritika helyreigazításain és pótlásain, fogjuk igazában méltathatni Thomas költői érdemeit, melyek ma is annyira szembeszökők, hogy a legilletékesebb irodalomtörténet-

---

*) *Spécimen d'un essai de reconstruction conjecturale du Tristan de Thomas. (Forschungen zur romanischen Philologie. Festgabe für Hermann Suchier, Halle 1900. 75 114. ll.)*

írók őt a legkiválóbb középkori költőkkel egy rangra, egykorú honfitársainak meg éppen föléje helyezik.

Thomasnál némely helyt kétségkívül a mondának eredetibb, régibb maradványaival állunk szemben, mint Bérournál. Hiszen itt Márk egyedül uralkodik egész Angliában, Arthurnak még nincs nyoma. Aztán a bájitalnak hatása, melynek mély symbolumát Béroul és követői már nem értették, az egész életre szól. De már modernisáló változtatások nyomai gyanánt tekintendők Gottfried-Thomasnál a patak, mely a királyi palota előtt és már nem a szobákon keresztül folyik, s melybe Trisztán többé nemcsak mesterségesen faragott, hanem nevek kezdőbetűivel ellátott galyakat dob, továbbá a fa alatti lombsátornak tündéri barlanggá változása Thomasnál már még erősebben kiélezve jelentkezik az ellentét, melyet Bérournál is észlelhettünk az átvett hagyományos mondaanyag és az új földolgozásnak szelleme közt. Így ismétlődik nála az a már érintett motívum, mely szerint Márk gondatlanul előre odaigér mindent, bármit fog kérni, egy ír grófnak, ki őt elragadta énekével, és aztán kénytelen feleségét adni oda, kit szerencsére Trisztán a maga hárfázási művészetéhez folyamodva, csellel visszaszerez és egy kis leczkértetés kíséretében visszaad a férjnek.

Gottfriednél kifogásolják ma honfitársai, hogy nála Izolde viselkedése férjével szemben a nászéjen és később Brangænevel szemben olyan, hogy ennél lejjebb már nem sülyedhet: ily kezdet után tehát már nincs alkalma a költőnek azt rajzolni, mint degradálja erkölcsileg a lelket a szenvedély fokunkint és vezet végül — külső események hozzájárulása nélkül is — teljes bukáshoz, megsemmisüléshez. Az erkölcsi szempont egyáltalán oly kevéssé érvényesül Gottfriednél, hogy Izolde az istenítélet alkalmakor az égből is gúnyt űz, és a költő éppen nem ájtatos lélekkel figyelmeztet rá, mint szegődik a mondott alkalommal maga az ég is büntársúl. E kifogásra bizonyára rászolgált a strassburgi költőnek anglonormann mintaképe is. Csakhogy két dolgot nem szabad felednünk. Egyik az, hogy talán mégis túlzás a szenvedély degradáló hatásának oly logikával való végigfejlesztését kívánni egy középkori költőtől, minőhez még nem is a Manon Lescaut-k, de egyenesen a modern elemző regények szoktattak bennünket. A másik pedig az, hogy az imént érintett pontokban a mon-

dának oly primitív vadságaival állunk megint szemben, melyeken Thomas-Gottfried mint sokszor ismételt, tehát általánosan ismert tényeken nem akarhatott változtatni; — és ha ezek a barbár durvaságok az ő költeményök olvasása közben oly kirívóknak tetszenek, épen azért történik, mert az általók rajzolt erkölcsök finomultságától erősen elütnek; már oly anachronismusok, melyek az új idők keretébe nem találnak bele többé.

A courtoisie virágzásának kellős közepében vagyunk immár. Kivánunk-e visszaemlékezni még egyszer a chanson gesteek világára, s kívánjuk-e tudni, mily messzi estünk azon félvad kortól? Mi sem tanulságosabb erre nézve, mint az, a hogyan Kaherdin és Trisztán fegyverbarátságát, majd Trisztán halálát rajzolja Thomas. Mivé lett a Roland és Olivier, e durva katonák véd- és dacszövetsége? Olivier a Roland leendő sógora, a mire különben alighogy egy alkalommal esik köztök némi czélzás; de biztosra vehetjük, hogy barátságokat nem kissé zavarná meg, ha Roland más nőt választana mátkája helyett. Azt se feledjük, hogy a két hős egyenrangú; ha Roland vitézsége vakmerőbb, Olivieré eszélyesebb. Ezzel szemben Kaherdin és Trisztán fegyverbarátságának a courtois lovagok nyughatatlan kalandvágya szolgáltat tápot. Kaherdin sógora Trisztánnak, de kész saját testvérének, Fehérkezű*) Izoltnak legjogosabb hitvesi érdekeivel szemben is az ő érdekeihez szegődni és egy más nő iránti szerelmét előmozdítani. Trisztánt ő minden tekintetben maga fölött állónak tekintti, mint eszményképét. — És milyen más a Trisztán halála, mint a chanson de gesteek hőseié! Hová lett a vérengzésben talált gyönyör, hová a dicsőségért való naívu hiú rajongás, hol a haza és a vallás eszméje! A courtoishős épen nem valami dicső szerelmi kalandban sebesült meg; lelke a végperczében is csak szerelemmel van eltelve, és — mint maga mondja — halálát tulajdonképen a kedvese után való hasztalan sóvárgás okozza . . .

De még érdekesebb azt látnunk, mennyire távolodtunk egy Béroul költészetétől is s mennyire a Chrétien de Troyes költészetének szelleme környez! Már mesterkéltsegekre hajló

---

*) Lot F. szerint e jelző a kelta kifejezés félreértéséből eredt; a kelta min szót, mely ajkat jelent, main-nek, kéznek vették.

formaművész ez a Thomas. Szeret szavakkal szellemeskedve játszani, bőbeszédű, kinek kedve telik a saját szavaiban. Az események fölött elmélkedve, új meg új formában ismételteti észrevételeit; egyszerű gondolatait szimmetrikus ellentétek fölállításával fejezi ki szövevényesen. Chrétiennel halad tehát egy úton, noha tartózkodóbban, mint német utánzója teszi, ki annyira elkapatja magát, hogy a legrealisabb dolgok rajzát már valósággal a Rózsa-román hirhedt modorában kieszelt allegoriákká csavarja el. (Így az erdei barlang leírásánál.) A Chrétien elegáns, könnyed művészetére emlékeztet itt minden, még az a gond is, melyet az események valószínűségének józan mérlegelésére s realistikus megokolására fordít költőnk, illetve tanítványa, kiről itt joggal varrhatunk himet a mesterre. Így például elveti mint naiv mesét, a Béroul-Eilhart által még megtartott fecske-epizódot, mert — úgymond — a tengeren túlról madár nem hoz hajszálat, ha tehát Márk Izolt után küldi Trisztánt, ezt abból magyarázza ki, hogy Trisztán annyit beszélt Irlandból hazajötte után e nőről, hogy egész természetes, ha Márk s udvara erre a nőre gondoltak . . . Chrétienre emlékeztetnek továbbá a lovagi élet sajátos lélektani ugrásai, melyek következtében a feddhetlenségére oly büszke hős egyszerre a legsértőbb lealacsonyításnak teszi ki magát. Thomas hőse, ki mint az Eilharté is, hol koldusnak, hol bélpoklosnak, majd bolondnak öltözik át, külsejét elrútitva és ütlegeket tűrve el, midőn így lealázza magát szerelmeért, egyenesen a Chrétien Lancelotjára emlékeztet, ki szintén imádottjáért minden szégyent is el képes szenvedni, így azt is, hogy lovag létére, talyigára üljön. Végül a miben Chrétien úgy kiválik, a helyzetek hangulatos kifestése, a kedélyélet finom elemzése épen azon pontok, a melyekben éri el Thomas tehetsége is a tetőpontot.

Mégis a két költő rendkívül különbözik egymástól. Thomas határozottan nagyobb tehetség. Gaston Paris annyira Chrétien fölébe emeli őt mint költőt, hogy egyenesen az angol faj költőiségének fölényét látja benne a francziával szemben. Thomas költészetén már minden művészkedés ellenére sem észlelhető oly mérvű önmagáért kedvvelése a művészkedésnek, oly francziás *l'art pour l'art*, minő Chrétiennél. Aztán Thomas vajmi távol marad a szerelmi *casuistika* szörzsálhasogatásaitól, miként távol a Chrétien lélektani elemzéseinek

raffináltságától. A mikor ő Fehérkezű Izoltnál a nő szerelmének bosszúvágygá átalakulásáról beszél, s azt fejtegeti, hogy a nő azon, kit legjobban szeret, képes legkegyetlenebbül állni bosszút: ez annyira nem mesterkélte ellentétek keresése, annyira az életnek, a női lélek ellentmondásainak mély ismeretéből van komolyan merítve, hogy mi sem áll Thomastól távolabb mint az a Chrétien, ki *Yvain*ben, a női szív állhatatlanságát (az ephesusi özvegy ismert mondájának nyújtva változatát) kellemes ironiával tárgyalja. Az ironia egyáltalán oly hangnem, mely előtte teljesen ismeretlen. Hiszen ha ő ír, azért teszi, mert az ő lelkét mélyen ihlette a szép tárgy, szívének húrjait erős rezgésbe hozta. Ő nem viseltetik oly skepsissel tárgyával szemben, mint Chrétien, ki csak ürügynek tekintti anyagát elbeszélő művészetének ragyogtatására. Beleéli magát alakjainak indulataiba, velök osztozik a kéj mámorában, velök a gyötrelmekben. Magok a francziák úgy találják, hogy stilje bonyolult és homályos, a hol kalandokat kell elbeszélnie, mert ezek kevésbé érdeklik őt és kevésbé felelnek meg tehetsége természetének, míg ellenben csupa elevenség és gazdag az árnyalatokban ott, hol benső érzelmet tolmácsol.

Az érzelmi világ az ő igazi világa, és nála az érzelmek skálája mily változatos, mennyi benne az átmenet, erre rendkívül jellemző a kedvese segítségére siető Izolt kesergése a hajón. E magánbeszédben a gondolatok és érzelmek úgy alakulnak át minden perczben mássá és mássá, mint valami kaleidoskop alakzatai és mégis a legtermészetesebb logikával fonódik az egyik gondolat és érzelem a másikba, midőn Izolt a kedvese vagy önmaga halálának eshetőségére, illetve arra gondol, hogy kedvese őt túlélheti és még elfeledheti. Minden hangnem hatalmában áll Thomasnak a gyöngéd epedéstől a megrázó pathosig. Főleg a pathosban oly tökéletes, hogy Racineig nincs a francziáknál senki hozzáfogható. A szenvedélyt mindent elborító hatalmas áradatával ő festi először a franczia költészetben, ő szólaltatja meg addig nem ismert erővel és elemzi addig nem sejtett nagy lélektani művészettel. Ő már föl képes annyira fogni a végzetes szerelem mélységét, mint napjainkban Wagner, ő már megérti, hogy a boldogság és halál elválhatatlan társak e mondában; ezért mondatja Trisztánnal, hogy ők a bájitalban halált ittak maguk-

nak. A Trisztán haláláról szóló töredék volt bizonyára az egész költeménynek legszebb része, miként általában az egész francia költészet legszebb lapjai közé tartozik. Gottfried von Strassburg is kétségkívül finom psychologus tud lenni, a mint el-elmélyed a kedélyéletbe és művészién tudja elénk tárni azt a sajátságosan összetett kedélyállapotot, melybe Trisztán esküvője előtt jut, a mint lelkében a két Izolt iránti különböző érzések különös vegyülékké egybeolvadnak és a helyett, hogy szenvedélye hevesen föllázadna a nősülés eszméje ellen, ebbe szenvedőlegesen beletörődik. De még arra az esetre is, ha a most idézett mozzanatok nem az anglonormann költőből vannak tulajdonképen utánozva, elhihetjük, hogy Gottfried «lelke kevésbé volt érzelékeny és vibráló, mint a Thomasé, ő túlozta ennek elegantiáját és courtoisiejét, nem hatolt be oly mélyen az alakok lelkébe». És elhihetjük, hogy ha befejezhette volna költeményét, nem igen bírt volna oly magasra szárnyalni, mint Thomas, nem igen tudta volna «oly bájjal és megindultsággal szőni át a költemény végének fájdalmas és költői epizodjait», melyek oly gyönyörűen fokozva fejlesztik a helyzetet újabb meg újabb fordulattal, és a tengernek csakúgy, mint a szívnek viharzó hullámzását annyi változatos phasisában és oly megrázó erővel tárják elénk.

* * *

Számoljunk be végül Bédier könyvéről: mint dolgozta ez föl az anyagot?

Az utolsó sorokban, hol Bédier a középkori énekmondók modorában apostrophálja hallgatóit, így sorolja föl forrásait: «A hajdani jó trouvèerek, Béroul, britanniai Tamás. Eilhart lovag és Gottfried mester mesélték el e történetet azoknak, kik szeretnek és nem másoknak.» E fölsorolás korántsem kimerítő, mint a szerző előszavából látni, melyben lelkiismeretes pontossággal mutatja ki, honnan vette, illetőleg mi mindentől kombinálta az egyes fejezetek anyagát.

A könyv elé írt hosszabb bevezetésben Gaston Paris azt jegyzi meg, hogy bár könnyebb lett volna Thomas művét teremteni vissza, Bédier a régibb Béroul művét alkotta meg újra, nem pedig «azt, a melyikben a régi barbár elem a legteljesebben hozzásimúlt az angol-francia lovagi társadalom szelleméhez és erkölcsiéhez». Művészetének és tudásának —

úgy vélte - megfelelőbb ambitio arra vállalkozni, hogy «a napjainkbeli embereknek a Trisztán-mondát legrégebb alakjában keltse új életre, melyet az öltött vagy legalább melyet kinyomozhatni Franciaországban». «Behatolt e régi költő szellemébe, elsajátította ennek naiv érzésmódját, egyszerű gondolkozását, sőt utánozta néhol még gyermekes előadásmódjának zavarát és stíljének kissé félszeg hájait». Nyelve is régieskedő maradt, a mennyiben ez nem esett a könnyen érthetőség rovására. A fönmaradt töredéket törzs gyanánt használta, melynek aztán «bizonyos szervi regeneratio» segítségével fejet és végtagokat növesztett. «Modern Béroul» gyanánt áll előttünk; és midőn eredetijének példájára, de több ízléssel és választékossággal mindenünnen kölcsönzött motívumokat szőtt be művébe, ügyelt, hogy ezeket is az egésznek szerves részeivé változtassa át és «azt az alakot és szint adja nekik, melyet Béroul maga adott volna». Lehet, hogy először középkori francia nyelven és versben írta meg könyvét, aztán fordította le modern prózába; az bizonyos, hogy ha Béroul ma föltámadna, csodálattal szemlélné művét ebben a formában, mely «kétségtelen teljesebb, ragyogóbb és eleve-nebb», mint a minő az övé eredetileg volt . . .

E föltétlen magasztaláshoz nem járulhatunk hozzá némi megszorítások nélkül.

Bédier kétségkívül «modern Béroul» akart lenni e könyvével; de részünkről mégis azt hisszük, Thomas de Bretagne-nak került akarva nem akarva hatása alá művének írásakor. Nemcsak azért hisszük ezt, mert Trisztán gyermekkorának s ifjúságának rajza, a bűvös csörgőjű kis kutya története, Trisztánnak nősülése után visszatérte Izolt udvarába és bélpoklossá átöltözködése, Trisztán és Izolt halálának elbeszélése Thomas-Gottfried művéből van véve. Ez anyagbeli kölcsönzésnél fontosabb a földolgozásbeli rokonság. Bennünket legalább inkább Thomasra mintsem Béroulra emlékeztet a végzetes szerelem fölfogása, a halál ott lebegése az egész történet fölött, (itt már majdnem Wagner-reminiscentiák érezhetők!) az egész elbeszélésen végigvonuló melancholikus hangulat, a kedélyállapotok részletes kifestése, az érzelmek finom elemzése, valamint a szenvedély pathosa.

A mi pedig azt illeti, hogy Bédier «egy középkori troubère lelkét» tudta volna magában megteremteni és műve

olyan lenne mintha a XIII. században írták volna: ezt különösen nehéz elhinni. Ellenkezőleg, nem egy helyt tapasztaljuk, hogy a reconstruáló kiváló költői tehetsége mellett sem bírta a monda hagyományait oly mozaikba állítani össze, mely harmonikus egészszé olvadjon és egyes részei ne üssenek el széthangzón, a fölfogásnak itt-ott jelentkező modern íze-színe következtében; miként nem bírta annyira megtagadni önmagát, hogy alakjait ne modernisálja akaratlanul is.

Ebben a ménage à trois-ban legkevésbé rokonszenves alak a férj, a kiról a monda följegyez ugyan pár nem ellenszenves vonást is (viselkedése az alvók meglepésekor, majd a szerelmesek halála után), de a ki máskülönben eléggé kellemetlen, a maga ingatagságával, erélytelenségével, gyáva cselvetéseivel, meg bosszúállásaival. Bédier nagy művészettel igyekszik ezt az alakot lehetőleg menteni és emelni, a miben egyébiránt Wagnernél is talált már útmutatást. Márk nála nemes lélek, ki a bűnösökről azt a rettentő vádat nem is képes eleinte elhinni, majd férji gyötrelmeit elég méltósággal viseli és lázongó indulatain is a legtöbbször erőt vesz: szóval, oly rászédett, idős férj, kinek alakjától a nevetségesség árnya annyira távol marad, hogy majdnem a romantikus költészet légkörébe áthelyezve érezzük magunkat, mely ennek az addig rendszeren gúnyolt típusnak eszményítését hozta divatba, ellentmondás- és bizarrságkedvelésből.

A mi viszont Izoltot illeti, ennek rajza néhol már valósággal a napjainkbeli regényíróktól látszik kölcsönözve lenni. A monda Eilhart-féle variánsában az van elbeszélve, hogy Izoltot egy meghittje arról értesíti, hogy Trisztánt látta a palota körül, de mikor ez őt észrevette, elrohant, és Izolt nevére sem akart megállni. Ez értesítés személybeli tévedésen alapszik, a miről Izoltot föl is világosítják aztán; de ő hallani sem akar e magyarázatról s visszautasítja kedvesét, mikor ez nála jelentkezik. A lovagi conventiók ellen elkövetett sérelem, mely hozzá még csak képzelt, ez a mesterkelt motívum, mely a courtoisie törvénykönyvének szörszálhasogatásaitól van inspirálva, aligha illik még a Béroutl költészetének világához, mindenesetre közelebb áll Thomashoz, sőt akár Chrétienhez, kinél Ginevra királyné épen ilyen fajtájú irreális sérelemért haragszik meg Lancelotra. De még ha Béroutltól vette volna is Bédier e motívumot, a mód, a hogyan fölhasználja, egészen

modern. Izolt nemrég értesült róla, hogy Trisztán megnősült, szíve és büszkesége tehát még élénken sajog a friss sebtől; ekkor veszi az említett hirt, melyben aztán görcsösen arra akar okot találni, hogy most már megvesse kedvesét. Mikor ez belpoklosnak öltözve a templomba menet útjába áll, elkergetteti, gúnyos kaczagás közt lép be a templomba és ott ájultan összerogy: ez az idegroham bizonyára inkább a jelenkor divathölgyeinek idegválságaihoz illik, mintsem a XII. századbeli nők temperamentumához. Miként határozottan a modern házasságtörő regények hősnőire emlékeztet könyvünk ott, hol azt rajzolja, hogy kedvesétől elszakított Izolt mint rejti el nappal a világ szeme elől szívbeli gyötrelmeit és minő válságai vannak éjjelenként férje oldalán, kinek édelgéseitől retteg.

Trisztán alakjának rajzában egészen korhű mozzanatok azok, midőn — mint az imént láttuk — belpoklosnak, hol meg egyébnak öltözik át. Mikor legutoljára keresi föl Izoltot, bolondnak öltözik át: fejét torzúl lenyírja, arczát kenőcsökkel elrutitja, úgy hogy senkisé ismer rá, sem Márk, sem Izolt. Ebben az alakjában aztán kinos tréfát űz az udvar mulatságára a királynéval, ki föl nem foghatja, mint ismerheti ez az undok külsejű lény az ő múltjának legrejtettebb titkait, melyeket Trisztán csak kettejük által érhetőleg mindegyre föl-föltár az egész udvar előtt, miközben szenvedélyének fojtott tüze ki-kitör perczre, a min az udvar aztán még jobban kaczag mint előtte értelmetlen bolondságon. Bédier könyvében ez a fejezet van tán a legtöbb eredetiséggel és legmerészebb virtuozitással megírva, de a helyzetnek rikító színű kifestésén érzik a romantikának bizarr ellentétekben tetszelgése. Mikor Izolt aztán nem kételkedhetik többé Trisztán azonosságában, ájultan omlik kedvesének keblére, emez csókjaival eszméletre téríti őt és erre: «il entre avec elle sous la courtine, — entre ses bras il tient la reine.» Azokban a lai-kben, melyek Trisztán e kalandjáról szólnak, megvan mondva legalább, hogy a lovag előbb lemosta arczát, visszanyerte rendes alakját és csak azután ölelte kedvesét; míg könyvünk csak később, a most érintett jelenet után tartja szükségesnek megemlíteni, hogy Trisztán azután, mikor kedveséhez ment, «visszaöltötte rendes alakját és szépségét». A kérdéses jelenetben tehát nem feledhetjük, minő visszataszító maszkban áll kedvese előtt Trisztán, úgy hogy a Hugo Viktor regényeinek leggroteszkebb

helyzeteiből, nyíltan kimondhatjuk: a *Nevető embernek* bizonyos alcöve-jelenetéből visszhangzik itt valami bántón.

Még csak pár megjegyzést. Trisztán és Izolt Bédiernél mindegyre a végzet áldozatának, tehát ártatlannak vallja magát, a mi bizonyos fokig jogosult, mert hiszen a bűn csak a beszámíthatóságnál kezdődik tulajdonképen. Hanem akkor következetesség-e az a sok benső harez, lelki furdalás, a minek Béroul alakjai sincsenek ugyan teljesen hijával, de a mit Bédier lépten-nyomon kiemel, hogy minél közelebb hozza szívünkhöz alakjait? Félreismerhetetlen abbeli törekvése, hogy őket lehetőleg szépítse, nemesítse; de azért mégis kénytelen volt foltokat hagyni rajtuk. Így a szerelmesek azt hazudják, hogy viszonyok egy percze sem szünt meg soha semmiféle körülmények közt sem plátói maradni: Trisztán kardjával is szeretné ezt bebizonyítani, de Márk erről hallani sem akar és így a lovag alakjára majdnem egy fölsült spadassin komikumának árnya vetődik. A mi magát Izoltot illeti, őt különösen az istenítélet alkalmából iparkodik menteni Bédier: Izolt nála már nem a magaszántából és kihívón vállalkozik arra a veszedelmes próbára, mint a régi költőknél, hanem a körülmények kényszere alatt és megadással megy eléje. De hiába minden mentési kísérlet: a nyers tény azért nem változik; megmaradt a bűnös vakmerősége, ki az éggel játékot űz és csellel szedi rá az isteni igazságszolgáltatást. A monda durvaságai és a modern földolgozó művészi fölfogása ellentmondásban állnak egymással.

Mindent összevéve, Bédier könyve, mint minden ilyen reconstruálási kísérlet, nem egyéb, mint tudományos játék, egy igazán költői tehetségű tudósnek gyönyörű játéka. Részünkről ugyan jobban örvendtünk volna annak, ha Bédier Béroul ez újraköltése helyett Thomas töredékeit elvégre közzé teszi vagy épen azzal a monographiával áll elő, melyet oly régóta várunk az ő tollából a breton mondakorról. De a mi késik, nem múlik; a tudományos világ türtöztetheti még egy kissé magát, meggondolva, minő élvezetet szerzett a művelt nagyközönségnek az a könyv, mely először ajándékozta meg a franczia szépirodalmat a monda teljes és költőileg szép földolgozásával....

Annál kevésbbé kicsinylendő ez érdem, mert a többi irodalmakban sem igen találjuk Trisztán és Izolt történetét

valami sokszor és egészen megfelelőn dolgozva föl. A német Nachdichtungok és fordítások közül különösen kiválik a Hertz Vilmosé. Ez a nagy tudományú tanár, ki oly remekül ültette át németre *Marie de France* laïit, Aucassin és Nicolette meséjét stbit, Gottfried von Strassburgot már Thomas nyomán kiegészítve adja először. Kiváló költői tehetsége a maga teljességében ragyog e műben, mely verses párdarabja gyanánt tekinthető a Bédier könyvének. — Az angoloknál Tennyson *Királyidylljeiben* az *Utolsó torna* című résznek Trisztán és Izolt főszereplői. Epikai formában eddigelé ez a mondának első földolgozása egy világhírű, igazán nagyszabású modern költő tollából, minden régieskedés mellőzésével. Fájdalom, az egész csak rövid epizód. Egy tornajáték elbeszéléséhez fűzve a szerelmes pár találkozását rajzolja a költő, mely alkalommal Márk meglepi őket és orozva ketté hasítja Trisztán fejét, a monda egyik prózaregénybeli változatának megfelelően. Trisztán és Izolt különben itt csak a Lancelot és Ginevra pendantjai, kevésbbé eszményi kiadásban. A *Királyidyllek* conceptiójának megfelelően az ő bűnös szerelmök érzéki, könnyelmű mámor, fordulópont abban a történetben, mely az Arthur udvara által képviselt eszmények tönkremenéséről szól.*)

Külön kell megemlítnünk a mondának színpadra viteletét. Drámává átalakításával bizonyára kudarczot vallottak a francziáknál Armand Silvestre, kinek gyarló darabját a Théâtre Français adta elő ezelőtt három évvel, csakúgy mint a német földolgozók: de kétségtelen, hogy a XIX. században mégis színpadon érte meg mondánk legnagyobb sikerét, még pedig zenedráma formájában. Ez nem lephet meg, tekintve mily szerepet játszik Trisztán és Izolt történetében a hárfa és ének, mennyire lényeges kiegészítője volt a breton mondáknak a középkorban is az «édes, halk» melodia, melyért első sorban kedvelték e költeményeket. Gondoljuk meg továbbá, hogy alig van költemény, mely sóvárgóbban kívánna meg a beszédnek énekké való átszellemült fölszárnyalását és a hangulatnövelő zenekisérertet. És gondoljuk meg legkivált, hogy Wagner Richard volt az, ki arra vállalko-

*) V. ö. e sorok írójának Tennysonról szóló tanulmányát: *Budapesti Szemle* 1889.

zott, hogy operát írjon ez anyagból, Gottfried műve nyomán. Az egész világ rajongva magasztalja azt a zenei remeket, melyet e lángelme így alkotott. Mi itt csak a librettóval foglalkozhatunk.

Bár a költő Wagner nem áll a zeneirónak magaslatán, nagyszerű a fölfogása és bámulatosan szép lelemények ragadnak meg lépten-nyomon, nem is szólva a szinpadi hatásosságokról, melyek szintén meglepők. Az első fölvonás tárgya a bájital ivása a hajón: a mondának ez a sarkpontja van a legmerészebb genialitással újjáteremtve. Izolde, kinek ereiben izzó láva forr s kinél a Niebelungenlied nőinek félelmetes fönsége gyöngéd nőiességgel váltakozik, mérget akar itatni Trisztánnal, kit gyűlöl, s kiért annyira gyűlöli az életet, hogy ugyanakkor maga is mérget akar inni. Brangäne végső kétségbeesésében szándékosan cseréli ki a mérget a bájitalal. E percztől fogva aztán a Halál és Gyönyör együttesen lebegnek ott a dráma fölött, közös ihletésöktől van áthatva minden jelenet. — A második fölvonás a szerelmesek találkozója éjjel a palota kertjében: csupa festőiség és mély hangulatosság, mély szenvedélyesség; a középkori lyrának egy sajátos termékét, a szerelmesek találkájára felügyelő ór dalát rendkívül ügyesen alkalmazza itt Wagner Brangäne révén. Márk meglepi kíséretével a szerelmeseket és Trisztán halálosan megsebesül attól az álbrátjától, Melottól, ki elárulta őt. — A harmadik fölvonásban őseinek vára előtt halálos betegen fekszik: fegyvernöke ápolja, ki, míg ő önkívületben volt, saját szántából elküldött Izoldeért és most egy pásztorfiútól kérdi, nem látja-e a hegyről a hajó érkezését. A fölvonás majd mind Trisztán és a fegyvernök párbeszédjéből, vagy még inkább az előbbinek monologjából áll. Végre jön a hajó, Izolde berohan, karjaiba omlik Trisztán s meghal. Megjelenik Marke is, kinek hajója nyomon követte szökevény nejéét; a fegyvernök megöli Melotot és megsebesülve maga is meghal; Marke fájdalommal borúl Trisztán holtteste fölé, Izolde pedig Brangäne karjai közé rogy, schopenhaueri pessimismussal esengve a megsemmisülésért. Mivé egyszerűsítődt a kalandok ragyogó gazdagsága, mivé lett a hangulatok kimeríthetetlen változatossága! A *Walkür* és *Siegfried* írója mellőzni tudta az erdei élet rajzát is, arról nem is szólva, hogy nála Fehérkezű Izolt és a vihar érdekes peripetiáival itt mind elmarad . . .

Tennyson és Wagner nyomain fog haladhatni az a nagy költő, kit a jövőtől remélünk, s ki e szerelmi tragédiát úgy teremtsen majd újra az egyedül megfelelő epikai formában, hogy dús költői kincseit lehetőleg teljesen és a monda szépségéhez méltó módon aknázza ki, elbűvölve képzeletünket és egész mélyökben fölkaivarva szívünket-lelkünket.*)

HARASZTI GYULA.

*) E sorok írása óta jelent meg Bossert könyve: *La légende chevaleresque de Tristan et Iseult. Essai de littérature comparée.* Hachette, 8°. 280 l. Bossert a régi s újkori német irodalomnak kiváló ismertetője Franciaországban, még 1865-ben írt egy Trisztánról szóló doktori értekezést, melyben először vitatta behatón, hogy Gottfried a Thomas követője, mint ezt az újabb kutatások és fölfedezések azóta igazolták is. Ez új kötete, részben régibb dolgozatok fölhasználásával, a mondának francia, német s angol földolgozásait ismerteti népszerűen, élvezetesen s nem egyszer érdekes megjegyzések kíséretében. A breton monda elterjedésének kérdését illetőleg Gaston Paris nézetéhez csatlakozik. Legtöbbet természetesen Gottfrieddel foglalkozik. A kötet végén a német prózaregénynek tartalmi kivonatát közli. Az utolsó fejezetben, hol a német földolgozásokat Hans Sachs-tól Wagnerig tárgyalja, emennek *Epilogischer Berichtjéből* közöl egy érdekes helyet, mely azt tanúsítja, hogy a Trisztán és Izolt meg a Siegfried és Brunhild viszonya közti rokonság, melyet e folyóirat 181. lapján mi is érintettünk, már Wagnernek föltűnt. — Említsük meg itt még azt is, hogy Foerster *Cligèsjének* szintén újabban megjelent második, javított és bővített kiadásában, a bevezetésben egy helyt tudatja, hogy egy nagyszabású Trisztán-tanulmánya van sajtókészen és közzé tételével mindössze a *Société des anciens textes* kiadásának megjelenésére vár.

MAGYARORSZÁG 1301-BEN.

Az utolsó Árpád-házi király halálával a magyar nemzet történetének oly korszaka zárul be, melyet lefolyásának külső phasisai a bevégzett egész jellegével ruháznak föl.

De ha e kor belső tartalmát kutatjuk, utolsó időszakában oly jelenségekkel találkozunk, melyek épen nincsenek összhangban a nemzeti dynastia dicsőséges korszakának alapjellegével. Azt kell tapasztalnunk, hogy a virágzás korát egyszerre hanyatlás váltja föl, az állami élet organismusa, mintha csak hirtelen keletkező betegség támadta volna meg, alapjában megrendül és a bomlás jelei a királyi hatalmon, azon a szerven mutatkoznak legerősebben, melynek létesítését, megszilárdítását az Árpádok politikájok legfontosabb föladatainak ismerték.

Világos, hogy ez a változás nem csupán külső események műve, s bár a határkö, mely az új korszak kezdetét jelzi, III. András halálának keletjét viseli is magán, sokkal korábbi időszakra kell visszamennünk, hogy megértsük a közállapottokban beállott azon nagy változásnak okait, a mely a magyar királyság középkori történetének két korszaka közt az igazi határvonalat megvonja.

E föladat elől annál kevésbbé térhetünk ki, mert csak ily módon érthetjük meg a változás valódi jelentőségét, melyen Magyarország az új korszak határán keresztül ment és így jöhetünk tisztába azokkal a föladatokkal, melyekkel a magyar nemzetnek meg kellett küzdenie, hogy a sülyedés napjai után ismét elfoglalhassa az őt megillető helyet az európai nemzetek államközösségében.

I.

A nemzeti dynastia hivatása két irányban csúcsosodott ki: egységessé kellett tennie a nemzetet és megerősítenie az annak vezetésére hivatott királyságot. A nemzetben és a királyságban két oly tényező volt itt állandó szövetségre utalva, egy nagy cél, a magyar állam megszilárdításának, szolgálataiban, melyek ez időben, a hűbéri rendszer virágzása korában, másutt mindenütt ádáz ellenségekként állottak egymással szemközt.

Nagy szerencse volt az ifjú nemzetre, mely Ázsia pusztáiból idegen földre szakadva, idegen égalj alatt, ellenséges népfajok között alapított magának új országot, hogy több mint négy századon át egy és ugyanaz a család, a honalapító Árpád vérenek uralma alatt ápolhatta és fejthette ki a fájában rejlő államföntartó tulajdonságokat.

A magyar királyság külső alakjában nyugati eredetű, de lényegében oly eltérő vonásokat találunk közte és a nyugati népek monarchiája közt, melyek eredetének szálaait máshol nem kereshetjük, csak a messze keleten, az elhagyott őshaza talajában.

A magyarok «egy urat ismerő nép», olvassuk Bölcs Leó taktikájában, mint nemzetünk egyik jellemző megkülönböztetését. Ez a jellemzés a vérszerződés idejéből származik, tehát abból az időből, midőn a törzsekre szakadt magyarság az első lépést tette az állami élet legfőbb föltételének, az egységes vezetésnek elfogadására. S ha a mély belátású byzanci uralkodó az ebben megnyilatkozó motívumot a magyarság faji jellegének lényeges alkotó részei közé sorozza, úgy ezt alig magyarázhatjuk meg egyébből, mint azon hagyományos ragaszkodás súlyának fölismeréséből, melylyel az egyes törzsek tagjai a törzsfők iránt mindenkor viseltettek, a mely minden politikai szerepre hivatott népnél természetszerűleg előkészíti a talajt a monarchia megalapítására. Árpád és családja fölemeltetésének óriási jelentőségét ez az egykorú ítelet világítja meg legjobban. Annak a világrésznek hagyománya, a melyben a világ legrégebb monarchiái keletkeztek, az ősi hazából magával hozott, lelke mélyén lappangó s a külső viszonyok által fölébresztett faji tulajdonság, párosulva elszigeteltségé-

nek tudatával, tette képessé a magyart arra, hogy a nomád életben eltöltött évszázadok után Európa keletén egységes nemzetté tömörüljön, és egységes állam alkotásában ismerje föl fönnállásának egyedüli biztosítékát akkor, midőn e világrész többi nemzetei az egységes vezetés hiányának, a területi szétdaraboltságnak korát élték. Minő csodálatos jelenség s mekkora bizonyosság a magyar faj világtörténeti hivatása felől, hogy a míg fajilag egységes, egy nyelvet beszélő népek az antik hagyományok örökségének és a keresztyén civilizatio minden vívmányának birtokában is hosszú ideig a társadalmi élet fejlődésének alantasabb fokán tengődnek, az egymagában, rokonok nélkül álló magyarság, a civilisált nyugat és a barbár kelet felől egyaránt ellenséges népektől környezve, oly nagy területen, melynek meghódított lakosságával szemben számbelileg úgyszólván kisebbséget képvisel, Európa legelső keresztyén monarchiáját alapítja meg és képes ezer veszély ellenében föntartani.

Ez a nagy eredmény csakis oly dynastia vezetése alatt volt elérhető, mely a nemzet véréből sarjadzott, megértette népének aspiratióit és a maga érdekeit mindenben azonosítani tudta annak érdekeivel.

Árpád és Szent-István nagy munkáját, a magyar állam és a magyar királyság megalapítását olyan utódok veszik át örökségül, a kiket egyéni tulajdonaik és a rendelkezésükre álló erőforrások egyaránt képessé tesznek a reájok váró föladatak teljesítésére. Az első Árpádok és utódaik alatt hozott törvények siettetik a nemzeti állammá való szervezkedést s egyúttal utat nyitnak a nyugati civilizatio áldásainak az országba. A keletről ideszakadt nemzet beilleszkedik az európai keresztyén társadalom közösségébe, de a mellett föntartja faji tulajdonságait; győzelmesen küzd meg a veszélylyel, mely kora két legnagyobb hatalmassága, a német és a görög birodalom részéről állami függetlenségét fenyegette, és hódító politikáját a civilisálatlan keleti határ és az apró államokra darabolt Balkán-félsziget felé érvényesítve, a koronához függésbe hozott hűbérállamok között oly szövetség létrehozására törekszik, a melyben kizárólag és kétségbevonhatatlanul őt illeti meg a vezéri szerep.

Magyarország, az egy és oszthatatlan magyar királyság területi és nemzeti egységének megalapítása és megszilárdí-

tása s a nemzet politikai hivatásának kijelölése a nyugat és a kelet határán az Árpádok kormányának legfontosabb föladata, s az ez irányban elért eredményeket nemzeti dynastiánk legszebb sikereinek vallhatjuk. És csak egy igazi nemzeti alapon álló erős, nagy király, minő IV. Béla volt, vállalkozhatott arra, hogy megmenti az elődei által elért eredményeket abból a nagy katastróphából, a mely a magyar nemzetet a mongolok betörésével sújtotta.

De az Árpádkor társadalma a IV. Béla által végzett hősies munka ellenére sem volt képes kiheverni az átélt katastróphát. A király mindenekelőtt az elpusztult népesség pótlásáról gondoskodik: telepéseket hoz be az országba, városokat alapít: legfőbb föladatát azonban a honvédelem újjászervezésében látja s a század legnagyobb változásának veti meg alapját, midőn a nyugati hűbériség mintájára a földbirtokhoz köti a hadviselés kötelezettségét. És itt látjuk első csiráit annak a veszélynek, mely a királyi hatalomra vár, s melynek az ifjabb királyi méltóság rendszere, az apa és fiu király között keletkező viszályok képezték melegágyát. IV. Béla, a ki uralkodása elején a keletkező oligarchia megfékezését tűzte ki legfőbb föladatául, maga mond le az erre kínálkozó legalkalmasabb eszközről, az elidegenített királyi javak visszaszerzéséről; maga folytatja a királyság legnagyobb támasza, a régi királyi várszerkezet fölbomlására vezető politikát, melyet atyjánál annyira kárhoztatott; egymásután adományozza el a királyi megyék területeit és várak építésére sarkalja az azok birtokába lépő aristocratiát, mert csak így remélhet bennök hatalmas támaszt az új alapokra fektetett honvédelmi rendszer számára. Nem számolt azzal a körülménnyel, hogy az átszenvedett nagy vérveszteség szükségképen csökkentette azt az életerőt, mely addig a nemzet minden intézményeit egy közös cél szolgálatába egyesítette. Túlságosan bizott a maga hatalmában, midőn erőssé tette azt az elemet, mely erős király vezetése alatt a hon és az ország legerősebb támaszul szolgálhat, de vezetés nélkül a közrend legnagyobb ellenségévé válhatik. Az uralkodása végén viselt hadjáratok, fia és méltó utóda V. István uralkodásának katonai sikerei, s az a fényes diadal, a mit a magyar fegyverek a marcheggi mezőn az ország legnagyobb ellensége fölött vívtak ki, az új rendszer helyes volta mellett látszanak bizonyítani.

De szédítő gyorsasággal mutatkoznak annak végzetes következményei, midőn a trónra gyöngye király jut, s a kormányhatalom oly kezekbe kerül, melyek képtelenek a fölszabadított erők megfékezésére.

IV. László uralkodása nagyobb szerencsétlenség volt az országra, mint a tatárjárás, mert az ő gyöngesége növelte féktelen oligarchiává az aristocratiát, melyben IV. Béla a közrend védelmére remélt biztos támaszt teremthetni; és a rablókká fajult főurak hatalmaskodásai a király könnyelmű, léha, kalandhajhászó uralmával karöltve ingatták meg a törvények és a törvényes intézmények iránt való bizalmat a nemzetben.

A fejtelenség alatt, mely IV. László korát jellemezte, a királyság intézménye, bár papíron érintetlen, a valóságban árnyékhatalommá válik. A tulajdonképeni hatalom versengés és adáz küzdelem tárgya lesz az oligarchia, a saját hasznokat minden felé helyező, kényuralomra törő főurak érdeksoportja s a köznemesség, amaz elem között, mely ősi hagyományai alapján önmagát tartva a nemzeti állam egyedüli föntartó elemének, az oligarchiában nemcsak saját rendjének, de az országnak is legveszedelmesebb ellenségét ismerte föl.

Ilyen szomorú körülmények között lép trónra az utolsó Árpád. Utolsó, gyöngye hajtása egy hatalmas törzsnek, melynek ágai eddig igazi védelmi symbolum gyanánt terjeszkedtek a magyar nemzet fölött. Nem is itthoni hajtás; idegen földön sarjadzott, kívülről hozták be, mesterségesen plántálták vissza a hazai talajba, mely tőle várta védelmét a minden oldalról tornyosuló viharok ellen. Neki magának is védelemre van szüksége, itthon és kifelé, a törvényes rend ellenségeivel szemközt és azok ellen, kik tagadják származását, örökösödési jogát, az egyedüli alapot, a min uralma nyugszik.

Milyen erős ez az alap, micsoda hatalma van az örökösödési jogon alapuló nemzeti királyság intézményének a nemzet szemében, mutatja az, hogy az általános fejtelenség közepett az ország rendei vita nélkül emelik trónra a szegény velencei szerencsevadászt, a kiről bebizonnyult, hogy II. Andrásnak fiágon való unokája. A nemzet zöme az idegenből hazahozott Árpádfit kezdettől fogva törvényes királyának tekintette. Habsburg Rudolf kísérlete, hogy Magyarországot birodalmi hűbérül fiának Albertnek szerezze meg, sem itthon,

sem az ország határain kívül nem hagyott nyomokat; Albert herczeg utóbb leányát nőül adja Andráshoz és erős szövetséget szerez benne a német királyi korona megszerzéséhez. A nápolyi Anjou-ház trónigénye egyelőre csak a déli határszélen, a kapcsolt részekben talál visszhangra; s az oligarchia egy része, midőn az Anjoukhoz szegődik, csupán önző érdekeinek kielégítésére keres kedvezőbb alkalmat, de a meggyőzés ereje hiányzik politikájában s midőn látja, hogy győzelemre nincs kilátása, habozás nélkül elpártol a nápolyi zászlótól. Maga az Anjouk legerősebb támasza, a pápaság, hatalma tetőpontján sem feledkezik meg a tekintetekről, melyekkel a legitim királyság elvének tartozik. Magának követeli az uralkodóház megszakadása esetére a trón felett való rendelkezés jogát, de hogy ez eset bekövetkezett-e, nyílt kérdésnek hagyja; az Anjouk trónkövetelését jóindulatúlag fogadja, sőt titokban minden eszközzel támogatja, de nyíltan nem lép föl a tényleges magyar király, András ellen. Hallgatással veszi tudomásul, hogy a magyar püspöki kar egy szívvel s lélekkel csoportosul a törvényes hatalom védelmére és levonja belőle a következők eredményeket. Midőn a század utolsó évében a dalmát urak Károly Róbertet behozzák az országba, a kenyértörés kritikus percében minden ténye arról igyekezett meggyőzni Andrást, hogy nem helyesli a koronája ellen irányuló vállalkozást.

A harc, mely bent az országban András körül folyt, nem annyira az ő személye, nem is a királyság intézménye ellen irányult. A hatalom birtokáért folytatott küzdelem ez a két társadalmi osztály, az oligarchia és a köznemesség között, melyek egyike a törvényes rendben a maga érdekei érvényesítésének legnagyobb akadályát, a másik saját fönmaradásának és ezáltal az egész nemzet boldogulásának egyedüli eszközét látja. A főurak, a kiknek semmi más céljok nincsen, mint hogy vagyonukat, gazdaságokat növeljék s magokat a törvények korlátai alul kiszabadítsák, magát a királyságot, mint intézményt, nem bántják, csak a királyt akarják hatalmokban tartani, hogy ne alkalmazzhassa ellenök a törvény szigorát. Ha céljokat elérik, kétségen kívül nem elégesznek meg a tényleges hatalommal; azt törvényesíteni is igyekeznek s ez a királyságnak hűbéres irányban való átalakítását vonta volna maga után. De a feudalismus szelleme, mely egész Európát átlengte, most még csak öntudatlan befolyást gyakorol a

nyugati államokkal sűrű érintkezésben álló magyar aristocratiára. Arról, hogy a hűbéri intézmények keretében érvényesítse hatalmi vágyait, hogy a királyi felségjogokban akarjon osztozni a korona birtokosával, most még nem volt szó, és a köznemesség, midőn a főpapságtól támogatva az oligarchia ellen a keztyűt fölveszi, első sorban a törvényes rend visszaállítására törekszik. Ezt azzal akarja elérni, hogy a főnemesség túlkapásait visszaszorítva, saját régi jogait az eddiginél határozottabb formák közt igyekszik biztosítani a közügyek vezetésére. Ez a törekvése vetette meg már előbb, a század derekán, a vármegyei autonomia alapjait, s ez hozta létre az 1290-iki és az 1298-iki alkotmánybiztosító törvényeket, melyek alapeszméjét a közigazgatás és a kormányzat felelősségének nagyfontosságú elve képezte. De ezek a törvények megelőzték korukat, és ha nem is adhatunk igazat annak a legújabban megnyilatkozó fölfogásnak, mely az azokban rejlő irányzatokat épen úgy szembeállítja a királyi hatalom érdekeivel, mint a főurak hatalmi törekvéseit, nem lehet tagadni, hogy a nemesség kísérlete, a kormányzatot kizárólag a maga kezébe venni át, végeredményben nem kevésbbé nehéz föladat elé állítja a királyt, mint a minőnek az oligarchia megtörése mutatkozott.

Az új törvényeket akkor is nehéz lett volna végrehajtani, ha az országban nyugalom és béke uralkodik s a királynak a törvényes eszközök rendelkezésére állanak végrehajtó hatalma gyakorlására. Annál kevésbbé lehetett erre gondolni azok között a viszonyok között, melyekben a XIII. század vége találta a nemzetet. Míg az írott törvények szerint a király és az egész nemzetet képviselő nemesség osztoznak a közhatalom gyakorlásában, a valóságban a kényuraknak számra kicsiny, de annál erősebben elhatalmasodott érdekcsoportja tartja kezében a hatalmat. Az oligarchia legsötétebb alakjai: a Héder nemzetségbeli Henrik nádor fiai, a Borsafiak, Trencsényi Csák Máté és rokonai, Erdélyben László vajda, a déli tartományokban a Brebiriek, — csak a főbket említem — az egyházi és világi törvényekkel folytonos harcban, az ököljog uralmát teremtik meg az országban. Ez osztály tipikus alakjai Németújvári (jobban mondva Kőszegi) Iván, a Dunántúl kétharmadrészének ura, a ki két uralkodóval, a magyar királylyal és az osztrák herczeggel visel egyszerre háborút és Csák Máté, a ki, bár előkelő nemzetség sarja, nagy

vagyont nem örökölt, szerény viszonyok közt kezdte meg közpályáját, és törvénytelen birtokszerzések, rablások, erőszakoskodások segítségével, nem kimélve sem szegényt, sem gazdagot, nem riadva vissza az egyházak fosztogatásától, daczolva a királylyal és mindenkivel, a ki útjában áll, emelkedett az ország leggazdagabb dynastái közé. És nemcsak az ország területe, hanem az állam legmagasabb méltóságai is a zsarnokok prédájául voltak kiszolgáltatva. Csák Máté kétszer volt III. András alatt nádor, a Henrik-fiak közül Miklós szintén a nádori, Iván a tárnokmesteri, Henrik a szlavóniai báni méltóságot viselte. S a királyhoz hű nagyurak, Amadé nádor az Abák nemzetségéből, Ákos István országbíró, Rátold, a tárnokmester, Demeter pozsonyi és zólyomi ispán és társaik, csak abban különböznek Csák Mátétól és a Németújváriaktól, hogy enyhébb eszközökkel éltek hatalmuk gyarapításában, de nem is kellett rabláshoz, erőszakoskodáshoz folyamodniok, midőn a törvényes út nyitva áll előttök, s a korona dús adományokkal jutalmazza szolgálataikat. A köznemesség az 1298-iki országgyűlésen, a főurak kizárásával, törvényt alkotott az elidegenített koronajavak visszavételéről, a jogtalan birtokszerzemények alkotásáról, a király engedelme nélkül épült várak lerombolásáról, és vármegyénként vizsgálatot rendelt el a hatalmaskodók ellen. De ki gondolhat e törvények végrehajtására, mikor az erő a hatalmaskodó és törvénytíró urak oldalán van és a király nem képes gátat vetni önkényeskedésöknek?

A törvények még föntartják a királyi hatalom tekintélyét, de a tényleges viszonyok, az általános bomlás közepett, már problematikussá tették jövőjét, midőn a szent királyok utolsó fisarjadéka meghalt és a szabad királyválasztás joga visszazállott a nemzetre.

II.

Nézzük most, minő befolyással volt a központi hatalom meggyöngülése az Árpádok kihaltakor az ország belviszonyaira s miként jelentkezett annak hatása azokban a közeli és távolabbi érdekperipheriákban, a melyek századokon keresztül a magyar királyságtól kapták sorsuk irányítását?

Magyarország területének határai a XIII. század végén

már régen meg voltak állapítva. Erdély megszállása Szent-István idejében, Szlavónia megtelepítése, Horvátország elfoglalása Szent-László és Kálmán alatt befejezte a honfoglalás nagy művét és megszabta a határokat, melyeken belül a magyar nemzetnek világtörténeti hivatását teljesíteni kell. A magyarság az anyaország belsejében, a termékeny síkságon telepszik meg, a felföldet és Erdély bérczes területét a korona közvetlen birtokában átengedi az őslakók ivadékainak és a királyok által külföldről behozott települőknek, míg a legszélső határszéleket köröskörül a székelyek, a határőrző besenyők és a király többi fegyveres népei tartják megszállva.

A tatárjárás következményei a terület benépesítésének úgy számbeli, mint ethnographiai képét lényegesen megváltoztatják. A népesség pusztulása a sajói ütközet után legnagyobb volt a magyarság által lakott vidékeken, melyeket várak és városok nem védtek és a természet kincseiben való gazdagságok legjobban kitett az ellenség pusztításának. Az elpusztult magyarság helyét nagyrészt kúnok foglalják el: bennök bár fajrokon, de erkölcsre a keresztyén civilisatiohoz teljesen idegen és így kártékony elem fészkel meg magát az ország szívében. Erdélyben s a Szepességen a szászok egyre jobban tömörül és intézményeik mind határozottabban biztosítják faji különállásokat a magyarokkal szemközt. S a várszerkezet fölbomlása és a királyi javak eladományozása az ország minden részében, de a felvidéken és a Dunántúl leginkább, annak az aristocratiának a kezére játszsza a túlsúlyt a köznemesség fölött, melyről már keletkezése idején, II. András alatt lehetett látni, hogy csupán erős királyi hatalom képes határokat szabni elhatalmasodásának.

Ha az állami élet organumai egy közös forrásból is vették eredetüket, habár a törvényhozás és a kormányzat egységét a nemzeti társadalom egyetlen tényezője sem vonta kétségbe, mindazáltal szembetűnően meggyöngült a nemzet életereje, mely arra volt hivatva, hogy az állam intézményeit egy közös cél szolgálatára egyesítse. Kiténik ez egyebek közt azokból a jelenségekből, melyek a vármegyei autonomia megalkulását kísérik. Az a folyamat, mely a koronauradalmak jellegével bíró királyi vármegyéket a nemesség önkormányzatának szerveivé alakította át, a XIII. század legnagyobb politikai eredményei közt foglalt helyet. De a mód tekinteté-

ben, melyen ez a folyamat végbement, nagy különbség van az ország egyes területei között; s a nagy politikai átalakulás első alkalmat nyújt a távolabb fekvő részek lakóinak, az erdélyi magyarságnak és a szlavóniai nemességnek, hogy a tartományi autonomia egy nemét szerezzék meg magoknak. Maga az anyaország nemessége sem összekötő kapcsot, hanem a területi elkülönítés szerveit látja a vármegyékben; az új organismus hálózatába mindenütt idegen test: az ország bel-sejében a kúnok és jászok, Erdélyben a szászok, a lengyelek határán a szepesi németek közönsége marad beékelve. A városok polgársága kizárólag közgazdasági tekinteteből élvezve a király oltalmát, teljesen ki van zárva a politikai élet mezejéről. S annyi széthúzó elem közepett, a központi hatalom gyengülésével egyenes arányban növekszik azoknak az óriási birtoktesteknek a száma, a melyeknek tulajdonosai az ország rendes biróságai alól királyi oklevéllel mentesítve és birtokaik népessége fölött törvénykezési, katonai és pénzügyi hatalommal fölruházva, valóságos kis királyokként osztoztak az uralkodóval a kormányhatalom gyakorlásában.

Az egyedüli összetartó elemet az egyház képviseli, mely ez időszakban hatalma, befolyása tetőpontján áll és azt a közrend föntartására igyekszik fölhasználni. Magatartásának annál nagyobb a jelentősége, mert egyenes ellentétben áll a római kuria félig titkos, félig nyílt politikájával. A magyar püspöki kar sohasem adott oly fényes bizonyítékot politikai érzékéről, mint akkor, midőn Róma ellenében a törvényes király mellett foglalt állást és az oligarchiával szemben a köznemességgel szövetekezett. Az esztergomi érseki székhely, András utolsó éveiben, ebbe a testületbe is beviszi a viszály és pártoskodás csiráit, de a főpapok többsége hű marad eddigi politikájához. Igaz, saját érdekei is ezt sugalták: hiszen a kényurak rablópolitikája által előidézett osztályharcban a király után nekik volt legtöbb veszteni valójuk.

Megfelel a központi erő hatása törvényének, hogy a rablópolitika, bár az egész ország nyugalmát földülta, a távolabbi részeken, az ország határai felé hatalmasodik el legnagyobb mértékben.

Túl a Dunán, az osztrák és stájer határ mentén emelkednek a Henrik-fiak rablói, a melyekből az egész ország-rész fölött uralkodnak. Az északnyugati felvidéken terül el

Trencsényi Csák Máté birodalma. Az északkeleti részek egyik leghatalmasabb dynastiája, az Ákos nembeli István, Erne bán fia, a diósgyőri várból kormányozza Borsod, Gömör, Nógrád, Zemplén, Sáros, Szolnok, Bihar és Esztergom vármegyékre terjedő uradalmait. László erdélyi vajda Déva várában tart fényben a királyéhoz hasonló udvart. És az Abák — Ákos Istvánnal együtt a jobb elem képviselői az aristocratiában, — Abaujvár, Heves és Sáros vármegyékben, a Barsák Biharban, Szatmárban és a Királyhágón túl, a Gutkeledék a Tisza két partján Bihartól föl egész Zemplénig és a Duna jobb partján Sopronban, Somogyban, a Hont-Pázmánok Csák Máté szomszédságában: Bars, Hont, Nyitra és Pozsony vármegyékben, Róland nádor és rokonai a Rátold nemzetségből az Abák szomszédságában, Heves, Borsod, Gömör, Zemplén, Hont és Nógrád területén vetekedtek gazdagságra, hatalomra a koronával és nyugtalanították az ország lakosságát váraikból, melyek az osztrák határtól föl az északi felföldön át az erdélyi Kárpátokig és nyugaton a szlavóniai megyékig valóságos bilincsként övezik az ország testét.

Az ősi magyar nemzetségekből származó dynasták kezén, magyar elemektől megszállott vidékeken ezek az óriási birtoktestek uraik önkényeskedése mellett is elég összhangzatosan illeszkedtek be a főnnálló jogi rendbe, s magának Csák Máténak közmondásossá vált «kiskirálysága» sem vitatott el semmit a korona fölségjogaiból. De a délnyugati részeken, a hol mindig a legsűrűbb volt az érintkezés a nyugati államokkal, a feudalismus elvének csiráit látjuk az általános bomlás folyamán jelentkezni. Mária nápolyi királyné Sopron és Vas vármegyéjét 1292-ben a francia hűbérjog szerint adományozta Németújvári Ivánnak és fiának. Gondoljuk meg, mily óriási a különbség a magyar földbirtok és a francia bárók feudális joggal birt tartományai köz- és magánjogi természete között, s akkor nem kicsinyelhetjük annak a kísérletnek jelentőségét, mely először lép föl határozott alakban, hogy az állam területének egy jelentékeny részét kiszakítsa a korona közvetlen joghatósága alól.

Még világosabban lépnek előtérbe a feudális törekvések a kapcsolt részekben: Horvátországban és a dalmát tenger-melléken. A délvidék aristocrata családai országuk talajából, annak a magyar hódításnál régibb hagyományaiból szívták

magokba a nagyobb függetlenségre való törekvést a magyar királylyal szemben, s Árpád-királyaink már a XII. század végétől ismételten adtak tápot e törekvéseiknek, midőn egész várispánságok örökjogon való eladományozásával jutalmazták szolgálataikat. Modrus vármegye adománya III. Bélától a Frangepánok részére, a Subich nemzetség törekvéseinek sikere, hogy II. Endrétől és IV. Bélától aranypecsétek alatt nyert adománylevelek által mint örökös várispánok szilárdítsák meg magokat a brebiri vármegye birtokában, a Babonicsok, a Blagaiak őseinek birtokszerzései már jelentékeny részt ütnek a régi szerkezeten. S a hűbéri szellem egész erejével érvényesül az országrészben, midőn III. András és vetélytársai, a nápolyi Anjouk, vetekedve sietnek az örökös báni méltóság eladományozásával biztosítani magoknak Brebiri Pál és testvérei támogatását. Szlavóniában a király anyjának, Tomasinának, majd nagybátyjának Morosini Albertinónak éber kormányá örködött a korona érdekei fölött; a szlavón vármegyék nemességének tömörülése is aránylag elég sikerrel vetett gátat a tartománybeli főnemesség elhatalmasodásának. A horvát és dalmát részekben ellenben a királyok kegyéből nagygyá nőtt urak mesterségesen szították a trónviszály által előidézett nyugtalanságot, hogy függetlenségi törekvéseiket megvalósítsák. A Brebiriak feje, Mladen, már nemcsak Horvátország és a tenger mellék nagy részét bírja, nemcsak a közgazgatási és katonai hatalmat egyesíti kezében e terület fölött, hanem Bosznia nyugati részében is megveti lábát; az örökös báni méltóság megszerzésétől most már csak egy lépés van ahhoz, hogy önálló fejedelemséggé egyesítse az uralma alatt álló országrészeket. Épen így jelentkezik az elszakadás vágya a dalmát tengerparti városokban, melyek a magyar uralom alatt is kezdettől fogva féltékenyen őrizték autonómiájukat. Az a kedvező fogadtatás, melylyel az Anjouk trónkövetelése a magyar birodalom délnyugati részén a főnemesség és a dalmát városi communitások részéről találkozott, több volt, mint egyszerű belpolitikai mozgalom hulláma. A dynastia-változás küszöbön álló kérdésének háttérben sokkal nagyobb jelentőségű válság elemei lappantak. A központi szerv meggyöngyülésének hatását kell a végtagok elhidegülésében fölismernünk: a nemzetélet törvényeiben rejlő logika már most megmutatta, mely részen fogja legelőször

érni területi veszteség Szent-István birodalmát, ha a korona nem lesz elég erős a nagy királyok örökségének egybentartására.

A jövő képe még határozottabban mutatkozott azoknak a közjogi kapcsolatoknak a bomlásában, melyek a hűbéres országokat fűzték a szent koronához. A magyar király a XIII. század végén Magyarországon, Dalmácián és Horvátországon kívül hat ország királyi czímét írta neve után; de III. Andrásnak alig van már a kezén valami a nagy elődök hódításaiból, melyeknek birását a büszke czimek hirdetni voltak hivatva. A hűbéres államok közül, melyek az északkeleti Kárpátoktól le a Balkánon át az Adria partjáig sorakoztak a magyar királyság köré, Halics és Lodóméria rég megszűnt urának tekinteni a magyar királyt: Kún- és Bolgárország a tatár járma alatt nyögtek, s az utolsó diadalok óta, melyeket V. István fegyverei bolgár földön kivitak, mindinkább feledésbe merült a magyar főnhatóság hagyománya. A magyar király föladata e részek felé csak az országhatár biztosítására szorítkozik, de az eredmény itt sem áll az áldozatokkal arányban. A Szörénység megtelepítése a János-vitézekkel kudarcot vall, és a havasokon innen és túl letelepülő pásztornéppel a kultura alacsony fokán álló, megbizhatatlan elem szállja meg e területet, melynek ingadozó magatartása bizonytalanná teszi a talajt a magyarság lábai alatt, s mely, midőn a következő század derekán magyar támogatással új állam alapját rakja le, első kísérletével mindjárt szabadulni is igyekszik a magyar korona főnhatóságától.

Szerbiában még fönnáll a régi kapocs hagyománya, de ez ország, melynek nevét Imre király írta először czímei közé, öntudatos és erős uralkodók alatt annyira megerősödött, hogy a XIII. század végén nem hűbérurát, hanem szövetségesét látja a magyar királyban. Az Árpádok és Nemanják beházasodás útján rokonságba jutnak egymással. Dragutin szerb király apósától V. Istvántól a mácsói bánsgót kapja, csakhogy e méltóság révén nem a szerb király jut nagyobb függésbe a magyar koronához, hanem a magyar birodalom e fontos katonai végvidéke tesz majdnem teljes függetlenségre szert. Mikor Dragutint öcsese Milutin megfosztja koronájától, a trónvesztett király, mint mácsói bán, magyar területen alapít secundogeniturát házának, s a horvát és dalmát főurak pél-

dáját követve, az Anjouk által szitott belviszályt ügyesen használja föl hatalmának gyarapítására.

Bosznia az egyedüli ország, a melyet még valóságos hűbéri kapcsolatok fűznek a magyar koronához. A bosnyák földön alapított boszniai, ozorai, sói és mácsói bánságok organikusan illesztik be e hadászatiilag fontos területet a magyar birodalom katonai szervezetébe, és féken tartják a déli és nyugati részek havasai közé húzódó törzsfők függetlenségi hajlamait. De a magyar bánok helyére a XIII. század végén délszláv dynasta családok sarjai ülnek. Mácsó sorsát már föntebb láttuk; a bosnya bánság területének egy része Dragutin testvérének, Milutin szerb király birtokába jut; s míg nyugati Boszniában Brebiri Mladen hatalmasodik el és magát Bosznia urának hirdeti, az ország keleti részének belsejében, a Boszna folyó mentén a régi nemzeti hagyományok hőisének, Kulin bánnak egyenes ivadékai várják a kedvező alkalmat, hogy a szétdarabolt országot uralmok alatt egyesítsék.

A trón körül a nemzeti élet legelső tényezői harcban állanak egymással az uralom fölött. Az az elem, a melyre az állami rend föntartásában a legfontosabb szerep várt volna, csak saját érdekeivel törődik, lábbal tiporja a törvényeket és az anarchia felé viszi a társadalmat. Az anyaországban dülő belviszályok tüze átcsap a kapcsolt részekre és ott még nagyobb pusztítást visz véghez. Az állami élet hatalmas épülete alapjában megrendült, s bent, a központban még nem is mutatkozik a veszély a maga teljes nagyságában, midőn a nagy alkotás védelmére hivatott külső falak roskadozni kezdenek és a környezet, mely eddig ennek az épületnek sorsához kötötte a maga jövőjének biztonságát, ridegen és önző módon megtagadja annak lakóival érdekei közösségét.

III.

A középkori társadalom sorsa a XIII. század derekán jutott el forduló pontjához. Ekkor ért tetőfokára a küzdelem a között a két intézmény között, melyek egyike a lelki, másika a világi hatalom eszközeivel igyekezett magához ragadni a hatalmat a nyugati keresztyénség népei fölött. Annak a harcnak a kimenetele, mely a pápaság és a császárság

között folyt, döntötte el Európa államalakulásainak irányát. A Hohenstaufenek bukásával oly világhatalom ér véget, melynek alap gondolatával egyenes tagadásba vette a keresztyén civilisatio közösségébe egyesült államok önállóságát; s ha a császári hatalom sülyedése, Nagy-Károly és az Ottók világbirodalmi álmainak szétfoslása csak a másik versengő hatalom, a pápaság diadala árán volt is csak elérhető: annak az elvnek a diadala, hogy a nemzetek saját területökön önálló államokat alkotva, egymással egyenjogú tényezőkként érvényesíthetik súlyukat a világpolitikában, sokkal nagyobb vívmány volt az emberiség fejlődése tekintetében, mint a minő veszély fenyegette az egyház győzelme révén a világi hatalom függetlenségét. A küzdelem az egyház és az állam között különben sem szűnt meg, s a császárság fölött kivívott győzelem legbiztosabb útja volt annak a bukásnak, mely a győztes egyházi hatalomra a fölszabadított nemzeti erőkkel tovább folytatott harcban várakozott.

A császárság katastrópháját követő évtizedekben azonban még semmi biztos iránya nem mutatkozik a jövő átalakulásnak. Az interregnum zürzavara a német birodalomban betetőzi a bukást, de egyúttal növeli is az annak nyomában járó bizonytalanságot. Mily végzetes volt a Stauferek politikája a birodalom közvetlen érdekeire, mutatja az, hogy a vezetőszerpet hosszú ingadozás után a határszéli Ausztria ragadja magához, az a hatalom, mely még csak most kezdi szárnyait bontogatni. A Habsburgok kísérlete, hogy Európa keletén különböző nemzetségektől lakott országok egyesítésével hozzanak létre nagy államot, határozott ellentétben áll a nemzeti állam eszméjével, s talán csak azért jut diadalra, mert a legméltóbb keretül kínálkozik a világpolitikai jelentőségöktől megfosztott császári traditiók mesterséges föntartásához. Ausztria sikerei a régi szűk határok közé szoritják a cseh királyságot, mely a század közepén azon az úton volt, hogy elsőrangú hatalmassággá növi ki magát, most pedig a darabokra szakadt Lengyelországgal sem bírja az uniót létesíteni. Olaszországban eddig az egyház és a császárság küzdelme akadályozta meg egységes nemzeti királyság alapítását: most a győztes pápaság világi uralmi aspiratiói vetettek véget a félsziget államai egyesülésének. Nápoly, az egyedüli monarchia, mely az olasz félszigeten II. Frigyes sicíliai

királyságának romjaiból fönmaradt, pápai fönhatóság alatt áll. Felső-Itália városai és apró államai pedig hiven ápolják a pápákkal szemközt a ghibellin hagyományokat, de egymással folytatott torzsalkodások lehetetlenné teszi reájok nézve nemzeti irányban haladó egységes politika érvényesítését. Egyedül Franciaországban találunk öntudatos és biztos politikát, melynek czélja a feudális intézmények megtörésével megalkotni az egységes francia államot és a pápasággal szemben biztosítani annak függetlenségét.

A bizonytalan állapotnak, a politikai és társadalmi élet földaraboltságának lehet tulajdonítani, hogy a magyar királyi ház kihalta aránylag igen gyöngye visszhangot keltett Európa nyugati államaiban.

A magyarság különben is majdnem épen oly elszigetelten állott a nyugati nemzetek között, mint akkor, midön először vetette meg lábát európai területen. Geographiai helyzete két irányban rótt reá a nemzetek fejlődésében fontos föladatot: közvetítenie kellett a nyugat culturáját az Európa keletén lakó népek felé, és megvédenie a nyugatot a keleti népek invasiója ellen. De a két föladat közül egyszerre csak az egyiket végezhetette sikerrel. Az első óriási szolgálat, melyet a nyugatnak tett, midön a mongol világhódítókat öntestével föltartóztatta, hosszú időre képtelenné tette culturalis hivatásának betöltésére. S ennek a végzetes következménye azoknak a nemzetközi kapesoknak a meglazulása lön, melyek ápolásán attól a perctől kezdve, midön a keresztyén népek családjába lépett, mindig fokozódó buzgalommal munkálkodott. IV. Béla, mialatt a romok újjáépítésén fáradozik, méltatlankodva panaszolja, hogy Magyarország, melyet keletről és délről hitetlen, ellenséges indulatú népek környeznek, nyugati szomszédaitól egészen magára van hagyva, s maga a szentszék sem törődik vele. S ha ez a közöny az ország sorsa iránt a közvetlen szomszédok és a népek universalis vezetőjének szerepét játszó pápaság részéről ténylegfönállott, mit várhatott a nemzet azoktól a hatalmaktól, melyekkel a politikai érdekek közösségét már a nagy távolság is egyenesen kizárta?

Ez az elszigeteltség azonban, ha nemzetközi jelentőségünk rovására is ment, szerencse volt a nemzetre akkor, midön az utolsó nemzeti király sirjánál kellett a megürült trón birtoka fölött rendelkeznie.

Az Árpád-ház férfisarjadékainak öröklési joga a magyar királyi trónra, melyet kezdetben a nemzet választási joga korlátozott, a XIII. században már egészen amaz elvek szerint volt szabályozva, a melyek Nyugat-Európa örökletes királyságaiban az elsőszülöttséghez kötötték a korona birtokát. Láttuk e hagyományos szabályok erejét az utolsó Árpád trónigényeinek érvényesítésénél. Mily megrázkodtatások érték e században a nemzetet, s mennyire gyöngült az az öserő, mely néhány századdal előbb a magyar állam megalapításában oly fényesen nyilatkozott meg, mutatja az, hogy a magyarság, első dynastiáját elveszítve, a maga kebeléből nem tud utódot állítani az Árpádok örökségébe. Mikor Szent-István halála után a belviszályok vitássá teszik az Árpádok uralmát, Aba Samu személyében olyan király ül a trónra, kinek ereiben az Árpádokéhoz hasonló magyar vér folyik. De az Árpád-ház kihaltakor az önmagával meghasonlott nemzetben nincs meg a vis generandi, nincs meg benne a képesség egy új magyar dynastia létrehozására.

Az egyedüli vezéreszme, a mi a multak hagyományaiból reá maradt: a ragaszkodás a szent királyok vére iránt, s az ebből kifolyó törekvés, olyan utódot találni a megürült királyságra, a kit vérbeli kötelékek fűznek a kihalt uralkodó családhoz.

Így lép előtérbe, a királyválasztás szabadságának teljes föntartásával, a nőági leszármazók örökösödési joga. A feudális alapon álló nyugati államokban a női ág mindig a leszármazás sorrendjének szemmeltartásával lép a kihalt férfiág jogaiba; így a spanyol félsziget apró királyságaiban, Aragóniában, Castiliában és Navarában egymásután minden rázkództatás nélkül száll a Bigorre házbeli királyok koronája a tőlük nőágon leszármazó családoknak az elhunyt királyokhoz legközelebb álló férfitagjára, és Angliában a XII. század elején a normann dynastiából származó utolsó király nővérének fia csak rövid időre akadályozza meg a közelebbi nőági örökös, Plantagenet Henrik trónraléptét. Az alapelvek oly szigorúan meg voltak állapítva, hogy midőn Skócziában épen a század alkonyán a Kenneth-ház kihalt, évekig tartó villongások után az angol király elnöklete alatt összeült jury egy évig húzódó vizsgálat alá vette a tizenhárom trónkövetelő jogait, és úgy ítélte oda a koronát a legközelebbi rokonnak, Baliol Jánosnak.

Nálunk ezen az alapon első sorban az elhunyt király egyetlen leányának, a nyolczéves Erzsébetnek örökségi joga lett volna figyelemben részesítendő; és nagyon valószínű, hogy a házasság, melyet még III. András tervezett leánya és Venczel cseh királyfi között, irányította a magyar országnagyok figyelmét a cseh királyi házra, s az a kilátás, hogy III. András leányának gyermekeiben az utolsó Árpád igazi vérbeli ivadéakai juthatnak egykor a trónra, gyakorolhatott befolyást arra az elhatározásukra, hogy a serdülő cseh királyfi atyját, II. Venczel királyt hívják meg a trón elfoglalására. Hiszen a cseh király, bár IV. Béla unokájától született, és így vérszerinti Árpád-ivadék, a vérrokonság fokán sokkal távolabb állott a kihalt dynastiához, mint a nápolyi Anjouk, vagy akár Dragutin szerb király ivadéakai, vagy a byzanci Palæologusok, a kik V. Istvántól első fokon vették eredetöket.

Valamint azonban az Anjou-ház mesterséges fogásokkal állította előtérbe örökségi jogait már akkor, midőn még V. István fia, IV. László ült a trónra, és a pápai szék által fölállított hűbérjogi elmélet segítségével igyekezett azoknak még az utolsó Árpád életében érvényt szerezni, épen úgy a cseh Venczel meghívásával a vérségi kapcsok tisztelete mellett első sorban azt akarta a nemzet dokumentálni, hogy maga kíván sorsa fölött intézkedni, és nem tűr el idegen, jogosulatlan beavatkozást, midőn legfontosabb érdekeinek kielégítéséről van szó.

A nemzeti öntudat oly megnyilatkozását látjuk a királyválasztás ez eredményében, mely méltó az 1290-iki és 1298-iki törvényeket megteremtő magyar nemességhez. És az a helyes politikai érzék, a mely a nagy veszély idején sohasem hagyta cserbe a nemzetet, sugalmazta a gondolatot, hogy az élete delén álló cseh királyban tetterős, tapasztalt férfit nyerjen meg királyául, a kiben megvan az akarat mellett a képesség is, hogy visszaszerezze az országnak a rég nélkülözött nyugalmat. Mi hiúsította meg számításait? nem tudunk nyitjára jönni. Ha Venczelt, az apát, az oligarchiák cselszövényei tartották vissza a magyar trón elfoglalásától, annál kevésbbé érthetjük, minő sikereket várt fiának fölléptetésétől, a kit már fiatal kora is teljesen kiszolgáltattott a kényurak erőszakoskodásának. Tény, hogy az ifjú Venczel és az Anjou-párt által királylyá koronázott Károly Róbert, a két

gyermek-király versengése a koronaért tetőfokra emelte az oligarchia hatalmát, és a királyságot minden tekintélyétől megfosztotta.

A válság tetőfokán ugyanaz a két tényező szövetkezik egymással a kibontakozás útjának megkeresésére, a melyek már III. András alatt oly határozottan ellene szegültek az oligarchia elhatalmasodásának. A föladat most még nehezebb volt, mint a törvényes király életében. De az évtizedes küzdelem tanulságai megóvták a nemességet a múltban elkövetett politikai hibák ismétlésétől. Megtanulta, hogy csak erős király védheti meg a kényurak ellen, tehát a királyi hatalom erősítésére kell minden áron, még saját alkotmányos jogai árán is törekednie, ha véget akar vetni azoknak a szomorú állapotoknak, melyekbe a fejtelenség sodorta az országot. Venczel visszavonulása és a siralmas kudarcz, melylyel a bajor Ottó királysága végződött, szomorú bizonyítékot szolgáltatott a felől, micsoda sors vár a királyságra az oligarchia végleges elhatalmasodása esetén, de egyúttal siettetete is a kibontakozást. Az egyedüli trónkövetelőtől, az Anjou Károly Róberttől most már csak a pápai beavatkozás által előidézett aggodalmak tartották távol a nemzet zömét. De a válság, melybe az egyházat ez időben Szép-Fülöp francia király föllépése juttatta, a magyarországi kérdésben sem maradt befolyás nélkül a pápaság politikájára. VIII. Bonifác bukásával hosszú időre véget ért a régi harc az egyházi és a világi hatalom között. Utána az egyháznak már jóval szelidebb eszközökkel kellett dolgoznia, hogy befolyását megtarthassa a népek politikai életének irányítására. S minél óvatosabb lett hűbérúri jogának hangoztatásában, annál könnyebbé vált a magyar nemességnek, hogy a főpapság és a jobb érzésű országnagyok vezetése alatt az Anjou-ház zászlaja körül egyesüljön a közrend helyreállítására.

Az új király, I. Károly fölvatási esküjében benne van az ígélet, hogy a király «Magyarország nemeseit meggyökeresedett régi jogaiban megőrzi és a zsarnokok elnyomása alól kiragadja», — de sem akkor, sem az új király kormányának további folyása alatt nem találunk törvényes intézkedéseket a III. András korabeli alkotmánybiztosító törvények megújítására. A nemesség nem mondott le régi jogairól, a melyek részvételét az ország kormányzatában biztosították, de nem

tett többé kísérletet arra, hogy a kormányzati és végrehajtó hatalmat a király kezéből kivegye. Fölismerve a királyság államföntartó hivatását, annak erejében látta saját erősségét, a nemzet fejlődésének legbiztosabb támaszát, és a veleszületett politikai belátással igyekezett lehetővé tenni, hogy az összes nemzeti erők egymással egyesülve szolgálják az új dynastiát az ország regenerálásának nagy munkájában.

SCHÖNHERR GYULA.

A SZÉKELYEK KIVÁNDORLÁSA ROMÁNIÁBA.

Első közlemény.

A székely kivándorlásról fog szólani munkám, melyet a magyar közönség elé terjesztek. Két esztendeig szedtem itthon s Romániában adatait; mégis magam félek legjobban többrendbeli fogyatékoságától. De közös oka van annak, hogy oly sok hiánynyal lesz teljes dolgozatom, meg annak, hogy mégis siettetem megjelenését; ez a főfontosságú ok pedig az a nyomasztó, lenyűgöző érzés, mely mindjobban megerősödött felettem, mióta a székely-kérdéssel bajlódom, mely végig hajtott határszéli falvainkon, csakúgy, mint Románia fényes városain és eltűnedező csángó-magyar falvain.

Magyarország — Olaszhonnal s Nagy-Oroszországgal együtt — az egész világ előtt halad a kivándorló államok élén.*) Míg más országokban, mint a nagy Német-birodalomban, megakadt s lecsappant az elbujdosók áramlata, addig minálunk mind növekszik és sorvasztó következményei már-már kiszámíthatlanok. Világosan látunk immár három nagy kivándorlási áramlatot: a felvidékit, a székelyföldit s a dunántúlt. Az első, melyet «*A magyarok kivándorlása Amerikába*» címmel ugyan ily alakban tárgyaltam 1899-ben, a tengerentúlra viszi el Észak-Magyarország magyar, tót és ruthén népét. Ha azonban ezt a kivándorlást bizonyos nemzetiségi szakadozottság homályosítja el, (s úgy látom ez a szempont sokszor összekeveredik a közönségünk előtt); annál tisztábban s vért-

---

*) 1900—1901-ben az északamerikai kivándorlási statisztika 113,000 osztrák és magyar, 136,000 olasz és 85,000 orosz kivándorlót jegyzett fel. Az európai kikötők kimutatása szerint pedig 1899-ben 43,394, — 1900-ban 54,767 magyar indult át az Océánon.

vesztő hatásában annál lesújtóbban jelenik meg előttünk az a kiözönlés, mely Erdélyből Románia felé tart. Itt csak a székely bujdosik el s néhány százscapat, míg a román leginkább helyén marad. Magán ezen a tényen is gondolkozhatnak azok, kiket országunk gondja illet. Magáról erről a székely-magyar elvándorlásról próbálkoztam meg összeszedni itt is, a helyszínén is, a mi gyűjthető volt s öt fejezetben kívánnám, akár mily töredékesen is, feldolgozni. A harmadik kivándorlási ágról, mely a Dunántúlról indul s részben Szlavoniába, részint Amerikába viszen, újabb kutatást ezután indítok s talán két év múlva így befejezhetem trilógiámat.

Azt gondolom most, hogy ha az olvasó annyi jó szándékkal lesz irántam, mint én voltam az igazság iránt, akkor lehetetlenség, hogy fáradságunk ne vigyen valamely igaz eredményre. Mert először is azon leszek, hogy bemutassam a Romániába telepedett székelység helyzetét: s itt nem annyira arra irányoztam tekintetemet, hogy még egyszer elmondjam azt, a mit az utolsó években több magyar írótól hallottunk, hanem inkább az volt a célom, hogy elődeim adatait kiegészítsem hol pótlásokkal, hol (még inkább) a következtetések s összefoglalások erősebb levonásával. Ezután a moldovai csángó falvokról szólok, s helyi tapasztalataimon kívül szeretnék oly perspectivát felállítani, mely annak az irtózatosan elhanyagolt kérdésnek egymást követő örétegeit nyújtja. A harmadik fejezet az egész román-magyar határszéli érintkezésnek a hatását és visszahatását rajzolná s két külön tárgyról szól részletesebben: az egyházi-iskolai viszonyokról és a consuli kérdésről. A székely kivándorlás okairól lesz szó ezután: pontosan elmondom, hogy mit láttam, s mit gondoltam hozzá, bárha itt talán ellenkezést is támasztok más, ismert nézetek vallóiban. Utoljára és befejezésül az elbujdosó székelységről szólok s erre a nagy kérdőjelre adok részleges választ: mit tegyünk?

Macaulay azt mondja Pittről írt tanulmányában, hogy minden foglalkozási ág bizonyos testi egyoldalúságot, félszegséget teremt az emberben. A köszörűsök szárazbetegséget kapnak, a takácsok rendszeren termetük növéseben akadnak el, a kovácsoknak szemét rontja meg mesterségök. Ezek a szakszerű fogyatközások azonban átmennek az írókra is s Macaulay szerint az életrajzírók, fordítók s hozzájuk hasonlók abba a

betegségbe esnek, hogy túlságos fontosságot tulajdonítanak tárgyaknak, sőt bámulatot táplálnak az iránt. Lehet, hogy ettől a hibától ez a dolgozat sem lesz mentes. Inkább hiszem azonban, szíves olvasó, hogy ellenkezőleg, nem tudtam eléggé kiemelni a székely kivándorlás fontosságát s a vele járó veszélyek nagyságát. Inkább attól félek, hogy ha elősorolom adataimat s feltárom küzködő igazaimat, mindazokat, kik méltónak tartottak figyelmökre, meg fogja lepni ugyan az a nyomasztó érzés, mely engem kísért, s ha nem kopott volna már el ez a szó, azt fogják mondani velem, hogy vérző sebet lát itt szemünk, e seb azonban más módon üti ki magát, mint különösen a helyi irodalom s közönségünk hiszi. Az én refrainem Zrínyi Miklósnak kiáltása: «ihol a veszedelem, ihon az emésztő tűz!» (*Ne bántsd a magyart, a Török Áfium ellen való Orvosság*. A Kazinczy-kiadás 162. l.)

I.

A székelység Romániában. — Romániai magyar telepek, különösen: Ploestben, Bukaresten, Galatzon, Brailában. — A székely kivándorlás jelentősége.

Magyarországon ninesen kivándorlás, hanem kivándorlások vannak. Ezért jövátéhetetlen hibába esünk, mihelyt a hazánknak különféle vidékeiről elbujdosó és más-más világtáj felé tartó embereinket vagy azoknak határozottabb áradatait mind egy kalap alá vonjuk. A közönség rendszeren egybeönti mindazt, a mit kivándorlásról olvas, de még legjobb kutatóinkon is erősen meglátszik az a nyög, melylyel a jelszavak béközzák le őket s majdnem mindig azt hiszik, hogy a kivándorlásnak általános okait, állandó hatásait s örökös orvosszereit találták meg, pedig a dolog úgy áll, hogy még a helyi okok és helyi hatások sincsenek földerítve, de semmiképen. Mennél inkább haladunk előre a keresésben, annál inkább foszlik szét az egyenletesség csalóka látszata; száz és száz új szál kerül elő, az egyforma alap változatos rétegekké válik s mind bonyolultabbá és érdekesebbé válik a probléma, mennél jobban szállunk a valóság felé. Legfőlebb az összes részletek átgyúrása után verődnek talán majd le erős és állandó tanulságok

előnk, de ezektől még bizony oly messzire vagyunk, hogy ma, öt évi munka után sem ígérhetek többet, mint hogy e dolgozat végén jelzem azokat a nagy sejtéseket, melyek összes kivándorlásainkra nézve támadtak bennem.

Addig azonban mindig és mindenkinek azt ismételném, hogy: különböztessünk, és újra meg újra különböztessünk. Ez az egyetlen eljárás, mely sikerrel kecsegtet, miután a többi módszerek vagy puffanó jelszavakra vagy megmarkolhatóan ábrándokra vagy helyi megtévedésekre vezetnek. Különböztessünk tehát már itt, útunk legelején, abban, hogy a székely kivándorlást most egészen elvágjuk a Felvidék amerikai áradatától; kényszerítsük arra magunkat, hogy az amerikai kivándorlásról szerzett levonatainkat, legalább egyelőre, sehol sem ragasszunk rá a Romániába bujdosók állapotára, megindulására és helyzetére, bármennyire csábíthatnánk is arra. Hadd szóljon először maga a székely határ s népe, azután meglátjuk, hogy mit szólhatunk hozzá mi is. Hiszen annyit az általánosításnak legvérmesebb híve is meg fog engedni nekünk, hogy a mint e kétféle kivándorlás — tudniillik a székelyföld-romániai és a felvidék-amerikai — földrajzilag ketté válik: úgy már első pillanatra is egészen más körvonalakat mutat mind a kettő. A mi felvidéki kiözönlésünk nemzetiségileg igen vegyes, s kisebb benne a magyarság százaléka (bár sokkal jelentősebb ez is, mint gondolják),* s egy nagy, egész földrészekre kiterjedő népmozgalomnak a része, míg a délkeleti kiáramlás majdnem kizárólag a magyar faj vérveszteségét jelenti s Románia máshonnet, mint tőlünk, alig is kap bevándorlót.**) Az amerikai kivándorlás igazi kezdete új s megindulása majdnem pontosan kitűzhető 1877-re s modern indító okai kitapogathatók; a székely kivándorlás mögött azonban nagy történelmi háttér van, maga a kiáradás is történelmi szakokra oszlik s régi és új indokok a felszín alatt összekeveredvék. A Felvidék népe messzire szakad el hazájától, egy nagyobb és idegenebb művelődésnek csábos országa kapja őt el, honnet némelyik pénzt vagy panszlavizmust hoz haza; a székely csak a szomszédba meg, oly országba, melyet ő maga is «Belföldnek» hív, szemben a «Vármegyé»-vel, (mely alatt a király-

*) Lásd *A magyarok kivándorlása Amerikába* 37—39. l.

**) L. alább III. fejezet.

hágón túli Magyarországot érti), olyan földre lép ott, melyre valaha magyar fejedelmek hatalma borult s mely ma is igen érdekesen őrzi gyűlölt «hún-fajunknak» nyomát; hogy mit hoz el onnét a székely s mily ára van könnyű ide-oda járásának, ez még kérdéses.

Azt hiszem, hogy a felvidéki megaszékely kivándorlásnak ezek a különbségei nemcsak hogy elég nagyok arra, hogy külön válaszszuk őket, hanem egyúttal épen azokból a vonásokból vannak összealkotva, a melyeket közönségünk e két tüneményről sejteni szokott, «bevett». Él ugyan közöttünk egy más megszokott különböztetés is, melyet akkor szoktunk csillapító szerként beadni, mikor a tengerentúlra jutott tótjaink és ruthéneink eloroszosításáról, vagy magyarjaink megangolosodásáról hoz hírt a szellő; ilyenkor a székelyekre gondolva, az jut eszünkbe, a mit egy publicistánk a nyáron így irt meg: a székely elnyomorodhatik, de sohasem veszti el magyarságát. Sajnos azonban, az én tapasztalataim azt bizonyítják, hogy ennek a hiedelemnek keserves csalódás az igazsága, a mint azt tüstént látni fogjuk.

Ha így körülrajzoltuk a székely kivándorlás képét, nem hiszem, hogy sok vonást kellene még ráraknom ahhoz, hogy mindaz benne legyen ábránkban, a mit erről a mozgalomról hallunk és képzelünk. Általános siralmakon kívül, melyek periodikusan szoktak megújulni, föl-fölhangzik a székely cselédek elszóródásának panasza, majd megint egy kis magyar-ellenes tüntetésről jön hír valamely román városból, megtevézve honfitársaink felekezeti vagy egyleti patáliájával. Olykor egy-egy székely-szempontú vasúti tervről, moldovai csángó versekről, gyűjtésekről vagy pénzintézeti bonyodalmakról s akarásokról is hallunk, de azután megint beléolvad minden közönyösségünkbe vagy legalább is ebbe az általános, homályos képbe, melyet elébb a székely kivándorlás nagy körvonalairól adtam.

Épen azért próbálom most legelőször is széttörni azt az általános, elnagyoló képet azzal, hogy áttekintve Romániába a sötét fenyők között folyó Prahovától a Dobrudzsáig és a moldovai határig nyuló térségen, kitüzdelem rajta az elbujdosott székelység tipikus állapotait; futólagosan szedett, a talajból tépett gyűjtemény lesz ez. Annál szükségesebb, hogy utána megrajzoljuk a rövid vázlatnak azt a hátterét, mely tör-

ténelmi lecsapódásával és társadalmi bonyodalmaival meglepi még a siető utazót is, (minő magam valék) s melynek különös, szinte rejtélyes alakulatából jöendő kérdések röppennek föl.

Megjártam a Romániába vezető utat a tömösi, bodzai, ojtozi, tölgyesi és gyimesi szorosoknál s mindenütt egyazon benyomás fogadott. De mindazok, kiknek útbaigazítását vettem, ugyanarról tanúskodnak. És mennél többféle bizonyosság gyűl garmadába, annál erősebbé, életteljesebbé válik az az alapvető benyomás, hogy a Kárpátokon átlépve, egy átítatott talajra teszszük lábunk, mely — miként fenyős lejtői a Kárpátok törmelékétől — úgy rakodott meg és telik be az innét beszivárgó magyar néppel. Eddig egyikünk sem talált olyan román falut, melyben ne lett volna székely (vagy csángó) magyar. De nem találni olyan társadalmi réteget sem, hogy meg ne látnók ennek a mély és belső fölszívódásnak nyomát. Biológiai nyelven szólva, egy oly érdekes nép-erjedést mutat ez a határunktól lefutó buja, bár fülledt levegőjű román síkság, a mely erjedésnek egyik kovászát épen a mi vérünk adja. Ne felejtjük el ezt egy perczig sem, mert e nélkül meg nem értjük az élénk bontakozó tüneteményeket. A mint Velasquez és Ribera nagy festményeiről, melyek a madridi Pradot díszítik, azt szokás mondani, hogy csak az érti alaptónusukat, kinek a sárga-vörös spanyol talaj szemébe világított, úgy verődik itt is mindegyik adatba belé s rajtok köröszkül ez az alaptónus; a székelyek szerteszóródása és fölszívódása nélkül a laza jelenségek érthetetlenek.

Hogy Predeal, Busteni, Sinaia tele vannak orosz ruhába bújt székely és szász kocsisokkal, itt vénült magyar cselédekkel, s hogy a vasúti munkások közt ékes káromkodásaink nap-hosszat hangzanak, ezeken még senki sem fog csodálkozni. Talán csak az üthet szeget fejünkbe, hogy kivándorolt szász árusaink magyarul vallják itt magyarnak magokat, mihez ott-hon nem vagyunk szoktatva. Azon sincs sokat álmélnodni, hogy a határszélre büszkén kirakott gyárak Azugán még házhelylyel is kötik az ideakadt székelyt; *) sőt az is természetesenek látszik, hogy a gyulafalvi havas Kommando, József-fűrész-és Musa-telepeiről, melyek 3—4000 munkása épen a határ

---

*) Barabás Endre: *A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete. Közgazdasági Szemle. 1901. 433. l.*

rengetegét fűrészezi föl, a deszkával együtt ide csúszik le a székely.¹⁾ De már gondolkodóba kell akkor esnünk, ha a vasút mentén egyik város a másik után mind ezt mutatja, ha Csernavoda sem lehet el magyar szolgálat nélkül; a Fekete-tengerre induló hajók rakodása, fa-árújuk fölfűrészelése körül mind ott hallatszik a magyar szó.

Szerte van fújva Romániában a székelység, mint a homok; néhol csak egy-egy szem, néhol vastagabb réteg s mindenütt szűrődik bele a talajba. Ezért sem a kisebb helyek, mint Gyurgyevo (több száz székely iparosával), Pitest (180 reformátusával, kikről az erdélyi superintendens csak így emlékezik, hogy «lelkész-tanítói állomás üresedésben van; az 1900. évben konfirmatio nem volt»²⁾, mondom, sem ezek nem iszlált telepek, sem a legnagyobb székely fészkek: Ploest, Bukarest, Braila, Galacz és Constanza nem azok. Egyikök sem iszlált, de nem is egyöntetű s nem is minden ízében állandó székely telep. Csakugyan úgy van, mint a szerte fűtt homokkal, mely a hol összesodródik is, változó karikákban gyűlik s csak állhatatlansága állandó. Mindjárt megfigyelhetjük ezt Ploesten s azután sorban a többi nagyobb gyarmaton.

Ürmösy Sándor, ki 1843 «nyárhó ötödikén Plojest városa körakatt rendetlen útczáit tapodta»,³⁾ még azt írja «hogy a Plojest város donességát és szegénységét az olvasó átláthassa, vizsgáljon jól meg egy új paraszt házi kört, de ne egy Kolozsvár, vagy egy más város kebelében lakókét, hanem egy falván, annak is a végén lakó cigány házi kört, melynek ajtaja előtt, a gunyhóból kihajított szemét mint örökség úgy maradt az agg dádera és testamentaliter maradandó zelletségire», és így végzi «a magyar szótárban nem lelvén föl azon szavakat, melyek által — az olvasó csömörlését távolíthassam, jellemül megkímélem a város lakóit, meghagyom városukat is nemzeti régies fényében». Úgy értesítettett ő, hogy «több mint háromszáz magyar lelkek lakják e közönséges kiterjedésű várost — mindennek mestersége át életmódot, mely nekik kedvezően vagyonom és házi szükségeken feljül is adózik».

¹⁾ L. e. dolgozat IV. fejezetét.

²⁾ 1900. évi jelentés. 93. l.

³⁾ *Az elbujdosott magyarok Oláhországban.* Utazása után írta Ürmösy Sándor. 1844. 31. l.

Ma Ploest fényes boulevardjával (s 40,000 lakásával) szép francz a vidéki város képét mutatja s palota-iskolái eldugják a mellékutczák szemetét, melyek azt bizonyítják, hogy csatornázás helyett villanyvilágításra telt a pénz. Így fölemelkedett Ploest, de hogy «vagyonol»-nak a magyarok? Ha homok-parabolánk eszünkbe jut, mindjárt megismerhetjük, hogy több gyűrűzettel telepedtek ide székelyek: jöttek a 40-es években, az emigratióval, 1868 után s a vámháború éveiben (1886.). A magyar cselédek hullámozása folytonos, azért mondja Tornyai, hogy «ez a Ploesti az oláh havasalföld felé szinte gyűlöhelye a hazáját hagyta magyarságnak. Hemzseg is mindig a fiatal magyarságtól. Ez a Ploesti a fiatal magyarság elzüllésének első stációja».*) Mit látunk itt? Azt, hogy embereink, mintha megesapolták volna véröket, elhagyják magokat s a helyett, a mit «magyarországi erélyességnek» hív az erdélyi, rögtön erőt vesz rajtuk a román fatalizmus s valami keleti tetszelgés abban, hogy ők kivülről ne láttassanak magyaroknak. Ebbe megint belészövődik az, hogy a magyargyűlölet, bár az utóbbi években alábbhagyott,**) mégis megmozdul itt abban a köntösben, hogy Romániának most múlt gazdasági katasztrófája alatt, a ploesti népgyűlések első sorban a magyar munkások elbocsátását «néphatározták». Erre pedig egyik székelyem azt felelte: «ebben már aztán igazok volt az oláhoknak». Ploest tehát föl-emelkedett, de hová szállottak azok a magyarok, kik ezen az emelkedésen dolgoztak? Tüstént meglátjuk.

Kivándorlót találunk vagyonosabb szászokat — a kik ügylatszük egész Havasalföld és Moldova gyógyszer-tárairt kivették — székely iparosokat s cselédeket, e legutolsó ármádiát az első kettő iszákosnak és verekedőnek tartja s azért hozzá nem nyúl. Általában, bár még csak útunk legelején vagyunk, már itt meg kell mondanom kivándorlóinkról azt, hogy ha némi sociologiai ismereteim nem lettek volna, váltig csodálkozhattam volna azon, hogy hol fér el ily (aránylag) kis tömeg ember közt annyi társadalm válaszfal? A mint gazdagabb szász földink meghal, ploesti községi czélokra hagyja vagyonát, s nem hazaira, hogy emléke legyen a románok előtt. Magok a magya-

*) Tornyay Ferencz: *Száműzetésem ideje, vagy miért hagytam ott Oláhországot.* (Emke kiadása. 1899.) 15. l.

***) L. III. és V. fejezetet.

rok kétszer próbáltak dalárdát szervezni, de általános megszökés lett a vége; egyletet, casinót nem is csináltak. A katolikusok száma 800—1000 lélek, a reformátusoké vagy félezer lehet, de jó volt külön írni a kettőt, mert példának épen elég lesz annyi, hogy míg az egyik magyar pap hónapokig feküdt a kórházban, a másik nem látogatta meg. Embereink közül többen a román katonaságba állanak be, hogy így állampolgári jogokat nyerjenek s egy-egynél ebbeli buzgósága annyira megy, hogy például mikor consulatusunk egyet kiszedett s hazaküldött, kitünt otthon, hogy katonaságra alkalmatlan. A székely-magyar települtek javát ilyenformán az iparosok tennék. A mint utánna jártam a dolognak, azok legtöbbje kovács és kerekos volt, a mint hogy azelőtt egész Romániában a magyar «patkovár»-oké volt a világ, de erősen lehanyaglott sorjok, nagyrészt azért is, mert ők magok neveltek magoknak versenyt román segédeikből.

Két példám ezek után talán élethívebben fog beszélni nálam. Legtekintélyesebb, házbirtokos asztalosunk, mint volt honvéd, 1859-ben emigrált; itt háza van, szép bútorokat készít, magyar lapokat járat; veje szász órás, szintén vagyonos, fia Budapesten (Thék gyárában) tanult, de vissza már nem mennek. Keresetöket nyomja a bejövő kész bútor, azért csökkent a többi magyar asztalos jövedelme, a románoké azonban alig, «mert azok úgy sem tanultak bele a mesterségbe». Második tanúnak egy igen értelmes kalapost vehetünk, ki végre is itt alapított egy nagyobb gyárat, beletette pénzét s most «czára» (paraszt) kalapokat gyárt «Brassovul» (Brassóban) fölírással, mert hisz a vámháború előtt ott lakott. Tíz évi adómentességet kap s ezért húsz román munkás leányt kell tartania s esetleg megcsökkenenie székely munkásai számát. Akkor azután ezek, a jobbdolgú székelyek is szétoszolhatnak, talán szerte a «mosijákon», uradalmokon, melyeket gazdag bojárók szegényesen kezelnek s melyeken ide-oda jár a székelység «körülvigyázódván», hogy nem telepedhetnék-e meg?

Még egy vonást rakjunk föl vázlatunkra, hogy később Ploestet is beléfoglalhassuk általános szempontjaink alá. Egy református s egy katolikus templomunk van itt, mindkettő iskolával. A kis református templom, odaszögezett bádortornyocskájával, vasárnaponként 20—30 székelyt lát, ünnepnapokon azonban nem férnek belé a hívők; iskolájában ma-

gyarul beszélnek. A katolikus templom harmincz éve épült s csináltatni kell, adakoztak is erre némely jólelkű románok, de csak hitelben lehetett dolgoztatni, mivelhogy a magyarországi püspökökhöz intézett kérelem összesen öt forintot öntött. *A derea de seama amala asupra administratiunei pe anul 1899* 1900-ban fölvett adakozó családok egyre jobban maradznak el, pedig a tanítónak (ki így is csak halogatásokkal kapja 110 franknyi havi fizetését) magának kell azt összegyűjteni, s románul, magyarul és németül tanítania igen vegyes nebulóit. (Köztök 12 magyar, ugyannyi német s négy olasz.) Az iskolának két épülete közül a régibb csak a román kormány külön kegyelmével maradhatott meg a bedőlésre, s három frank tandíjért is bizony inkább románul beszélnek benne a gyerekek. Ily gyöngye és tehetetlen fajunknak védelme már itt is, az első gyűlőpontra, s mivel csak legvagyonosabb honosaink adhatják magán «institutul»-ba származékaikat, sarjaink legnagyobb része nem ismeri a betűt, s annál mélyebben züllik, mennél jobban emelkedik ki mellettök Ploesti városa «a czigány házi körből».*)

Az első meggyülemelés után tovább ömlik le a székelység s Bukarestben, Románia fényes fővárosában tömörül legnagyobb csomóba. Csoda-e, ha ez az ambitiosus város, mely a Dimbovieza gödre mellé pezsgő világzajt varázsolt, kedves kerti palotáival, melyek az új Athénre emlékeztetnek és túlerőltetett Páris-utánzatával — csoda-e, ha mágikus erővel vonzza Bukur pásztor városa a bebujdosott székelyt, ki a villamos kirakatokat s a gummikerekű «birsák»-at itt látja először és legközelebb? Mennél ragyogóbb és mennél hebehurgyább ez a kultúra itten, annál jobban megszedíti emberünket, kinek épen a román társadalomnak laza szövete ad alkalmas befészkelést, sőt művelődési munkát és küldetést.

A bukaresti zsidó-negyed mellett van a várkapu-formájú vörös «Baráczia», a ferenczrendiek ősi kolostora, mely 1852-től a Magyar Kapisztrán Szerzet telepe volt 1863-ig, a mikor a magyar provincia lemondott róla s most mindössze egy magyar segédlelkésze van.***) A régi kapualjban összetöpörödött, ron-

*) Az egyházi és iskolai viszonyokra nézve l. e dolgozat III. fejezetét.

**) A «Baráczia» sokat vitatott történelmét illetőleg Bálinth

gyos nőszemélyek állnak, a kik vinnyogva koldulgatnak és azt nyöszörgik, hogy fiatalon jöttek el Székelyföldről «Kászonszék»-ből s most már haza sem tudnak menni, csak olykor veri föl perpatvaruk a pálinkás boltokat. Főnt a kolostorban pedig megtudjuk, hogy 20,000 magyar katolikust számlálnak Bukarestben. A város másik részén megint a magyar reformátusok temploma áll, mellette a négy osztályú iskola, mindegyike Koós Ferencz itt buzgott hazafiságának (1855—1869.)¹⁾ emléke; itt vagy hat ezer református magyarról tudnak. Bukarestben tehát nagyobb székely város van, mint Maros-Vásárhely, Sepszi-Szentgyörgy és Csík-Szereda együttvéve.²⁾ És mégis a Székelyföldön egy szépállású közigazgatási tisztviselő azt mondta nekem, hogy az újabb kivándorlási dolgozatok merőben tévesek, a kivándorlás kífokú, mivel majd mind visszajönnek, stagnáló jólét van s különösen kevés iparos ment ki!

A bukaresti magyarok helyzetéről újabban több tudósítást kapott hazai közönségünk, közöttök alaposat vegyesen a fölületessel, annyira, hogy Bálinth János Bukarestben már azt kívánta írni, hogy «a romániai magyarok társadalmi helyzetével talán újabban kelleténél is többet foglalkozik a sajtó (?), föltüntetve a Romániába került sorsüldözött székelyt annyiféle szín- és alakban, hogy azután a valóságot megtalálni teljes képtelenség».³⁾ Miután elbujdosóink nagy része napszámos és cseléd, tehát a legmozgékonyabb népelem, ennél fogva nemcsak az természetes, hogy számukat szörnyű nagy változatoságban vehetik föl a különféle szemlélők, de természetes az is, hogy azok a dolgozatok, melyek épen ennek a rétegnek⁴⁾

János ottani kath. papnak *A bukaresti Szent István Király Egyesület alakulási Emlékkönyvében* (1901.) közzétett adatai értelmében Tornyai id. füzetének ama tételét, hogy a Baráczia «a magyar Ferencz-rendi barátok és a magyarság filléreín épült», nem fogadtam el. Tény az, hogy a Jorga által közzétett 1818 jan. 3-iki osztrák consuli jelentés szerint a B.-t a bulgár Ferencz-rendiek alapították, de a havasalföldi fejedelmek chrisovjai az erdélyi francziskánusok birtoklására s itt-létére vonatkoznak.

¹⁾ Koós Ferencz: *Életem és emlékeim* 1828—1890. II. kötet. (1890.) 72. és köv. l.

²⁾ Az 1900-iki népszámlálás Maros-Vásárhelyen 17,284, Csík-szeredán 2622 és Sepsiszentgyörgyön 8030 lakóst talált.

³⁾ Bálinth: id. *Emlékkönyve*. 165. l.

⁴⁾ Barabás Endre: *A székely kivándorlás és a Romániában élő*

az elkallódásából hoznak föl elrettentő példákat, úgy tűnnek föl akaratok ellenére, mintlia az egész kintlakó székelységet kisebbitenék.¹⁾ Hiszen már Koós Ferencz elmondta, hogyan végződött az átsempészett leányok élete a kórházakban,²⁾ sőt Weszely, ki 1868-ban járt itt, roppant érdekes följegyzéseiben is azt emeli ki, hogy a Csizsmedzsú-kert itt «a székely leányok sokramenendő dámaságának kivált vásár- és ünnepnapokon szokott mutatványozó tere lenni».³⁾ Pedig csak arról értesült, «hogy a város keleti részében fekvő «calea musiloru» ezelőtt «Tirgu d'afre nevezetű városrészben léteznek gyakoribb székely telepek», de ott már szét nem pillanthatott.

Azon híres Csizsmedzsú-kert mellett van ma a magyar casino épülete, a *Vérszerződés* festményével s magyar zászlójával belül, míg kívülre nem tartották eddig tanácsosnak kiírni a magyar nevezetet. (Jelenleg 600 tagja van.) Azon «Musilor Calea» külső részén pedig, mely «Csík»-nak nevezetik, lakik a sok magyar származású fuvaros és kocsigyártó, cím-táblájokon a Bandi, Sándor nevek már mind románosan írva (csak kettő maradt magyar névvel!), míg közbe egy-egy zsúpos színen ez a tábla, lóg: «Complet Ungara, Magyar Táncz». Itt és szerte a városban történnek a pálinkás zenebonák, s a kigúnyolt pityókos székelynek itt vágják arczába: «miért jöttél ide, enni a mi kenyerünket?»⁴⁾ A megtelepedésnek pedig mily typusait állíthatjuk fel? Egy kocsigyártónk, bár visszavonult üzletétől, lagymatagon gondolkozik azon, hogy visszaköltözzék-e; tekintélyes mészárosunk erősen panaszkodik, hogy «megölték ezt az országot s oly mesterember, ki annakelőtte 10–20 legénnyel dolgozott, most «semmi

---

magyarok helyzete cz. fentidézett iratában, mely Romániába is eljutott, három kivándorló csoportot állít fel: 1. a letelepülő önálló iparosokat, kereskedőket és azok segédjeit; 2. mezei munkások és cselédek; 3. az elzüllettek. Ez az osztályozás igen helyes és sok tévedést oszthat el, melyek itt is az általánosításokból keletkeztek.

¹⁾ László Gyula dolgozatainak szintén sok érdemük van, de a B. két utolsó csoportját érintik. *Székely leányok és székely munkások sorsa* (1899.) és *Székely és csángó leányok sorsa* címmel, s ezért akadt fenn «siralmaikon» Bálinth *Évkönyvében*.

²⁾ Koós Ferencz: id. m. 236. és köv. l.

³⁾ Weszely, *Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhországban*. 1868. 163. l.

⁴⁾ Ferencz Árpád közlése.

lett», ő tőle azelőtt egy-egy mesterasszony 10 kiló marhahúst vitt el egy nap, most csak félkilót viszen, de őt is itt tartja azért «arendulu»-ja. Szemben egy két házzal biró székely már egészen ellanyhult a magyarságra, de erősen tartják azt B. M. legvagyonosabb kocsikészítőnk, ki már huszonhat év óta itt lakik, vagy a hét gyerekes rézműves, ki haza próbálgatja küldeni fiait, bár őt «a nagy család odanyomta», vagy M. már itt született igen értelmes cipész, ki kegyetlenül panaszkodik a consulatusra, mely a taksájokat elmulasztott magyaroknak semmi áron nem akar útlevelet adni, pedig a románok megint nem írják be őket állampolgáraik közé s így «Magyarország nem veszi az itteni magyarokat semmi tekintélybe».

Ime a typosok. De kijebb, messze, a hol megakad kosim az irtózatos kátyuban, ott lapulnak bele a sárba a Tei városrész különös putrijai; ilyen alacsony «felépítményeket» még sehol sem láttam s csak összedobált, ütött-kopott bádoglemezeik, melyek félig vagy negyedrészt földik a kunyhót, emlékeztetnek valamelyest a chikagói magyar telepre. Csupa zsákútczára találunk, a hol a közbiztonság nem igen biztat s a cigány, örmény, román keverék között ott áll nagy búsan a csángó kapufélfája alatt, melyre keresztet rakott. Székely segédre, csángó gyerekekre nem egyre találhatunk. A hová befordultunk, megtudtuk, hogy 7—26 éve vannak itt, s évi 10 frankkal törlesztik telkünk árát, mely negyven év múlva az övék lesz. A csángó asszony még magyarul szól fiának, hogy — tanuljon a román könyvből, de lakások berendezésén, melyet minden település legérdekesebb tünetének tartok, már látszik az a nagy lelki átváltozás, melyet amerikai magyarjainkról is megénekeltem. A mint New-Yorkban a 2-nd Avenue fölvette a «Gulyás-avenue» s a 218-dik utcza a «Magyar-utcza» nevet, a mint Clevelandban a «Commercial» út «Kamásli»-nak hangzik, itt Bukarestben is kivándorlóink rátelepítették utczájokra a «Csik» nevet. De a mint az amerikai magyar honi képei mellé odatűzi a csillagos zászlót vagy pánszláv egyletek jelvényét küldi haza tótunk, úgy bizony a «Tei»-ben is a magyar czimerű tányérok mellett ott lóg a román királyi pár s az orosz czár arc képe. S ily jelek mellett, melyek a házak falán belől hű lecsapódásai a gyors átalakulásnak, oly hangulat között, mikor a román végtelenül önérzetes a magyarral szemben, mert tudja, hogy székely eselédje néhány frankért kiállja a

pofont, és akkor, a mikor a székely csak a román kulturát ismeri meg, a román pedig csak ilyennek látja a magyart, csoda-e akkor, kérdem, hogy Bukarest városának minden körzete egy újabb magyar hullám biztos elrománosodását olvasztja magába.

A Tei tehát telik székely, csángó telepésekkel, s a mint nő Bukarest, a mint területének fokozatos kiterjedését szélesre feszíti a speculatio, mert e területen belől idegenek is vásárolhatnak román házhelyeket: úgy jelenik meg a parcellálákon a kibújdosó magyar s éhesen szerzi meg azokat. Úgy látszik, csak épen azt felejtették el íróink eddig, hogy egy ezerre tehető azon magyarok száma, kik pórul jártak parcellákkal; fizettek ők elsőnek 1000 frankot, emeltek is többen épületet 4000 frankért reá, de a többi részletben fennakadtak s szedegetik vissza a román földből hasított «hazájokat». A kik gondolkozni szoktak veszedelmeinkről, talán nem fogják elfeledni ezt a bukaresti parcellázást, melyet én, miként kifejttem még, az egész székely kivándorlás legriasztóbb, csatát döntő tüneményének teszek.

Azok a típusok, a melyeket ezen a módon kikerestünk, eléggé megvilágítják kutatásunk szakgatott terepét, egyúttal azonban a mellett is szólanak, hogy több irányban helyes nyomokat jelöltek ki azok a megfigyelők, a kik, mint Barabás, így fogták össze a bukaresti állapotokat: a székelyek e helyzete a magyar nemzet erkölcsi megítélése szempontjából is ártalmas, ellenére annak a valóságnak, hogy a székely iparosok nagyban hozzájárultak Románia közgazdasági fejlődéséhez, s ellenére annak, hogy — mint Barabás talán nem minden székely túlzás nélkül ajánlja — Bukarest két legfőbb terén fölállíthatja hálája jeléül egy székely szobaleány s egy székely szakácsné szobrát.*) Pedig még nem is gondoltunk arra, hogy a Ploestben és Bukaresten meggyülemlett székelység szétszóródása és a román talajba való beletapodása mind megy tovább a vidék felé, s a mint kisebb városokban: Buzeu, Tirgoresten, Gyurgyevón stb. magyar foltokat alkot, úgy megint főfontosságra vergődik Brailán és Galacson, e két nagy csomóponton.

Brailán, melyet az Ojtoz völgyén keresztül táplál a székelység munkáskezekkel, 4—5 ezerre teszik a magyarságot, de a környék is be van vetve velök s magán egy községen, a

*) Barabás: id. h. 433. l.

szomszéd Vizir-Rublán egynéhány száz honfit számlálnak, — még a cséplőgép kezelője is Pozsonyból került. Ennek a sok népnek összes gyülekezője a ref. templom, s 87 tanulós (csinos) iskolája, míg az «ungur» katolikus pap — olasz; iskolájában van magyar tanító is, ám nem igen biztatott az, hogy próbatanum három évig járt az iskolába s nem tanulta meg azt a magyar nyelvet, melyet szülei behoztak ide.¹⁾ Hol vannak hát hangos székelyeink? Mindenekelőtt találomra fölmehetünk valamely járásbirósághoz, s az első «Judicatorei Oculului»-nál mindjárt ott találtam székelyeinket, a hol egy elegáns román bírósági írnoka előtt pöröltek végérhetetlenül egymással (valami ház miatt) s hajtogatták alázatos román beszédjüket. Nem véletlen az, mit így láték, még csak nem is keresett típus, hanem egy oly vonása a kivándorlásnak, mely maró sav módjára ette belé magát a románok tudatába s egyik legszégyenítőbb oldala annak a benyomásnak, melyet a külföldre kifordított Magyarország mutat. Ott vannak aztán cselédeink a lebujsokban, tizennégy éves koruktól kezdve, s a ki férjhez megyen, az bolgár-görögöt választ magának, a mi — mivelhogy egyik sem ért a másik beszédéből egy szót is, — nem épen nevezhető erkölcsi okokból kötött frigynek. (Ugyanezt látjuk Bukarestben is.) Ott van azután legjava embereinknek, iparos sorban, kik különféle vám- és kereskedelmi politikai okok hatása alatt²⁾ foglaltak itt ipart teremtő helyet, s kik legerősebben érzik most annak a gazdasági válságnak nyomását, melyet Románia osztályai kettőzött iparkodással akarnak rájuk áthárítani.

70—80 magyar czipészt találunk köztük, azután kocsi-gyártók, kötélgyárakban dolgozók stb. következnek. Ám a kiépülő büszke és szemetes boulevardok lassanként eltörpítik ezek régi hírét s mind jobban beléhullanak Románia gazdasági hullámzásába ők, kik önállóságukat s magyarságukat megtarthatnák. Hiszen már 1868-ban azt találta Weszely,³⁾ hogy kisebbé lett azoknak száma, «kik régebben és közelebb-ről családilag ide kiszármazva, vagy később itt törvényes házias élet viszonyaiba lépve, munkájuk, iparuk által tiszta

¹⁾ Az egyházi viszonyokról l. a III. fejezetet is.

²⁾ L. IV. fejezet.

³⁾ Weszely: id. m. 145. l.

polgári állást foglaltak el s így saját, mint nemzetök becsülését vívták ki az itt nyüzsgő világ előtt». Ma pedig még a letelepedettek közt is oly esetet látunk, melyek közül csak keserőséggel iktathatjuk ime a típusokat. Ime néhány. Gyorgye Gradinár boltjában megtudhatjuk, hogy Kertész Györgynek hívták, mikor itt megtelepedett, — szomszédja Ardeanu Gyorgye, Erdélyi Gyuri névvel jött ki, s ma czégtáblájukon rajta ül a román büszkeség és székely lemondás, szivükön a közöny, s románnal kevert beszédjökből néha tört csak elő: hogy magyarok volnának. Talán magam sem hittem volna el, ha nem láttam volna. Braila utczái tele vannak elhullatott magyar nevekkal s embereink szomorú hiúságukban rendkívül szívesen beszélnek románul és adják ki magukat — a kérdező előtt — románnak. Történik ez pedig ellenére annak, hogy még e nemzetiségileg talán legközönyösebb városban is dolgoznak ellenök a benszülött agitátorok, s történik, ellenére annak, hogy az uralkodó román társadalom szöges kordonja mindannyiszor megtépi őket, valahányszor erővel akarnak (pedig sokan akarnak!) beléfészkelődni. Legtökéletesebb kezeim között erre annak a csiki gazdának példája, a ki három fiát adta itt a katonasághoz, hogy románok lehessenek, s mikor kiszolgáltak, még sem kaphatták meg azt a sóvárgott állami szolgálatot, (mily jellemző!) de még nem is anyakönyvezték őket, úgy hogy e miatt nem tudtak törvényesen megházasodni.

Mikor ennyi megalkuvásnak, meghunyászkodásnak a vetett talajából is csak a kirekesztettek kasztja nő ki s ilyen törvényen kívüli ivadékokat ad kivándorlónk «új hazájának»: akkor, kedves olvasóm, nem száll-e meg, a fajunk büszkeségébe vetett hit helyett az a nyomasztó érzés, mely nem fogja megengedni sem neked, sem nekem, hogy a «magyar közvéleményben» kóválygó phrasisokat elhígyük?

Hiszen igaz, hogy vannak Brailában is «megnyugtatóbb» esetek. Találtam czipészeket, kik arról nevezetesen, hogy a magyar nevet tartják s magyar inast. Érdekes mutatója a székelység szerte fúvatásának az a reformatus gondnok is, ki 35 év óta van Romániában, ki Pitesten 200,000 frankig fölvitte már fakereskedésével, míg le nem égett, s most haza is jönne, de mégse jön, pedig igen mondogatja, hogy «inkább ennék otthon egyszer, mint itt négyszer». Van egy-egy erős magyar asztalosunk vagy kötélverőnk is. De mindnyájukat

mennyire körülöleli az a gondolkozás, mely immár a Kárpátoknak csak a déli oldalát látja; milyen gyöngék azok a csápok, a melyeket — felénk csiga gyanánt — néha kinyújtogatnak a magyarság felé s ha néha még állandóbb is összeköttetésök, akkor is milyen kishitű, és milyen különös. Mert különösebb dolgot még csakugyan nem hallottam kivándorlási kóborlásaim alatt, mint mikor azt magyarázták nekem, hogy van itt kivándorló, a ki nem szakad el székely földjétől, a ki minden öt évben visszamegy pénzt keresni, tudniillik visszamegy minden képviselőválasztásra szavazni s meghozza 60 forintját. Ilyennek látszik Brailában — Magyarország.

Háromnegyedórát hajóunk innét Galatz nagy, elevátoros kikötőjéig s ugyanazt találjuk itt is, szinte törvényszerű pontossággal. A környékbeliekkel huszezerre teszik a magyarság számát s ezeknek összes készsége egy ref. iskola, melyben a magyar tanár saját költségén tart román segédtanítót, míg a katolikusok idegen pap praedikatiója alatt olvasgatnak néha magyar szent könyveket. Próbáim majdnem teljesen fedezik a brailaiakat, attól a Fekete Lőrincztől kezdve, ki még egy szót sem tudott románul, de fia már Nyegru nevet váltott s magyargyűlöletben tobzódik, addig a sósmezői székely kereskedő fiuig, ki mindjárt elfelejtett boltjában magyarul, mihelyt megtudta, hogy --- magyar vagyok. A galaczi székely letelepedések rétegei meglehetősen megfelelnek annak a sociologiai formációnak, a melyet Brailában kaptunk, a mint azt legutóbb Putnik Béla leírása bizonyítja.*) A nagyszerű meghunyaszkodásról szóló észleletei megfelelnek az enyéimnek; számításai szerint az itt élő magyarok közül körülbelől 65—30 % napszámos, 20—25 % cseléd, 5—10 % pedig kereskedő és iparos; mindössze azt a tételét nem irnám alá, hogy «embeinknek 97 %-a évenként legalább egyszer hazamegy». Hiszen ennek czáfolatául csak azt kell a fönnebb adatolt számok mellé állitanom, hogy 1868-ban Weszely még azt találta, hogy állandóan megtelepedett magyar család van itt mintegy 25; mesterlegény, szolgáló, napszámos vagy 500.***) Hol vagyunk ma már ettől! De hol vagyunk attól a régibb

*) Putnik Béla: *A magyar kivándorlók Galacson (Romániában). Közgazdasági Szemle.* 1901. 826. l.

***) Weszely: id. m. 129. l.

időtől, melyről Czelder úgy emlékezett, hogy «régebb időben szállingózott egy-egy érettkorú leány vagy asszony szolgálat végett Erdélyből a Duna-fejedelemségekbe, mely az egyének nagykorúságában semmi kárára és szégyenére nem volt nemzetünknek!».

Így galatzi székely gyarmatunk rajzolatát talán csak a «baksá»-k, (e saját külön magyar lebuajok) s a Kelet felé csempészkedő leánykereskedés teszi rikítóbbá; erről a «leánysorsról» nem egy ingerlő mese lappang a székely falvakban, opiumos hatásuk is messzire beszivárog, pedig igazában egyedül a büntetőjogi congressusoknak*) adhatnak rideg anyagot eseteik. Legtöbb kivándorlónk a «Badalán» városrészben lakik, itt van a «Románia» nagy gőzfürésztelep is, melyben több száz kászoni székely keres 2 frktól 3 frk. 50-ig, — míg majd innét is ki nem szorítják őket.***) Mert ennek a gyárnak is csak 1903-ig van megadva a kedvezménye, hogy munkásai közt egy harmadnál több lehet az idegen, 1903-ban azután itt is megérzik majd székelyeink — a székely kérdésnek ezt az egyetlen új fordulatát. S meg is indult ez a «fordulat» már olyan szépen, hogy csak egy éjjel negyven magyart kellett a consulatusunak a hazatolonczolástól kimenteni.

Megtelepedett magyarjaink közt, czipészeknél, kovácsoknál megint a brailai benyomásokat gyűjthetém s meg sem akadtam már azon, hogy székely csizmadiánk négy gyereke már csak románul beszél, az öreg garibaldistát unokái kötik ide s hogy még azok is, kik valamire becsülik magyarságukat, sőt sorozásra is hazajárnak, még azok is milyen buzgalommal védik a «megszokásból itt maradókat».

A régi Havasalföld szétszóródott székelységének ezt az első vázlatát talán nem is fogjuk rosszul egybe, ha a nagy-szerű csernavodai hídon s Dobrudzsa nádas mocsarain át-

---

*) Congress on the white slave Traffic. National Vigilance Association. (1899. London.) A jelentés 83. lapján. Legelőször e kérdést nagyobb méretekben az 1895. párisi büntetőjog-congressuson tárgyalták, majd 1897-ben a most említett londoni gyűlésen s legutóbb a nemzetközi büntetőjogi szövetség 1897. budapesti összejövetelén, hol Gruber referált *Die internationale Bekämpfung des Mädchenhandels* czímmel, éppen a székely leánykereskedést emelve ki.

**) E fatelepnek s kivándorlóinknak leírása a *Vasárnapi Ujság* 1901. október 27-iki számában jelent meg.

sietve — hol a földre tapasztott putrik fogadnak, — egy pillantást vetünk Constanzára s fekete-tengeri kikötőjére. A vasútépítéstől nem egy székely munkás ragadt itten, (volt olyan is, ki 3000 frkot vitt haza, de már megint itt van), azután a székelység adja a cselédet (60 frk. havi fizetés), pin-czéért (40 lei) itt is. Nem érdektelen az a példám, hogy egy román orvos fényűzés-mutogatásból itt három székely cselédet tart, de ezeknek egymás közt is románul kell beszélniök, hogy meg ne csalják a gazdájakat.

Mindez azonban s legnagyobb része annak, mit eddig típusoknak válogatva röviden bemutattam, csak mozaik darabokat rak az olvasó elé. Annak is volt szánva vázlatom. De mindjárt belé fogunk pillanthatni abba a mélyebb háttérbe, mely a sajtóságos társadalmi alakulások mögött rejtőzik, mihelyest itt Constanzában széttekintünk s azután visszanezünk arra, mit eddig tapasztalánk.

Már Bukarestben hallottam azt, hogy a kivándorlásnak és pedig első sorban a magyar kivándorlásnak a kihasználására egy új hajóvonal van alakulóban Constanzából Canada felé. A constanzai újonnan épülő kikötőben csak annyit tudtak az «Atlantica Romániá»-ról, hogy már ötször hirdetett hajóindulást, de még egyszer sem látták gőzöseit. A templomtéren megtaláltam ügynökségét, s mint jelentkezőnek, ide is adták csábító fölhívásaikat, úti hirdetésöket, mely szerint a «prima si unica linea directa de la Constanta la America de Nord», 150 leiért (70 forintért) akarja szállítani Montrealba, s 214 leiért Winnipegbe a kikergetett zsidót s a kivándorló magyart. Mert ez a czél s a vállalkozás alapja. Sok nyelven osztott színes hirdetéseit 50 koronáért ígérek minden utazónak 160 Acre ingyen földet, mely — mint a kép igéri — fölséges szénát terem. Hogy mindez eldoradó helyett Canadában mily fölséges megzsarolás és micsoda száraz, fagyos vidékre csalja őket a «boom» (a speculatio amerikai neve) — arról itt nem kell szólanom, mert hiszen legújabban festette ezt le Farahó János, ki maga is Winnipegben lakó kivándorolt magyar.*) Más dolog az, a mi szemünkbe csap ennél a constanzai vállalkozásnál; más, gyökeresebb és ijesztőbb.

---

*) Farahó János: *A magyar kivándorlók Canadában. Közgazdasági Szemle.* 1901. 818. 1.

Látnunk kell azt a jövendőt, a mikor fajunknak egy új áradata fog kiömleni erre a megnyitandó új útra, újra megcsapolván vérünk erejét. Látnunk kell azt a jelent, mikor Magyarország állapota a külföld előtt olyan vállalkozási alap, a melyre részben kivándorlási társaságot lehet alapítani. És látnunk kell azt a helyzetet, nyelnünk kell azt a keserőséget, hogy a székely kivándorlás hullámozása, megduzzadása vagy visszafolyása ma nem tőlünk, hanem idegenektől függ. Ez az a sötétlő háttér, mely futólagos vállalatainak állandó alapszínét adja. A ki meglátta egyszer, aznap nem tud aludni tőle.

Nézzünk csak vissza mozaik-képünkön s forgassuk meg elménkben látományait. Az Amerikába tartó kivándorlásnál számokkal lehet bizonyítani azt, hogy míg Németország, Anglia stb. kivándorlóinak mennyisége a szerint száll vagy nő, a mint az anyaország viszonyainak hullámozása tart, tehát, míg ezekben az esetekben Németország, Anglia és (talán) Olaszország conjuncturái szabják azt meg, hogy sok kivándorlót kap-e tőlük az Új Világ, vagy sem, — addig Magyarországon megfordítva áll a dolog. Magyarországnak az a különössége, hogy nálunk Amerika befolyásai irányítják a kivándorlók számát, s miután mi elég kivándorlót «termelünk». ennél fogva főként az amerikai törvényektől s az ottani gazdasági viszonyoktól függ az, hogy hány emberünket akarják vagy nem akarják befogadni. Sokan megtámadtak ezért a tételemért, pedig minden évben pontosan beütött képlettem, sőt határozott, félreérthetetlen számbeli bizonyosságokat adott, mindössze talán azzal a szomorú hozzáadással, hogy az utóbbi két rossz esztendőben még több kivándorlónk indult tengerentúlra, mint az ottani (bár föllendülő) gazdasági viszonyok is indokolnák. (A külföldi kikötők statistikája szerint 1899-ben 43,394, — 1900-ban 54762 magyar szállt hajóra, kivándorlandó.)*) S ha most eszünkbe jut az, a mit a romániai magyarság helyzete, sorsa mutat, nem látjuk-e meg, hogy Magyarország a Kárpátok aljáról nézve is ily különösséget mutat. A seb itt is nagy s már üszkösödik, bár jelentősége más, mint odafönt.

A constanzai hajó-vállalat világos bizonyítéka igazsá-

---

*) L. fent idézett munkám 73. és köv. l.

gomnak. De nem is áll egyedül, hanem egyszerre s egyet beszél mindazon jelekkel, melyeket összemarkolhatunk. A galaczi és azugai gyárak székely munkásai így fognak Romániában élni s addig, míg a román munkás-törvények határideje vissza nem veti őket: sorsuk fölött már itt döntenek s nem odahaza. A ploesti iparosok, s azok a falusi asztalosok, kovácsok, kikről Moldvában még szó leszen, a romániai vámtörvények mozgásáról nézik le horoskopjukat, mert hisz jórészt azok szorították ide őket. Másról alig is lehet beszélni velök. A bukaresti, brailai cselédekről nem szólok, mert hisz ők oly általános fogyasztási cikkek, mint a thea vagy kávé, melynek behozatala a szükséglet szerint igazodik; máris panaszkodnak, hogy a bojárok cseléd-fényűzése megcsappant s kénytelenek néha — otthon maradni. Még azt a rendkívüli széles nyomást sem akarom külön kiemelni, a melylyel Romániának 1899—1900-diki gazdasági megcsappanása, mely mély katasztrópha számba ment, a székely kivándorlásra hatott; megakasztó és visszariasztó nyomai oly frissek ma is magyar telepeinken, mint a Vezuvon egy-egy fekete láva-ömlés maradványai. Mindezek a jelek bizonynyal azt mutatják, hogy jelenleg a székely kivándorlás folyamatát Románia szabályozza inkább, — mintsem mimagunk s egyúttal a mellett bizonyítanak, hogy már csak székelyeink érdekében is, mindig ügyelnünk kellene arra, hogy mi készülhet még Romániában.

Ugyan mi készülhet még? Hát nem teljes a skála attól kezdve, hogy az ide szakadt székely iparos önmagának nevelt gyűlölő román vetélytársat, egészen addig, hogy a constantzai kikötőt is (részben) a mi bujdosóink népesítsék? Nézzünk csak köröskörül a láthatárnak szélességén s vigyázó szemünk a homályos párákon át újat lát és meglepőt. Ploestből azt vettük észre, hogy székelyeink szerte járnak s rosszul mívelt földeken, azon furfangoskodva, hogy mi módon szerezhethének egy darabka «moisiát». Brailán-Galatzon már azt néztük, hogy a hol (városban) ingatlant szerezhethenek, mily szépen pörlekednek érte. Azonban döntő a bukaresti példa, a hol a telek-speculáció következtében mindegyre nagyobb darabot kanyarít ki a törvényhozás a városi «szabad» határhoz, s a mint egy-egy új telek-öv megnyílik, éhes kányákként rohannak parcelláért a székelyek, míg vagy le tudnak tele-

pülni, vagy pénzük ott marad. E példa ismétlődik folyton, valamennyiszer a román földből fölszabadul egy darab, melyet ma alkotmányuk VII. szakasza szerint idegen nem vehet meg.

A székely bujdosó immár éhes a román földre. Letelepülő, vevő szándékainak oly nyilatkozatait hallottam, melyek csak a vágyódástól eltikkadt lihegő ember száján jöhetnek ki. Már-már annyira jut némelyik, hogy szegénynek tartja «patriáját» és lekötelező pénzforrásnak Romániát, ide húzná a pénz és a föld s ha azzal ura lehetne a földnek, (melyet jobban ki tudna használni, mint a román), akkor — mint mondá — «szétrágná a grániczot». Ha ez megtörténhetnék, akkor az a szétszórt székelység, melyet szétfűjt porhoz hasonlítottam s melynek állhatatlan gyűrűzéseit most már megmagyarázta nekünk földnélkülisége, — akkor, mondom, ez a székelység állandó lekötött része lenne Romániának; s a míg mind nagyobb darabot foglalna el, — nem tudni, vajon előbb kiszorítva a román tulajdonost helyéből, később ő is nem vegyülne-e a talajba s mind többeket vonna maga után. Hogy Románia fölszabadítja-e földét az idegenek számára, azt ma s innét megjövendőlni nem lehet. Mikor mindegyre megerősült az a futólagosan szerzett benyomásom, hogy nemcsak productiv középosztályt nem látni Romániában (hanemha idegeneket), de még oly törekvéseket sem tudtam fölfedezni, melyből ily román középosztály kikelhetne, (sőt sok tünet éppen megakadályoztatásukat jelenti); a mikor a földbirtokokon oly nagy és könnyelműen szerzett idegen adósság van, mint odaát: akkor annyit talán megjövendőlhettünk, hogy a föld fölszabadítása nem a benszülött elemet erősítené s a mostani román «nemzeti ideál»-okat nem szolgálná. Hogy ennek ellenére s a mai benszülött románság világos kárára is, nem fogják-e megreformálni földbirtokjogukat, még sem tudhatjuk, mikor a sebes ember forogni szeret s Romániának ma nagyon fájnak kinzó sebei. Legkevésbé tudhatjuk a román föld jövőjét azért, mert a gazdasági reformok belédobattak a politikai küzdelem forgatagába s az újonnan szervezkedő conservatív párt 1901. októberében fogadta el Craiovában Take Jonescunak azt a programját, mely az idegen települőknek meg akarja nyitni Romániát s tudományos folyóiratokban is kezdik már szellőztetni e kérdést.

Bármily bizonytalan tehát a román földbirtokjog jövője, sőt mennél bizonytalanabb, annál inkább válik bizonyossággá előttünk az, hogy ma elbujdosott székelyeink sorsát nem mi intézzük. Ha meg nem változtatjuk ezt a helyzetet, ha megvárjuk még azt is, hogy azon mód odakössék magyarjaink magukat az idegen földhöz: — igaz, hogy elfoglalva a románok helyét — ki tudja, lesz-e, ki akkor megfordítsa azt a sorskeréket, mely eddig ellenünk forgott?

Íme a székely kivándorlás jelentősége. «Ihol a veszedelem, ihon az emésztő tűz!»

HEGEDÜS LORÁNT.

SERÉDY GÁBOR.

Regény.

Ötödik közlemény.*)

Gábor fejét vesztette. Torkában érezte szive dobogását. Szinte elhagyta az öntudata, megingott álltában, s minden erejét veszni érezte, mint a halálfélelemben.

Alig érthetően hebegett:

— Igerje meg, kérem! könyörgök! hogy ha nem lesz is az enyém . . . de soha se lesz másé . . .

Mint egy ostorcsapásra egyenesedett ki hirtelen Runits Mary egész magasságában. Összecsúszott szemöldökei alatt sötétté vált szemeinek színe. Büszke aristocrata feje magasan emelkedett szabad nyakán, fehér vállalai fölött, melyek egyikén még ott piroslott a csók nyoma.

Gábor érezte, hogy ebben a perczben elvesztette szerelmét, megértette, hogy azt a durva sértést, a mit félőrület mondatott vele, a miért utálta magát, hogy azt soha meg nem bocsátaná egy nő sem. Mert nemcsak a tisztességében kételkedett, hanem magában épen e pillanatban bevallott szerelme igaz voltában is.

Ekkor a fogadó terem ajtajához lépett valaki.

Mary egyszerre úrrá lett érzelmei fölött s rendes hangján kiáltott rá:

— Jöjjön ide, abbé úr, hadd avassuk be összeesküvésünkbe.

— Huj, de sötét van itt, — mondta az abbé a mint belépett a szobába.

---

*) Az előbbi közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 1902. évi 302., 303., 304. és 305. számában.

— Csak az első perczben, a míg megszokja a szeme . . . — szólt Mary.

— És mire esküdtek össze?

— Ferrièresnek készítünk valami meglepetést a születése napjára . . . de csitt! . . . szót se! épen ő maga jön.

Mary egy ideig ott tartotta őket a félhomályos boudoirban míg nem érezte, hogy felindulásának nyoma elmosódott az arczáról. Azután bementek a fogadóterembe.

Lord Anmore megszólította Ferrièresest:

— Ön nemcsak bölc, hanem nőhódító is, Fabre kisasszony olyan elragadtatással beszélt nekem önről, hogy az már imádásszámba megy.

— Fabre kisasszony nagyon kegyes, — mondta rá Ferrières.

— Egyáltalában úgy látom, hogy leginkább a nők rajonganak önért. Miért nem ír már egyszer könyvet? Egyszerre nagy íróvá tenné a nők bámulata.

— Ez csakugyan csábító kilátás, — mondta Ferrières kelletlenül.

— Meg kár is, hogy nyomtalanul hangzanak el a gondolatai, — folytatta a lord — és ki tudja mennyi ötlete támad, a mit a barátainak sem mond el.

Ferrières mosolygott.

— Legyen nyugodt, mylord, a jó ötleteket senki sem képes titokban tartani.

— Ha pedig kimond az ember egy jó gondolatot, s maga nem írja meg, megírják a barátai, — tette hozzá Alfonz ártatlan arczezal.

Az abbé kényelmetlenül érezte magát.

Mary hiába igyekezett jókedvűnek mutatni magát. Hallgatag és ideges volt. Néha hirtelen elkomolyodás árnyéka vonult át az arczán, a mi után érdeklődést tettetve mosolygott, de olyan szomorú volt a mosolygása, hogy az nem kerülhette el Ferrières figyelmét. Gábornak minden erejét meg kellett feszítenie, hogy uralkodhassék magán. Noha máskor inkább szótlán volt, most szakadatlanul beszélt, hol egyik, hol másik szomszédjához. Tudta, hogy ha elhallgatna, a hatalmába kerítenék egészen a bensőjében háborgó érzelmek.

Mary nem tudott egy helyben maradni. Végre a zongora elé ült. Alfonz állt mellette s halkán beszélt neki valamit, a

mire ő néha-néha vállat vont. Közben szórakozottan ütött meg pár hangot a zongorán. Majd a másik kezével is a billentyűkhöz ért. Gábor összerezsent . . .

Mary beszélgetés közben, halkán játszott néhány ütemet a Bach Máté passiójából: . . . «és kimenvén nagy keservesen sira» . . .

Eszébe jutott Gábornak az a rövid óra, mialatt Bach önmegadó, alázatos hitvallása szüzi hangjaival át meg átjárta a lelkét, megtisztítva szenvedélytől, érzékisége vágyaitól. Soha sem szeretett oly tisztán, annyi fájdalommal, mint akkor s mégis olyan nyugodt megadással . . . Büszke volt rá, hogy oly nemesen tudott érezni. Most a mint visszagondolt arra, fojtó szégyen égette lelkét az iménti viselkedése miatt.

A mint észrevette Ferrières, hogy Marynek terhére vannak a vendégei, felkelt s búcsúzott. A többiek is úgy tettek.

Mary a terem ajtajáig kísérte a vendégeit. Gábor hátra maradt kissé.

— Képes lesz megbocsátani nekem? — kérdé.

— Én voltam a hibás. Jobban kellett volna vigyáznom, — felelt Mary. Látszott, hogy nagyon szenved s egy pillanatra halványan jelent meg az arczán a különös jószág bája, az a kedves, végtelen kedves vonás, a mi azoknak a nőknek sajátja, kik odaadó szeretetre születtek. Kezet nyújtott Gábornak, azután gyorsan visszavonult az ajtóból.

Gábor azt sem tudta, hogyan érkezett haza. Otthon leült az ágya szélére s mereven, mozdulatlanul bámúlt maga elé. Szégyen tüze égette az arczát.

— Talán jobb így, — gondolta, vigaszt keresve. — Nem mutakozhatom többé előtte. Jobb így. Így vége van mindennek . . .

S arra igyekezett gondolni, milyen következményei lettek volna, ha Mary enged, ha a nejevé lesz!

De hiába okoskodott, hiába hősködött önmagának, úgy érezte, mintha tündérgert virágpompája vált volna körülete sivataggá.

Önmagától szeretett volna szabadúlni. Nyomorúlnak érezte magát.

XI.

Mary elutazott s pár nap múlva útra kelt Gábor is, hazafelé. Egyedül ment ki a vasúthoz egy esős reggelen. Nem engedte, hogy az állomáshoz kísérje Alfonz. Azt hozta fel okúl, hogy a nedves levegő megárthatna neki, pedig néhány nap óta úgy is igen rossz színben van. De valójában azért ellenezte, mert utolsó pillanatban keserű érzés fogta el, s egyedül akart lenni minden áron. Mindig erre vágyott, ha szenvedett. Lát-szólag hidegen búcsúzott el Alfonztól. Pedig mikor kezét fogtak, azt gondolta hozzá, hogy sohasem látja többé. Alfonz is ezt gondolhatta. Legalább kissé szomorú volt a tekintete. De a következő pillanatban a reggeli ujságra esett a szeme, s már félszemmél azt olvasta, mikor az ajtónál egy közönyös «jó útát» kívánt Gábornak

Mikor végig döcögött a megrakott bérkocsi a széles, lár-más boulevardon, egyszerre nyilvánvalóvá lett Gábor előtt, hogy nem egyszerű megválás volt az, hanem elszakadás azok-tól, a kiket Párisban megszeretett.

Hogy lesz most otthon? Jobban fázott ettől a kilátástól, mint az esős reggel nedves hideg levegőjétől. Olyan sárszínű volt minden az utczán, olyan homályos! A boulevardok faso-rának lombzatain, a nehéz esőcseppek súlya alatt gyűrötten, erőtllenül lógtak a levelek. A párás levegőben azok is szürkének látszottak.

A pályaudvaron egy padra ült s maga elé bámúlt.

Még jókor volt. Néhány hivatalnok, podgyászvivők, kevés utas járt-kelt, csoszogott. Erősen sustorgott-sistergett egy gép. Az üvegfedél alatt fehér gőzfelhő lapúlt meg . . . Gábor fülebe csengett: « . . . és kimenvén, nagy keservesen sira.» Nem tudott szabadulni tőle. Majd maga előtt látta Maryt, fekete csipke-ruhájában, az egyiptomi keselyűvel keblén, hideg kifejezéssel szemében, a csók nyomával a vállán — — —

— Szervusz Gábor! — szólalt meg mögötte egy erős idegen hang, magyarul.

Hirtelen megfordult. Ütni szerette volna azt, a ki meg-zavarta. Vállas, magas férfi állt előtte. Volt valami a testtar-tásában, vagy kissé előre nyúló állában, a mi támadó vadállatra

emlékeztetett. Ellenszenvet érzett iránta Gábor. Pedig szép férfi volt.

Gábor nem ismerte meg, noha emlékezett a kemény arcvonásaira, fölényes tekintetére.

— Nem ismersz meg? Zalathnay Árpád vagyok, — szólta a másik.

Gábor erőltetve mosolygott s kelletlenül nyújtott kezét.

Zalathnay! Istenem! erre a névre egyszerre egészen más világ emléke nyílt előtte.

Zalathnay huszárfőhadnagy volt és az önkénytezzakasz tisztje mikor Gábor szolgált. Nyolcz éve volt annak.

Gábor mentegette magát, hogy czivilruhában fel nem ismerte.

— Hiszen az igaz, régen nem találkoztunk, — mondta Zalathnay. — Ha tudtam volna, hogy Párisban vagy, felkerestelek volna. Hol laktál? . . . Hol? . . . A Szajna balpartján? — — Hogy' lakhatik ott az ember, ilyen elegáns nagy úr, mint te.

«Nagy úr! elegáns!» Gábort bosszantották ezek a szavak.

— Én már csak a Champs Elysées környékét szeretem, — folytatta Zalathnay. Azután beszélt az auteuil-i versenyekről, a Grand Prixről, a párisi elegáns nemzetközi mulatóhelyekről. Úgy beszélt, mint a kinek sok a pénze, s a ki élvezi a gazdagságát. Honnan vehette a szegény főhadnagy?

— Szabadságon voltál? — kérde Gábor, hogy kérdezen valamit.

— Barátom, nincs többé szabadságom. Mindég dolgom van. Most is valami üzleti ügyben jártam Párisban. Új fajta petróleum-furógépet néztem meg. — Nagyot nevetett hozzá. . . . Talán nem tudod? ott hagytam katonáékat.

— S most mi vagy? — kérdezte Gábor erőltetett érdeklődéssel.

— Most már hat éve dolgozom, dolgozom igazán. Nem volt nekem való az a megadásteljes, engedelmes katonáélet. Jó parancsnok lett volna belőlem, de nem győztem kivárni, hogy azzá legyek. Most legalább a magam ura vagyok, hasznosabb embere a társadalomnak. — Megint nevetett, hangosan, teli torokkal, a hogy a katonák szoktak.

— S milyen állásban vagy?

— Állásban? Nem kell nekem állás. Szabad akarok ma-

radni. Egy petroleumüzletet kalapálok össze. De hagyjuk ezt most. Hát jól mulattál Párisban?

Gábor ötölvé-hatolva felelt valamit.

— Melyik kocsiban utazol? kérdezte Zalathnay.

Nyilvánvaló volt, hogy vele akart utazni. Gábor semmi kedvet sem érzett hozzá. Terhére volt, nagyon terhére volt.

— Nem tudom . . . még utána kell nézennem, hová tették a podgyászomat. Isten veled, — szolt s kezét nyújtva faképnél hagyta Zalathnayt. Olyannak ismerte Zalathnayt katonakorából, mint a ki a legcsekélyebb figyelemhiányt sem hagyta magán száradni, sőt valóban kereste az okot az összetűzésre még a tisztársaival is. El volt rá készülve, hogy majd felelősségre vonja ezért a sértő viselkedésért is. De nem törődött vele, nem törődött semmi mással. Csak egyedül akart lenni minden áron. Egyedül a szenvedésével.

Kiszárguldott az express Párisból. Már áttörte a nap a várost fedő reggeli ködöt s kedélyesen ragyogott Páris fölött, felderítve a sáros utcák, nedves fák, csillogó, vizes háztetők alkotta képet. Néhány kimagasló kupola s igen messze az Eiffel-torony karesú, árnyékszerű körvonalai látszottak. Lágyan, simán gördült az express-kocsi. Szédítő gyorsasággal maradtak el jobbról-balról a külváros házsorai, mértéktelen nagy hirdetésekkel telemázolt palánkok . . . Gábor úgy érezte, mintha a lelkének egy részét hagyná ott az elmaradó nagy metropolisban. A szerelmét? — Nem. De életkedvét, fiatal-ságát.

Folyton a fülébe csengett, a vonat zakatolásán át is:

«— és kimenvén nagy keservesen sira.»

Tűrhetetlen volt.

XII.

Seréd két órai hajtásra van a vasúttól. Gábor nagy-
atyja, Serédy Márton, végrendeletében egész törvénykönyvet
hagyott családjára. Mindenféle utasítás volt abban, mit te-
gyenek, mit hagyjanak el s az ellen ugyan egy Serédy sem
vétett volna. Meghagyta többek között az utódainak, hogy
Serédtól öt mérfölden belül ne engedjenek vasutat építeni. Mert
hát — úgy vélte Serédy Márton — nem jó az, ha ott megy el

a gőzkocsi a falu alatt. Megváltoznak attól a nép erkölcesei, meglazul ragaszkodása a szülőfaluja iránt. Minek az? Hiszen, ha az uraság akar utazni valamerre — utazzék is, lásson men-
nél több világot — fogasson be négy lovat . . . — «azon legye-
tek, szerelmes gyermekeim, hogy minden Serédynek legyen be-
fogható négy lóva az istállójában. Hála legyen érette a jóságos
Istennek, van miből. Csak rajtatok múlik, hogy a mit én be-
csülettel megtartottam, azt ti is megtartsátok a jövőökről
való gondoskodással» . . . — így állt a testamentomban. Úgy
is lett, a mint Serédy Márton akarta. Mikor vasutat kapott a
vidék, sikerült kivinnie Serédy Ferencznek, az engedelmes
fiúnak, hogy jókora kerülővel a két órányira fekvő Hársas felé
építsék a pályát.

Hársas körül lapályos még a vidék. A kis mezőváros
mellett mocsaras, nedves rétek terülnek el, egészen az éjszak
felől emelkedő hullámos dombhátakig. Ott kezdődik a hegyes
vidék, melyből zavaros vizű patak folydogál le a síkra. Náddal
benőtt ingovány szegélyzi Hársasig.

Már lenyugodott a nap, mikor leszállt a vonatról Gábor.
A réteknek és az állomásig húzódó nádasnak páráitól hűvös,
nedves volt a levegő.

Csupa finom egymásba átolvadó, elmosódott színe volt
ennek a tájképnek. Határozott körvonal nélkül, jóformán csak
egy szín különböző árnyalataiként váltak ki a kövér levegőből
az ezüstös koronájú öreg fűzfák, egy-két nádasfedelű tanyai
ház, a körülök strázsáló jegenyék s a háttérben a gyér füvel
benőtt dombhátak hullámai. A magyar tájban nincsen rajz,
csak tónus. Kevés tónus, de számtalan árnyalattal. Mert a
magyar levegő vibrálása tompítja a színt s elmossa a körvo-
nalakat.

A távozó vonat dübörgését túlhangzotta a nádas lakói-
nak ezertorkú esti hangversenye. Krákoztak, kuruttyoltak, var-
tyogtak a békák, mintha próbálnák, ki győzi jobban szuszszal?
Az állomás mögött az országúton ökrösszekér haladt nagy
lassan. «Csákó! ne!» kiáltott a béres és nagyokat pattogott
hosszú ostorával.

— Nincs itt Serédről a kocsi? — kérdezte Gábor egy
vasuti őrtől, a ki a podgyászát vitte.

-- Nincs biz' az, instálom, — felelt az őr, s fürkészve
nézett Gáborra. Halványan sejtette, hogy a «Gábor úrfi» lesz az.

Gábor már első pillanatra felismerte. Kertészbojtár volt náluk kis gyermek korában. Emlékezett, hogy Samunak hívták. Egyszer elvágta baltával az ujját. Serédyné maga mosta meg a bojtár véres kezét. Pókhálót szedetett az istállóban s azzal kötözte be a sebet. Ott látta Gábor a sebhelyet most is a durva, szurtos kéz hüvelykujja alatt, annak a sebnek a nyomát, a mit az anyja gyógyított. S élénken emlékezett az anyjára.

Még tanakodott, mitévő legyen, mikor hintórobogás halatszott s az országút töltésén glédában álló jegenyék alól kikicsillant valami: patkók, csatok, egy hintó lámpása. Kevés vártatva pompás négy ló fordult az állomás kavicsos udvarára. Leszállt a bakról a huszár, hogy az öreg Serédy Ferenczet lesegítse, de már akkor egymás karjában voltak a fiú meg az atyja.

— Fiam! kedves fiam!

— Édes apám!

Össze-vissza csókolták, ölelték egymást.

Serédy Ferencz nem győzte nézni, kérdezni a fiát.

— Csakhogy itthon vagy már! — ismételte, — Nehezen várja a fiát az ilyen vén legény, mint jó magam.

— Hát hogy van, édes apám? Jó színben van.

— Attól javult a színem, hogy visszavártalak.

Nem nyugtatták meg Gábort a szavai. Szívбайos ember volt. Gábor tovább faggatta az egészsége felől.

— Hagyd el fiam. — szakította félbe a kérdezősködését Serédy Ferencz, — mindenki csak addig élhet, a míg meg nem hal. Hanem épen ezért ne váraкоztass most már sokáig.

- Mivel, apám?

- Hát azzal, hogy most már itt az ideje, sedatus emberre kell már lenned. Már megeléghetted a czigányéletet. Tudod, fiam . . . még látni szeretném az unokáimat. Házasodjunk meg már, úrfi!

Gábor mosolygott.

— Ráérünk, apám, mind a ketten.

— Azt reméltem, hozol majd egy szép leányt onnan, a honnan én hoztam az anyádat. Hát nincsenek már derék szép leányok a Bretagne-ban? . . . Különben jobb is talán, ha magyar leány lesz. A francziák között is egyetlen volt jó anyád.

Erre megint megölelték egymást, annak a fiatal, szép

asszonynak az emlékével szívökben, a ki messze nyugatról jött ide, s olyan boldog volt ott a hegyek mögött, annyi örömet hozott a házhoz -- rövid időre.

Már a dombok alá ért a hintó. Csak ott kezdődött az igazi «otthon». Az a föld már Serédy-birtok volt.

A földhöz nőtt a magyar ember szíve. Azt mondják a földből kikopott alföldi parasztra, ki békétlen lett e miatt, hogy «földéhes». Úgy is van. Földre éhezik, de nem kapzsiságból. Úgy vágyódik utána, mint hajóra a tengerész. Csak az Isten áldotta termőrögön áll biztosan, csak azon érzi magát a helyén. Ha elveszti talpa alól a földjét, eltorzúl a jelleme, halványul a magyarsága, hajléktalan bármi jó hajlékban, aggasztja egy különös hiány érzése: a föld hiányát érzi, a földhöz vágyik vissza. Ilyen a magyar paraszt s ilyen a magyar úr is.

«A mi földünk», gondolta Gábor, a mint egy megkopott határkő mellett haladt el a hintó. S olyasmit érzett, mint a gazda, mikor háza küszöbét lépi át. Erről a talajról, a «mi földünk»-ről nézve egészen más színe van a világnak, mint csak egy lépéssel is odábról.

Kigyúlt már az esti csillag. A sík vidékről kolomp halatszott, egy füzes mögöl. Egy gulyás állt az út szélén. Karikás volt a vállára vetve. Komoly volt az arcza, mintha a táj nagy melancholiája tükröződnék rajta.

-- Dicsértessék a Jézus Krisztus, -- szólott tisztességtudón, kalaplevéve.

-- Mindörökké, -- felelt Gábor s olyan jól esett ezt mondania, önkénytelenül mosolygott hozzá.

A patak hidján átkelve, dombok közé, szűk völgybe értek. Malom állt a híd mellett. Nevezetessé vált az a hely a Serédy-család históriájában. Ott koncizták fel a labanczok egyik őszüket, ki Bercsényi hadába vitte volna a jobbágyait. Lalánczy Máté, a Serédyek egy atyafia árulta el őket, a ki -- így van megírva régi levelekben -- «labanczságra szökött, az átkozott lelkű, nem kicsin confusióra.»

Úgy emlékezett erre Gábor, a hogy az elhalt nagyanyja rég divatjátmult főkötojét nézi az ember. Mosolyog a szokatlan, pántlikás jószágon, -- de az ajkához emeli. Rég megszűnt a vetélkedés a két család között. A Lalánczyak ma már az utolsó pár száz holdat eszik, abból, a mi megmaradt a bőséges

időkből. És még sem igen tűrhették ma sem a Serédyek a Lalánczyakat.

A völgyre boruló éji árnyék, a csend, a miben csak a négy ló patkócsattogása, a kocsi dübörgése, meg láthatatlan rovarok zizegése hallatszott, a legelők langyos illatos levegője s az elhalt fiatal asszony emléke, a mit apa s fiú egymásban idéztek fel, áhitatszerű hallgatásra kényszerítette őket. Többet mondtak el így egymásnak, mint a mennyit élőszóval kifejezhettek volna.

Öreg este lett, mire hazaértek.

Régi nagy fák koromsötét árnyékában derengett a kastély hosszú homlokzata, melyen szűk, magas fénysávokat képezett néhány világos ablak. De csak a középén s a bal szárnyon. A jobb szárny ablakai mindig zárva, sötétek maradtak, azé az épületrészé, mely komoly intelemként félig elkészült állapotban már másfél évszázad óta várta befejezőjét. Azt a Serédyt, ki majd az azt megillető fény delére segíti családját.

Az előcsarnok küszöbén a mostohaanyja fogadta Gábort. Mögötte állt egy-két érdeklődő régi cseléd. Néhány agár lábatlankodott körülöttök.

— Elhoztam a fiunkat, — mondta Serédy Ferencz, mikor Gábor segítségével nehézkesen leszállt a kocsiról.

Serédyné megcsókolta a mostohafiát.

— Isten hozott, Gábor! Hát hogy vagy? Isten bizony, egész francia lettél, — szólt végig nézve Gábort; — de szép fiú vagy, a már szent igaz!

Erre hatalmas csókot czuppantott a Gábor arczára.

— Csak ne épen pénteken érkeznel. Hogy' utazhatik okos ember pénteken?

Gábor erőltetve mosolygott. Mindég nehezére esett, ha valamit mondania kellett a mostohaanyjának. Ezért azután hidegen hangzott, a mit mondott. Most is szinte túlzott udvariassággal kérdezősködött a hogyléte felől s erősítgette, hogy most már igazán jól fog esni neki, ha hosszabb időt tölthet Seréden.

— Jó, jó, — szakította félbe Serédyné — ismerjük már azt! Egy hét alatt megúnsz minket megint, azután . . . megint csak ad ugrandum az úrfi valamerre, a hol jobban mulat . . .

— Ereszd csak, hadd öltözzék át, — szakította félbe

Serédy Ferencz a feleségét, — azután vacsorázzunk, mert bizony jól fog esni neki a pecsenye utazás után.

A tágas boltíves ebédlő volt a kastély legrégisebb terme. Bizonyos kegyelettel hagyták meg a Serédyek több emberöltőn át olyannak, a milyen a régi időkben volt. Az ósdi ezüsttel megrakott állványok, pohárszékek, a magas támlás ülések, a terem fehérre meszelt falai a rajtok lógó megfeketült arczképekkel, minden a gyermekkor száz apró emlékét idézte fel Gáborban.

Az ablakközökben régi faragott diófapadok dőltek a falakhoz. Karfájokon sasfejek tátogatták a csőröket. Gyermekkorában elcsente néha az öreg Tamás makrapipáját, az atyja huszárját és belé akasztotta a csutoráját a sas görbe csőrébe, azután tapsolva ugrált, kiabált: «Pipázik a sas! Pipázik a sas!» ... Szegény öreg Tamás! ... Istenem, hogy elmúltak azok az idők. Az is ott porlad már vagy tizenöt éve a falu temetőjében. A földben. Abban a földben, a mi gyermekkora emlékeinek annyi kedves alakját nyelte már el. Talán azok csontjaiból száll föl az a vonzó erő, a mi őt, az elszakadtat is hívja, vonja oda, a világ egy félreeső zugába.

Egyszer meg ugyancsak kikapott abban az ebédlőben az atyjától. Valami ifjusági könyvből olvasta, hogy Salvator Rosa már gyermekkorában ellenállhatatlanul vágyott rajzolni. De nem jutott rajzeszközökhöz. Azzal mulatta hát magát, hogy egy kolostor meszelt falát rajzolta tele valami lopott széndarabbal, a miért jól meghusángolták a barátok. A kis Gábornak szörnyen megtetszett a Salvator Rosa históriája. Hirtelen rajzra kapott kedvet ő is. Noha könnyen jutott volna papírhoz, írónhoz, követte mintaképét s benépesítette az ebédlő fehér falait csodás színrajzaival, a miknek malaczkokat, lovakat, ördögöket s angyalokat kellett volna ábrázolnia. A Salvator Rosa-játék a történeti hűségnek megfelelőn nyert befejezést. Az apa játszotta a barátok szerepét, ha nem is épen annyi energiával páholta Gábort, mint Salvator Rosát a barátok.

Serédy Ferencz már csak homályosan emlékezett erre az epizódra. Jóízűen nevetett, a mint elmondta Gábor. Régi emlékekről beszélve, a hajdani kedélyes napok öröméből lobbant fel ismét valami a szívökben, a mi közelebb hozta egy percze az a két szívet... De valami zavarta Gábor érzését. Valami kicsiség, egy csekély változás. Másként esett a vilá-

gosság a fehér asztalterítőre, mint a hogy szokott azelőtt... A bolthajtáson akadt fenn a szeme. Otromba nagy függőlámpa lógott alá onnan. Azelőtt nehéz négyes ezüst gyertyatartók világították az asztalt. Csak ennyi volt a változás és mégis bántotta Gábort.

— Praktikusabb, mint a gyertyavilág és jobban is lát alatta az ember, — magyarázta a mostohaanyja a megjegyzésére.

Serédy Ferencz sem szerette azt a lámpát. Úgy találta, hogy olyan az üvegharang rajta, mint egy fölfordított mosdótál.

— Persze nektek csak a szép kell, a paradés. Mindegy minden, csak szép legyen.

— De nem igen illik a többi bútorhoz, — koczkáztatta Serédy Ferencz.

— Ez már megint amolyan Serédy-finyásság. Az a fődolog, hogy lássa az ember mit eszik. Azután meg ugyan kinek paradéznánk itt falun?

Serédy Ferencz kérdezgette fiát a párisi élményei felől. De Gábor csak vonakodva beszélt rólok. Párisi tartózkodásának emléke összefolyt a Maryével és Mary volt abban a lényeges, de épen az is, mire minden vonatkozást kerülnie kellett. Ez bántotta, fárasztotta, megzavarta egészen a hazaérkezés örömet. S míg az atyjával beszélt, élénken támadt fel képzeletében Mary képe, magával hozva emlékébe lelke háborgását, vágyait, leverő hangulatokat. — Egészen más világot hordott a keblében, a mi sehogysem illett oda abba a környezetbe, a mit titkolnia kellett otthon, noha minden más érzést, érdeket elhomályosított előtte. Szórakozottan, röviden felelt az atyjának.

Serédy Ferencz azt hitte, hogy fia fáradt az utazástól s bízta, hogy csak feküdjék le, nyugodja ki magát. A szobájába kísérte Gábort ő is, a felesége is. Gábor néhány ajándékot hozott nekik. Azokat kereste egy nagy bőrládában s közben beszélgetett az atyjával.

Serédyné ez alatt kíváncsian nézegette egy táska tartalmát, a miből az asztalra volt már rakva néhány csomag. Különösen egy kis kék bársonydoboz kötötte le a figyelmét. Kinyitotta. Elefántsontra festett miniatur női kép volt benne.

— Nézd csak, öregem! — kiáltott az urának. — Gyere már no! ez ám a szép asszony!

Gábor hirtelen odanézett. Elpirúlt.

— Te Gábor! ez bizonyosan valami herczegné lesz — folytatta Serédyné a képet nézve.

— Dehogy herczegné... egy párisi ismerős hölgy arczképe, — felelt Gábor, ingerültségét elfojtva.

— Mondd csak Gábor, — tréfálkozott a mostohaanyja — nem ennek kellett az a sok pénz?

Gábor szó nélkül vette ki a kezéből a képet s visszatette a táskájába.

— Ej, ej! Ti fiatal emberek! Ezért tudott olyan nehezen kivájni az atyád abból a Babylonból, mi? — folytatta Serédyné. — De beszélj csak, hogy is élnek tulajdonképen ezek a párisi... effélék? Ennek is van kocsija?

— Ugyan Sophie! — szólt rá Serédy Ferencz bosszankodva.

— Téved anyám, — mondta Gábor, hogy elejét vegye mostohája további tréfáinak — úri hölgy képe ez.

— Ne mondd! Hát aztán kicsodái? — tudakolta kíváncsian Serédyné.

Gábor agyában hirtelen remény villant fel, hogy a mostoha anyjától megtudhat valamit Mary múltja felől. Hiszen az is az alföldről való volt. Bizonyosan ismerte a Mary családját, legalább hírből.

— Runits Mary — felelt.

Különösen hangzott ez a név Seréden...

— Micsoda Runits?... Runitsné?

— Nem, ez a leányneve.

— Hát a férje neve?

— Özvegy asszony, báró Szegváry özvegye.

— Hogy' a macskába' került össze vele?

— Hát ismeri anyám?...

— Dehogy ismerem! Isten ments! — kiáltott fel Serédyné.

Gábor rosszul érezte magát.

— Miért? Nagyon eszes, derék asszony...

Serédyné nevetett.

— Csak épen azt mondanák róla, arra, mifelénk, hogy: «egyéb hiba nincsen benne, legényekre jár a szeme». Azért is pusztította el magát az a szamárférje, — az Isten nyugasztalja, — a helyett, hogy elhajtotta volna a háztól.

Gábor nem kérdezett most már semmit sem. Bánta, hogy kiszaladt a száján annyi is. De Serédyné folytatta:

— Valahonnan Békésből valók... Az atyja eljárt hozzánk ökröt vásárolni. Nagy paraszt volt az istenadta, amolyan borjúmájcsizmás, de jóra való igaz ember. Az anyját meg csodálnám, ha nem ismernéd, Pestről, legalább látásból. Mikor meghalt Runits, egy bécsi gróf vette nőül, valami Reysenfels vagy micsoda, született grófnő is, de holtkoldus familiából.

Gábor évek óta olyan keveset fordult meg a fővárosban, hogy alig tudott Reysenfels grófnéről többet, mint hogy lóverseny időben odajönnek Bécsből a férjével, s hogy olyankor nagy feltűnést kelt a versenytéren a szép toaletteivel és nagy fogadásaival. Azt meg éppen nem tudta, hogy Mary anyja. Mary soha sem említette előtte, egyetlen szóval sem.

— Csak nem bomlottál belé, abba a pokol rózsájába, mi? — incselkedett Serédyné.

— Hiszen alig ismerem, — hozta ki nagy nehezen a szót Gábor. Alig várta, hogy egyedül hagyják.

Akkor azután kikönyökölt az ablakba és sokáig bámult a koromsötét éjtszakába.

Muzsikáltak a tücskök. Vízuhogás hallatszott. Egyszer egyszer gyöngé szél suhogtatta meg a parkban a falombokat.

— Mi közöm hozzá, hiszen úgyis vége, egészen vége — biztatta magát és mégis rettenetesen bántotta az, a mit a mostohaanyjától hallott Maryról. Bár nem hitte el, hogy annyira gonosz teremtés volna. Tudta, hogy a világ vagy túlságosan elnéző a hibák iránt, vagy ha egyszer pálczáat tör valaki fölött, a bűn nagyításában leli kedvét. De egy csöpp igazságot sejtett a hallottakban...

— Mindegy, akárhog is volt, úgyis vége... Majd kiheverem — gondolta — úgyis más életet kell élnem ezentúl, egészen más életet, még az emlékeimet is felednem kell, különben sohasem törődném bele...

Alig is remélte, hogy megszokják otthon. És mennél tovább gondolkozott, annál nyilvánvalóbb lett előtte, hogy ma már más volt számára az otthon, mint annak előtte. Hiszen azelőtt sem tudta sokáig kiállani azt a zsibbasztó egyhangúságot és folytonos dissonantiát, a mi az atyja házában apránként szikkasztotta, sorvasztotta a kedélyét, de eddig mégis csak együtt volt ott minden, a mit megszokott, igazán szeretett és

a mit állandónak, változatlanak hitt életében. De most már hiányzott onnan valami. Máskor hazatérve, otthon volt egészen. Most úgy érezte, mintha a távolban hagyott volna valami lényegeset, rendkívül becseset. Mintha két élete, két érdekköre, kétféle természete volna s csak az egyikök volna vele otthon az otthonában. Mintha a lelkéből hagyott volna egy darabot Marynél...

Szél kerekedett lenn a völgyben. Selyemsuhogáshoz hasonló hang támadt, mely végig futva a kert sűrűin, hangosodott, közeledett. Csörrenve csapódott be valahol egy nyitva felelt ablak... az üres épületszárnyon.

Gábor fölsóhajtott. Szörnyű fáradtnak érezte magát. Nem az utazástól. A lelke megzavart összhangja fárasztotta. Álomra vágyott, hosszú mély álomra, a nagy csend, az öntudatlanság összhangjára.

XIII.

Egyhangú volt az élet Seréden.

Az öreg Serédy Ferencz reggeli után elolvasta az ujságokat, azután a kedvencz gesztenyefája alá ült a csibukjával s ebédig nézte mint száll, csavarodik, foszlik a levegőben a pipafüst. Akkora figyelemmel nézte néha, mintha Isten tudja mi minden fontos dolgot olvasna ki valami orákulumból. Ebéd után pedig a könyvtárban ült estig a nagy, kényelmes bagolyfüles karszékben, a falakat elborító könyves polczok között, melyeken, pedáns rendbe rakva, egyforma, czímeres, bőrkötéses könyvek lapúltak egymáshoz. A középen álló nagy florenzi mozaikasztalon hevert az a néhány kötet, a mit délutánonként olvasgat Serédy Ferencz. Mindig ugyanazokat. Évről-évre kevesebbet közölök. Vörösmarty, Kisfaludy, Horatius, Vergilius meg Jászay Pál története. Egy órácskán át olvasgatott, mire letette a könyvet s a pápaszemét, leverte a hamut a szürke magyar nadrágról — mert magyar ruhát, csizmát hordott, — azután mozdulatlanul ült és pipázott. Talán gondolkozott is néha. Legalább arra vallott finom alkatú homlokának s a mélyen ülő komoly szemeknek értelmes kifejezése. De megszokta, hogy magának tartsa gondolatait. A felesége a dolga után járt a kertben, ház körül, szuttyongatta a cselé-

deket, vagy ha beléúnt, ő is tétlenül, hallgatagon ült s hagyta, menjen minden a saját jóvoltából, míg csak ismét fel nem indult valamin. Akkor újból kezdte a hajszát, a patáliát.

Igy azután nem volt Serédy Ferencznek senkije, a kivel társaloghatott volna. Az étkezést kivéve, alig járt körülötte élő lény, ha csak az agarak nem. Mert Serédy Ferencz tartott agarakat, bár senki sem agarászott Seréden. Azért tartotta őket, a miért egy tuczat elsőminőségű puskát kellett nagy gondnal kezelnie a vadásznak, meg a miért négy hátילו állt az istállóban, a miken csak a lovászgyerekek lovagoltak.

Majd ha Gábor haza jön! . . .

Ha Gábor haza jön, megeléknül a ház, vendégek járnak majd ismét, a szomszédok, a vármegye fejei, urai, a kik rég elszoktak már onnan . . .

Hazajött Gábor. De a hazajövelele sem volt képes felébrésztetni az elhagyatott kastélyt egyhangúságából. Zsibbasztó volt a levegő abban a túlságosan nagy épületben, szinte ólom-súlylyal nehezedett az ember tagjaira, tétlenségre kényszerített. Mintha a félbenhagyott szárnyba zárt százados holt csendből, homályból szivárogná át valami a lakott termekbe, mint a hogy néha csakugyan zárt levegő dohosságát érezte Gábor az arrafelé eső szobákban és folyosókon. Serédyné sürgésforgása legfőljebb valami kis alház szűk ambitusának adott volna élénkséget. Itt a nehéz boltívek alatt, tágas termekben csak annyi volt, mint szobába tévedt méh durúzsolása.

XIV.

Végre szóba hozta egyszer Serédy Ferencz a Gábor politikai pályáját. Nem fért hozzá kétség, hogy jövő tavasszal őt választja meg képviselőjének a hársasi kerület. Csak kissé kell a főkolomposok kedvére járnia. Azután, ha a kezében a mandátum . . . a további terveket azalatt szötte Serédy Ferencz, a míg délutánonként nézte hallgatagon a csibukja fodros füstjét . . . Nagyon szépen gondolta ki. Láttá, mint arat parlamenti diadalokat a fia, mint emelkedik az emberek tiszteletében, az ország becsülésében, mint fordul feléje az emelkedő csillag felé az emberek szeme — s vele emelkedik fénye delére a Serédy név, az első nevek közé, arra a magaslatra, a mit a

család számára biztos jövőnek hitt most is, hajdan is minden Serédy. Országos jelentőségre volt hivatva ez a név, arra, hogy valamikor szorosán összeforrjon a nemzet történetével — bíztak benne, hitték, mintha megígérte volna a sors.

— Azután ereddj mennél előbb a főispánhoz, meg a többi főemberhez — bízatta Gábort az atyja — egyelőre ez a legfontosabb.

Gábor megígérte. De halogatta napról-napra. Nem is igen erélyesen sürgette az atyja. Tulajdonképen talán örült is, hogy fia nem megy el hazúlról. Nem mintha sokat társalognak volna, a mi talán szórakozást nyújthatott volna neki, hanem ar öreg emberek nagyon is érthető önzéséből, csak mert szeretete, ha volt mellette valaki, annál inkább, ha a fia volt az.

Gábor eleinte még csak beszélt az atyjának sok minderről, a mi őt magát érdekelte volt külföldön, a mi ott foglalkoztatta a társaságát, a közvéleményt, egész nemzeteket.

A társadalmi fejlődés új tünetei, a nyugatot foglalkoztató látszólag új eszmék, remények, aggodalmak, a művészetek, tudományok terén feltűnt új mozgalmak, szenzációk, mindezek olyan igen fontosnak tündek fel odakinn, a hol — tapasztalta — nem csak egyes kis köröknek, a közvetlenül érdekelteknek, hanem minden embernek többé-kevésbé lekötötték a figyelmét ezek a dolgok, a ki csak az ő mértéke szerint emberszámba ment.

Azelőtt örömmel hallgatta fiát Serédy Ferencz. Bár gyakran volt egészen ellenkező véleményen, mégis örült, hogy Gábor nyitott szemmel nézte az igazi nagy világ mozgalmait, a társadalom életét.

De hamar észrevette Gábor, hogy most már elszokott ezektől a gondolatoktól. Fárasztották, mintha félig elfelejtett idegen nyelven kellett volna társalognia.

Így azután pár nap múlva csak némán ültek vagy sétáltak egymás mellett. Mind a ketten a saját gondolataikba merültek.

Így járkáltak egyszer a parkban, elhanyagolt utakon, a mit helyenkint felvert a gaz, mikor magából kikelve rontott eléjük Serédyné. Több íves levelet tartott a kezében.

— Na szépen vagyunk! Ugy-e megmondtam előre, hogy így lesz! így is lett. Az a te Zalathnayd körmönfont gazember! — kiáltott az urára.

— Na, csak lassan, lassan... hát mi baj? — kérde Serédy Ferencz.

— Hát az, hogy most megint harmincezer forintunkra vethetünk keresztet. Azt ugyan nem látjuk többé. Kovács írt. Elvesztette a pert Timár, nem tudott bizonyítani semmit, de azt írja Kovács, hogy előtte egészen világosan áll már ma a Zalathnay családja.

Gábort meglepte, hogy az övéi ismerik Zalathnayt, az meg épen kellemetlenül érintette, hogy a mint a mostohaanyja szavaiból kivehette — összeköttetésben is voltak vele. Hajdanában, katonáskodása idején is tartózkodóvá tette irányában valami kelletlen érzés. Szinte kedvére volt, hogy egyszer ellene fordult a tisztársai hangulata, valami párbajügy alkalmából, a minek eredete sohasem tudódott ki egészen s boszantotta minden sikere, melyet mint kitünő lovas és galamblovó vagy mint hirhedt udvarló aratott. Nem irigységből, csak ellenszenvből. El nem képzelhette, hogyan jutott el az ő vidékekre az az ember. Serédyné elmondta neki.

Egy huszárezredesnek, Timárnak, Hársason volt birtoka, Gáborék szomszédságában. Egy ezredben szolgáltak Zalathnay meg Timár, s mikor Zalathnay kilépett a hadseregből, nem szakadt meg közöttük a barátság — Timár vesztére.

Akkortáiban homályosak voltak a Zalathnay útjai. Csak annyit tudott róla a világ, hogy börczén játszott és nyert, s hogy hasznos összeköttetései vannak a pénzes emberek között. Mikor nem értenek meg valamit az emberek, mindig az asszonyt keresik. Asszonyt kerestek Zalathnay dolgaiban is, a kinek nagyon szerencsés híre volt. Meg is találták egy nagy befolyású pénzember szép felesége képében. Megvetették talán úgy titokban, de nem éreztették vele. Mert Zalathnaynak jó argumentuma volt, a legjobb «ultima ratio». Kitünő lövő volt. Jobban fedte az, mint hajdan a rablólovagokat a királyi privilegiumaik. De az ily utakon járók sikerei nagy veszedelmére vannak a gyöngye jellemű és naiv embereknek. Timár ezredes pedig ilyen volt. Nem vetette rá hálóját Zalathnay. Ő maga kérezkedett belé mikor látta, hogy mindig több és több pénz dül Zalathnay zsebébe mindenféle homályos üzlet révén. Sokáig kérte magát Zalathnay, de végre befogadta kompanistának egy üzletbe. Az a híre volt a Hársas és Seréd között emelkedő Feketehegynek, hogy kőolaj

fakad benne. Timár arra ösztökélte Zalathnayt, hogy vegye a kezébe a dolgot. Zalathnay engedett végre. Eleinte úgy tett, mintha nem igen biznék a jó sikerben, bár minden jót jóstoltak a szakértők, kiket Isten tudja honnan hozott magával. Mikor már sok pénzt belevert Timár, akkor meg ő biztatta, hogy «a ki mer, az nyer». Pár év alatt odáig vitte — így állította Serédyné, — hogy koldusbotra jutott Timár ezredes. Az adósságai miatt nyugdíjazták. De még a nyugdíját is elszedték a hitelezői. A legnagyobb nyomorba jutott. Annál inkább kétségbeesett ekkor, mert egy viruló szép leánya volt. Zalathnay ellen fordult. Beperelte. Esztendők óta folyt a per. Timár belerokkant testileg lelkileg. A leánya színésznő lett valami kis fővárosi színházban s így tartotta fenn nagy keservesen magát meg az atyját. Mikor bajba került Timár ezredes, Serédy Ferenczhez fordult egy izben. Serédy Ferencz közbe is lépett az érdekében Zalathnaynál s kifizetett érte harmincezer forintot — azt a pénzt, a miről az imént szólt Serédyné.

Zalathnay arra kötelezte magát ekkor saját jószántából, hogy abban az esetben, ha jövedelmet hajt a petróleumvállalata, visszafizeti Serédynék az egész összeget s olyan ügyesen magyarázott meg mindent Serédy Ferencznek, hogy az attól kezdve egészen más véleménynyel volt róla. Hiszen Timár volt az, a ki Zalathnayt belevitte a vállalatba — látta is a kérést, sürgető leveleit. Arról nem tehetett Zalathnay, hogy Timár adósságokba verte magát, hogy előteremthesse a befektetésekre szükséges pénzt. Azóta együgyűnek tartotta Timárt s bizott Zalathnayban.

Serédyné féktelen haragra lobbant, mikor megtudta, hogy a férje ilyen nagy összeget fizetett Timárért, tiszta jószívűségből. S mikor az csitította, hogy majd megkerül idővel Zalathnaytól, mindennek elmondta Zalathnayt is, Timárt is, csak tisztességesnek nem. Attól kezdve szorgalmasan gyűjtötte az argumentumokat Zalathnay ellen, hogy bizonyítsa a férjének, micsoda ember az, a kiben megbízik, az ő ellenzése daczára. Egy megyéjökbeli fiatal ember, Kovács Imre volt a Serédyek ügyvéde s ugyanaz vitte a Timár perét is. Serédyné minduntalan ostromolta Kovácsot a kérdezősködéseivel. Most is egy ilyen levelére válaszolt Kovács. A Kovács levelét újabb tromfúl akarta felhasználni a férje ellenében.

Serédy Ferenczet felingerelte már, ha csak hallott is er-

ről a dologról. Minduntalan azzal gyötörte a felesége, mit ír, mit mond Kovács Zalathnayról. Ellenszenvessé vált előtte e miatt Kovács is.

— Az a Kovács is csak halálmadár — tört ki ekkor is — mindig csak huhog, mindig kuvikol. Azután mit tudom én? Miért hígyek inkább Kovácsnak, mint Zalathnaynak? De nem is tudom, mit firkál erről a dologról? Ha az ördögé is az a pénz, hát a mi pénzünk, nem az övé! Inkább intézné már el azt a regale-dolgot Lalánczyakkal. De persze sülve-főve van velök, mindig Lalánczy Péternél ül.

— Csak nem gyanusítod, hogy kedvez nekik?

— Én nem gyanusítok senkit, de minduntalan Lalánczon jár, ide meg be sem üti az orrát.

— Udvarol Lalánczy Mártának, hát persze, hogy odajár. De én nem a Lalánczyakról beszélek most, hanem arról, hogy oda van az a sok pénz — tért vissza Serédyné a kedvencz tárgyához.

Serédy Ferencz megharagudott, de mérsékelte magát.

— Kérlek kedves feleségem, ird meg annak a Kovácsnak, hogy hagyjon nekünk békét ezzel a dologgal, úgyse ő fogja azt nekünk megfizetni!

Serédyné fölfortyant erre.

— Jó, hát csináld a magad esze szerint! — kiáltott s a földhöz csapta Kovács levelét — így ment el már több is. Csak még egy kicsit kell Serédyskednetek, majd zsidókézre kerül mindenetek, vagy talán épen a Zalathnayd ül majd a kastélyba. De hiszen nekem nincs szavam ebben — a ti pénzetek!

Féktelen indulattal sietett el, kinos zavarban hagyva a férjét és mostoha fiát.

«A ti pénzetek!». Ha vérig akarta sérteni az urát, ezt szokta a fejéhez vágni.

Serédy Ferencz egy padra ült és mereven nézett maga elé a földre. Gábor meg lesütött szemmel állt mellette. Serédyné hangos szavai után nyomasztóbbnak tünt fel a nyári délután csendje. Valahol messze kaszát fentek, különben egy légy se zümmögött. S ebben a nagy csendben nem volt ereje Gábornak, hogy mondjon valamit, a mi másfelé terelhetné az atyja gondolatait. Csak lopva nézett rá egyszer kétszer. Nagyon öregnek találta. Nem ment a fejébe, hogy egy év alatt így megöregedhetett. Ha nem nézett rá, olyannak látta képzeletében

ma is, mint évekkel az előtt volt. Csupa jószág, finom érzés volt a szemében, mély gondolkozást tükrözött a homloka, mely fölött mindig simára voltak kefélve ezüstszín hajfürtjei. Most csak szenvedés nyomai, tehetetlenség kifejezése ült az arczán, meg valami gyermekes, önző korlátoltság vonása. Fájt a szíve érte.

Sípláda kezdett játszani fönn az udvarban.

Elaggott, nevetségesen tremolázó hangokat adott. Itt-ott ki is maradt egy-egy. A Lucia sextettjét játszotta, azt a szentimentális muzsikát, a min ma már mosolyog az ember. És ez a sípládaérzékenykedés most mégis a szívébe markolt Gábornak. Mert jól emlékezett erre a koldus muzsikára. Huszonöt-évvel azelőtt is felhangzott néha az udvaron, ugyanazokkal a tremolázó, nevetséges orrhangokkal, a miktől vonítani kezdtek az agarak, ugyanolyan meleg nyári délutánokon, mikor levél se mozdult a park nagy fáin, mikor csak kaszafenés hallatszott valahonnan messziről, különben pedig kihaltnak látszott az eltikkadt világ. Nem emlékeztette az Gábort semmi pozitív eseményre és mégis úgy érezte, mintha rendkívül bántó, szomorú rég történt dologgal volna összefüggése ennek a tragikomikus zenének, olyan eseménynyel, mely régen kiesett volna az emlékezetéből.

XV.

Az egyformán érdektelen, esemény nélküli napok hatása alatt lassanként Gáboron is erőt vett az a reménytelenség, nemtörődömség, a mit szinte a levegővel szívott az ember a túlságos nagy kastélyban, a nagy park túlságosan sűrű fái között, a mi még a vérmes mostoháját is lenyűgözte időnként, mind gyakrabban, mióta a hizás miatt nehezebben esett neki a járás. Másképp is látta már a világot hazúlról, mint külföldön a hol annyi táplálékra talált az élet dilettantismusa. Alig érdekelte többé, mi történik odakünn a pezsgő, ragyogó nagyvilágban.

Nyugaton jártában állandóan az volt az érzése, hogy átalakulóban van a világ, hogy újra buzognak az eszmék forrásai, új társadalom van keletkezőben s az ismeretlen jövő egyformán érint majd minden nemzetet, minden népréteget.

Hazulról nézve a világ folyását, más volt annak képe. Ott künn vihar közelgését érezte. Itthon, Seréden, ellenkezőleg vihar után beállt csend vette körül, melyben rég múlt zivatarok csapkodta fák sorvadtak, száradtak még ma is... Fakultak a szíve érzelmei is. Mind ritkábban gondolt Maryre. Alig nézte meg időnként az elefántcsontra festett arczképét. Mert Mary emléke sem illett ebbe a világba, akár az a bizarr-kötésű Mæterlinck-verskötet a nagybajuszú, sarkantyús csizmás huszár kezébe, mikor lehozatta vele egyszer a szobájából a kertbe. Meg igyekezett is elúzni magától a képét. Most már nem gyönyörteljes bódultság emlékét idézte föl többé az a kép. Csak szégyent keltett benne, a mitől nem egyszer pirúlt, ha egyedül volt. Mindig csak az a jelenet jutott eszébe, mikor a boudoir sárga ernyős lámpája mellett eszeveszett kételyek viharzása sértő, oktalán szavakat mondatott vele, a miken úri érzése még ma is felháborodott. És bántotta, hogy minden józanságát vesztve képes lett volna akkor házasságra kötelezni magát egy nővel szemben, a kit soha se hozhatott volna Serédre. Most teljes lehetetlenségnek tűnt fel ez előtte s ezzel a gondolattal szemben «Serédynek» érezte magát, egy család felelős tagjának, ki saját boldogságát is köteles a család elveiért feláldozni. Meg talán nem is volt az igazi szerelem, mélyebbre ható szenvedély — ezzel a gondolattal igyekezett siettetni a kiábrándulást... bár még sajgott kissé valami a bensőjében, ha arra gondolt, mi történhetett azóta Maryvel?

Végre nyár derekán egyszerre felélénkült pár napra a serédi kastély. Vendégek jöttek.

Lalánczy Péter írt Pestről. A peres regale-ügyben akart egyezkedni Serédy Ferenczcel.

Lalánczyék egy kis hajtásra laktak Serédttől.

Balatonfüreden töltöttek volt pár hetet. Most onnan utaztak hazafelé Pesten át. Úgy írta Lalánczy Péter, hogy majd Hársasról, a vasúttól hazamentükben elébb betérnek egy-két napra Serédre.

— Bolond ember az a Péter — mondta Serédy Ferencz — a helyett, hogy hozományul adná a leányának azt a kis pénzt, hát elveri fürdőzésre, pesti farsangra. Pedig Márta sem csirke többé.

— Hány éves lehet? — kérdé Gábor, a ki nem látta évek óta.

— Van vagy huszonkettő is — felelt Serédy Ferencz.

— Hiszen akkor elég fiatal még.

— Az én időmben nem igen tartották volna annak... de nem is megy az már férjhez. Ki venné el? Hatszáz holdjok sincs, az is rossz föld, adósság is lesz rajta bőven — és három gyerek van rá...

Serédyné szerette Lalánczy Mártát. Roppant kidicsérte.

— Már tisztelem én a mai fiatalságot, hogy egy ilyen leányt el nem vettek eddig. Megnyalhatná utána a tíz ujját akárki is. De manapság a gazdag fiúk is csak pénzért házasodnak. Kovács Imre pedig hiába udvarol. Maga is koldus, nem tarthatná el — szólt, — pedig máskor azt igyekezett Gábor fejébe verni, hogy bolond ember, a ki szegényen házasodik.

Másnap délre várták Lalánczyékat. De nem érkeztek meg.

— Persze, nincsen arra eset, hogy Lalánczy Péter megtartson egy terminust — konstataulta Serédy Ferencz.

Más, váratlan vendég jött helyette. Zalathnay.

Pénzt hozott. Csakugyan találtak petroléumot a Feketehegyben. Bevált a Párisból hozott újfajta fűrőgépet, kibugygyantotta a hegy mélyéből a kőolajat. És Zalathnay beváltotta az ígéretét. Most már szerezhetett pénzt eleget. Visszahozta Serédy Ferencznek a Timár ezredesért fizetett pénzt. Serédyné csalódott, nem a férje. Jobban is haragudott ezért Zalathnayra, mintha még egyszer annyit vitt volna el, a helyett, hogy hozta volna.

— Ördög czimborája! csak gazembernek lehet ilyen szerencséje — gondolta magában.

Egy kevés eső esett az nap. Épen annyi, a mennyi leverte az utak porát és kellemessé hűsítette a nyári meleget.

Gábor fel akarta használni az alkalmas időt, hogy egyet lovagoljon. Hívta Zalathnayt is. Zalathnay örömmel állt rá. Lóra termett, délczeg alakja volt mindkettőjüknek.

Serédy Ferencz tetszéssel nézte őket, a mint egymás mellett ügettek a kastély mellett kanyaruló országúton.

Uzsonna időre megérkeztek azután Lalánczyék is. Lalánczy Péter, a felesége, meg a Márta leányuk.

Lalánczy Péter mentegette magát a késedelemért.

— Tudod Ferenczem, az asszonyok! Schwere bagage! Lekéstünk a reggeli vonatról Pesten, mert hát a míg kivájja

őket az ember a boltokból! . . . még egy pántlika, még egy blúz vagy micsoda! . . . — gyorsan, hangosan beszélt, hevesen gesztikulált és egy mondatát sem fejezte be — nem haragusztok úgy-e? Hát a fiú? Gábor? hallom, hazakerült. Mit is hagyjátok annyit kóborolni a világban? nem magyar embernek való az.

E közben Serédyné dicsérte Mártát, hogy megszépült a Balatonon. Pedig valójában nem volt szép. Szürke, hosszú porköponyege szűk vállakat, huszonkét éve daczára még fejletlen termetet árult el. Kissé rövid volt az orra, igazi Lalánczy-orr, a mi az atyja gömbölyű arcának gögös kifejezést adott. És mégis volt valami a megjelenésében, a mi az előkelőség benyomását tette, az arcán meg csak olyan tetszéssel akadt meg az emberek szeme, mintha szépség volna. A szeme tette. A nyílt, becsületes kifejezésű szép nagy szeme, a miből jószág sugárzott. Mintha csak folyton azt nézné, kinek kedveskedhetnék valamivel. Ezek a szemek lefegyverezték még Serédy Ferencz ellenszenvét is. Csak azt kifogásolta benne, hogy Lalánczy leány.

Serédyné a szobájokba vezette Lalánczynét meg Mártát. Lalánczy ezalatt lenn politizált a kertben Serédy Ferenczcel. Azután Gáborról beszélt.

— Hallom Gábor lesz a képviselőnk jövőre. Minek csinálsz belőle politikust? — kérdé — hiszen nincsen rászorúlva.

— Nem is azért, hogy hasznot húzzon belőle — felelt Serédy Ferencz kissé sértődve — hanem hogy ő csináljon majd egyszer hasznot az országnak az eszével, tudásával.

Tiszteletreméltó komoly meggyőződéssel mondta.

Lalánczy Péter elnevette magát.

— Nagy philosophus vagy te Ferenczem, — szólt — de régi ember, idealista. Nem olyan időket élünk már ma! Ma már nem megyünk semmire az ilyen gondolkozással.

— Lehet, lehet . . . de hát én már csak ilyen vagyok — fejezte be a beszélgetést, Serédy Ferencz, s azután csak igenel, nemmel felelt a beszédes atyjafiának.

Serédyné uzsonnát szolgáltatott fel a kertben. Nagyon szép része volt az a régi parknak. Lalánczy Márta hol az odalátszó, régi kupolás kastélyra, hol meg a tulipánfák vastag, hámló törzsei közül, egymásra boruló nehéz lombok alól kikanaláló ugrókút felé nézett, melynek márvány-tritonát zöld és sárga fátyolfoszlányokként fedte a moha. Terebélyes fenyők

nehézrojtos sátrakat képeztek, miknek belsejében rozsdaszínű ködöt támasztott a bennszorúlt, aranyszilánkokká tört nap-sugár. A leáldozó nap alólról világította meg a faleveleket. Aranyos csillogásuk rikitón vált le a távoli kékes hegylánczról, a Feketehegyről. A buja lombfüzerek közül egy-egy csoportban gesztenyevirágok fehér tornyocskái meredeztek. Pár ölnyire onnan kőből faragott, megrongált rokokó-kerítés látszott roskadozni a ráfekvő vadrózsabokrok súlya alatt. Néhány páva begyeskedett rajta.

— Látod leányom — szólta Lalánczy Péter, széles mozdulattal mutatva a kastély hosszú homlokzatára — Lalánczy Mihály, az ősapánk lakott ebben a kastélyban valaha!

Serédy Ferencz mosolyogva bólintott.

— Az ám, mikor nota infidelitatis ürügye alatt deposszedálta a bécsi kormány II. Serédy Ivánt és törvénytelenül börtönbe is zárták. De mikor kiszökött a börtönéből, ki is vert benneteket innen!

— No már azt nem így mondja a história — tiltakozott hevesen handabandázva Lalánczy Mihály utóda — hanem úgy volt a', hogy Serédy Iván Pálffy János közbenjárását kérte Rózsahegy bevétele után és Lalánczy Mihály Pálffy iránti deferentiából adta vissza nektek Serédet potom négyezer tallérért...

A hányszor csak összejöttek, mindig összevesztek ezen a régi történeten.

— Hagyjátok békében Serédy Ivánt — szólta közbe Lalánczyné — nem ér már semmit manapság az egész história...

Márta csak hallgatta a társalgást. Nem szólta belé. Nem csak mert úgy tartotta az anyja, hogy leánynak nem illik az öregebbek beszélgetésébe beleszólnia, de mert szorongó érzést keltett benne az a nagy kastély, mely maga is mintha komoran rágódnék múlt századok emlékein. Néma előkelősége romantikusan hatott az akáczfakörnyezte ötszobás úrilakban felnőtt leányra.

De hirtelen a rokokó-kerítés felé néztek mindannyian. Lovak száguldása hallszott.

— Jesszusom!! — sikoltott fel egyszerre Lalánczyné meg Serédyné.

Nagy visitással menekültek a pávák. Mintha a vadrózsabokrokból termettek volna elő, a vörös égbolton óriási árnyé-

kokként két paripa jelent meg lovasával. Nyilként szöktek át a kerítésen. Patáik alól ezer rózsalevél szállt föl a levegőbe, kavarogva akár valami megriadt pillangó-tábor.

Márta szíve nagyot dobbant az ijedtségtől, meg a tetsző meglepetéstől, a mit a bravúr látványa okozott.

— Hohó uraim! — kiáltott Serédy Ferencz a lovasokra, kik tajtékozó paripaik megfékezésén fáradoztak — lassan, lassan! tolvaj jár a kerítésen át! vagy zárva a kapu?

Márta idegenkedve nézte Gábort, a mint ő is, Zalathnay is leszálltak a nyeregből s a lovakat egy inasra bízva közeledtek az asztalhoz. Délczeg, szép férfi lett belőle, mióta nem látta. Más helyen meg nem ismerte volna.

— Terringettét! szép ugrás volt!... Gratuliere meine Herren! — üdvözölte őket Lalánczy, rettenetesen ejtve a német szót.

Serédyné bemutatta Lalánczyéknak Zalathnayt. Egy kicsit ötölt hatolt, mielőtt kimondta a nevét, mintha nem jutna az eszébe hirtelen, a miből megértette Lalánczyné, hogy az nem az ő körükhöz tartozó ember.

Annál jobban boszantotta, hogy Márta a helyett, hogy Gáborral beszélgetett volna, egyenesen Zalathnayhoz fordult s azzal társalgott azután, ügyet sem vetve Gáborra. Nem azért tette, mintha jobban érdekelte volna a Zalathnay beszéde, hanem más okból.

Ugyanis nem titkolták előtte a szülei, miért viszik Serédre? Sok jó tanácsosal látta el az anyja útközben s Gábort egekig magasztalva, oktatta, miként viselje magát Serédyéknél. «... azután nyisd ki ám a szájadat és igyekezzél kedvesnek lenni. Tudod te azt, ha akarod... és vigyázz! el ne rontsd, ha szerencséd kínálkozik...» Fellázadt erre Márta büszksége, leányos idealismusa. Szégyelte, hogy feleségül kínálni viszik oda. Fájt neki, hogy mindúntalan így szólt az anyja a férjhezmeneteléről, mintha csak azért volna a világon, hogy a nyakába dobják valakinek, akárkinek, akárhogy, csak hogy főkötő alá kerüljön. Azzal nem látszottak törődni a szülei, hogy nem töviskoszorú lenne-e számára az a főkötő? Gábor jelenlétében úgy érezte, mintha annak tudnia kellene, hogy nézőbe vitték oda a számára, s ez annyira megalázó volt, hogy nem tudott a szemébe nézni, restelt hozzá szólani, nehogy azt higye, kaczerkodik vele. Ezért társalgott annyit Zalathnayval,

daczára az anyja feddő pillantásainak, hogy ne kellessen Gáborral foglalkoznia.

Lalánczyné kikérdezte Serédynét Zalathnay felől. Az tőle telhető feketének tüntette fel s melegiben elmondta az egész Timár-féle per történetét. Még a Kovács levelét is előkereste, a mit arra vonatkozólag írt, s megmutatta Lalánczynénak. Így aztán szóba jött Kovács is.

— Azt beszélük, erősen udvarol Mártának — mondta Serédyné.

— Igaz, hogy mindig ott lábatlankodik körülötte — felelt Lalánczyné megvetőn csúcsorítva a száját — nem mehetünk bálba vagy színházba, hogy belé ne botoljunk.

— És mit szól hozzá Márta ?

— Oh lelkem ! Nem számít az komolyan ! Amolyan bocskoros nemes . . . meg szegény ördög is. Miből tartaná el a feleségét ? Elég koldus van már a familiánkban ! Meg Márta nem is akármiféle embernek való. Lalánczy-leány a körme hegyéig, de mennyire Lalánczy ! Nem hogy parádéra vágynék, magához való férj mellett kunyhóban is boldog lenne, de meg se tudna szeretni olyan fiskális-félét, mint az a Kovács. Ha szegény leány is, van olyan neve, a mi megér egy jó pártit.

Titkos boszankodással búcsúztak el másnap Lalánczyék. Gábor kevesebbet törődött Mártával, mint a hogy ők szereték volna s a regale-ügyben nem sikerült egyezkedésre birni Serédy Ferenczet. De Lalánczyné nem adta fel a reményét. Valami ürügyet keresett, hogy Mártát átküldhesse pár napra Lalánczról. Talált is. Nemsokára kezdődik majd a befőzés Seréden. Megkérte hát Serédynét, hogy oktassa erre a mesterségre Mártát. Serédyné örömmel állt rá. Megegyeztek hát, hogy egy hét múlva áthozzák Mártát pár napra Serédre.

Alig fordult ki a koci az udvarról, korholni kezdte Mártát az anyja s korholta hazáig.

— Úgy viselted magad, mint valami liba papkisasszony, mintha félnél Serédy Gábortól. Mit beszélgettél azzal a Zalathnayval, vagy minek hívják ? Jó, hogy nincsen nevelő a háznál. Ha ott ült volna vagy egy az asztal végén, fogadni merek azzal sziveskedtél volna . . . Epen ilyen gögös nép előtt, mint az öreg Serédy kellett volna épen azzal társalognod, a ki legelőkelőbb a társaságban. Hiszen nem vagy te pesztonka !

Szegény Mártának majd hogy köny nem csordult ki

a szeméből. Nem volt gyönyörűség az élete otthon, mióta már-már attól félt az anyja, hogy pártában marad. Azóta keményen bánt vele, mintha tűrhetlenné akarná tenni számára az apai házat s mintha szégyent hozott volna a családjára azzal, hogy még nem ment férjhez huszonkét éves korában.

XVI.

Csakugyan meg is érkezett Márta a befőzés idejére. Az, anyja kísérte át, azután ott hagyta. Sehogy se találta magát Seréden az első napok alatt. Nehogy Gáborral kelljen lennie, lehetőleg állandóan Serédyné közelében maradt, vele járta a konyhát, pinczét, padlást. Gábor észrevette a vonakodását, s mint házigazda fia, kötelességének tartotta, hogy kettőzött figyelmességgel igyekezzék legyőzni, a mit iránta érzett ellen-szenvnek hitt. Ha csak szerét tehetette, szórakozásról gondoskodott. Megmutogatta Mártának a kastély nevezetességeit, elbeszélte az azokhoz fűződő emlékeket, melyek sokszor mindkettőjük családját érintették. Majd a könyvtár polczairól szedett le, régi érdekes foliansokat vagy a park pittoreszk részeihez vezette Mártát, a honnan a legszebb kilátás nyílt a völgyre, vagy a hol a legszebb régi fák állottak.

Néhány nap múlva meg is szűnt iránta Márta tartózkodása. Sok olyat mondott Gábor, a mi egészen új dolog volt előtte, a mi érdekelte. Sok világot bejárt, sokat is látott, tanult s ezért elbeszélései, gondolatai egy új világot tártak fel Márta előtt. Nagy olvasottsága, meg épen bizonyos tiszteletet ébresztett iránta a fiatal leányban. Még nem ismert embert, a ki ennyit tudott volna. Vágya támadt, hogy ő is bővítse ismereteit s e végett, ha valami könyvről, íróról szólt Gábor, igyekezett az emlékébe vésni az új nevet, könyvezímet, hogy este, mikor egyedül volt a szobájában, feljegyezze magának. Az volt a szándéka, hogy meghozatja Pestről valamennyit. Gábor mind szivesebben beszélgetett vele. Észrevette, hogy nyílt az értelme s örömmel hallgatja. Jól esett végre olyan valakivel társalognia, a ki más iránt is érdeklődik, mint a gazdaság, mindennapi élet apró-cseprő gondjai, vagy rég múlt jelentéktelen események iránt.

Észrevette Serédyné legott, hogy Mártát jobban érdekli

Gábor, mint a befőzés, a mitől hangos és szagos volt a konyha-épület. Ébredő szerelmet sejtett a leány szívében s megörült neki. Nagyon megszerette Mártát, talán nem is annyira az egyéniségeért, mint azért a kis változatosságért, a mit a jelenléte hozott a serédi kedélytelen életbe. Jól esett egy fiatal leányarczot látnia maga körül, leányos nézeteket hallania, a mik eszébe juttatták a saját leánykorát. Meg a kezére is igyekezett járnai Márta a ház körül. Nem bánta volna, ha ott is maradna végleg náluk. Mindenesetre jobb lenne, mintha Gábor a fővárosból vagy idegen vidékről hozna a házhoz valami «figurás grófnét», a ki őt magát lenézné vagy háttérbe szorítaná. Különösen attól irtózott, nehogy mágnásleányt vegyen nőül Gábor. Igyekezett hát mennél tovább ott tartani Mártát s alkalmat adni rá, hogy a fiatalok zavartalanul lehessenek együtt.

Ezért azt ajánlotta egyszer, úgy napnyugta után, hogy kocsizzanak egyet. Serédy Ferencz ellenezte, hogy későre jár az idő, haza se kerülhetnének, a míg besötétedik.

— Hiszen teli hold van! — kapaczitálta a felesége. — Minek áll az istállóban az a sok ló, ha sohase jár rajta senki? Végre ráállt a férje.

Két kocsival indultak útnak. Serédy Ferencz meg a felesége hintón mentek, Márta pedig Gábor négyesfogatán ült, Gábor mellett.

Vasárnap volt. Virágos kalapú, sarkantyút pengető legények jártak a faluban s egy-egy sorban három-négy parasztleány illegette magát utczahosszat, egymás karjába kapaszkodva, tarka keszkenővel a kezükben. A templom előtt körtánczot jártak. Leányok, legények körbefogózkodva forogtak egy karcsú barna leány körül, a ki virágos perkálszoknyában, selyem pántlikába font hajjal, himzett derékben — a mit «bújjbelé»-nek hívnak arrafelé, élhetetlenül nézett jobbra-balra, hogy melyik legényt válaszsza. Végre odavetette a keszkenőjét egynek s azután azzal járta középen a tánczot a többiek énekére. A nappal haldokló fényében lebegett, röpködött a sok tarka-barka bokorugró szoknya, sürgött-forgott a fehér-pruszlíkos leánysereg, színes, mozgalmas képpel elevenítve föl a poros, lesült akáczok, fehérre meszelt zsüpfedelű házak egyhangúságát.

Mártának nagyon tetszett a falu népének ez a mulatsága.

Kedve lett volna leszállani a kocsiról s a körbe állva együtt danolni a leányokkal:

Lányok vannak a toronyba', arany koszorúba',
 Arra mennek a legények sárga sarkantyúba,
 Lányok, lányok, szépek vagytok, piros az orcátok,
 Kertbe mentek? rózsát szedtek? — fáj a szívem rátok.

Gábor meglassította lovai járását.

— Lássa, felüti bennem a fejét ilyenkor a magyar paraszt természet — szólt Mártához — magam is oda szeretnék állani sarkantyús csizmában, muskátlis kalapban...

Márta meglepetten nézett rá. Maga se tudta min bámúl jobban, azon-e, hogy Gábornak ugyanaz a gondolata támadt, mint neki, vagy hogy ez az évek óta idegen földet járó, annyit olvasott, tanult ember egyszerre magyar parasztok érzéseit érzi.

De a mint észrevették a parasztok, hogy nézi őket az uraság, vége szakadt a danolásnak, táncznak. Felbomlott a kör. Szégyenkezve oszlottak néma csoportokba. Elkaczagta magát valamelyik a leányok közül. Kissé oldalba lökte ezért egy másik. Most már a többi is alig bírta magába fojtani a jó kedvét.

— Menjünk, ne zavarjuk őket — mondta Márta.

Gábor a lovak közé vágott s gyorsan robogott tovább a kocsi. Nyomban felhangzott mögöttük ismét a dal:

«Lányok vannak a toronyba', arany koszorúba'...»

— Szép magától Gábor, hogy magyar ember maradt a külföldön is — szólt Márta — nem hittem, hogy még jó magyar legyen.

— Pedig... talán az volnék... — felelt Gábor elgondolkozva.

Este volt már, mikor hazafelé mentek a hársasi sikon. Kicsillant a mocsár vize a gömbkoronás fűzfák közül. Párak homályosították el a fényét, mintha a mögüle kelő hold lehelt volna a tükrére. Hangos volt a nádas, sipított, bűgött, susogott, brúgatott ezer hangján, akárcsak valami ördög-orgonája. Túl rajta apró fénypontok láncza siklott tova. Vonat jött. A mint szinte csúszni látszottak a lámpák s tüzet okádott a gép, olyan volt, mintha mesebeli kígyó kúsznék elő a sás közül.

Gábor megállította a négy szürke lovát.

— Hallgassa ezt a muzsikát! nézze a remek képet — szólt Mártához. — Kétkedik benne, hogy jó magyar vagyok-e? Magam sem tudok itélni felőle. De annyi bizonyos, hogy ezek az esték, ezek sokszor jutottak eszembe oda kinn is. És olyankor úgy vágytam haza! Hiszen másutt is van mocsár meg fűzes, másutt is így kel a hold, így ragyognak a csillagok és — tudja a jó Isten — mégsem ezt érzem más földön. Talán az teszi, hogy ott hátul épen Hársas van, ez az út meg Serédre vezet... És nézze ott az ég aljában a szélmalom silhouette-jét, a szárnyak fekete X-ét. Olyan jól illik oda a világ végére az az X, az «ismeretlen» jelképe...

— Miért van hát annyit távol hazúlról? — kérde Márta.

— Talán egy ábránd, egy gyermekes rögeszme hajtott túl azon a vonalon, a mit kis koromban a világ végének hittem, hogy megfejtsem, a mit az az X jelenthet... hogy keresek egy megoldást.

— És megtalálta azt a megoldást a határon túl? — kérdezte Márta félénken, attól félt, hogy indiskrét a kérdése. Nem értette egészen Gábor szavait.

Gábor megindította a lovakat.

— Nem is sokáig kerestem — felelt — azután meg lemondtam a keresésről végleg.

Márta azt értette meg Gábor szavaiból, hogy annak a lelke mélyén valami nagy keserűség lappang. Résztétellel emelte az arczára a nagy, jóságos szeméit. Gábor odanézett. Úgy látta, hogy a holdfény Márta szemében egy könnyen csillant meg. Megilletődött rajta. Nem hitte, hogy neki szól ez a könnyecspe, de mégis csak gondolkozóba esett rajta.

IFJ. KORÁNYI FRIGYES.

AZ ŐSI SZELLEM.

Nemzeti nagy multunk óceán mögöttünk,
Kopár kis jelennek partján kikötöttünk.
Mennyi vad viharzás hánya, tépte gályánk!
Mégis, ős erővel minden bajt megállánk.
Végre itt van a part: a jelen, e próza! —
S im, ez őserönket munkára aprózza.
Viharokban verve vérünk annyi ömlék,
Hogy pirosra festé bösz habok özönjét.
Most csupán verejtek ül ki homlokunkra
S már ez is lecsüggeszt; akadoz' a munka —
És mihelyt bajunk sok, de kevés a pénzünk,
Ős szokás az ősök lelkeit idéznünk.

— Honfoglaló Árpád, hősi apánk, hol vagy?
Tekints fiadra, szorultságunk oly nagy!
— Szent István királyunk, apostoli bölcsünk,
Segíts meg, ne engedd, hogy örök gyászt öltünk!
— Seregekből fejvel kitünő Szent-László!
— Nagy Lajos, te trónrul négy tengerre látszó!
Hős Hunyadi János, Igazságos Mátyás,
Értetek is hányszor eped a kiáltás.
— Bocskay és Bethlen, Rákóczy, Bercsényi —
S mind multbéli hősök, hazánk szemefényi
Ébredjetek! . . . Kelj föl ősi magyar szellem
Szürke új világunk ezer baja ellen!

Hallom, egyre hallom ez esengő hangot.
Ó, ha zúgna, mint a félrevert harangok,
Híván hadi vészben véres viadalra,
Elszánt nagy merésre, büszke diadalra,

Vagy hős néphez illő nagyszerű halálra :
 Béna kétkedésem szárnyas hitre válna
 S míg a rémes érczhang zúgva kongna-bongna,
 Lelkem bús hevében mennyekig csapongna! . . .
 De nem ilyen hang a szaporán esengő,
 Csak csilingel egyre, mint a csacska csengő,
 Észnek, áhíthatnak esőpp zamatja nélkül.
 Ily szellemhíváson komoly szív nem épül.
 Így a csüggedt gyöngye szólogat szerencsét
 S megszokott szavában nincs se hit, se fenség.

Hallom s megsokallom . . . Képzeletem játszik
 S mi valószínűtlen, színvalónak látszik :
 Magyar ősi szellem a hívást megunja,
 Hajlik — szeretetből! — irtó erős günyra.
 S nem hiába már a Jelen kiáltása,
 A Mult mozdulóban az örök hívásra.
 Im, hogy szaván fogja az érte sohajtót,
 Testet ölt, megindul, belöki az ajtót
 S itt az ősi szellem :

«Hívtál --- megjelentem.

Mondd, miben segítek --- s kész vagyok rá menten!»

A jelen magyarja megdöbbenve nézi :
 Ős öles alakja olyan zord vitézi!
 Érczsisakja ormán háromszínű kócsag,
 Vasrostélya résén dörg elé a szó csak.
 Kaczagány párduczna karmai vasmellén
 Összekapcsolódnak, szirt nyakán ölelvén ;
 Csupa zörgő pánczél fedí őt alább is,
 Vaskeztyüben a kéz, vaspántos a láb is ;
 Sarkantyuja hosszú hármas aczél túske,
 Jó, hogy paripába, — nem, hogy összeüssse.
 Csipején csügg súlyos sarokverő szablya,
 Markolatán jobbja, pajzsot emel balja.
 Így áll ott, miként az ősi erő tornya.

A ki földézte egészen másforma.
 Feje addig ér csak, mint amannak válla,
 Alig földi búbját ritkás hajaszála ;

Gonddal ápolt bajsza rávall a kötőre,
 Szoba-levegőtül sápatag a bőre,
 Kissé inczi-fincezi, nyaka hosszú, vékony,
 Tán gerinceze nincs is, annyira hajlékony.
 Keményített gallér, szép selyem nyakkendő,
 Fényes cipellőben lába lingő-lengő,
 Bő plundrában hajtja oda-ide testét,
 Csupa kényelmesség s csupa idegesség.

Im, így állnak szemben. Oroszlán és macska ;
 Bérczrül hasadt köszírt s lecsiszolt szobrocska ;
 Költészet és próza ; Múlt s Jelen, ők ketten.
 És az ős ismétli újra :

«Hívtál — jöttem,
 Mondd hát, mint segítek ? Ne bámulj már !
 Kezdjük.»

S szól az : legelőbb is vedd le a vaskeztyűd',
 Hogy a mihez nyulsz majd, foghasd ügyesebben.
 Nézd itt állam-gépem. Hiba esett ebben,
 Pedig vajmi drága sokszerű szerkesztmény,
 Működtetni rendben alig bírom ezt én.
 Száz kereke, srófja, hajtója és féke,
 Szívója, dugója, csapja és kelleke,
 Minden egyes résznek más a csinja-binja,
 Kenő-fenő írja, kezelési kinja.
 Csak egy esőpp tévesztés, nem is tudjuk hol, mi? —
 S megszűnik egyszerre zúgni, zakatolni.
 Máskor meg, ha bomlik valami szelepje,
 Üres zajjal nyargal, mint a rossz kereplye.
 Nincs ily fura gép több az egész világon,
 Segíts ős, hogy eztán minden összevágjon.

Homlokát a zord ős gyötrött ránczba vonja,
 Hogy felfogja a szót nagy a buzgó gondja.
 Hallja is mind egyig, feszülten figyelvén,
 De haj ! sok lesiklik a pánczélos elmén
 S bele nem furódik.

«Ám lássuk a gépet!»
 S látja, vizsgálgatja s zavartan elképed.

«Akárki csinálta, roppant mesterség ez!»
 Fogja itt is, ott is, de semmit se' végez.
 A pajzsot, a keztyűt zörrentve lehányja,
 Aggatja még mindig párducz kaczagánya;
 Oda dobja azt is, old egyet a vértén,
 Vesződik, vesződik — s vállat von:

«Nem értem!

«Ily masina nem volt még az én időmben
 S így, ha más bajod nincs» —

— Dehogy nincs, van bőven.

«Akkor hamar mondj mást, mert ha már megjöttem,
 Ne menjek el innen úgy, hogy mit se' tettem.»

S az új magyar sóhajt: — A közgazdaságban
 Válságosan teng, pang valamennyi ág van.
 S ép', a mi legfőbb, ép' a földművelés,
 Úgy áll, nincs ki láttán kétségbe ne esnék.
 Az ős közbe mordul: «henyél a jobbágyság,
 Hajdut a nyakára, kár annak a lágyság!»
 — Dehogy, tisztelt őszám, jobbágy nincsen rég már,
 Hanem sok nagy kérdés a körmömre ég már:
 Termelés, fogyasztás, tagosítás, hitel,
 Szállítási díjak, vámügyek, kivitel,
 Határidő-üzlet, nagy költség, rossz árak . . .
 Charybdisek s Scyllák . . . Eszem belefáradt
 A nagy töprengésbe: mit tegyek és mit ne,
 Hogy a magyar földre megint jobb nap sütné?
 Tenni köll, de úgy, hogy javítsak s ne ártsak,
 Beh nagy hasznát venném az ősi tanácsnak!

Az ősz szellem szinte meggörnyed a gondtól,
 A míg sok új bajt hall s jó tanácsot fontol.
 Végre, megfontolván, a mit hallott, hosszan,
 Kivallja:

«Manapság temérdek új rossz van
 A földművelésben, melyet nem ismérek.
 Ebben mint segítsék? . . . Hagyjuk, más bajt kérek».

— Gyáriparom gyöngé, kisiparom gyöngé,
 A kereskedésem beszédül a tönkbe.

Hiányzik a tőke, hiányzik a munka
 S társadalmi kérdés szakad a nyakunkba.
 Javak alig vannak s mégis, megoszlásuk
 Ép' oly szakadást szül itt, mint bárhol másutt.
 Vagyonos osztályról szó alig lehet még,
 De gyűlöli már is mind, a ki ehetnék.
 S nagy tömeg ehetnék s nincs neki mit enni,
 Terjed a szegénység, gátja sehol semmi.
 Szörnyen szomorú a gazdasági mérleg,
 Pénz köllene, sok pénz s honnan vegyem, kérlek! —

De már az ős erre vág segítő arcot:
 «Hát az ó-budai zsidókra vess sarcot!»
 - Sajna, ősöm, most már nem megy az efféle
 S még ha tehetném is, mit érnék el véle?
 Hisz ma meg se' kottyán néhány ezer dénár.

Boszús az ős:

«Ej hát ezt sem értem én már?
 Avvagy nincsenek már izmaeliták sem?»
 — Annyi sincs belőlük, mint egy szemnyi mákszem.
 «S görög kalmár»? . . .

- - Az sincs.

— «S pénz köll mindenáron? —

Úgy tán néhány várost s várat a határon
 (Egyéb segítséget már nem tudok ennél)
 A lengyel királynak zálogba engednél?»
 — De lengyel király sincs.

«Az sincs? Még ki van hát,
 Pénze nincs magyarra a ki hullat mannát?»

— Pénzpiacok vannak, börze nevezetjük,
 Közkölsöneinket már ott jegyeztetjük.
 Vannak banksoportok, árfolyamok, renték . . .
 Ily szavak szédítik az ősi leventét,
 Rácsap az asztalra:

«Elég ebből, hallgass!

Ez is szövevényes, érthetlen s unalmas.
 Mennyi száraz új szót szórtok ez új korban,
 S annyi báj sincs bennök, mint a fűrészporban.

Magad se' tudod tán, mit tesz valamennyi —
 S én tudjam? Ezért köll nékem megjelenni?
 Kedvem volna csúnyán összeszidni téged,
 Mit kérsz új dologban őstől segítséget?
 Csak úgy segíthetlek, ha olyan bajod van,
 Melyhez tudok én is, magadnál is jobban.»

Megszeppenve hallgat a jelen magyarja,
 Az ősi szellem feddő hangja megzavarja.
 Aja-baja van még ezerféle fajta —
 S ha az sem segíthet, ki segítsen rajta?
 Még fölpanaszolná, hogy a tudományban
 A világ mily nagy lett s honn mennyi hiány van!
 Hogy a művészetben hol vannak már mások
 S mily gyérek a méltó honi alkotások!
 Hogy a dicsőn kezdett szent irodalomban
 Czégérező hűhó divat egyre jobban.
 S millió betű révén terjed ez a kórság,
 Táplálja a hernyót, hervasztja a rózsát.
 S ezt erőnek mondják! . . . Immár minden téren
 Győz az öndicséret, bukik a szemérem.
 Nincs komoly bírálat, a ki bírja, marja,
 Lärmás hazugságot dicspalást takarja.
 Nagyok, a kik durván életolajosznak;
 Nincs igaz mértéke se' jónak, se' rossznak.
 Belső becse semmi sok felfujt sikernek,
 Vakmerő kalózok jobbakat levernek —
 S ily kavarodásban a közönség végül
 Lehurrog ész nélkül s éljenez szív nélkül.

Jelen magyarjának mind e panasz ajkán,
 Hisz úgy sejti, épp ez a legnagyobb baj talán,
 Ez erkölcsi méhely. De meg minek vallja?
 Szert az ősi hogy tudna ilyen modern bajra?
 Ám az türelmetlen:

«Szólj hát!» . . . Végre, bölcsen,
 Ennyit mond csak: — baj van, nagy baj, az erkölcsben

«Hitvány és te tűröd?» — az ősi szinte robban
 S megvető dühében felmagasul jobban —

«Tűröd tehetetlen panasz puha ágán
 Érttem sóhajtozva gyermekesen gyáván!
 Tűröd az erkölcsön a csorbát, a foltot . . .
 Mi a fundamentum, mi tart falat, boltot,
 Hogyha nem az erkölcs? S tűröd, hogy ez romlik?
 S nem félsz, hogy egy bús nap minden összeomlik?
 Ki innen! Ölts fegyvert, ne tétovázz, gyorsan!
 Hitvány, ki harc nélkül sir csak silány sorsban.
 Paripát nyergeltess, magamnak is egyet,
 Kapjunk lóra! s rajta, neki völgynek-hegynek!
 Neki a világnak: védni igazságot,
 Menteni erkölcsöt, büntetni gazságot.
 Hívjunk harczra minden romlott szívű rontót:
 Birtokháborítót, sarezolót, vérontót,
 Hitetlent, sátánnal titkon czimborálót,
 Hamis-pénnel verőben álarany-csinálót,
 Alakos bűbájost, becstelen paráznát —
 Hívjuk ki, öljük meg, égessük le házáat!
 Bár tiz bástya védje és hegyormi várfal,
 Járjunk a czudarság teste-lelkin által!
 Föl, fegyverre! lóra! Ne remegj, induljunk,
 Az erkölcsrontók közt rettentően duljunk!»

Az ős szellem úgy döng, hogy az utód reszket —
 Mit, ő harczra szálljon? Hisz a harczon veszthet!
 Hisz az ősök lelkét ő nem azért hija,
 Hogy a nagy bajt, vész közt, ő maga is víja.
 Óh nem! Ama rontók roppant nagy hatalmak.
 Óh nem! A fejével ő nem ront a falnak.
 S mit az ős ajánlott, az a harczy mód is
 Nagyon donquijote-os, nevetséges, ósdis.
 — Igen tisztelt ősöm, bocsánatot kérek,
 De a romlásirtó harczra rá nem érek.
 S nem is igen lenne értelme és czélja, —
 Gyöngé fegyver már ma hős időd aczélja.
 Ma ismétlő puska járja s Maxim-ágyu,
 Ki neki hajt ennek vakmerőn, az bárgyu!

Fölkaczag a szellem gúnynyal hahotázva,
 Gyöngé új magyarnak reng belé a háza —

S szól süvöltve jobban a viharzó vésznel :
 «Úgy hát léha ajkkal minek is idéztél?
 Mint segítsék rajtad? Nincs rá semmi módom,
 Más az új világod s más enyém, az ódon.
 Építők a régít hősi nyers erőre,
 Százezer furfanggal tör az új előre.
 Én az én időmben jól állék a gáton,
 Te a magadéban szédülsz' kis barátom.
 Én méltó valék az ősi földadra,
 Te se légy az újra gyámolatlan, gyatra!
 Én az én időmnek voltam büszke hőse,
 Te is légy az újnak ügyesen erőse.
 Rám is tört ezer baj s vagy magam leküzdém,
 Vagy kiálltam kínját, nem nyafogva, büszkén.
 Te se fakadj riva akármennyi bajt láss,
 Küzdj, — vagy tűrj, ez is szebb, mint multba sóhajlás.
 Én valék a múltnak, légy te jelen bátra,
 Mindhiába pislogsz ijedezve hátra.
 Ha új kátyú fog meg, soh'se húz ki multad,
 Egy segít, ha dolgod buzgón megtanultad —
 S végzed küzdve, győzve, okosan, serényen,
 Új erőre kapva példás ős erényen,
 De mi mult örökre, soh'sem esdve vissza,
 Csodát nem remélve, csak magadba' bízva ;
 Nem velem dicsekve renyhén és kevélyen,
 De korodnak minden titkát értve mélyen.
 Jaj, ha létjogodnak csupán engem nézel,
 Ha új létsatákra ős lelket idézel !
 Hogy rád a hanyatlás bélyegét ne süssék,
 Nem ős, új szellemre van nálad ma szükség!
 Új szellemre, milyet a sírban is áldott
 Legnagyobb magyarnak lángelméje álmodt,
 Napnyugatra nézvén szent irigykedéssel :
 — Népem, kelet népe, hát te meddig késel ? . . .
 Új szellemre s nemcsak hiú külső mázra ;
 Idegen ne adja, csak tette példázza.
 Új szellemre, a mely lelkedből lelkedzik,
 Új tehetségképen benned gyökeredzik.
 Ezt ne várd az égtől s ne kérd ezt is kölcsön,
 Teremtsd meg magadban, hogy téged betöltsön.

Új tudás, új munka, új erkölcs e lélek —
S magam is, javadra, ebben újra élek.
A mi örök bennem : fajtánk nagy rejtelme,
A magyar hév — éled új időkre kelve
S mint amaz új szellem dicső ihletése
Ragad honépítő alkotó merésre. —
Új szellem ! Új szellem ! Tárd ki kebled annak !
Új időknék árján új eszmék rohannak,
Új munka hatalmán zsendülnek és nőnek
Felséges reményi a magyar jövőnek.»

Kozma Andor.

BECK VILMA.

(Utóirat.)

A *Budapesti Szemle* tavalyi szeptemberi számában közölt dolgozatom megjelenése óta több érdekes adatot sikerült összeböngész-nem, melyeknek segítségével most módomban áll a már elbeszélt dolgokat némi tekintetben kidomborítani és egy-két hibát helyre-igazítani.

Mindenekelőtt is megbízható forrásból úgy értesülök, hogy az «a régi honvéd», ki a *Budapesti Hirlap* 1901 márczius 6-iki számában fölszólalt, helyes nyomon járt, midőn úgy gyanakodott, hogy Beckné a branyieskői bravúr után «szaglászni» jött el Görgey táborába, mert az álbáróné csakugyan mint Kossuth kéme szerepelt Görgey főhadi szállásán s itt mindig annak is tartották őt épen úgy, mint társnőjét, egy fiatal, elég csinos úri nőt, kit Racidula hozott el magával a táborba. Különb, mint láttuk, mindkét nő mint hadi kém is járt az osztrákoknál.

Az *Új Idők* 1900-diki számában megjelent közleményt mind-
eddig nem sikerült megszereznem, de dr. Halász Sándor tanár úr közölt belőle kivonatot a *Hirlap*ban feleletül «a régi honvéd» támadására. Ebben az események egy kissé össze vannak kúszálva. Azt állítja ugyanis a szerző, hogy Kászonyi Dániel nagyon érdekes regényt írt az emigráns életből, mely szintén éles vádirat volt Görgey ellen. Művét egy kép is díszítette, melyben Görgey menekül a kivégzett tábornokok és elesett honvédek csontvázai elől stb. s hogy Kászonyi megküldötte művét a tábornoknak Klagenfurtba, a ki erre tollat ragadott és a londoni támadásokra feleletül megírta *Mein Leben und Wirken in Ungarn* című művét, mely Lipszében 1852-ben jelent meg. Ez a dátum helyes s azért a mű nem lehetett felelet a regényre, mert ez csak tizenkét évvel később, 1864-ben jelent meg, még pedig Berlinben, nem Londonban. Címe *Die Lorette. Bilder*

aus dem Emigranten-Leben zu London (négy kötet), de kép nem díszítette ezt a munkát. A képnek hasonmását nemrég Anatole Wacquant közölte (*Die Ungarische Donau-Armee 1848. 49.* Breslau, 1900.) s azért nem kell bővebben leírnom. Történetét maga Kászonyi meséli el *Ungarns vier Zeitalter* című szintén névtelenül (1868-ban Lipcsében) megjelent munkájának 3-ik kötetében és szerinte a valódi tényállás az volt, hogy Kászonyi már Komáromban megkezdette és még Hamburgban befejezte a rajzot és itt Guntrum könyvmdájában számos példányt nyomtatott belőle, melyekből sok elkelt, úgy hogy 200 tallér haszna volt belőle. Az első példányt «*vor der Schrift*» Eszterházy Pál gróf megküldötte Görgeynek postatérítvény mellett ily ajánlással: «A hamburgi magyar emigráció részéről megküldi e tükröt az áruló Görgeynek Eszterházy Pál.» A posta-térítvény a tábornok sajátkezű aláírásával pontosan visszaérkezett. A kép eredetije állítólag Kászonyi aláírását viselte, de ez eltűnt a modern hasonmásról. Ámbár a *Lorette* csak regénynek volt szánva, a történeti háttér és milieu annyira ki vannak benne domborítva, hogy majdnem emlékirat lett belőle. A szereplők álnevei is úgy vannak választva és cselekvéseik oly élethíven ábrázolva, hogy rögtön fölismerjük eredetieiket. Így például minden nehézség nélkül ismerjük föl Pulszky Ferenczet «*Franz von Orrasi*»-ban, «*der mit der langen Nase*» és «*ehemals Unterstaats-Secretär in Ungarischen Ministerium des Jahres 1848.*» Még lakását is megtaláljuk (13. Petersburg Place Bayswater, London).

Persze Beck Vilmának is jutott szerep a regényben, Baronin Sütő (= pék) néven, valamint társának Derra Konstantinnak (Herr Constant von Derű) is. A báróné elfogatása Birminghamban éjnek idején Mr. Ladnitt (Tyndall) házában szintén le van írva, de a tárgyalás a rendőrség előtt nem úgy van elbeszélve, a mint ez valósággal megtörtént, hanem egészen phantastikus irányt vesz. A báróné ugyanis nem csalásért, hanem méregkeverésért áll a rendőrség előtt és nem hal meg a tárgyalás előtt, a mint az valóban megtörtént. Másrészt azonban a tanúk Tonpey (Peyton), Wadson (Dawson), Landrey (Rylann), Posglow rendőr (Glossop) és a környezet (New Street, Birmingham; a czellák Moor Streetben, de sőt még a korecsma a «*Henne und Hühnchen*») a valódi történetből vannak merítve, illetőleg a természet után híven utánozva.

Beck Vilma kilétét illetőleg két versiót ad Kászonyi. A történelemnek szánt munkában azt írja, hogy a bárónét még otthon Magyarországon ismerte, hogy egy Horeczky báró leánya volt és

férje őrnagy a mérnökkarban, ki Bécsben a császáriak támadása alkalmával esett el. Tehát ismétli azt a mesebeszédet, a melynek alaptalanságát Mednyánszky Cäsar már régen bebizonyította.

A regényben ellenben Sütő báróné, született Pereszley Vilma egy jómódú pozsonymegyei földbirtokos leánya. Apja főszolgabíró a Csallóközben. A leány tizenhét éves korában beleszeret egy fiatal francziába, kivel megszökik, de ez megcsalja és cserben hagyja őt. Ezután Bécsbe kerül mint társalkodónó Sütő bárónőhez és három évig marad vele; ennek halála után pedig a báró elveszi Vilmát második feleségül. Ez körülbelül 1836 vagy 1837 körül történt. Sütő nem volt igen gazdag ember; volt neki egy kis birtoka Nógrád megyében, közel Losonczhoz. A forradalom kitörésekor őrnagy volt vármegyéjének nemzetőrségében és a Bácskában a ráczok ellen hadakozott, később pedig Görgey alatt szolgált ugyanabban a zászlóaljban mint «Zengei», a kiben magát Kászonyi Dánielt vélem föl ismerhetni. A világosi fegyverletétel után a báró Aradra került és tizennégy évi fogságra ítélték, de néhány hónap mulva meghalt a börtönben és özvegye kis leányával Komáromból Angliába költözött. Ez persze mind regénynek van szánva, de lehet benne egy parányi valóság is és még talán nyomára vezethetne Beck Vilma valódi származásának. Reméllem, hogy «egy régi honvéd» kegyes figyelmére méltatta a *Budapesti Szemle* hasábjában már elmondottakat és azóta ő maga is arra a belátásra jutott, hogy túlszigorúau ítélte el Beck Vilmát, mint afféle «kóbor dámát», ki jött-ment, feltűnt-eltűnt, és «maga örült legjobban, ha mélyebben nem fűr-készték viszonyait és szándékait».

Beck Vilma első könyvét illetőleg azt írja Kászonyi, hogy az asszony némi segítséggel írta azt meg, de elbeszéléséből eléggé világos az is, hogy neki (Kászonyinak) nem volt semmi része a munkában. A második könyv tervezésénél azonban Beckné kikérte tanácsát és miután forradalom előtti élete nem volt oly eseménydús, hogy arról egy egész kötetet összeírhatott volna, Kászonyi azt javasolta neki, hogy nem annyira a saját életrajzát, mint inkább korának történelmét írja meg az angol közönség számára s ebben ő segítségére lehetne. Beckné elfogadta a jó tanácsot és Kászonyinak odaigérte a könyv elárusításából eredő tiszta haszon egy részét. Már elébb láttuk, hogy Kászonyi mint irnok is segédkezett; a korrajzból pedig megtudjuk azt is, hogy ő szintén Tyndalléknál volt megszállva s ezzel ő rögtön elárulja magát, mint azon magyar nyelven fogalmazott, titokzatos naplónak szerzőjét, melylyel Toulmin Smith és

társai oly nagyra voltak az egész «Beck-affaire» folyamában. Egszersmind meg van fejtve ezúttal az a kérdés is, hogy hogyan kerülhetett az a napló Londonból Birminghamba Tyndallék házába.

Pulszkynak Beck Vilma ellen való, kiméletet nem ismerő gyűlöletének magyarázatát Kászonyi a regényben, a nő emlékiratainak végén (csak a német kiadásban) található kifakadásaiiban véli föltalálhatni és az asszony üldözését a boszú munkájának tartja. A történelemnek szánt emlékiratokban ellenben Kászonyi az asszony vádbafogását a Mihalóczy-ügygel hozza kapcsolatba, mely részletesen van leírva a harmadik kötet elején.

Beck Vilma emlékiratainak mint történelmi forrásmunkának értékéről legújabbán Anatole Wacquant ejtett ítéletet fönnebb említett azon munkájában, melyet a magyar dunai hadsereg működéséről írt. A német szerző szerint az asszony könyvét, fölötte nagy óvatossággal persze, a komoly történetíró is fölhasználhatja a forradalom történelmének egy-egy homályos zugának megvilágítására. Szerény nézetem szerint azonban az óvatos történetíró teljesen mellőzni fogja azt még akkor is, ha nem áll rendelkezésére más biztosabb forrás.

A múlt nyáron dolgaim hosszú évek után elvittek ismét Birminghamba s fölhasználtam a rendelkezésemre állott rövid időt arra, hogy fölkeressem a St. Bartholomeis plébánia templom régi sírkertjét, hol a szerencsétlen véget ért asszony el van temetve. A temető a város közepén van és időközben angol szokás szerint nyilvános séta-kertté alakították át azt. A síremlékek legtöbbje eltűnt, a sírhalmokat elegyengették, apró fácskákat és bokrokat ültettek csoportokban mindenfelé; aszfaltozott gyalogösvények szelik át minden irányban a régi temetőt s a kényelmes padokon dajkák és naplopók élvezték a verőfényt és friss levegőt. A plébános a külföldön nyaralt, káplánjait pedig, miután hétköznapi volt, hiába kerestem a templom közelében. Csak a templomszolgával beszélhettem, nála pedig nem volt meg annak a vasszekrénynek a kulcsa, melyben a sírkertben eltemetett halottak névjegyzékét őrzik s így ezúttal nem volt alkalmam a Beck Vilma halálára vonatkozó bejegyzést lemásolni.

KROPF LAJOS.

ÉRTESÍTŐ.

Dénes Tibor, Páriák. Regény. Budapest, Grill. 1902.

E regény az elbeszélő termékek azon osztályához tartozik, mely mindinkább közkedveltségű lett és most talán virágkorát éri: a megfigyelő regényekhez. Nem rendkívüli eseményeket vagy embe-
reket, érdekes vagy meglepő bonyolulatokat kíván a regényíró sze-
münk elé állítani, hanem mindenekelőtt pontosan, részletesen meg-
akarja figyelni és leírni azokat a typosokat, a kik közt mozgunk és
azokat a jelenségeket, melyeket a korabeli nyilvános vagy magán-
élet élénk tár.

Dénes Tibor e regényében különösen két osztályt tanul-
mányoz: a börzevilágot, a meggazdagodott vagy meggazdagodó
zsidóságot és az elszegényülő magyar gentryt. Igaz, hogy az utóbbit
inkább csak torzképben tünteti elénk.

Regényének egyik főhiánya, hogy a regény eszméje és a
cselekvény nem fedi egymást. A regény címében megnevezett
páriák a zsidók. A regény hősnője egy szívtelen, kaczér, erkölcs-
telen gentry-leány, Jutti, kinek apja elverte a családi vagyont.
A leány behálozza a regény hőst, egy gazdag fiatal zsidót, ki el is
veszi. Jutti azonban megcsalja a férjét. «Mért csalt meg? — kérdi
a regény végén a kiábrándult férj feleségét. — Gyülöl?»

— Nem gyülölöm.

— Nem voltam mindig jó ura?

— Az volt.

— Hát akkor miért? Hát nem vagyok épen olyan ember
mint akárki más?

— Nem Tihamér, maga nem olyan. Maga zsidó...

Van-e a szerző e megoldásában igazság? Az asszony ledér,
haszontalan. Csak azért ment nőül urához, mert a családnak és neki
pénzre, sok pénzre volt szüksége. Igaz-e, hogy azért csalta meg

férjét, mert zsidó? Vajon hú marad ez a demimonde természetű asszony ahhoz a férjhez, kit nem szeret, ha az véletlenül kereszttyén volna? Nem valószínű. A zsidó faj problémának ehhez a házasságtöréshez semmi köze. Ez a lelketlen nő fajkülömbőség nélkül árulja el majd férjét, kihez csak pénze végett ment nőül. Ez a Jutti megcsalta volna Tihamér férjét, akár katolikus, akár protestans, akár nazarenus vallású. A szerző a zsidó kérdést csak bele erőszakolta a regény meséjébe.

Épen olyan erőszakos a szerző tendenciája, a mint ennek a mesének a keretében mutatkozik. «Te zsidó vagy, — mondja a kikeresztelkedett Tihamérnek egy barátja, — az ő szemökben zsidó voltál és az maradsz. Örökkön számkivetett, kergetett Ahasverus népe vagytok ti az Uristennek, küszöbről elvernek, tűznél helyetek nincs. Hiába hozzátok a legszebb áldozatokat: szeretetet, életet, vagyont, szellemet. Együtt áldoznotok a többiekkel, ugyanaz oltárnál nem szabad. Az adományt elveszik, de az adakozó csak pária.»

Van-e higgadt olvasó, a ki a modern magyar zsidóság szerepének illetően föltüntetését nem tartaná túlzásnak? Általán illik-e a regény címe: *Páriak* a modern zsidóságra, a mely politikai befolyásban és vagyoni állásában egy félszázad alatt oly jelentékenyen gyarapodott? Kétségtelen, hogy van bizonyos zsidó problémája a modern társadalmi életnek: kétségtelen, hogy e problema föltüntetése és megérzékítése hálás tárgya lehet a regény költészetnek: csakhogy e problema magját több realitás-érzéssel kell kihámozni, semmint a mi szerzőnk teszi.

A regény ez alapeszméjének kifejtése, a logikai-tendentiósus váza gyenge. De szívesen elismerjük, hogy a szerzőnek igenis van regényírói tehetsége. A kis dolgokban szerencsésebb, mint a nagyokban. Regényének vannak részei, a melyekben igen jó, intim részletekbe ható megfigyelőnek bizonyul. Az öreg Reinesz üzleti irodájának élete igen híven van elének állítva és igen érdekes a lóverseny leírása is, a mint a szerző pontosan elmondja egy lovasnak érzelmeit a versenylovaglás alkalmával: hogyan érzi némiképp ösztönyszerűen saját lovának és a többi versenyző lónak minden mozdulatát, előnyét és hátrányát. Ohajtjuk, hogy a szerző a részletmegfigyelésekben gyakorolja és fejleszsze elbeszélő és általában írói tehetségét: a nagy társadalmi problémáknak cselekvényben való megérzékítésére még nincs elég költői ereje és abstraháló, elvonó képessége.

ls.

Az egyenes adók reformja. Írta Fejér Miklós. Budapest. Athenaeum. 1901. Ára 1 korona 20 fillér. 66 lap. •

« . . . Kész vagyok az adózásra, habár

Nem is tudom, mire fordítják azt, sőt sejtem, hogy vízbe esik, levegőbe párolog, vagy idegen kezekre ragad az egész ; . . . habár

Laposra nyom az adó mennyisége és súlya» —

mondja halhatatlan Széchenyink*) s vajon hány és hány magyar mondja ezt ma hatvan év múlva — bár más értelemben — vele ! Iparos és kereskedő, földbirtokos és haszonbérelő, háztulajdonos és hivatalnok, — mind az adók szertelen súlya miatt panaszkodik s égető szükségét látja, panaszaival sürgeti a várva várt adó-reformot.

E reform-munkálatokhoz kíván tervezetekkel hozzájárulni az előttünk fekvő füzet is. Egy tapasztalt elme reális és átgondolt propositiói ezek, élénk érzékkel a legkülönbözőbb foglalkozású egyének fölfogása s érdekei iránt és a mai kor socialis viszonyai iránt. Elmékedéseit a pénzügyminiszteriumban folyó tanácskozások elé terjesztett miniszteri emlékirathoz fűzi, s annak fonalán ismerteti a jelenleg fönnálló adórendszert, a szőnyegre került kormányterveket s a saját indítványait, melyek kiválóan azért érdekesek, mert az író közvetlen s igen tág körű tapasztalatain alapulnak. Ez aránylag kis — s az ily tárgyú művek vastag kötetéhez képest mindenesetre kisebb terjedelmű művecskéből az érdeklődő s a tanuló egyaránt teljes képét nyeri a fönnálló egyenes-adórendszer mai mivoltának s főbb vitás kérdéseinek.

Tervezeteink realitását mi sem mutatja jobban, mint az, hogy javaslataiban nem egy fényes államháztartási többlettel kecsegtet, mely a járatlan újságolvasók szemében szokott csak a finance-genie ismertetőjele lenni, hanem végeredményében constatalja, hogy azok keresztülvitelével egyenes adóink 8,300.000 frttal kevesebb jövedelmet hoznának a kincstárnak, mint a ma fönnálló rendszer. E hiányt azonban a pontosabb, szigorúbb, tapintatosabb adóigazgatással kívánja csökkenteni ; már nem lép föl azzal a vérmes reménnyel, hogy e hiány egyszerre, az első évben el fog tűnni, de azt évek során át kívánja a fokozódó bevételekkel kiegyenlíteni.

---

*) *Adó és két garas.* Budán. 1844. 3. lap.

Adórendszerünk eredete az absolutismus korába nyúlik vissza. A közteherviselés elvét az alkotmányos Magyarország mondta ki, de végrehajtani azt, rövid életű volt. Az új alkotmányos korszak e téren új rendszert nem teremtett s adótörvényeink a toldozás és foldozás munkájára voltak kénytelenek. Innen ered adóink s adóigazgatásunk rengeteg kuszáltsága.

«A reformot» — mondja írónk — «nemcsak az állami adókra, hanem bármi néven nevezendő közszolgáltatásainkra is ki kell terjeszteni, hiszen épen e mellék- és pótagadók sokasága, óriási aránytalansága teszi közteherviselésünket majdnem elviselhetetlenné. Például maga a községi pótagadó — 0—350 % között ingadozik».

A reform azonban az alapadóknál, az egyenes adóknál kezdendő. Írónk ezeket három csoportba sorozza :

1. a melyek különböző, de mindenesetre valami vagyont, illetőleg annak jövedelmét terhelik ;
2. a négy osztályba sorozott kereseti adók ;
3. a megszüntetendő általános jövedelmi pótagadó helyébe lépő új jövedelmi adó.

Az első csoportba tartozó adók közül a földadó s a házadó szorúl szerzőnk szerint leginkább a reformálásra. A földadót vizsgálva kifejti a kataszter-készítés rendkívüli nehézségeit ; nem tartja a mai katasztert teljesen tökéletesnek, de szerinte az «ma sem olyan rossz, mint azt némelyek egyes bérleti összegeknek minden előzetes bírálat nélkül a kataszteri tiszta jövedelemmel való összehasonlítása által föltüntetni próbálják». A földadó kérdésének lényege szerinte abban áll, hogy minő arányban van a mai kataszteri tiszta jövedelem a valóságban a közönséges gazdálkodás mellett elérhető átlagos jövedelemhez ?

Hosszas s az ország legkülönbözőbb vidékein tett tapasztalataira hivatkozva, azt a tételt állítja föl, hogy «a közönséges gazdálkodás mellett elérhető valódi jövedelem kétakkora, mint a földadó alapját képező kataszteri tiszta jövedelem». Ebből folyólag helyes, igazságos arányban a mai földadóalap kétakkora adókulcsot, vagyis százalékot bír meg, mint a mekkora öt szemben a többi vagyont terhelő adókkal megilletné. S miután a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adójának, a bányaadónak, a tőkekamatis járadékadónak a tiszta jövedelem 10 %-a a kulcsa, melyet szerző föntartandónak vél, úgy a földadó helyes kulcsa a 20 % és nem a ma fönnálló 25.5 % lenne.

A házadó két neménél egyaránt kifogásokra jut az író. A ház-

béradónál az értéktörlesztés fejében levont 20, 25, 30 %-okat túlmagasnak találja s egy átlagos 10 % levonást tart igazságosnak. A mai 16%-os adókulcs e szerint 12·4%-os lenne, a mi a többi adók kulcsához képest nem mutatkozik túlmagasnak. E részben azonban nem állít föl oly határozott propositiót, mint a földadónál, hanem adatok beszerzését sürgeti az épületföntartási költség és értéktörlesztés czimen igényelhető igazságos levonás mérvére, mint a fokozatok közti belső arányra nézve. A házosztályadónál a miniszterium tervezeteivel ellentétben az osztályozásban igen nagy egyenlőtlenséget lát írónk, még nagyobb, mint a házberadónál.

Az osztályozásnak azon ismérveit, hogy az illető ház mily politikai szervezetű községben van és hány lakrész van bérbeadva, nem tartja eléggé kimerítőeknek. Nézete szerint a házosztályadó alá tartozó házak között nem az idézi elő az aránytalanságot, hogy az egyikben sokkal kisebbek a lakrészek, mint a másikban, vagy tegyük hozzá, hogy mily szervezetű községben van, sokkal nagyobb aránytalanságot okoz az a körülmény, hogy a ház és részei miből épültek, hogy van fedve, padolva stb., mily helyiségei mellékhelyiségek, mi a házak térmértéke, magassága, végül hogy beltelken vagy kültelken épült-e, a mi mind igen fontos körülmény, de a mai rendszer számításba nem veszi. Számtalan példát idézhetnénk, hogy írónk ez észrevételei mennyire helyesek s mennyire a való életből vannak merítve. Ezek alapján véli a házosztályadó alá eső házakat új fokozatokba osztva, az adót igazságossá tenni, s enyhíteni azt a fölötte nagy aránytalanságot, mely a házber- s a házosztályadót fizető házak közt létezik.

A kereseti adók tárgyalásánál ez adókat föntartani véli mindaddig, míg az általános jövedelmi adó a mai kiegyenlítő jövedelmi adó megszüntetésével be nem hozatnék. Általános elvként állítja föl, hogy mindennemű kereset megadóztatandó; a kivételes eljárás igazságtalan lenne. Például hozza föl erre nézve az adómentes napszámosok s a megadóztatott gyári munkások közti különbséget.

A kereseti adók általános föntartása mellett mindenekelőtt a családtagok megadóztatását kiküszöbölni óhajtja. Helyes s találó nézete e részben az, hogy «micsoda igazság az, hogy magános egyén ugyanazon keresete után kevesebb adót fizessen, mint az, kinek ugyanannyi keresetből még nejét és gyermekeit is el kell tartani».

A kereseti adók I., II. és IV. osztályát az említett családtagokra vetett adó törlésével föntartandónak tartja a szerző, egyet-

értvén e részben a miniszteri emlékirattal. De beható reformálás szükségét látja a kereseti adók III. osztályánál. Ez adó helyes rendezése képezi az egyenes adók reformjának egyik legnehezebb kérdését, mert nézete szerint a valódi üzleti és kereseti jövedelemnek felénél nagyobb része menekül meg az adótól. Az általános 10 %-nyi adó fölötté magas voltában véli ennek indokát föllelhetni. A contingentalás eszméjét, úgysszinte a tarifarendszert nem tartja célhoz vezetőnek, hanem a progressióban véli a javítás kulcsát föllelhetni, melyet pedig épen ez adónál — nézete szerint — számosan nem vélnek alkalmazandónak. Terve a következő: az ezen osztályba tartozó jövedelmek két osztályba lennének sorozandók; egyikbe jönnének azok a jövedelmek, melyek eléréséhez a személyes kereseten kívül bizonyos vagyonnak a befektetése szükséges. Ezek minimális adókulcsa lenne 5 % — a IV. osztályhoz hasonló progressióval, de minden egyes tétel nagyobbítva az illető jövedelem 4 %-ával, mely 6000 frtnál éri el a 9 %-ot, s azután minden 100 frt után 10 frtot állapítana meg. A másik osztályba a tisztán személyes kereseten alapuló jövedelmek jönnének a IV. osztályu kereseti adó progressiv kulcsával, 1 %-on kezdődve. E mellett fontosnak tartja a kezelés szigorítását, kiválólag a bevallási, tanuzási és adatszolgáltatási kényszer behozatalát s — a mi valóban igen megfontolandó — az adóeltitkolások szigorúbb megbüntetését.

A főnnálló egyenes adók kritikája után szerzőnk a létesítendő személyes jövedelmi adó életbeléptetésére tér át. Ennek szükségességét helyesli, természetesen a jövedelmi pótdadó eltörlésével. Fokozatosan kívánja életbeléptetni, egyelőre az egyenes adók föntartásával, majd azok lassankénti leszállításával, végre a távol jövőben az egész adótehernek egy jól combinált vagyon-adóval kiegészített egyedüli hordozójaként állítva oda.

Ez adónak három részletére tesz észrevételt a szerző.

Első s legfontosabb a létminimum adómentessége. Ennek szükségessége elvitázhatatlan; de helyes gazdasági érzéssel annak fokozatait kívánja megállapítani az egyes vidékek s helyek megélhetési viszonyai szerint; érdekes terve továbbá az, hogy a magasabb qualificatiót igénylő állásban levők számára a létminimum kétszeresét, illetve a qualificatio háromszorosát javallja adómentesíteni.

Második megjegyzése a progressióra vonatkozik. Nem tartja helyesnek, hogy a tervezetek szerint a progressio a 100.000 frtnál megszűnik, mert itt még könnyebben viselhető az adó. Javaslat a következő progressio:

700 forintig	1 ‰	} 100 forinton- ként 0·05 ‰ emelkedés
800 „	1·05 ‰	
900 „	1·1 ‰	
1000 „	1·15 ‰	
1100 „	1·19 ‰	} további 0·04 ‰ emelkedés
2000 „	1·55 ‰	
3500 „	2 ‰	} további 03·0 ‰ emelkedés
4500 „	2·3 ‰	
8000 „	3 ‰	} további 0·02 ‰ emelkedés
10,000 „	3·2 ‰	
14,000 „	3·6 ‰	} további 0·01 ‰ emelkedés
20,000 „	3·9 ‰	
30,000 „	4·20 ‰	} 1000 forinton- ként 0·05 ‰ emelkedés
40,000 „	4·4 ‰	
100,000 „	5 ‰	} további 0·03 ‰ emelkedés
		} további 0·02 ‰ emelkedés
		} további 0·01 ‰ emelkedés

Itt ismét minden 1000 frtnál 0·005 ‰ és így tovább.

Végül sürgeti a külföldön lakó s jövedelmüket külföldön költő honpolgárok magasabb megadóztatását, leküzdeni kívánván az ezzel kapcsolatos kezelési nehézségeket. S az oly országban, mint a miénk, fölötté kívánatos már morális szempontból is, hisz «a külföldi módi» követése ma épen oly epidemia, mint száz évvel ezelőtt!

Ezekben állnak Fejér Miklós javaslatainak főbb vonásai. A gazdag tapasztalat meggyőző erejével terjesztvék azok elő e füzetkében, melyet minden olvasó csak azzal az óhajttal tehet le kezéből, hogy vajha minél inkább érvényesülhessenek ez elvek adófizető népünk sorsának javításán a jövő intézményeiben.

Kármán Elemér.

*Les Encyclopédistes par Louis Ducros. Paris, H. Champion, 1900.
p. 376. Fr. 7·50.*

Csodálatos, de igaz, hogy a francia irodalomnak nem volt még rendszeres, kimerítő monographiája szellemi életének legfényesebb, legmozgalmasabb, leghatásosabb koráról, az encyclopædis-

tákról, úgy hogy a ki közelebbről meg akart e korrall, annak vezéreszméivel s szereplő alakjaival ismerkedni, kénytelen volt Morley angol művéhez folyamodni. E hiányon óhajtott Ducros, az aixi philosophiai facultas dékánja jelen művével segíteni; czélja volt tüzetesen megvilágítani azt a kort, melyben a francia szellem az egész világra hinté szét melegítő termékenyítő, itt-ott égető sugarait, kimutatni a küzdelmes kor eszméinek keletkezését, feltüntetni azok jellemző vonásait, ráutalni azok hatására, eredményeire a szellem, a művelődés történetében.

Ducros hat fejezetben tárgyalja fölvelt thémáját. Az I. fejezetben az encyclopædia uralkodó eszméinek — természet, ész, humanitas — eredetét, az encyclopædisták előfutárait keresi. Úgy vélem, itt egy kissé messzire nyúl vissza, midőn ez eszmék eredetét a renaissance-ban és reformatióban keresi; közvetve összefügg az encyclopædia a reformatióval: míg emez a pápai tekintélyt rázta le, amaz minden tekintélynek hadat üzent, az emberi ész minden irányban fölszabadította a gyámság alól, — de közvetlenül a napkirály alatt uralomra jutott vallási és politikai absolutismusban kell annak csíráit keresnünk, kapcsolatban a Bayle kritikájával, scepticismusával, *Történeti és kritikai szótárával* s Voltaire *Angol leveleivel*. A politikai és vallási mindenhatóság és türelmetlenség ellenhatást szült: amaz az állami zsarnokság és visszaélések, emez a papság, a babona elleni harczot, a türelem, a humanitas követelését; — Bayle, Voltaire s angol deisták a fegyvereket szolgáltaták e harczhoz. Az emberi jogok visszakövetelése minden vonalon, s mindannak megtámadása, a mi e jogokkal, e jogokat megállapító észszel nem összhangzik, — ez az encyclopædia czélja, törekvése.

A II. fejezet az encyclopædia megindítását, szerkesztését, kiadását, szerkesztőit, főmunkatársait ismerteti. Részletesen rajzolja a kiadás nehézségeit, a sok zaklatást, fenyegetést, üldözést, minek Diderot és társai ki voltak téve; azután föltünteti a munkatársak, főként Jaucourt, Turget, d'Alembert és Voltaire szerepét a nagy mű körül. Látjuk, hogy az encyclopædia a XVIII. század collectiv munkája s mint ilyen a XVIII. század ismeretkörének, gondolkodásának, vágyainak, törekvéseinek, eszményeinek hű kifejezője. Úgy látom, mintha a nagy mű igazi megteremtőjével, vezetőjével, Diderotval aránylag kevésé foglalkoznék.

A III. fejezet az encyclopædia tartalmát vizsgálja. Tudományos szempontból az encyclopædia három czélt tűzött maga elé: összefoglalni a tudomány eddig elért vívmányait, azokat népszerű-

síteni s aztán gyarapítani. Összességében tekintve, az encyklopædia rosszul van szerkesztve: az egyes cikkek nem állnak arányban se a tárgy fontosságával, se egymással; többször változik a fölfogás ugyanazon kérdésben, sőt ellenmondás is van az egyes cikkek közt; a mű inkább chaotikus halmaz, mint összefüggő egész; bőven fordulnak elő benne vastag s menthetetlen hibák, végül sok benne a lopott cikk. S mind e hibák mellett is az encyklopædia az új, tudományos szellemet képviseli a hagyományos, orthodox fölfogással szemben; mindent a maga szemével akar látni, a maga fejével megítélni, mindenütt az emberi szellem diadalát ünnepli, a haladás eszméjét magasztalja, Az encyklopædia kiszélesíti az emberi lélek láthatárát, az idegen szokások és intézmények leírása által reformok magvát hinti el, és pedig részint anyagi, részint politikai, részint erkölcsi és társadalmi reformokét, s kiméletlen harczot indít az előítéletek, babonák, visszaélések, kiváltságok ellen. Szerzőnk sorra ismerteti az encyklopædisták reformeszméit és javaslatait. Politikában ideáljuk a fölvilágosult absolutismus; a szabadságról fogalmuk sincs, legalább oly szabadságról, mely másé is legyen, ne csak az övék; még a censura eltörlését se kívánják, csak azt, hogy magok választhassák meg censoredikat; a kritikát ki nem állhatják, — ők, a nagy kritikusok. Összes kivánalmaik a barbár és elavult feudális jogok eltörlése vagy legalább enyhítése, egyenlőség a törvény előtt, az adófizetésben és hivatalviselésben, személyi és írói szabadság a magok részére. Az encyklopædisták, ha egy philosoph király élökre áll, megmenthették volna Franciaországot a későbbi összeomlástól; a nép jogaiért küzdenek, de azt nem sokra becsülik. Ducros erősen védelmezi a philosophusokat azon vád ellen, mintha előkészítették volna a forradalmat, elhintették volna a forradalmi eszmék magvát; ők csak kifejezést adtak annak, a mit az egész ország érzett, szabatosan formulázták. a mi zavarosan élt a közönség lelkében — a reformok utáni vágyat, a visszaélések miatti elégedetlenséget. Legélesebb volt támadásuk a vallás ellen; jelszavokat: *écrasez l'infame!* teljes erővel igyekeztek érvényesíteni. Eljárási módjuk az volt, hogy a vallást azon szín alatt támadták, mintha azt védelmeznék; az egész encyklopædia egy nagy vádirat az egyház ellen, de kegyes tételek, elmélkedések sűrű fátyolába burkolva, mindenféle ravasz fogásokkal leplezve.

A IV. fejezet az encyklopædia körül folyt csatározásokkal foglalkozik. Az encyklopædisták nem képezték valami titkos szövetséget, nem is értettek egyet egymással, csak a közös eszme, közös

aspiratio egyesíté őket. Nagy jóakarattal viseltetett irántuk Malesherbes, a könyvkereskedés igazgatója, a censura feje, a király első miniszterének fia, — nélküle az encyklopaedia soha sem jelent volna meg; eljárása a philosophusok iránt nagyon liberális volt, bár a király iránt is loyalis maradt. Az encyklopaedia ellenségei a papság, a parlament, az udvaroncok s mindenféle álszenteskedők voltak; a király sem szerette őket, de nem törődött velök. Irodalmi ellenfelei, a trón és oltár védelmezői szintén nagy számmal támadtak, de persze egy Voltaire sem akadt köztük akár tollra, sem szellemre nézve; nevezetesebb ellenfeleik az egyház köréből: Guénéé, Bergier, Barruel, Chaumeix, Pompignan, a világi írók közül: Dorat, Palissot, Moreau, Fréron.

Az V. fejezet a vita alapját világítja meg. Az encyklopædisták a természet, ész, humanitas nevében indították s folytatták harczukat a vallás tételei és gyakorlatai ellen, ellenben a vallás védelmezői egyértelműek az ész a tudomány elvetésében, mihelyt az ellenmond a kijelentésnek, a tudósok kiátkozásában, mihelyt fölfedezéseik nem egyeznek a biblia tanításaival. A világegyetem theologiai fölfogása változatlanul a régi maradt náluk, a régi babonák is tovább virágoztak, — humanitásról, türelemről álmodni sem akartak. Az egyház a maga Credóját szegezte a philosophusok minden kívánsága elé.

Mit értek elveik, tételeik? mennyiben voltak jogosultak? — erről szól az utolsó fejezet. Az encyklopædisták nemcsak arra törekedtek, hogy az előitéleteket, tévedéseket, türelmetlenséget kiirtsák, hanem arra is, hogy ezek helyébe az igazság magvát hintsék el. Ámbár már rombolásukkal is hasznos munkát végeztek, mert egyik-másik ostromlott intézmény erős akadálya volt az anyagi és erkölcsi haladásnak, például a kiváltságok lerombolása a jobb társadalmi rend útját egyengette. Miután a természeti embert rehabilitálták, anyagi jólétét is emelni, biztosítani törekedtek. A természetfölötti, a csodás helyére mindenütt a természet megszeghetetlen törvényeit állítják (ők magok nagyobb részben physikusok), a régi hit helyét új vallás gyanánt a tudomány foglalja el, s első sorban a természettudomány, mely a többi tudományokra is átalakító befolyást gyakorol. A történelem, hiába vádolják e kort azzal, hogy semmi történeti érzéke nem volt, szintén nagy haladást mutat föl; Voltaire említi először a történelem philosophiáját, ő veti meg a művelődéstörténet alapját. E kor minden tudományt a természet történetére akar visszavezetni, még a szellemi és társadalmi tudo-

mányokat is; elvet a történetből minden csodás elemet s mindent természetes úton magyaráz. Ez hirdette először a tudományok solidaritását, kölcsönös függését. Egyetlen módszer előtte az észszerű módszer, a mely minden tekintélyt félrevetve csak a maga eszével akar élni, mindenütt biztos tényekből indul ki s a kísérletre támaszkodik; a tények megvizsgálását veti alapúl a szellemi tudományokban is, habár itt még nem mindig következetes, e módszert itt még nem tudja jól alkalmazni s szorgos megfigyelés helyett gyakran a könnyebb utat, az *à priori* constructiót választja. Érdekesen világítja itt meg Ducros az encyklopædisták álláspontját a társadalom és vallás eredetére s az emberiség ősállapotára vonatkozólag; az encyklopædisták főhibája itt az volt, hogy az ősembert is a XVIII. századbeli ember fölvilágosult eszével képzeltek. A philosophiában souverainnek proclamált ész a politika terén is érvényesíteni akarta a maga jogait; az ész mindenkinél egyenlő, mondá Descartes, — minden polgárnak egyenlő joga van, mondák az encyklopædisták, s ha nem volt is igazok a multa, igazok volt a jelenre nézve. A humanitas, a türelem, az emberi méltóság érdekében kifejtett buzgalmuknak föltétlen elismeréssel adózik szerzőnk s megmenti őket a hazafatlanság vádjától, a melyet, mint tudjuk, Faguet is emelt Voltaire ellen.

Ducros nem kiméli az encyklopædistákat a kritikától, de meg is adja nekik azt a dicséretet, a mi őket megilleti; kimutatja eszméikben, törekvéseikben a tévedést, de kikeresi azokat a rugókat, melyek őket azoknál vezették, a külső körülményeket, melyek azok előállítására befolyással voltak. Összeveti fölfogásukat a XVII. s össze a XIX. század fölfogásával; látjuk, mily haladást jeleznek az előző századhoz, s mennyire csak útját egyengették az igazságnak az utóbbi századhoz viszonyítva. Higgadtan bírálja az egyéneket is, alkotásaikat s törekvéseiket is; a későbbi gyászos következtetések, miket tanaikból a forradalmárok vontak, nem ok előtte arra, hogy ezért sárt dobáljon reájok; s másfelől az igaz magot is mindig meg tudja különböztetni a téves formától. Ducros se vallási, se politikai, se nemzeti elfogultságban nem szenved, mint oly sok modern francia író, ki a XVIII. század politikai vagy szellemi történetével foglalkozik — s ezért nyugodtan veheti művét kezébe mindenki, ki a fölvilágosodás nagy hősei, nagy harczeit iránt érdeklődik. L—s.

*L'éducation nouvelle. L'école des Roches, par Edmond Demolins.
Paris. (Évszám nélkül.)*

A nevelés a legnagyobb mértékben közérdek. Minden becsületes ember felelős bizonyos mértékig a jövő nemzedék neveltetéséért. Azt hisszük, ez állítások axiomák.

Igy állván a dolog, Demolins könyve mindnyájunkra tartozik, érdekel mindnyájunkat. *Az új nevelés!* — Hisz' azt várjuk mindnyájan, a kik az emberi nem haladásáért csak egy szikra felelősséget érzünk is nehezedni vállainkra. Vagy ki az, a ki a régi s a mostani módjával és eredményével a nevelésnek meg van elégedve? Demolins neve pedig jó ajánlólevél; ajánlottja méltán tarthat számot legalább is udvarias fogadtatásra.

E könyv különben nem csupán címéért, nem is Demolins jóhangzású irodalmi nevéért, de egyenesen tartalma, gondolatai s czélzata miatt megérdemli, legalább nézetünk szerint, hogy hírt vegyen felőle a *Budapesti Szemle* olvasóközönsége.

Nem is könyv ez — mondja az Előszó — hanem tett. Tett, a melynek czélja valóra váltani azokat az eszméket, a melyeket egy régibb, akkoriban sokat emlegetett könyvében fejtett ki a szerző.*)

Egy iskolának a programja különösen, egy iskoláé, a melyet épen az itt előadott elvek megvalósítására alapítottak, a melyre a pénzt a francia társadalom adta össze. 9—16 év közötti gyermekeket fogad be. Tehát középiskola. Az elemiből veszi át tanítványait, s az egyetemnek vagy egyes szakiskoláknak adja át.

A középiskola okoz legtöbb fejtörést a pædagogusoknak minden iskolai fokozat közt. Az elemi iskola tananyagát csupán föl kell szedni, úgyszólva, a család érdeke köréből, tanítási módszerét el kell tanulni az anyától; az egyetem mindenkit jól tanít, ha helyes gondolatai vannak, s azokat világosan elő tudja adni, de a középiskola, az más. Minden irodalmi mű három részből áll: a bevezetésből, tárgyalásból s a befejezésből; az első vagy utolsó hiányozhatik olykor, a középső soha; az a lényeg, a többi dísz vagy gyöngébbek kedvéért való. Nos, a középiskola a «tárgyalás» az emberképzés irodalmi művében.

De lássuk immár Demolinst.

---

*) E. Demolins. *A quoi tient la supériorité les Anglo-Saxons.* Ismertetve *Budapesti Szemle* XLI. köt. 321. lap. 1897.

Rousseau nevelési alapelve az volt, tudja mindenki, térjünk vissza a természethez, Demolins alapelvét ennek a mintájára így tudnók kifejezni: «térjünk vissza a természeteshez.» Olvasás közben akárhányszor jut eszébe az embernek: hisz ez természetes, hisz ezt magam is így gondolnám! Ő nem is egészen föltaláló, s ez érdemére legyen mondva, nem is látszik ambíciójának. Inkább tanulni akar egy pár kitűnően szervezett angol iskolától, (Bedales, Abbotsholm), s a mit ott tanul, azt akarja realizálni még tökéletesebb alakban. Le akarja vettetni végképen a középiskolával azt a kothurnust, a mely nincs ugyan ma sem még minden híjával a méltóságnak, de egyszersmind sokkal magasabb, sokkal merevebb, semhogy természetes, könnyed mozgásokat engedhetne meg. Nem, ne tessék gondolni, nem vádolunk senkit, s kiváltkép nem a tanárokat, a kik sem az iskola egész rendszeréért, sem a magok neveltetéséért nem lehetnek felelősek, de az a nézetünk, hogy nem túlságosan sántító az a hasonlat, a mely szerint a mai nap divatos középiskolai egész nevelés olyanformán viszonylik az igazán helyeshez, mint a görög világbeli színészek álarcza a mai színművészek arczjátékához.

Sajnáljuk, hogy terünk nem engedi meg itt közölnünk — az egész könyvet. Jó volna, ha megismerné mindenki, a kit illet. Teljesen ugyan nem követhetné, azt tudjuk; erre van ezer ok. A megcsontosodott régi nézetek, a külső viszonyok, s ebből folyó tényezők egész csoportja. De jó azért a beáramlása efféle eszméknek. Ha már nem mehetünk ki a szabadba, legalább nyissunk ki egy-egy ablakot olykor-olykor. Maga Demolins is egy ötvenesztendősi lustrumtól várja, hogy nevel majd ilyen iskolába alkalmas tanárokat Franciaországban. S mi magyarok megjegyezhetjük: — Franciaországban!

A harrowi (angol) intézet igazgatójánál, olvassuk Demolins-nél, jelentkezik egy ifju tanár, a kit melegen ajánlottak neki; a fiatal ember előszedi kitűnő oklevelét, s mindenféle bizonyítványainak egész légióját. «Hagyjuk — mondja az igazgató, I don't want testimonials, I want a man», nem bizonyítványokra van nekem szükségem, emberre! S Demolins megjegyzi reá: «az angol-szász faj jellemének összes felsősége megvan e szavakban; gondolkodjunk.» S mit mondjunk mi, a kinnél az összes tanítás tulajdonkép — bizonyítványosdi?

A megalapított új iskola czíme L'école des Roches, des Roches iskola. Nevét egy régi kastélyról veszi, mely 23 hectárnyi hozzátartozó birtokával együtt a teljesen autonom iskola vagyónát képezi.

A kastélyt átalakították kibővítették, s iskolai célra gazdagon berendezték.

Revolúcióra könnyen hajlik a francia nemzet — írja Demolins — evolúcióra annál nehezebben. Pedig előttünk az angol minta, s csak utánoznunk kellene. S hogy ez utánzásra rábírja népét, jellemző színekkel megrajzolja előtök elébb a régi vagyis mostani (francia) iskolának és tanárnak a típusát, aztán bemutatja az újat, úgy a mint annak egy részét Angliában, más részét pedig a saját eszményképében megtalálja. A régiről szóló fejezet nálunk valamivel másként alakulna. Iskolaberendezés és tanár nálunk egyaránt más, mint a francziáknál, s a különbség talán nem is minden tekintetben a mi rovásunkra esik. Több százra, sőt néhol 1000—1500-ra menő tanulónak egy internátusban való elhelyezése, vagy inkább az itt szokásos felügyelet és fegyelemtartás módja egészen sajátos katonai típust ad az iskolának, a melynek az erős, önálló egyéniség alakulására való romboló hatását magok a francziák nem győzik eléggé hangsúlyozni. Ebből a szervezetből folyik a tanár s tanársegéd itt ismertetett szerepe is. Ez a rész tehát kevésbé tartozik reánk. De annál inkább tartozik a következő fejezet, mely derekát teszi a könyvnek: az új iskola és új tanár típusa.

Az angol iskolák ismertetéséből indul ki, a melyekről úgy vélekedik, hogy tökéletesebbek, mint a hazájabeliek. Különösen Bedales és Abbotsholm vonják magukra figyelmét. Az előbbit oly nagyra becsüli, hogy saját fiát is ott járatta két évig. S mind a két intézetet gyakran látogatta meg, hogy alaposan megismerje; az iskolai élet részleteiből mindakettőről több igazán tanulságos, s ránk nézve merőben újszerű képeket is közöl. Pl. Abbotsholmból: 1. A diákok levágnak egy fát. 2. A növendékek szénát gyűjtenek. stb. Bedales-ból: 1. A tanulók a műhelyben. 2. Az aratás. 3. Tanyázás sátrak alatt a szünidőben stb.

De nem tudok jobb módját találni az ismertetésnek, mint-hogy egy kis részletet kiírok itt magából a könyvből; mint mikor Baradla barlangjából letörünk egy darab cseppkővet, hogy illusztráljuk vele otthon az előadásunkat, s igazoljuk a lelkesedésünket. Ime:

«Egy alkalommal — beszél Demolins — a bedalesi igazgató így szólt hozzám: — Legjobb segítségünk maguk az idősebb növendékek, nélkülök a munkánk sokkal nehezebb volna, ha ugyan nem lenne egyáltalán lehetetlen.»

S aztán elmondta, hogy csaknem minden este magához hívat

egy-egyét külön e tanulók közül. Ilyenkor igyekeznek a növendék meggyőződésébe vésni azt a nézetét, hogy a nagyoknak több befolyások van arra, hogy az iskola jól töltsen be rendeltetését, mint neki magának és hogy ő föltétlenül reájok támaszkodik s tőlük várja az intézeti különféle tennivalók helyes végzésének a biztosítását.

S valóban mindenféle szolgálat vezetésével egy-egy régibb növendék van megbízva: egy-egy szobában hat gyermek lakik, s köztük mindig van felügyelőül egy legidősebb, ennek gondja rendet tartatni velök mindenben. Minden osztálynak van külön egy-egy ilyen könyvtárnoka is, ő adja ki elismervény mellett a könyveket nemcsak a tanulóknak, hanem magoknak a tanároknak is.

Egy-egy tanuló van megbízva a football, a cricket, vagy a műhelybeli szerszámok fölügyeletével, s ő felelős érettök; mások ismét a növény-, állat- vagy ásványgyűjteményeket gondozzák stb.

Az ifjabb tanuló minden körülmények közt engedelmességgel tartozik az idősebbnek, kivévén, ha ez már megfosztatott emez előnytől vagy tanulóársainak megbántása vagy rossz viselete miatt.

Ez esetben az illető bizonyos tekintetben lefokoztatik, s az ifjabbak felsőbbsege alá helyeztetik. Én úgy vélem, ez a legsúlyosabb, s leginkább megszegyenítő büntetés.

Tehát az iskola egészen át van adva a növendékeknek, az övék az; ők felelősek a jó rendért mindenfelé; az a bizalom és megbecsülés, melyet ezekkel irántok tanusítanak, növeli bennök is az önbizalmat és önbecsülést. Nem hiszek helyesebb módját annak, hogy férfiakat képezzünk.

Még egy hatalmas eredményét említek föl ennek a nevelésnek: igyekeznek lelkébe vésni a tanulónak azt a gondolatot, hogy semmiféle foglalkozás, munka nem méltatlan az emberhez, bármily alsórendűnek látszik is az, s hogy mindazt végezheti az ember úgy, hogy mellette uriember marad. S a mi tiszteletreméltó vagy megvetendő, nem a foglalkozás, hanem az ember.

«Az ön fia szófogadó, engedelmes» — ez a legnagyobb dicséret, a mit egy francia tanár tud mondani tanítványáról a szülének.

Az az értesítő pedig, melyet én kaptam Bedalesről az első év után, e szavakkal végződött: «úgy vélem, hogy ön testben erősebbnek, lélekben önállóbbnak, s önuralomra készségesebbnek fogja találni fiát.» Mennyivel magasabb, szebb és igazabb fölfogása a nevelésnek és az embernek!»

Ime az új iskolai élet szelleme, a melyből már következtetni lehet arra, minőnek kell lenni az új tanárnak. Nem szakembernek egy tárgyban, hanem legalább is több tárgyhöz egyaránt értőnek, s nem gyöngye szervezetűnek, vagy idegesnek, indulatosnak vagy pedansnak, hanem egészséges idegrendszerrel bírjon, tágkörű érdek-

lódéssel, s még a fiúk játékaiban is részt vegyen, nem mint felebbvaló, hanem mint első személy.

Azután az új iskola egész tantervét részletesen bemutatja a szerző. S különösen kifogást tesz a latin és görög, e holt nyelvek túltengése ellen (csaknem annyi idejét veszik igénybe a növendékeknek magok, mint az összes többi tárgy együtt véve) s constatálja, hogy mind ennek a forcirozásnak nincs meg a várt eredménye, mert végül sem tudják sem a latint, sem a görögöt. Együgyűség tehát maga a követelés, de bűn is a fölnövekvő ifjuság ellen.

Az új iskolában szintén ott lesznek a classikus nyelvek is, de — olvasva tanítják, a fordítások használatával, azok segélyével; grammatikához akkor fognak, mikor a nyelvben már némi otthonossággal mozog a tanuló.

Álljunk meg ezen a ponton egy kissé.

Az egyenesen bámulatos, mennyivel többre viheti ezzel a módszerrel az ember, mint ha a szótár és nyelvtan kettős balasztját is czipelteti a szegény kezdővel. Vagy mért ragaszkodik oly szívósan, minden törvényt kijátszó ügyességgel a diák a «puská»-hoz, «füstös»-hoz, a hogy ő a maga tolvaj-nyelvén elnevezte a classikusok többnyire silány magyar fordításait? Mi egyebért, mint azért, mert azzal segíteni tud magán, annak a segítségével könnyebben tanul. De ha így áll a dolog, akkor meg világos, hogy inkább kényszeríteni kell e tanítási segedelem igénybevételére, semmint erőszakkal távoltartani tőle. Demolins legalább így fogja föl a kérdést, s mi úgy vélekedünk, hogy nem helytelenül. Sőt Demolins azt állítja, hogy ily módszerrel 3—4 év alatt megtanul ugyanannyit a gyermek (természetesen, ha már egyéb élő nyelvet tanult előbb), a mennyit a régivel 6—8 év alatt. S ő e miatt 13—14 éves kora előtt nem is gyötri a holt nyelvekkel a gyermeket. Az élőnyelv tanítása tudniillik nem gyötrés, mert azt a tanárral való beszélgetés utján tanulja.

Az intézet tanítási ideje hat év; ebből az első három közös, általános; a felső három pedig elágazik négy különböző csoportra: 1. classikus, 2. természettudományi, 3. gazdasági, 4. kereskedelmi irányban.

De az aprólékos kerti stb. munkák, valamint a művészetiek (ének, zene, rajz) egész tanulmányaik folyamán végig kísérik őket. Sőt a tanárok feleségei is mint megannyi családanya vagy társalkodó szerepelnek a gyermekkel szemben, úgy hogy észrevétlenül, egyszerűen a társas érintkezés folytonossága által bizonyos társa-

dalmi csiszoltságra is szert tesznek a fiúk, a kik — mint látnivaló — az életre teljesen magának az életnek az útmutatásai szerint készítettnek elő.

Az iskolai év végén pedig Értesítő számol be az év lefolyásáról, a melyet nem a tanárok állítanak össze, hanem a tanárok felügyelete alatt magok a tanulók, kiki a saját nevében, neve aláírásával. Az egyik például beszámol a latin nyelvi tanulmányról az ő osztályában, a másik egy másik tanulmányról, a harmadik a gondjaira bízott galambokról, mûhelyi munkákról, egy érdekesebb kirándulásról, az évi növénygyűjtésről stb. Ezekről ad, igen sok eredeti példával illusztráltan, számot a könyv utolsó fejezete.

Mi pedig azzal végezzük e szerény ismertetést, a mivel kezdetünk: minden becsületes ember felelős bizonyos mértékig a jövő nemzedék neveltetéséért — s mint Demolins mondja — méditons-le! fontoljuk meg ezt.

Pallagi Gyula.

Új magyar könyvek.

Alexander Bernát. Shakespeare Hamletje. Kiadja a Kisfaludy Társaság. Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. 584 l.) 6 k.

Asbóth János. Az öslakók hatása a bosnyák faj alakulására. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XIX. kötet. 9. sz.) Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. 11 l.) 30 fill.

Bequer Gustavo A. (A spanyol Heine) dalai és válogatott versei. Fordította Körösi Albin. Budapest, 1902. (8-r. 171 l.) 2 k.

Bernáth Lajos. A protestáns iskola-drámákról. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1902. Hornyánszky V. (8-r. 75 l.) 60 fill.

Csicseri Bors és Társa. Egy görbe nap. Énekes bohózat 3 felv. tánczokkal. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 184 l.) 2 k.

Döntvénytár. A felsőbiróságok elvi jelentőségű határozatai. Jegyzetekkel ellátva kiadja a «Jogtudományi Közlöny» szerkesztősége. III. Foly. XX. kötet. Budapest, 1902. Franklin-társ. (8-r. XL, 372 l.) 4 k.

Dubrovsky Róbert. Állategészségügyi igazgatás. Az érvényben lévő törvények és rendeletek alapján. Budapest, 1902. Nagel O. (8-r. VIII, 526 l.) 8 k.

Évkönyve, magyar könyvkereskedők — I. Magyar könyvészet. 1901. II. könyvkereskedelmi üzletcím-tár. III. közhasznú üzleti tudnivalók. IV. Zeneművek jegyzéke. A magyar könyvkereskedők

egylete megbízásából szerkesztette Rényi Károly. Budapest, 1902. (8-r. XCIX, XXXIII, 323 l.) 8 k.

Farkas Mihály dr. Magyar méhészkönyv, vagyis útmutató a sikeres méhtenyésztésre, tekintettel a különböző tenyésztési módokra. 5. teljesen átdolg. kiadás. A legújabb tapasztalatok felhasználásával, sajtó alá rendezte Szivos Béla. (Falusi könyvtár 1. sz.) Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. 94 l.) 1 kor.

Fraknoi Vilmos. Szent László levele a montecassinói apáthoz. Hasonmással. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XIX. köt. 8. sz.) Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. 15 l.) 40 f.

Gotte Ágost. A magyar kir. curia felülvizsgálati tanácsa által a sommás eljárásról szóló törvény (1893: XVIII. t.-cz.) alapján hozott határozatoknak gyűjteménye. VI. kötet. (1900, 1901.) Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. LXXVIII, 614 l.) 11 k.

Gyulai Pál. Emlékbeszéd. 2 köt. 2. bővített kiadás. Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. 451, 445 l.) 10 k.

Hegedüs Sándor, ifj. Beszélő éjszakák. Hús elbeszélés. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 199 l.) 2 k. 80 f.

Hensch Árpád. Mezőgazdasági üzemtan. II. köt. Mezőgazdasági becslés- és előszámítástan. M.-Ovár, 1902. Szerző. (8-r. VIII, 246 l.) 3 k.

Hollaender Hugó dr. A Malaria-kérdés jelen állása. Budapest, 1902. Dobrowszky és Franke. (8-r. III, 247 l.) 4 k.

Issekutz Gergely, ifj. Hóvirágok. Költemények. Kolozsvár, 1902. Lepage L. (8-r. 127 l.) 2 k.

Kalecsinszky Sándor. A magyar korona országainak ásvány-szenei. (Kőszenek, barnaszenek, liquitek). Különös tekintettel chemiai összetételükre és gyakorlati fontosságukra. A m. k. természettudom.-Társulattól pályadíjjal jutalmazott mű. Budapest, 1901. Kilián Fr. utóda. (8-r. 311 l.) 4 k. 50 f.

Kanteletar. A finn népköltés gyöngyei. Fordította Bán Aladár. A Kisfaludy-társaság támogatásával. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 189 l.) 2 k. 40 f.

Karácsonyi János dr. A hamis, hibás keltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. XI, 143 l.) 2 k. 80 f.

Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam. 34. kötet. 1899—1900. Budapest, 1901. Franklin-t. (8-r. 168 l.) 2 k.

Kubinyi Ferencz és Kubinyi Miklós. A felső-kubini Kubinyi-család története és leszármazása. I. kötet. A Kubinyi-család története. A család tagjai számára írta Kubinyi Ferencz. Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. 461 l.) 10 k.

Kürthy György. Költemények. Budapest, 1902. Révai és Salamon. (8-r. 80 l.) 4 k.

Kvassainé Kún Melanie. Virányoslak. A jégvirág hazája. Két elbeszélés. (Athenæum olvasótára. XI. évf. 11. köt.) Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 160 l.) 1 k.

Lovas Gyula. Csöndben. Költemények. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 136 l.) 2 k.

Magyar Remekírók. A magyar irodalom fő művei. Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r.) Félévenként 5 kötet jelenik meg. Ára 20 k.

22. köt. *Vörösmarty Mihály* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Gyulai Pál. I. köt. Lyrai és vegyes költemények (352 l.)

29. „ *Garay János* munkái. Válogatva kiadta és bevezetéssel ellátta Ferenczi Zoltán. (323 l.)

37. „ *Tompa Mihály* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Lévay József. I. köt. Dalok. Ódák. (272 l.)

41. „ *Arany János* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Riedl Frigyes. I. köt. kisebb költemények I. (328 l.)

51. „ *Csiky Gergely* színművei. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Vadnay Károly (295 l.)

Márkus Dézső dr. Magyar magánjog mai érvényében. Törvények. Rendeleték. Szokásjog. Joggyakorlat. I. kötet. Bevezetés. Jogforrások. Személyjog. Családjog. Budapest, 1902. Grill Károly. (8-r. XXXV, 767 l.) 12 k.

Nadányi Emil. Kődös napok. (Elbeszélések.) Kolozsvár, 1902. Lapage L. (8-r. 135 l.) 2 k.

Neményi Imre dr. Ifjúsági könyvtárak és ifjúsági olvasmányok a nevelés szolgálatában. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 347 l.) 6 k.

✕ *Ocskay Gusztáv*. Ocskay brigadéros igazi életrajza és a Rákóczy-kor jellemzése. Bpest, 1902. Franklin-t. (8-r. 168 l.) 2 k.

Ohnet György. Alkony. Regény. Fordította Novelly Riza. (Egyetemes regénytár. XVII. foly. 8. köt.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 144 l.) 1 k.

Péterfy Jenő összegyűjtött munkái. II. kötet. A Kasszelik-alapítványból kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. 506 l.) 4 k. 50 f.

✕ *Pollák Illés*. Erősek és gyengék. A jogrend fizikája. Társadalombölcseleti tanulmány. Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. 298 l.) 4 korona.

Polner Ödön dr. A közös ügyek. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 171 l.) 2 k.

Reitzer Gyula. A czukor. Javaslat a brüsszeli konferencia alkalmából. Budapest, 1902. (8-r. 15 l.) 1 k.

Simonyi Zsigmond és Balassa József. Német és Magyar szótár. II. Magyar-német rész. Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. VII, 424 l.) 6 k.

Szemere György. A Dobay-ház. Regény. Budapest, Budap. Hirl. vállalat. (8-r. 280 l.) 3 k.

Szigetvári Iván. Petőfi költészete. Budapest, 1902. Franklin-társ. (8-r. 91 l.) 1 k. 50 f.

Szomaházy István. Aprópénz. Elbeszélések. (Egyet. Regénytár XVII. évfolyam. 7. köt.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 159 l.) 1 kor.

Szász Zsombor. Norvég democratia. Kolozsvár, 1902. Nagel O. (8-r. VII, 373 l.) 6 k.

Szladits Károly dr. A magyar magánjog vázlata. A bányá-, csőd-, kereskedelmi- és váltójog alapelveivel. A községi közigazgatási tanfolyamok számára. Budapest, 1902. Grill K. (8-r. 270 l.) 3 korona.

Tormay Béla. Nádudvari uram vasárnapi beszélgetései mezőgazdasági dolgokról. 2. bőv. kiadás. Budapest, 1902. Eggenberger. (8-r. 409 l.) 5 kor.

Tóth Kálmán válogatott költeményei. Magyar művészek rajzaival. Bevezetéssel ellátta Endrődy Sándor. (Remekírók képes könyvtára.) Budapest, Lampel R. (8-r. XXVII, 465 l.) 6 k.

Tömörkényi István. Vízénjárók és kétkézi munkások. Szeged, 1902. Engel L. (8-r. 207 l.) 2 k. 40 f.

Tutsek Anna. Magunkról. (Elbeszélések.) (Athenæum olvasótára X. évf. 12. k.) Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 160 l.) 1 k.

Venetianer Lajos dr. A zsidóság szervezete az európai államokban. Az Izr. magyar irodalmi társulat által jutalmazott pályamű. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 575 l.) 6 kor.

Verne Gyula. Egy sorsjegy 9672-dik szám. Fordította Huszár Imre. 2. kiadás. Budapest, 1902. Franklin-társ. (8-r. 238 l.) 3 k. 50 f.

Weinmann Fülöp dr. Megjegyzések a magyar általános politikai törvénykönyv tervezetéhez. Budapest, 1902. Franklin-társ. (8-r. 87 l.) 1 kor. 20 fill.

Wonaszek A. Antal dr. Astronomia. (Tudományos zsebkönyvtár. 101. sz.) Pozsony, 1902. Stampfel K. (8-r. 77 l.) 60 f.

Zay Miklós gróf beszédei a magyar főrendiházban. (1889—1895.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 111 l.) 1 k. 60 f.

